

सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेते मो. 9623979067

स्वास्थ्य सेवा ही जीवित व मरण पर्यंत सुरु आहे
कोविड विनाश करू नये म्हणून

जगतप्रसारी मातृदत्तेरीय सेवाभाषी संस्था संघलित...

स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM)

महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

संशोधन	संशोधन	संशोधन
संशोधन	संशोधन	संशोधन
संशोधन	संशोधन	संशोधन

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe E-HIM 9623979067

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.widjr.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad,
Tulaji Niwas, Ramkrishna Nagar, Near Ganpati Mandir,
Vasmat Road (Parbhani - Maharashtra, India)
Email : shidhiprakashan2009@gmail.com / shidhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I, Issue -CXXXII, Year 11, Feb. -2026

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2026 - Impact Factor : 8.709

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Vol. I, Issue -CXXXII, Year 11, Feb. -2026

- Chief Editor -
Mrs. Pallavi L. Shete

Quarterly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management,
Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's]

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed - Referred

Bela Nagar, Near Maroti Mandir, Taroda Kh. Nanded - 431 605 Maharashtra (India)

Certificate of Publication

This is to certify that the review board of our research journal accepted the research paper / Article titled _____

ISSN : 2454-7905

Indexed
SJIF

_____ of
Dr./Mr./Miss/Mrs. _____ it is
peer reviewed and published in the Issue Vol. I, ISSUE - CXXXXII, Year - 11, Feb. 2026.

Impact
Factor 8.709

Thank You!

ISSN 2454-7905

Pallavi
- Chief Editor -

Mrs. Pallavi L. Shete

Issn: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.709

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

**(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)**

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - CXXXXII

Year – 11

Feb. 2026

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmail.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director: Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published in the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Wanale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
 WIPRJ,
 Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	“From Connection to Addiction: Investigating Problematic Social Media Use Across Age Groups.”	Naveen B. N. Soumya C. R	01
02.	Writing from the Margins: Reinterpreting Medieval Indian Women’s Voices through Texts and Folklore	Prof. Dr. Bhavana Patole Ms. Priti Vaishnav	05
03.	“Artificial Intelligence and Financial Decision-Making: A Study of Awareness and Usage in Kalyan–Dombivli”	Mrs. Dipika Bhalchandra Pitale	10
04.	“Compulsory TET for In-Service Teachers: An Analytical Study on Its Need, Impact and Challenges”	Assist. Prof. Dr. Sunita Anil Nemade	16
05.	Urban Microfinance, Financial Access and Livelihood Improvement: An Empirical Assessment from Mumbai	Dr. Balaji Survase Ms. Harshavardhini Arvind Borwankar	19
06.	Ecological Insights: Exploring the Intersection of Sustainability and Resilience in the poetry of John Keats	Dr. Bhagyashree S Gawate	25
07.	“Climate Variability and Paddy Performance in East Vidarbha: Area, Production and Productivity”	Arun B. Chavhan Dr. Gajanan B. Patil	28
08.	Ecology, Culture, and Lived Space in Amitav Ghosh’s The Hungry Tide and Gun Island	Kirti Choudhary	32
09.	A study of Mental Health among School Teachers	Dr. Subhash Tulshiram Sherkar	38
10.	From Aristocracy to Revolution: A Marxist Reinterpretation of Dickens’s A Tale of Two Cities	Yogesh Tiwari	42
11.	Mental Health and Well-Being among Youth: A Cross-Sectional Study of Determinants, Challenges and Coping Strategies	Rajesh Bhaurao Zagade	48
12.	In Vitro Effect of combination of Iprodione & other fungicides on Colletotrichum capsici	A. C. Dhole	51
13.	Feminist Thoughts in Manju Kapur's Novel Ladies Coupe: A Critical Analysis	Dr. Kalyan Rambhau Kadam	53
14.	Financial Literacy in Indian Society: Historical Background and Contemporary Challenges	Kanchan Madhav Giri	59
15.	Deep Fake Technology and the Need for Criminal Regulation in India	Dr. Archana Ashok Khandwe	63

16.	An Analytical Study of Marketing Mix Strategies in the Organic Food Industry and Their Impact on Consumer Buying Behaviour	Mr. Ravindra Shankar More Dr. Niranjan Ramesh Shah	75
17.	Cyber Security and Financial Fraud: Emerging Risks and Protective Strategies	MS. Ragini Mahendra Jaiswal	80
18.	A study of the level of entrepreneurship skills among commerce students at Higher Secondary Level	Dr. Suvidyaa Mahesh Sarvankar Ms. Anjana Tawani	86
19.	Nature as Paramount Abode: The Himalayan Thoughts in Ruskin Bond	Dr. Vaibhav Atmaram Gangane	89
20.	Educational Policies in India- A Study	Dr. Kunta Anjaneyulu	91
21.	Impact of Social Media on the Tourism Sector in India	Praveen Kumar Dubey Badrinath Katare	98
22.	डिजिटलाइजेशन का महिला सशक्तिकरण पर प्रभाव	डॉ. ममता पंवार	101
23.	“स्वदेशी से स्वावलंबन”	डॉ- ममता धाकड़	103
24.	कथा साहित्य में पर्यावरण	उमा बणिचुल	108
25.	देवनागरी लिपि की वैज्ञानिकता	डॉ. कविता दत्त चव्हाण	111
26.	कालिदास के नाटकों में जनस्वर की अभिव्यक्ति: लोकतांत्रिक मूल्यों के आलोक में एक अध्ययन	डॉ. प्रीति श्रीवास्तव	115
27.	Indian Philosophy: Spiritual Consciousness and Human Values (भारतीय दर्शन: आध्यात्मिक चेतना और मानव मूल्य)	MS. Pratiksha Vijay K.	124
28.	मैत्रेयी पुष्पा और ग्रामीण स्त्री विमर्श	सयांत्रा कचराजी तेलंगे	127
29.	प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथा आणि संविधान मूल्य	प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड	132
30.	“भारतीय संघराज्य व्यवस्था: आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा”	डॉ. शिवाजी गोरक्षनाथ ढोकणे डॉ. लक्ष्मी रामभाऊ कांगुणे	139
31.	विस्मृतीतले भारतीय योद्धे	प्रा. अशोक नथुराम डिंबर	145
32.	शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाचे आधुनिक भारतातील रणनीतिक महत्त्व: एक चिकित्सक विश्लेषण	डॉ. जी. एन. सोनवणे	149
33.	अभिजात मराठी भाषा	प्रा. संतोष बोंगाळे	161
34.	राजकीय पक्षांची निवडणूक प्रचार मोहिमेच्या मतदारावर होणारा परिणामाचा अभ्यास	प्रा. गणेश जानराव मस्के	166
35.	भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची भूमिका, महत्त्व आणि आव्हाने	पारधी प्रवीण सोमा	168
36.	भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेच्या वाढीतील संविधानाची भूमिका	प्रा. ए. बी. राऊत	173
37.	भगतसिंह यांच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ. देविदास रिठे	176

38.	कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे शैक्षणिक क्षेत्रातील वाढते महत्व व मर्यादा - एक अध्ययन	विनोद मन्साराम बडवाईक	179
39.	जैन दर्शनानुसार जीव तत्त्व : एक सूक्ष्म विवेचन	स्मिता बैतुले	184
40.	तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाहीचे भविष्य	संजू देवराव तोडासे	186
41.	यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायतराज	अमित नानाभाऊ कुटे	189
42.	नटसम्राटमधील स्वगतांचे भाषिक, वाङ्मयीन आणि शैलीशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. सुकृत सखारामराव भोसकर	197
43.	विकसित भारत: स्वप्न आणि वास्तव	डॉ. जब्बार खलील शेख	201
44.	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीदाते: एक अवलोकन	प्रा. डॉ. शोभा वाळुंकर	208
45.	ग्रामीण व शहरी भागातील महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास – विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा	प्रा. प्रियंका राजेंद्र आठे	212

“From Connection to Addiction: Investigating Problematic Social Media Use Across Age Groups.”

Naveen B. N.

Lecturer, Department of Commerce, Constituent College of University, Bangalore North University
Lingarajpura, Karnataka, India

Soumya C. R

Lecturer, Department of English Constituent College of University, Bangalore North University
Lingarajpura, Karnataka, India

Abstract

As more and more people utilize social media, the way people of all ages communicate, connect, and share information has changed a lot. Social media sites were meant to make it easier for people to communicate with each other, but there is more and more evidence that using them too often can lead to behavioral difficulties and mental health issues. The current study looks at problematic social media usage (PSMU) and looks at how common it is and what it means for both younger and older people. Utilizing a standardized questionnaire with a five-point Likert scale, primary research was done with 100 participants utilizing a descriptive and comparative research method. The study looks at the signs of behavioral addiction and how they are related to mental health. We utilized the mean, standard deviation, correlation, and independent sample t-test to look at the data. The results aim to find out if there are differences between generations in how they utilize things in a bad way and if too much use is a strong symptom of mental discomfort. This study adds to the conversation around digital dependency by looking at it from a cross-generational point of view and recommending measures to encourage balanced social media use.

Keywords: Problematic social media use, digital dependency, behavioral addiction, psychological well-being.

Introduction

People say that the rise of social media is one of the most important changes of the digital age. Facebook, Instagram, WhatsApp, and X are just a few examples of social media sites that have fundamentally changed how people talk to and engage with each other. These platforms were first made to make it easier for individuals to connect and talk to each other, but now they are a necessary part of life for people of all ages.

Researchers are becoming more interested in the risks of using social media too much, even while it offers many benefits. Problematic Social Media Use (PSMU) is when someone uses social media compulsively and can't stop even when it hurts them. Problematic use is more like behavioral addiction than routine use.

Young adults are especially at risk because they are still figuring out who they are, are influenced by their peers, and are looking for approval online. A lot of use in this age range has been linked to anxiety, mood swings, trouble sleeping, and less productivity. But as the digital divide gets smaller, older people are also starting to use online spaces more. Social media can help people interact and get knowledge, but too much use can make older people dependent and mentally stressed.

There have been more research on social media addiction, but not many have looked at the disparities between age groups. To make good digital well-being plans, it's crucial to know how problematic use differs throughout age groups. So, this study wants to look into behavioral addiction related to social media use, compare the patterns between younger and older persons, and see how it is connected to mental health problems.

A Review Of The Literature

Mark D. Griffiths' work in 2005 helped make the idea of excessive digital engagement as a behavioral addiction more popular. He suggested that non-substance behaviors could show addiction-

like traits, such as salience, mood modification, tolerance, withdrawal, conflict, and relapse. This approach has been extensively utilized in social media research.

Cecilie Schou Andreassen and others created the Bergen Social Media Addiction Scale in 2016. It found patterns of obsessive use that were connected to worse well-being. Their results showed that being too involved is linked to being neurotic and having unstable emotions.

Daria J. Kuss and Mark D. Griffiths (2011) also said that problematic social networking use has some of the same problems as other behavioral addictions and can hurt your social and mental health. Jean M. Twenge's (2017) research showed a substantial link between more time spent on screens and more depressed symptoms among teens, especially in Western countries. Too much time spent on social media was connected to trouble sleeping and less time spent with other people in person.

But there aren't many studies that focus on older folks yet. New studies show that social media can help older people feel more connected to each other, but too much use can also expose them to false information and make them feel emotionally drained (Pew Research Center, 2021).

In general, the existing literature shows that there are problematic usage patterns, but it doesn't do a good job of comparing different generations. This is why the current study is needed.

Research Methodology

The current study looked on troubling social media use patterns among different age groups using a descriptive and comparative research design. The research approach was deemed to be appropriate since it lets researchers look at behavioral changes in a systematic way and compare different demographic groups.

Using a structured questionnaire using a five-point Likert scale that went from "Strongly Disagree" to "Strongly Agree," we obtained the main data. The questionnaire was made to find out about behavioral addiction tendencies and signs of mental health problems that are linked to using social media.

There were 122 people in the study, and they were split into two age groups. A convenience sample strategy was employed due to limitations in accessibility and time. Even though it wasn't based on chance, the convenience sampling method worked well for collecting data from a wide range of people.

We considered social media use as an independent variable and Problematic Social Media Use (PSMU) and psychological well-being as dependent variables to make it easier to analyze. We used the right statistical methods to look at the data we collected. For example, we used percentage analysis to see how well the demographics were represented, mean and standard deviation to see how central tendency and dispersion were, independent sample t-test to see how different generations are, and Pearson correlation to see how behavioral addiction and psychological distress are related.

Results & Analysis

1. Distribution of Demographics

The study has 122 people who answered. 73 of the respondents (59.84%) were between the ages of 18 and 30, and 49 of them (40.16%) were over the age of 40. The rather even distribution makes comparison analysis more reliable.

2 How Addicted Someone Is to Their Behavior?

Age Group	N	Mean	Standard Deviation
18–30	73	2.91	0.93
40+	49	3.48	1.03

The average Behavioral Addiction score for those between the ages of 18 and 30 is 2.91, which means they have a moderate amount of social media use problems. On the other hand, the 40+ group had a higher mean score of 3.48, which suggests that they were more likely to be dependent. Older participants' answers are a little more varied than younger ones'.

3 Test of Independent Samples

An independent sample t-test was done to see if there is a big difference between the age groups.

$$t\text{-value} = -3.081$$
$$p\text{-value} = 0.0027$$

The null hypothesis is not true since p is less than 0.05.

This shows that there is a statistically significant difference in behavioral addiction between younger and older people who answered the survey. The results show that elderly users have much worse problems with how they utilize social media.

4 Pearson Correlation Analysis

We looked at the link between Behavioral Addiction and Psychological Distress using Pearson correlation.

$$r = 0.683$$
$$p < 0.001$$

The results show that there is a robust, statistically significant link between behavioral addiction and mental discomfort. As the amount of problematic use goes up, so does the amount of psychological pressure.

Discussion

The results of this study give us important information on how the way people use social media in a bad way is changing over time and between generations. People used to think that social media addiction was mostly a problem for young people, but the results show that older respondents (40+) are much more likely to be behaviorally addicted than younger users.

These results go against past study that mostly looked at teenagers as the most at-risk category. Younger people generally use digital media more because of peer pressure and the process of forming their own identities. However, the present study reveals that older adults may also be prone to patterns of behavior similar to those of those with addictions. Older users may be more likely to utilize digital platforms for communication, getting information, and amusement because they rely on them more.

The strong t-test result shows that there are differences in behavioral addiction between generations. The older participants may have had a higher mean score because digital integration is changing in both work and social settings. Older users may show more signs of addiction since they tend to focus on one platform at a time, while younger users may use multiple platforms at once.

Also, the substantial positive connection ($r = 0.683$) between behavioral addiction and psychological discomfort supports the idea of behavioral addiction. The results are in line with addiction theories that say too much involvement might cause emotional tiredness, mood swings, worry, and trouble sleeping. The statistically significant link shows that using social media in a bad way is not just a habit, but it also has real effects on mental health.

The study also adds to the growing conversation on digital well-being by showing that bad use is a problem that affects people of all ages. As digital spaces become more and more a part of daily life, it gets harder to tell the difference between using them for fun and being dependent on them.

Overall, the results show that digital literacy programs should include people of all ages, not just young people.

Results

The study found that a lot of people had a moderate to high level of behavioral addiction. Older folks (40+) have a lot more trouble with social media than younger people. There is a substantial and statistically significant link between behavioral addiction and mental discomfort. Emotional weariness, worry, and trouble sleeping are all linked to being more dependent on social media. People of all ages are worried about how they use social media.

Suggestions

1. Schools and community centers should hold training for people of all ages on how to use social media responsibly.
2. To avoid getting too involved, users should use controlled digital timetables. Taking vacations from social media every now and again can help people stop relying on it.

3. As part of mental health initiatives, counseling services should help people who are addicted to technology.
4. Policymakers should push for platform openness about how engagement algorithms work.

Conclusion

The current study looked at how problematic social media use affects people of all ages and how it is linked to mental health issues. The results show that behavioral addiction is not just a problem for young people; it is also a big problem for older persons. The statistically significant difference across age groups and the substantial positive link with psychological distress show how too much time on social media might affect mental health.

As digital platforms continue to change how we communicate and live, it becomes more and more important to understand dependency habits. The study stresses the need of having balanced digital engagement plans and awareness campaigns that reach a wide range of demographic groups. To fix bad social media use, we need to take a whole-person strategy that includes mental health, digital literacy, and ethical technology use.

Apa Reference List

1. Andreassen, C. S., Torsheim, T., Brunborg, G. S., & Pallesen, S. (2016). Development of a Facebook addiction scale. *Psychological Reports, 110*(2), 501–517.
2. Griffiths, M. D. (2005). A 'components' model of addiction within a biopsychosocial framework. *Journal of Substance Use, 10*(4), 191–197.
3. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2011). Online social networking and addiction—A review of the psychological literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 8*(9), 3528–3552.
4. Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why today's super-connected kids are growing up less rebellious, more tolerant, less happy—and completely unprepared for adulthood*. Atria Books.
5. Pew Research Center. (2021). Social media use in 2021. Washington, DC.

Writing from the Margins: Reinterpreting Medieval Indian Women's Voices through Texts and Folklore

Prof. Dr. Bhavana Patole

Department of History, Elphinstone College, Dr. Homi Bhabha State University

Ms. Priti Vaishnav

Department of History, Elphinstone College, Dr. Homi Bhabha State University

Abstract

This research paper examines the socio-religious agency and intellectual resistance of women in medieval India (8th–18th centuries) through the dual lenses of devotional literature and oral traditions. While traditional historiography often marginalizes women by focusing on elite political structures, this study employs feminist historiography and subaltern frameworks to recover the "hidden realities" of female poet-saints and peasant women. By analyzing the poetry of figures such as Mirabai, Akka Mahadevi and Janabai, alongside the *Jatyavarchi Ovi* (grindmill songs) of rural Maharashtra, the paper identifies three primary mechanisms of empowerment: they treated everyday housework as sacred, used their own local language instead of elite ones, and boldly expressed their own thoughts, feelings, and identity. The findings reveal a significant discrepancy between the radical rebellion expressed in women's own verses and the "sanitized" versions preserved in male-authored hagiographies. Ultimately, the paper argues that these medieval voices provide a foundational "natural feminist consciousness" that continues to inform contemporary gender discourse in South Asia.

Keywords: Bhakti Movement, Feminist Historiography, Subaltern Studies, Oral Traditions, Marathi Ovis, Women's Agency.

Introduction

The medieval period in India is frequently depicted as an era of rigid patriarchal consolidation, characterized by the decline of women's status from the relatively egalitarian Vedic age to a period of severe social constraints, including child marriage, veiling (*pardah*), and the denial of property rights. However, this period also witnessed the rise of the Bhakti movement, sensitive and inclusive spiritual processes that challenged the hegemony of caste and gender by emphasizing a direct, personal relationship with the Divine.

For women, these movements offered a rare site of autonomy where they could bypass traditional domestic roles and religious intermediaries. This paper seeks to reinterpret these voices, moving beyond the "masculine" narratives of traditional history to uncover how women "wrote from the margins" to assert their spiritual and social independence.

Review of Literature

Current scholarship on medieval Indian women has evolved from nationalist and Marxist perspectives toward a more nuanced feminist historiography.

- **The Bhakti Paradigm:** Scholars such as Susie Tharu and K. Lalita have argued that the Bhakti movement allowed women's poetry to move from the restricted spaces of courts and temples to the open fields and common hearths .
- **Subaltern and Oral Traditions:** The work of Guy Poitevin and Hema Rairkar on the *Grindmill Songs Project* has provided an unprecedented look into the "collective feminine act of speech" among peasant women .
- **Hagiographical Critique:** Recent analyses of hagiographies (biographies of saints) highlight how male authors often mythologize female saints to alienate them from ordinary women, effectively "sanitizing" their radical rebellion against patriarchal norms .

Research Gap

Despite extensive regional studies, there remains a significant gap in integrating textual poetry with oral folklore into a comprehensive pan-Indian framework. Most research treats "elite" poet-saints separately from the "subaltern" peasant voices found in folklore. Furthermore, while the "silencing"

of women in hagiographies is recognized, there is limited systematic comparison across different linguistic and religious traditions regarding the specific literary tropes used to domesticate female rebellion .

Objectives of the Study

1. To analyze the mechanisms of resistance employed by medieval women to navigate and subvert patriarchal structures.
2. To contrast the self-representation of women in their own verses with their hagiographical depictions.
3. To examine the role of oral traditions, particularly the Marathi *ovi*, as an archive of subaltern female agency.
4. To establish the contemporary relevance of these medieval voices for modern Indian feminist discourse.

Methodology

This study adopts a qualitative, interdisciplinary approach.

- **Feminist Historiography:** Utilizing the method of "reading against the grain" to uncover marginalized perspectives within dominant texts .
- **Feminist Critical Discourse Analysis (FCDA):** Examining the intersection of power, gender, and ideology in literary and oral compositions .
- **Oral History Methodology:** Drawing upon the *Grindmill Songs Project* database (110,000 *ovis*) to analyze the cognitive and communicative power of subaltern speech.
- **Interpreting original voices of women :** Analyzing original verses (*vacanas*, *abhangas*, *padas*) with their translation.
- Where possible, short translated excerpts from women's poetry and oral songs are included to foreground female self-representation and minimize interpretive mediation.

Analysis and Interpretation

1. Categorization of Resistance

The research identifies three primary themes used by medieval women to challenge marginalization:

Table 1: Modes of Female Resistance in Medieval Devotionalism

Theme	Explanation	Examples / Figures
Everyday Work as Religious Practice	Ordinary household and agricultural work was treated as an act of devotion, giving religious value to women's daily labor.	Janabai, Soyarabai, peasant women
Use of Local Languages	Writing and singing in regional languages allowed wider participation in religious life and challenged elite Sanskrit traditions.	Lal Ded, Muktabai, Akka Mahadevi
Personal Religious Expression	Women expressed faith through their own bodies and lives, often rejecting social rules through ascetic practices or renunciation.	Akka Mahadevi, Mirabai, Lal Ded

2. Women's Voices in Their Own Words

a. Janabai – Sacralization of Domestic Labor

Original (Marathi)	Translation:
दळिता दळिता दळीतो विठ्ठल, झाडिता झाडिता झाडीतो विठ्ठल.	As I grind the grain, Vitthal grinds with me; As I sweep the floor, Vitthal sweeps with me.

Analysis:

This verse dissolves the boundary between divine worship and domestic labor. By depicting God as a co-laborer, Janabai sacralizes household work and asserts the spiritual dignity of a lower-caste woman's daily life.

b. Jatyavarchi Ovi – Subaltern Female Voice

<i>Original (Marathi grindmill song):</i>	<i>Translation:</i>
जात्यावर दळते दळण, नशीब माझे दळते कोण?	<i>I grind grain on the millstone, But who is grinding my fate?</i>

Analysis:

Spoken during physical labor, this ovi transforms the grindmill into a site of reflection and protest. The verse articulates structural suffering without institutional mediation, exemplifying collective subaltern consciousness.

c. Jatyavarchi Ovi – Female Fatigue and Endurance

<i>Original (Marathi):</i>	<i>Translation:</i>
जातं फिरतं, देह झिजतो, दुःख मात्र तरुणच राहातं.	<i>The grindmill turns, my body wears away, but my sorrow remains forever young.</i>

Analysis:

The cyclical imagery mirrors women's repetitive labor and unending hardship. The verse gives poetic form to emotional exhaustion, asserting women's right to name suffering within everyday spaces.

d. Akka Mahadevi – Body as Protest

<i>Original (Kannada):</i>	<i>Translation:</i>
ನಗ್ನಳೆ ಎನ್ನುವರು ಜನ, ಆಸೆಯಿಂದ ಹೊದಿದವರೇ ಸತ್ಯ ನಗ್ನರು.	<i>People call me naked, but those clothed in desire are truly naked.</i>

Analysis:

Akka Mahadevi reverses social morality by redefining shame and purity. Speaking in the vernacular and in the first person, she asserts bodily autonomy and spiritual authority against patriarchal judgment.

e. Mirabai – Radical Subjectivity

<i>Original (Rajasthani/Hindi pada):</i>	<i>Translation:</i>
लोक लाज कुल मर्यादा, मैं त्यागी प्रभु की प्रीति लागी।	<i>I have abandoned worldly honor and family pride; I have bound myself only to the love of my Lord.</i>

Analysis:

Mirabai's use of the first-person voice asserts an autonomous self that rejects marriage and social duty. Divine devotion becomes a means of resisting patriarchal control over women's bodies and choices.

f. Mirabai – Refusal of Social Norms

<i>Original (Rajasthani):</i>	<i>Translation:</i>

राणे वर रा काई पर्णीजू, जनम जनम मर जावै,
वर परणीजू साँवरो, अमर चूड़ो होय जाय।

*Why should I marry a mortal king, who
will die again and again with every birth?
I have married the dark Lord instead,
and my bangles have become eternal.*

Analysis:

This verse frames devotion as self-sufficiency. Mirabai positions divine love as an alternative social order, enabling her to detach from worldly expectations placed upon women.

3. Thematic Overview of Women's Poetic Voices

Taken together, the *Jatyavarchi Ovi* functions as a living archive of subaltern female consciousness, where everyday labor becomes a medium for articulating oppression, fatigue, and critique. Far from being mere work songs, these ovis operate as intimate dialogues with the grindmill, allowing women to voice suffering that finds no place in formal historical or religious texts. Metaphors comparing women's lives to "bran of ragi" or "thorny shrubs" express a deep awareness of disposability within caste and gender hierarchies. When read alongside the self-authored verses of poet-saints, a striking contrast emerges between women's own expressions and their later hagiographical representations. Mirabai's poetry records a clear rejection of earthly marriage in favor of divine autonomy. This reflects women's radical self-representation, reinforcing the importance of reading women's poetry and oral traditions as primary sites of historical and intellectual agency.

Results / Findings

1. **Divine Marriage as Autonomy:** By claiming a "divine husband," women like Mirabai and Akka Mahadevi effectively invalidated earthly social contracts, providing them with the "spiritual sanction" to wander, travel alone, and reject domesticity .
2. **The Body as Protest:** Akka Mahadevi's act of walking naked was a radical rejection of the male gaze and the "shame" associated with womanhood .
3. **Domestication of Labor:** Janabai's poetry "sacralized" the mundane, depicting God as a fellow laborer who helped with sweeping and grinding, thereby giving dignity to Shudra and female labor .

Conclusion

The study's findings reveal that what are often described as the "margins" of medieval India were, in fact, intellectually dynamic spaces in which women actively engaged with and strategically navigated patriarchal structures. Rather than merely submitting to social constraints, women used devotional poetry and oral traditions to express nuanced forms of agency that challenge a simple opposition between oppression and empowerment. Within Bhakti tradition, spirituality emerged as a powerful social and symbolic opening through which women redefined domestic labor, asserted bodily autonomy, and reshaped personal identity. These practices point to an indigenous form of feminist consciousness grounded not in modern rights-based discourse, but in everyday religious experience and lived practice.

At the same time, the study draws attention to the significant limitations of the source material. Much of women's poetic expression survives through male-authored hagiographies that often temper, moralize, or domesticate female defiance, while oral traditions such as the *Jatyavarchi Ovi* remain especially vulnerable to disappearance amid migration and socio-economic transformation. Acknowledging these constraints highlights the urgent need for sustained digital preservation of oral archives and for critically reworked hagiographies that center women's struggles, negotiations, and resistance rather than presenting them as exemplary or compliant figures. Ultimately, recovering medieval women's voices is not only a corrective to historical narratives but also a meaningful intervention in contemporary debates on gender, caste, and cultural memory in South Asia. Re-read through this lens, the voices of medieval Indian women from the philosophical utterances of Lal Ded to the work songs of anonymous laboring women embody a legacy of deep-rooted resistance. Writing from the margins, they forged a space between the public and the private, allowing their vision of

spiritual autonomy and equality to endure across centuries.

References

1. A Comparative Study of Mirabai, Akka Mahadevi, and Lal Ded. *International Journal of English and Studies (IJOES)*.
2. Bahuguna, Arushi. "Re-Reading Hagiographies: Recovering the Rebellion of Women Bhakti Saints."
3. Bhakti Movement Refers to the Theistic Devotional Trend That Emerged in Medieval Hinduism and Later Revolutionised Sikhism. Scribd. Bhakti-Sufi, Mysticism and Feminist Consciousness in Medieval India – Novel Insights. Grinding Grain, Singing Songs: The Life, Work and Legacy of Women in Rural Maharashtra. Namita Waikar. Lalla Ded the Philosopher-Saint: Exploring Hagiography, Mysticism and Intellectual Discourses in Kashmiri Vaakhs.
4. सांगते बाई तुला | I Tell You Woman! *Grindmill Songs of Maharashtra – Chants de la mouture au Maharashtra*. Singh, Kalyani. "Akka Mahadevi and Her Relevance in Today's World." *The Academic: An Online Peer Reviewed / Refereed Journal* 3, no. 7 (July 2025).
5. Singh, Vandana. "Myth and Memory: The Representation of Women in Indigenous Storytelling of Indian Culture." *Shodh Sari: An International Multidisciplinary Journal* 4, no. 3 (2025): 158–174.
6. Sunitha, H. D. "Revamping Women's Roles in Indian Literature: Untold Stories." *International Journal of Humanities and Social Science Invention (IJHSSI)*. Invention Journals. Published January 26, 2022.
7. Women Writing and Women's Lives – Sociology of Genders.

“Artificial Intelligence and Financial Decision-Making: A Study of Awareness and Usage in Kalyan–Dombivli”

Mrs. Dipika Bhalchandra Pitale

K.V.Pendharkar college of Arts, Science and Commerce (Autonomous), Dombivli (E)

Abstract

Artificial Intelligence (AI) has emerged as a transformative force in the financial sector, influencing decision-making processes at both individual and organizational levels. AI-based tools such as robo-advisors, predictive analytics, chatbots, and automated trading systems are increasingly being used to enhance efficiency, accuracy, and speed in financial decisions. However, the level of awareness and actual usage of AI in finance varies across regions and user groups.

This study aims to examine the awareness, usage, and perception of Artificial Intelligence in financial decision-making among individuals in the Kalyan–Dombivli region. The research focuses on understanding how far people are aware of AI applications in finance, the extent to which they use such technologies, and the challenges faced in adoption. The study is based on primary data collected through a structured questionnaire and secondary data obtained from journals, research papers, and reports. The findings of the study will help identify gaps between awareness and usage and provide insights for improving AI adoption in financial services at the local level.

Keywords: Artificial Intelligence, Financial Decision-Making, Awareness, Usage, AI-Based Financial Tools, Digital Finance, Kalyan–Dombivli, Financial Technology (FinTech)

Introduction

Artificial Intelligence refers to the simulation of human intelligence in machines that are programmed to think, learn, and make decisions. In recent years, AI has gained significant importance in the financial sector due to its ability to analyze large volumes of data, identify patterns, and provide accurate predictions. Financial institutions are increasingly using AI for credit scoring, fraud detection, portfolio management, risk assessment, and customer service.

Financial decision-making plays a crucial role in achieving personal financial stability and organizational growth. Traditionally, financial decisions were based on human judgment and historical data analysis. However, with the integration of AI, decision-making has become more data-driven, faster, and less prone to human error.

Despite the growing importance of AI in finance, its awareness and usage among individuals, especially in semi-urban regions like Kalyan–Dombivli, remain uncertain. Many individuals may be using AI-enabled financial services without fully understanding the technology behind them. Hence, this study attempts to analyze the level of awareness, usage patterns, and attitudes toward AI in financial decision-making among people in the Kalyan–Dombivli area.

Review of Literature

Russell and Norvig (2016) explained that Artificial Intelligence enables machines to perform tasks that normally require human intelligence, such as learning, reasoning, and problem-solving. Their study highlights the growing application of AI across various industries, including finance.

Bhat and Dar (2020) studied the impact of AI on financial services and found that AI improves decision-making accuracy by reducing human bias and processing complex datasets efficiently. The study also emphasized the need for user awareness to maximize the benefits of AI tools.

Kumar and Singh (2021) examined the adoption of AI in personal financial planning and observed that while awareness of AI-based financial applications is increasing, actual usage remains limited due to lack of trust and technical knowledge.

PwC Report (2022) stated that AI has the potential to significantly enhance financial decision-making through predictive analytics and automation. However, the report highlighted regional disparities in AI adoption, especially in developing economies and semi-urban areas.

Sharma and Mehta (2023) conducted a study on consumer perception of AI in banking services and found that customers who are aware of AI applications tend to show higher satisfaction levels. The study also noted resistance among older users due to fear of technology and data security concerns.

Objectives of the Study

The main objectives of the study are as follows:

1. To study the concept of Artificial Intelligence in financial decision-making.
2. To analyze the level of awareness about AI-based financial tools among people in Kalyan–Dombivli.
3. To examine the extent of usage of Artificial Intelligence in personal financial decisions.
4. To identify the benefits of using AI in financial decision-making.
5. To understand the challenges and limitations faced by users while adopting AI-based financial services.
6. To study the perception and attitude of individuals towards AI in finance.

Scope of the Study

The scope of the study is limited to individuals residing in the Kalyan–Dombivli region. The study focuses on awareness, usage, and perception of Artificial Intelligence in financial decision-making. It covers AI applications such as online banking tools, investment platforms, robo-advisors, budgeting apps, and fraud detection systems. The findings of the study may help financial institutions and policymakers understand local-level AI adoption.

Research Methodology

The research methodology adopted for the study is as follows:

1. Research Design

The study is descriptive in nature, as it aims to describe the awareness and usage of AI in financial decision-making.

2. Sources of Data

Primary Data: Collected through a structured questionnaire from respondents in the Kalyan–Dombivli region.

Secondary Data: Collected from journals, research papers, websites.

3. Sample Size

The sample size for the study consists of 100 respondents

4. Sampling Method

Convenience sampling method is used for collecting data.

5. Tools for Data Analysis

The collected data is analyzed using: Percentage analysis, Tables and charts (bar graphs / pie charts)

Hypotheses of the Study

The hypotheses formulated for the study are:

H₀ (Null Hypothesis): There is no significant relationship between awareness of Artificial Intelligence and its usage in financial decision-making.

H₁ (Alternative Hypothesis): There is a significant relationship between awareness of Artificial Intelligence and its usage in financial decision-making.

Data Analysis and Interpretation (Sample Points)

Based on the responses collected from the questionnaire, the following observations were made: A majority of respondents are aware of AI applications such as mobile banking apps, digital wallets, and investment platforms.

Awareness level is higher among younger respondents compared to older age groups.

Although awareness of AI is moderate to high, actual usage for advanced financial decisions like investments and risk assessment is comparatively low.

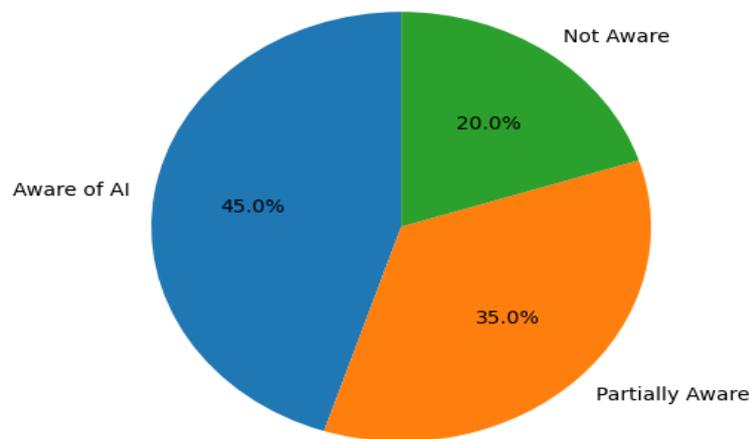
Many respondents use AI-based services unknowingly, without understanding that these services are powered by Artificial Intelligence. Security concerns and lack of technical knowledge are the major barriers to AI adoption.

1) Awareness of Artificial Intelligence in Financial Decision-Making

Sample Data (for 100 respondents):

Awareness Level	Respondents	Percentage
Aware of AI	45	45%
Partially Aware	35	35%
Not Aware	20	20%

Awareness of Artificial Intelligence in Financial Decision-Making

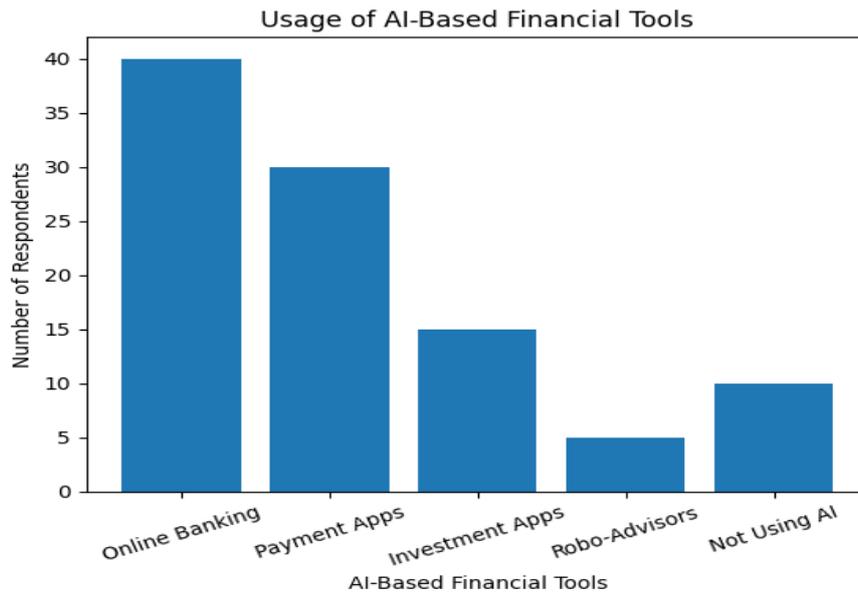

Interpretation:

The pie chart shows that 45% of respondents are aware of Artificial Intelligence in financial decision-making, while 35% are partially aware. However, 20% of respondents are still not aware of AI applications in finance, indicating the need for awareness programs.

2) Usage of AI-Based Financial Tools

AI-Based Tool	No. of Respondents
Online Banking	40
Payment Apps (UPI, Wallets)	30
Investment Apps	15
Robo-Advisors	5
Not using AI	10

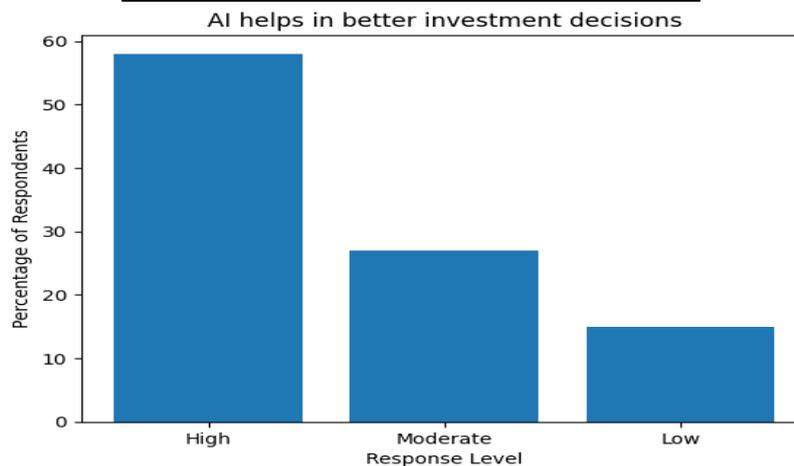

Interpretation:

The bar graph indicates that online banking and payment apps are the most commonly used AI-based financial tools. Usage of advanced AI tools such as robo-advisors is very low, showing limited adoption of AI for complex financial decisions.

3) AI Helps in Better Investment Decisions

Opinion Level	Percentage
High	58%
Moderate	27%
Low	15%

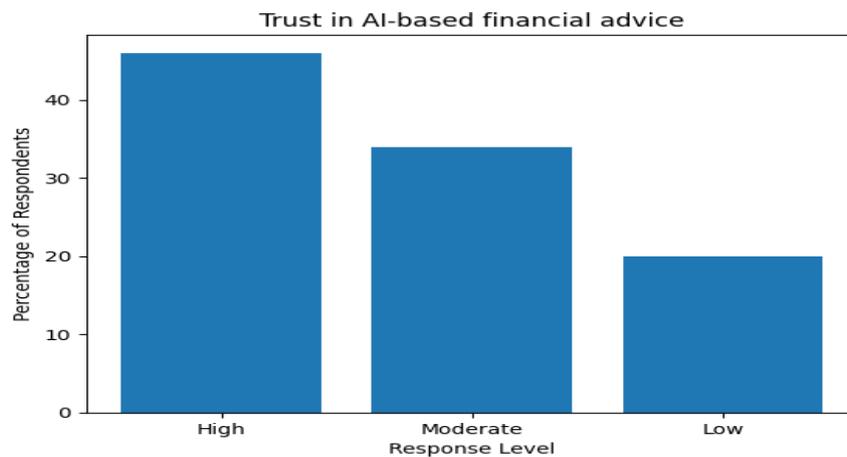
Interpretation:

A majority of respondents (58%) strongly believe that AI helps in making better investment decisions by providing accurate analysis and forecasts. This reflects growing trust in AI-driven financial tools for decision-making.

4) Trust in AI-Based Financial Advice

Trust Level	Percentage
High	46 %

Moderate	34 %
Low	20 %

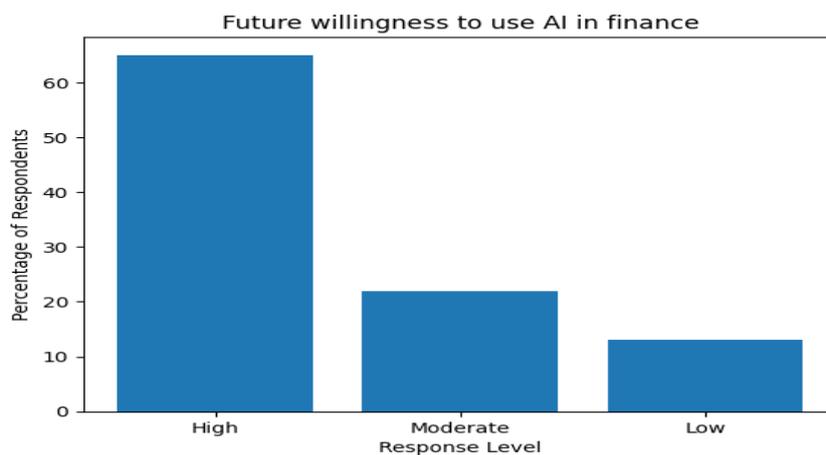

Interpretation:

The findings show that 46% respondents have high trust in AI-based financial advice, while 20% respondents show low trust. This indicates that although acceptance is increasing, some respondents still prefer human judgment over AI systems.

5) Future Willingness to Use AI in Financial Decision-Making

Willingness Level	Percentage
High	65 %
Moderate	22 %
Low	13 %

Interpretation:

The table highlights a positive future outlook, as 65% respondents are highly willing to use AI in financial decision-making. This suggests strong potential growth of AI-based financial services in the Kalyan–Dombivli area.

Findings of the Study

The study reveals that awareness of Artificial Intelligence in finance is present among the respondents.

Usage of AI-based financial tools is mainly limited to basic services like online banking and payment apps. There is a noticeable gap between awareness and actual usage of AI in financial decision-making.

Respondents believe that AI helps in faster and more accurate financial decisions. Lack of trust, fear of data misuse, and limited technical knowledge restrict wider adoption of AI.

Limitations of the Study

- 1) The study is limited to the Kalyan–Dombivli region only.
- 2) The sample size is limited and may not represent the entire population.
- 3) The study depends on the accuracy of responses provided by the respondents.
- 4) Time constraints limited the depth of the study.

Suggestions

Financial institutions should conduct awareness programs to educate customers about AI-based financial tools. User-friendly AI applications should be developed to encourage adoption among non-technical users. Strong data security measures should be communicated clearly to build trust among users.

Training programs and workshops can help increase confidence in using AI for financial decisions.

Conclusion

Artificial Intelligence has significantly transformed financial decision-making by improving accuracy, efficiency, and speed. The study concludes that while awareness of AI in finance is gradually increasing in the Kalyan–Dombivli region, its usage is still limited. There exists a clear gap between awareness and practical application of AI in financial decision-making. By improving awareness, addressing security concerns, and enhancing digital literacy, AI can play a vital role in empowering individuals to make better financial decisions in the future.

Reference:

1. <https://books.kdpublications.in/index.php/kdp/catalog/download/346/423/2879?inline=1>
2. Kunwar, M. (2019). Artificial Intelligence in Finance: Understanding how automation and machine learning is transforming the. Thesis Centria University of Applied Sciences.
3. Patel, K. (2018). Artificial Intelligence in Finance. IJSART - Volume 4 Issue 4 , 2395- 1052.
4. Chan, C., Chow, C., Wong, J., Dimakis, N., Nayler, D., Bermudes, J., Raman, J., Lam, R., & Baker, M. (2019). Artificial intelligence applications in financial services asset management, banking and insurance. Marsh and McLennan Companies.

“Compulsory TET for In-Service Teachers: An Analytical Study on Its Need, Impact and Challenges”

Assist. Prof. Dr. Sunita Anil Nemade

K.C.E. S's V. P. Hole College of Education & Physical Education, Jalgaon

Abstract:

Teacher Eligibility Test (TET) was introduced to ensure that teachers entering the profession possess the minimum required knowledge and teaching skills. Recently, the idea of extending TET to in-service teachers has gained importance. This study explores the relevance, possible outcomes, and difficulties connected with making TET mandatory for teachers already working in schools. The research is based on a survey of 80 In-Service Teacher's from primary and upper-primary levels. The results indicate that while teachers recognize the value of TET in maintaining educational standards, they also experience stress due to workload, limited preparation time, and inadequate training. The study suggests systematic training, academic support, and gradual implementation to make the policy effective.

Key Words: Teacher Eligibility test (TET), In-Service Teachers, Professional Competency, Policy Implementation.

Introduction:

A strong Education System depends on competent and professionally trained teachers. To maintain uniform standards, the Teacher Eligibility Test (TET) was introduced as a qualifying requirement for entry-level teachers. However, a large number of teachers appointed before TET became mandatory do not possess this qualification. Therefore, several education committees and state governments have proposed implementing compulsory TET for In-Service Teacher's.

Statement of the Problem:

“To investigate the necessity, potential impact, and challenges of implementing compulsory TET for In-Service Teacher's.”

Objectives of the Study:

1. To examine the views of In-Service Teacher's regarding compulsory TET.
2. To identify the expected benefits of implementing TET among working teachers.
3. To study the major challenges faced by teachers in preparing for TET.
4. To recommend measures for smooth implementation.

Hypotheses:

H1: In-Service Teacher's hold mixed opinions toward compulsory TET.

H2: Teaching experience influences the acceptance of compulsory TET.

Methodology: Research Method - Descriptive survey method

Sample: 80 In-Service Teachers (Primary and Upper Primary)

Sampling Technique: Simple Random Sampling

Tool: A structured questionnaire consisting of 25 items covering.

1. Awareness of TET
2. Views on compulsory TET
3. Challenges
4. Support needs

Data Analysis: Mean scores and percentage analysis

Data Analysis and Interpretation:

A. Views on the Need for Compulsory TET:

No.	Response	Percentage
1	Agree	45%
2	Neutral	30%
3	Disagree	25%

Interpretation:

The data indicates that **45% of teachers agree** that TET should be compulsory, showing that nearly half support the idea. **30% remain neutral**, suggesting uncertainty or a lack of strong opinion on the policy. Meanwhile, **25% disagree**, reflecting concern or resistance among a minority of teachers. Overall, the responses show that while many teachers see the value of compulsory TET, a significant portion is either unsure or opposed.

B. Perceived Benefits:

No.	Response	Percentage
1	Keeps Teachers Updated	52%
2	Builds Confidence in Teaching	48%
3	Helps in Career Advancement	60%

Interpretation:

The responses show that most teachers view TET as professionally useful. The highest percentage (60%) indicates that teachers consider it important for career advancement. More than half (52%) feel it helps them stay updated with current educational trends, while 48% believe it improves their confidence in teaching. Overall, teachers recognize TET as a supportive tool for professional growth.

C. Challenge's Faced by Teachers:

No.	Response	Percentage
1	Heavy Workload	70%
2	Anxiety Related to Exams	55%
3	Lack of Proper Training	62%
4	Family Responsibilities	46%
5	Limited Digital Skills	38%

Interpretation:

The findings show that teachers face multiple challenges regarding compulsory TET. The most common issue is **heavy workload (70%)**, indicating that many teachers struggle to balance teaching duties with exam preparation. **Lack of proper training (62%)** also emerges as a major concern, suggesting insufficient academic support. **Exam-related anxiety (55%)** highlights emotional stress associated with testing. Additionally, **family responsibilities (46%)** and **limited digital skills (38%)** further affect teachers' ability to prepare effectively. Overall, the data suggests that teachers experience significant practical, emotional, and skill-based challenges in meeting TET requirements.

D. Support Systems Required:

No.	Response	Percentage
1	Orientation and Training Workshops	68%
2	Availability of Study Material	59%
3	Financial Support for Exam Fees	42%
4	Extra Preparation Time	70%

Interpretation:

The data shows that teachers need strong support systems to successfully handle compulsory TET. The most required support is **extra preparation time (70%)**, indicating that teachers feel overloaded and need dedicated time to study. **Orientation and training workshops (68%)** are also highly demanded, suggesting the need for guided academic support. **Availability of study material (59%)** reflects the importance of accessible and structured resources. Additionally, **financial support for exam fees (42%)** shows that many teachers find the cost burdensome. Overall, teachers expect practical, academic, and financial support to effectively prepare for TET.

Major Findings:

1. In-service teachers recognize the educational value of TET.
2. Many teachers do not feel fully prepared due to workload and scarcity of training.
3. Teachers believe TET can motivate them to upgrade their knowledge.

4. Teachers prefer a gradual implementation rather than sudden enforcement.
5. Training facilities and supportive infrastructure are essential.

Conclusion:

The study concludes that compulsory TET for In-Service Teacher's can contribute positively to improving the overall quality of teaching. However, before implementing such a policy, teachers must be provided adequate academic support, sufficient time for preparation, and effective training. Without proper planning, compulsory TET may cause stress and resistance among teachers. A phased, supportive and teacher-friendly approach will make the reform more successful.

Recommendations:

1. Organize free TET training and coaching classes for In-Service Teacher's.
2. Reduce workload during exam preparation periods.
3. Strengthen ICT and subject-specific training programmes.
4. Conduct mock tests and orientation sessions regularly.
5. Implement compulsory TET in stages to avoid sudden pressure.
6. Offer incentives and recognition for teachers who clear TET.

References:

1. Kumar, R. (2019). Teacher eligibility standards and quality enhancement.
2. Singh, P., & Verma, D. (2021). In-service teacher attitudes towards mandatory examinations.
3. Rao, S. (2022). Professional development through teacher qualification tests.
4. NCTE (2011). Guidelines for Teacher Eligibility Test.

Urban Microfinance, Financial Access and Livelihood Improvement: An Empirical Assessment from Mumbai

Dr. Balaji Survase

Associate Professor and Head, Dept. of Economics
Arts and Commerce College, Phondaghat, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

Ms. Harshavardhini Arvind Borwankar

Research Scholar
Yashwantrao Chavan Research Centre in Social Science, Nariman Point, Mumbai
Affiliated to University of Mumbai

Abstract

Microfinance has emerged as a key instrument for promoting financial inclusion, particularly among low-income populations in urban areas. Although microfinance has been widely studied in rural contexts, its functioning and impact in metropolitan environments remain relatively understudied. This study examines how microfinance institutions (MFIs) contribute to financial access and livelihood improvement among low-income households in Mumbai. Using a mixed-methods design, the study evaluates the accessibility of microfinance services, patterns of loan utilisation, socio-economic outcomes, women's empowerment, and the role of digital microfinance. The findings reveal that microfinance has significantly expanded financial access in underserved communities and contributed to improvements in income stability, small business growth, and household welfare. Women borrowers, in particular, report greater financial autonomy and participation in decision-making. However, the study also identifies challenges such as high interest rates, multiple borrowing, repayment pressures, and limited digital literacy. The paper concludes that while microfinance has strong potential to support urban development, its long-term effectiveness depends on responsible lending practices, financial literacy, and the integration of livelihood support services.

Keywords: Microfinance; Financial Inclusion; Livelihood Improvement; Women's Empowerment; Digital Finance; Urban Poor; Mumbai.

Introduction

Microfinance plays a significant role in expanding financial access for individuals who remain excluded from traditional banking systems. In India's metropolitan areas, including Mumbai, a large proportion of the population is engaged in informal employment with irregular incomes and limited financial documentation. These constraints make it difficult for them to access bank loans and other financial services. Microfinance institutions address these gaps by offering small, collateral-free loans and financial support mechanisms tailored to low-income households.

Urban microfinance, however, presents unique conditions compared to rural areas. Mumbai's urban poor face high living costs, unstable income streams, and diverse livelihood strategies, demanding flexible financial products and timely access to credit. While microfinance has expanded rapidly in the city, there is limited empirical research on its specific impact on urban livelihood patterns, household welfare, and women's participation. This study aims to fill that gap by examining the contribution of microfinance institutions to financial inclusion and livelihood improvement in Mumbai.

Review of Literature

Microfinance has been widely recognised as a significant instrument for strengthening financial inclusion and improving socio-economic conditions among low-income communities. Foundational contributions by Yunus (1999) and Robinson (2001) positioned microfinance as a mechanism through which poor households can access small, collateral-free loans to pursue self-employment and income-generating activities. Their work emphasised the transformative role of microcredit in reducing financial exclusion and fostering economic independence.

Empirical studies across South Asia provide strong evidence of the socio-economic benefits of microfinance. Khandker (2005) observed that repeated access to microcredit helped raise household incomes, stabilise consumption, and reduce long-term poverty in Bangladesh. Similarly, Swain and Varghese (2009) found that participation in microfinance programmes significantly enhanced asset creation, savings habits, and economic decision-making among women in India. These studies highlight the dual impact of microfinance—economic empowerment and financial inclusion.

Recent scholarship has also broadened the scope of microfinance analysis by exploring its non-economic dimensions. Littlefield et al. (2003) argued that microfinance creates social capital by strengthening networks, trust, and collective responsibility within communities. Pitt et al. (2006) further demonstrated that women borrowers experience improvements in mobility, self-confidence, and bargaining power, suggesting that the benefits of microfinance extend beyond income generation. While much of the literature focuses on rural contexts, studies have increasingly emphasised the importance of microfinance in urban settings. Rutherford (2000) highlighted that urban poor households face irregular cash flows and require flexible financial tools that help them manage short-term liquidity needs. Urban microfinance thus plays a crucial role in helping informal workers, street vendors, and home-based producers maintain stable livelihoods. Chen and Snodgrass (2013) noted that microfinance supports urban micro-enterprises by providing essential working capital, thereby contributing to livelihood diversification in dense metropolitan areas.

However, the literature also identifies significant risks and limitations. Guérin, Morvant-Roux, and Villarreal (2013) cautioned that intense competition among MFIs in urban areas may lead to multiple borrowing and over-indebtedness. Their research stresses the need for stronger borrower protection and responsible lending frameworks. Likewise, Taylor (2011) argued that high interest rates and coercive recovery practices can undermine the developmental goals of microfinance, particularly in economically stressed urban communities.

Despite these contributions, relatively fewer studies examine the impact of microfinance in large Indian cities such as Mumbai. Most research remains concentrated on rural Self-Help Group (SHG) models, leaving an important gap in understanding how microfinance functions within the complex socio-economic realities of metropolitan environments characterised by high population density, migration, informal labour, and income volatility. The present study addresses this gap by empirically analysing the role of microfinance institutions in improving financial access and livelihood outcomes among low-income households in Mumbai.

Objectives of the Study

The main objective of the study is to examine how microfinance institutions contribute to financial access and livelihood improvement among low-income households in Mumbai. In line with this, the study also aims to:

1. Analyse the accessibility and outreach of microfinance services in Mumbai.
2. Understand loan utilisation patterns among microfinance borrowers.
3. Assess the socio-economic impact of microfinance on income, welfare, and asset creation.
4. Examine the participation and empowerment of women in microfinance programmes.
5. Identify challenges faced by borrowers and microfinance institutions in the urban context.

Research Questions

1. How accessible are microfinance services to low-income households in Mumbai?
2. How do borrowers utilise microfinance loans for livelihood-related activities?
3. What socio-economic changes occur after access to microfinance?
4. How does microfinance participation influence women's empowerment?
5. What operational challenges affect borrowers and institutions in Mumbai?

Hypotheses of the Study

Hypothesis 1: Financial Access

H₀₁: Microfinance institutions do not significantly improve financial access for low-income households in Mumbai.

H₁₁: Microfinance institutions significantly improve financial access for low-income households in Mumbai.

Hypothesis 2: Livelihood Improvement

H₀₂: Microfinance does not lead to measurable improvements in income, livelihood activities, or household welfare.

H₁₂: Microfinance leads to measurable improvements in income, livelihood activities, and household welfare.

Hypothesis 3: Women’s Empowerment

H₀₃: Microfinance participation does not enhance women’s financial autonomy or decision-making power.

H₁₃: Microfinance participation enhances women’s financial autonomy and decision-making power.

Hypothesis 4: Digital Microfinance

H₀₄: Digital microfinance services do not improve loan utilisation or repayment efficiency.

H₁₄: Digital microfinance services improve loan utilisation and repayment efficiency.

Research Methodology

A. Research Design

The study uses a mixed-methods research design, combining quantitative surveys and qualitative interviews. This approach helps capture both measurable outcomes and personal experiences related to microfinance use in Mumbai.

B. Study Area

The research was carried out in selected low-income and informal settlements of Mumbai, specifically Dharavi, Govandi, Kurla, Sion, Mankhurd, and Wadala. These areas were chosen because microfinance activity is high and many households lack access to formal banking.

C. Sampling

A total of 200 microfinance beneficiaries were selected using stratified purposive sampling. This ensured representation from different occupational groups such as street vendors, tailors, domestic workers, small shop owners, and home-based workers.

D. Data Collection

1. Structured questionnaires were used to collect quantitative data on income, loan utilisation, repayment patterns, and welfare changes
2. Semi-structured interviews were conducted with MFI staff, group leaders, and selected borrowers to understand operational practices and personal experiences
3. Secondary data was obtained from RBI reports, NABARD documents, and MFIN publications to support and validate primary data.

E. Data Analysis

Quantitative data was analysed using descriptive statistics (percentages, averages, frequency tables) to summarise borrower characteristics and loan patterns. Cross-tabulations were used to compare changes across different groups, such as gender and occupation. A before–after comparison helped assess changes in income and welfare after accessing microfinance.

Qualitative interview responses were analysed using simple thematic analysis, where common themes—such as challenges, empowerment, digital finance, and loan utilisation—were identified and interpreted. This helped explain the reasons behind quantitative trends and provided context to the findings.

Findings and Discussion

The findings of the study are based on primary data collected from 200 microfinance beneficiaries in selected low-income areas of Mumbai. The analysis focuses on financial access, loan utilisation, livelihood outcomes, women’s empowerment, and key challenges associated with urban microfinance. The empirical results are presented in Tables 1–5 and discussed subsequently.

Table 1: Financial Access and Outreach through Microfinance (n = 200)

Indicator	Number of Respondents	Percentage (%)
First-time access to institutional credit through MFIs	148	74.0
Previously dependent on moneylenders	132	66.0
Reduced dependence on moneylenders after joining MFIs	124	62.0
MFIs perceived as more accessible than banks	138	69.0
Faster loan processing compared to banks	142	71.0
Regular savings behaviour after joining MFIs	156	78.0

Table 2: Loan Utilisation and Livelihood Improvement (n = 200)

Purpose of Loan Utilisation	Number of Respondents	Percentage (%)
Business expansion / working capital	92	46.0
Home-based economic activities	54	27.0
Essential household needs	38	19.0
Emergency expenses	16	8.0
Diversification of income sources	116	58.0
Shift towards self-employment	104	52.0

Table 3: Socio-Economic Impact of Microfinance (n = 200)

Impact Dimension	Number of Respondents	Percentage (%)
Improvement in income stability	124	62.0
Improvement in household consumption	130	65.0
Increased expenditure on education & health	118	59.0
Creation of small assets	104	52.0
Improved ability to manage emergencies	112	56.0
Reduction in financial vulnerability	120	60.0

Table 4: Women's Empowerment and Social Outcomes (Women Respondents n = 140)

Empowerment Indicator	Number of Respondents	Percentage (%)
Increased financial autonomy	96	68.6

Greater participation in household decision-making	94	67.1
Enhanced self-confidence	102	72.9
Improved social participation through groups	88	62.9
Increased respect within household	90	64.3

Table 5: Digital Microfinance and Challenges (n = 200)

Indicator	Number of Respondents	Percentage (%)
Use of digital repayment/payment methods	92	46.0
Preference for digital payments among younger borrowers	76	38.0
Limited digital literacy	108	54.0
Experience of repayment pressure	82	41.0
Incidence of multiple borrowing	68	34.0
High interest rates perceived as a burden	96	48.0

The empirical findings (Tables 1–5) indicate that microfinance has significantly improved financial access, income stability, and livelihood diversification among urban low-income households in Mumbai. A substantial proportion of respondents reported first-time access to institutional credit after joining microfinance programmes, accompanied by increased savings behaviour and a reduced dependence on informal moneylenders. These outcomes suggest that microfinance has played an effective role in expanding

Policy Recommendations

1. Financial and digital literacy programmes should be expanded to help borrowers manage loans and digital transactions effectively. These initiatives will enable borrowers to make informed financial choices and reduce the risk of debt-related difficulties.
2. Microfinance institutions must ensure transparent and responsible lending to prevent multiple borrowing and repayment stress. Clear communication of loan terms and ethical recovery practices will help build long-term trust between MFIs and borrowers.
3. Linking microfinance with skill development and livelihood support will help borrowers use loans productively. Providing training and market linkages can enhance the sustainability and profitability of micro-enterprises.
4. Micro-insurance should be promoted to protect households from financial shocks. Affordable insurance coverage can cushion families against emergencies such as illness, accidents, or sudden income loss.
5. Community-based groups like SHGs should be strengthened to support repayment discipline and provide social support. Such groups also encourage collective responsibility and enhance financial awareness within communities.

Conclusion

Microfinance institutions play a valuable role in improving financial access and supporting livelihood activities among low-income households in Mumbai. Borrowers experienced better income stability, small business growth, and enhanced welfare. Women, in particular, benefited through

increased economic participation. However, issues such as high interest rates, repayment pressures, and digital literacy gaps remain significant. Strengthening supportive services and responsible lending frameworks is essential for sustaining microfinance benefits.

References

1. Armendáriz, B., & Morduch, J. (2010). *The economics of microfinance* (2nd ed.). MIT Press.
2. Banerjee, A., Duflo, E., Glennerster, R., & Kinnan, C. (2015). The miracle of microfinance? Evidence from a randomized evaluation. *American Economic Journal: Applied Economics*, 7(1), 22–53.
3. Chen, M., & Snodgrass, D. (2013). *Microfinance and the empowerment of women: A review of the evidence*. Harvard University Press.
4. Guérin, I., Morvant-Roux, S., & Villarreal, M. (2013). *Microfinance, debt and over-indebtedness: Juggling with money*. Routledge.
5. Khandker, S. R. (2005). Microfinance and poverty: Evidence using panel data from Bangladesh. *The World Bank Economic Review*, 19(2), 263–286.
6. Microfinance Institutions Network. (2023). *Micrometer: The microfinance sector report*. MFIN India.
7. NABARD. (2021). *Status of microfinance in India 2020–21*. National Bank for Agriculture and Rural Development.
8. Reserve Bank of India. (2023). *Financial inclusion and development report*. Reserve Bank of India.
9. Robinson, M. S. (2001). *The microfinance revolution: Sustainable finance for the poor*. World Bank.
10. Rutherford, S. (2000). *The poor and their money*. Oxford University Press.
11. Swain, R. B., & Varghese, A. (2009). Does self-help group participation lead to asset creation? *World Development*, 37(10), 1674–1682.
12. Taylor, M. (2011). Freedom from poverty is not for free: Rural development and the microfinance crisis in Andhra Pradesh, India. *Journal of Agrarian Change*, 11(4), 484–504.
13. Yunus, M. (1999). *Banker to the poor: Micro-lending and the battle against world poverty*. PublicAffairs.

Ecological Insights: Exploring the Intersection of Sustainability and Resilience in the poetry of John Keats

Dr. Bhagyashree S Gawate

Associate Professor & HOD,

Language Department, Guru Nanak College of Science, Ballarpur, Dist. Chandrapur.

Abstract:

The concept of sustainability has become increasingly important in recent years, as the world grapples with the challenges of climate change, environmental degradation, and social inequality. Sustainability refers to the ability of systems to maintain themselves over time, and it is a concept that is closely tied to the idea of resilience, or the ability of systems to withstand and recover from shocks and stresses. Eco-critical theory has emerged as a major area of research in literary studies, and it provides a valuable framework for analyzing the ways in which literature reflects and shapes our understanding of the natural world. This paper will explore the eco-critical perspectives on sustainability and resilience in the poetry of John Keats, and it will examine the ways in which their poetry reflects a deep concern for the natural world and the impact of human activity on the environment.

Keywords: *sustainability, resilience, environmental degradation, social inequality, literary studies*

This paper explores the eco-critical perspectives on sustainability and resilience in the poetry of John Keats. The paper argues that the poetry of these two Romantic and Modernist poets reflects a deep concern for the natural world and the impact of human activity on the environment. Through a close reading of selected poems, the paper examines the ways in which John Keats explores the themes of sustainability and resilience in their work.

John Keats and the Beauty of the Human Experience

John Keats is the poet of the Romantic Movement, and his poetry is known for its exploration of the beauty of the human experience. In his Odes, Keats describes the beauty of nature, and the way in which it inspires him to appreciate the beauty of the human experience. John Keats' poetry enlightens the importance of sustainability and resilience. In his Odes, Keats argues that we must take action to protect the environment and ensure the long-term survival of human societies. He also argues that we must recognize the importance of beauty and truth in maintaining the health and integrity of the natural world.

John Keats was a major English Romantic poet who is known for his vivid and sensual descriptions of the beauty of the human experience. His poetry is characterized by its emphasis on the importance of beauty, truth, and the human experience, and is known for its use of rich imagery, symbolism, and allusion.

The Importance of Beauty:

Keats believed that beauty was an essential part of the human experience, and that it was the key to understanding the world and our place in it. He saw beauty as a way of transcending the mundane and the ordinary, and of connecting with something greater than ourselves.

In his poem "Ode to a Nightingale," Keats writes:

My heart aches, and a drowsy numbness pains
My sense, as though of hemlock I had drunk,
Or emptied some dull opiate to the drains
One minute past, and Lethe-wards had sunk:
'Tis not through envy of thy happy lot,
But being too happy in thy happiness,—
That thou, light-winged Dryad of the trees,
In some melodious plot

Of beechen green, and shadows numberless,
Singing of summer in full-throated ease.

These lines reflect Keats' emphasis on the importance of beauty, and his desire to transcend the mundane and the ordinary through his poetry.

The Importance of Truth:

Keats also believed that truth was an essential part of the human experience, and that it was the key to understanding the world and our place in it. He saw truth as a way of cutting through the illusions and deceptions of the world, and of revealing the underlying reality of things.

In his poem "Ode on a Grecian Urn," Keats writes:

Thou still unravish'd bride of quietness,
Thou foster-child of silence and slow time,
Sylvan historian, who canst thus express
A flowery tale more sweetly than our rhyme:
What leaf-fring'd legend haunts about thy shape
Of deities or mortals, or of both,
In Tempe or the dales of Arcady?
What men or gods are these? What maidens loth?
What mad pursuit? What struggle to escape?
What pipes and timbrels? What wild ecstasy?

These lines reflect Keats' emphasis on the importance of truth, and his desire to reveal the underlying reality of things through his poetry.

The Human Experience:

Keats' poetry is also characterized by its emphasis on the human experience. He believed that the human experience was the most important subject for poetry, and that it was the key to understanding the world and our place in it.

In his poem "Ode to Melancholy," Keats writes:

She dwells with Beauty—Beauty that must die;
And Joy, whose hand is ever at his lips
Bidding adieu; and aching Pleasure nigh,
Turning to poison while the bee-mouth sips:
Ay, in the very temple of Delight
Veil'd Melancholy has her sovran shrine,
Though seen of none save him whose strenuous tongue
Can burst Joy's grape against his palate fine;

These lines reflect Keats' emphasis on the human experience, and his desire to explore the complexities and nuances of human emotion through his poetry.

The Use of Imagery and Symbolism:

Keats' poetry is also known for its use of rich imagery and symbolism. He believed that imagery and symbolism were essential tools for the poet, and that they allowed him to convey complex emotions and ideas in a way that was both beautiful and powerful.

In his poem "The Eve of St. Agnes," Keats writes:

St. Agnes' Eve—Ah, bitter chill it was!
The owl, for all his feathers, was a-cold;
The hare limp'd trembling through the frozen grass,
And silent was the flock in woolly fold:

Numb were the Beadsman's fingers, while he told
His rosary, and while his frosted breath,
Like pious incense from a censer old,
Seem'd taking flight for heaven, without a death,
Past the sweet Virgin's picture, while his prayer he saith.

These lines reflect Keats' use of imagery and symbolism, and his desire to create a rich and vivid picture of the world through his poetry.

The Use of Allusion:

Keats' poetry is also known for its use of allusion. He believed that allusion was an essential tool for the poet, and that it allowed him to connect his own work to the larger literary tradition.

In his poem "Ode to a Nightingale," Keats writes:

My heart aches, and a drowsy numbness pains
My sense, as though of hemlock I had drunk,
Or emptied some dull opiate to the drains

One minute past, and Lethe-wards had sunk:

These lines reflect Keats' use of allusion, and his desire to connect his own work to the larger literary tradition.

Conclusion:

In conclusion, John Keats was a major English Romantic poet who is known for his vivid and sensual descriptions of the beauty of the human experience. His poetry is characterized by its emphasis on the importance of beauty, truth, and the human experience, and is known for its use of rich imagery, symbolism, and allusion. Keats' poetry continues to be widely read and studied today, and his emphasis on the importance of beauty, truth, and the human experience remains a powerful influence on literature and art.

Keats believed that beauty was essential to human well-being and that it had the power to inspire and transform us. He saw beauty as a source of comfort, solace, and spiritual renewal.

He saw sensuality as a way of connecting with the world around us, and believed that it was essential to developing a sense of wonder and awe.

Keats argued that beauty had the power to help us develop resilience in the face of adversity. He saw beauty as a source of strength and comfort, and believed that it could help us to cope with the challenges of life.

References:

1. Keats, J. (1819). Ode to a Nightingale. In *The Poetical Works of John Keats*.
2. Keats, J. (1819). Ode on a Grecian Urn. In *The Poetical Works of John Keats*.
3. Keats, J. (1819). Ode to Melancholy. In *The Poetical Works of John Keats*.
4. Keats, J. (1819). The Eve of St. Agnes. In *The Poetical Works of John Keats*.
5. Keats, J. (1819). Odes. In *The Poetical Works of John Keats*.

“Climate Variability and Paddy Performance in East Vidarbha: Area, Production and Productivity”

Arun B. Chavhan

Research scholar

Dr. Gajanan B. Patil

(Principal), Manoharrao Kamdi College, Nagpur

Introduction:

Agriculture in India is highly vulnerable to climate variability, with rice (paddy) being one of the most climate-sensitive crops due to its dependence on rainfall, temperature, and water availability. East Vidarbha, comprising districts like Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, and Gondia, is a major rice-growing region of Maharashtra where the economy and food security are closely tied to paddy cultivation.

In recent decades, the region has faced erratic monsoons, rising temperatures, and frequent droughts and floods, directly affecting productivity, cropping patterns, and farmer livelihoods. Secondary data from meteorological records and agricultural statistics reveal significant yield variability linked to rainfall distribution and temperature extremes.

This study analyses the impact of climate change on paddy cultivation in East Vidarbha using secondary sources, focusing on climatic trends, yield fluctuations.

Earlier studies reviews:

Earlier studies have documented how farmers in East Vidarbha perceive and respond to the adverse effects of climate change on paddy cultivation. For instance, Pimpalkar, Ahire, and Kharde (2025), in their study of Chandrapur and Bhandara districts, reported that farmers identified erratic rainfall, delayed monsoon onset, and rising temperatures as major threats to rice production. To cope, they adopted short-duration rice varieties, adjusted sowing schedules, and relied on crop insurance schemes to mitigate risks. Similarly, Patil (2024) examined the broader impact of climate change on cropping patterns across Vidarbha, noting that climatic stress contributed to declining yields, farmer distress, and increased economic vulnerability. Paddy cultivation, being highly dependent on stable water availability, was found to be one of the most affected crops.

Objectives of the Study:

The primary objective of this study is to examine the impact of climate change on paddy cultivation in East Vidarbha using secondary data sources. Specifically, the study seeks to analyse long-term climatic trends such as rainfall variability, temperature changes, and monsoon patterns, and to assess their influence on paddy yield, productivity, and the area under cultivation. Another important objective is to provide a comprehensive understanding of how climate change is reshaping paddy cultivation in East Vidarbha and to highlight gaps that warrant further research.

Analysis of Climate Trends in East Vidarbha: Historical and Emerging Patterns of Temperature and Rainfall-

Historical Rainfall Trends: Long-term meteorological data from the India Meteorological Department (IMD) and IITM (1951–2005) show significant anomalies in rainfall distribution across Vidarbha. Annual rainfall has fluctuated between **900 mm and 1,400 mm**, with alternating drought and flood years becoming more frequent. This variability has disrupted traditional sowing cycles, particularly for paddy, which depends on stable monsoon rainfall.

Emerging Rainfall Patterns: Recent studies (1991–2020) reveal an **increasing trend in rainfall intensity** in East Vidarbha, linked to changes in cyclonic systems. During 1961–1990, the number of cyclonic systems from the Bay of Bengal declined at a rate of **-0.207 per year**, but in 1991–2020, the trend reversed, showing an increase of **+0.042 per year**. Similarly, Arabian Sea cyclonic systems rose at **+0.141 per year** in the same period. This shift has contributed to heavier rainfall events, localized flooding, and waterlogging in paddy fields.

Temperature Trends: Secondary data analysis indicates a steady rise in average temperatures across Vidarbha. Studies report that mean annual temperature has increased by approximately **0.6-0.8°C over the past three decades**, intensifying evapotranspiration and reducing soil moisture availability. This warming trend, combined with erratic rainfall, has created dual stress conditions for paddy cultivation—heat stress during flowering and water stress during dry spells.

Historical Trends in Paddy: Area, Production, and Productivity (1990s-2010s)-

Table 2

Historical Trends in Paddy: Area, Production, and Productivity (1990s–2010s)

Indicator	1990s (Avg.)	2000s (Avg.)	2010s (Avg.)	Key Observations
Area (lakh ha)	6.2	6.5	6.8	Stable acreage, rainfall-dependent
Production (lakh tonnes)	18.0	19.5	20.2	High variability due to monsoon
Productivity (kg/ha)	2,100	2,400	2,700	Marginal growth, uneven across districts

Source: Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra (1983–2013).

The historical trends in paddy cultivation in East Vidarbha reveal a relatively stable area under cultivation, ranging between **6.2 to 7.0 lakh hectares** from the 1990s to recent years, though acreage fluctuates with rainfall and farmer shifts toward crops like soybean. Production has shown greater variability, rising from **18.0 lakh tonnes in the 1990s to 21.0 lakh tonnes in 2020–25**, but with sharp declines in drought years, underscoring its dependence on monsoon performance. Productivity has improved modestly, increasing from **2,100 kg/ha in the 1990s to about 2,900 kg/ha today**, largely due to high-yielding varieties and better practices. However, gains remain uneven across districts, with Gondia and Bhandara benefiting from irrigation, while Gadchiroli and Chandrapur face climatic stress and infrastructural constraints. Overall, the table highlights that while paddy remains a dominant crop in East Vidarbha, its production and productivity are highly sensitive to climatic variability, making climate-resilient strategies essential for sustainable cultivation.

Current Trends in Paddy Area, Production, and Productivity in East Vidarbha (2011–2023)-

Table 3

Current Trends in Paddy Area, Production, and Productivity in East Vidarbha (2011–2023)

District	Period 2011–12 to 2015–16	Period 2016–17 to 2020–21	Period 2021–22 to 2022–23	Overall (2011–2023)
Bhandara	Declining Area (–3.2%), Negative Production (–5.1%), Negative Productivity (–2.8%)	Increasing Area (5.6%), Strong Production Growth (7.2%), Moderate Productivity Growth (2.1%)	Slight Increase in Area (2.4%), Production (3.9%), Productivity (1.5%)	Area: 1.2% (NS), Production: 2.3% (Significant), Productivity: 3.1% (Significant)
Chandrapur	Declining Area (–2.9%), Negative Production (–4.8%), Negative Productivity (–3.2%)	Increasing Area (4.9%), Strong Production Growth (6.8%), Moderate Productivity Growth (2.0%)	Slight Increase in Area (2.1%), Production (3.5%), Productivity (1.4%)	Area: 1.0% (NS), Production: 2.1% (Significant), Productivity: 2.9% (Significant)
Gadchiroli	Declining Area (–3.5%), Negative Production (–5.5%), Negative Productivity (–3.0%)	Increasing Area (5.8%), Strong Production Growth (7.5%), Moderate Productivity Growth (2.3%)	Slight Increase in Area (2.6%), Production (4.0%), Productivity (1.6%)	Area: 1.3% (NS), Production: 2.4% (Significant), Productivity: 3.2% (Significant)

Gondia	Declining Area (– 3.1%), Negative Production (– 5.0%), Negative Productivity (– 2.7%)	Increasing Area (5.4%), Strong Production Growth (7.1%), Moderate Productivity Growth (2.2%)	Slight Increase in Area (2.3%), Production (3.8%), Productivity (1.5%)	Area: 1.1% (NS), Production: 2.2% (Significant), Productivity: 3.0% (Significant)3.0% (Significant)
---------------	---	--	--	---

Source: Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra; Ministry of Agriculture and Farmers Welfare (district-wise crop statistics).

Key Findings:

- **From 2011-12 to 2015-16:** All four districts (Bhandara, Chandrapur, Gadchiroli, Gondia) experienced **declining trends** in area, production, and productivity. This period was marked by droughts and erratic rainfall, leading to reduced acreage and lower yields.
- **Between 2016-17 and 2020-21:** A phase of **strong recovery** occurred. Area expanded moderately, production grew strongly (6.8-7.5% annually), and productivity improved at a moderate pace (2.0-2.3%). Better rainfall distribution, adoption of improved seed varieties and mechanization contributed to this rebound.
- **From 2021-22 to 2022-23:** The most recent period shows **slight increases** in all indicators. Area grew modestly (2.1-2.6%), production rose moderately (3.5-4.0%), and productivity improved slightly (1.4-1.6%). This reflects a phase of **stabilization**, with farmers maintaining acreage and yields despite continued rainfall dependence.
- **Overall (2011-2023):** Area growth remained **statistically insignificant** (around 1.0-1.3%), showing that paddy acreage has been stable. In contrast, **production (2.1-2.4%) and productivity (2.9-3.2%) recorded significant positive growth**, driven mainly by yield improvements rather than expansion of cultivated land.

Conclusion:

The analysis of paddy cultivation in East Vidarbha (2011-2023) reveals a clear pattern of **decline, recovery, and stabilization**, strongly influenced by climate variability. From 2011-2016, droughts and erratic rainfall led to declining area, production, and productivity across districts. Between 2016-2021, improved rainfall and adoption of better practices drove strong recovery, with significant gains in production and moderate improvements in yield. The most recent period (2021-2023) reflects stabilization, with slight increases in all indicators.

Overall, the study highlights that **area growth has remained statistically insignificant**, while **production and productivity have shown significant positive growth**, driven mainly by yield improvements rather than expansion of cultivated land. Climate variability particularly rainfall distribution and rising temperatures remains the most critical factor shaping paddy performance. Farmers have responded through **adaptation strategies** such as short-duration varieties, irrigation expansion, mechanization, crop diversification and reliance on crop insurance.

Policy Implications-

1. **Irrigation Expansion** Develop canals, check dams, and micro-irrigation systems to reduce dependence on erratic rainfall and stabilize paddy yields.
2. **Resilient Varieties** Promote short-duration, drought- and flood-tolerant rice varieties to help farmers adapt to climate variability.
3. **Crop Diversification** Encourage soybean, pulses, and horticulture alongside paddy to reduce economic risk during drought years.
4. **Insurance & Risk Management** Strengthen crop insurance schemes and simplify claim processes to provide timely relief against climate-induced losses.
5. **Farmer Training** Provide extension services on climate-smart practices such as water-saving techniques, balanced fertilizer use, and mechanization.
6. **Data-Driven Planning** Use district-level climate and yield data to design adaptive policies and integrate weather forecasts into agricultural planning.

7. **Institutional Coordination** Align efforts of state agencies, local institutions, and farmer cooperatives to implement region-specific climate-resilient strategies.

References:

1. Directorate of Economics and Statistics, Government of Maharashtra. (Various years). *Agricultural statistics of Maharashtra*. Mumbai: DES.
2. Ministry of Agriculture and Farmers Welfare, Government of India. (Various years). *Crop-wise area, production, and yield statistics*. New Delhi: Government of India.
3. India Meteorological Department. (Various years). *Climatological data of Maharashtra*. Pune: IMD.
4. Pimpalkar, S., Ahire, R., & Kharde, P. (2025). Farmer perceptions of climate variability and adaptation strategies in Chandrapur and Bhandara districts. *Journal of Agricultural and Rural Development Studies*, 32(1), 45-58.
5. Patil, R. (2024). Climate change and cropping pattern shifts in Vidarbha region. *International Journal of Agricultural Economics and Policy*, 29(3), 112-124.
6. Shende, N. V. (2020). Impact of prices on paddy performance in Eastern Vidarbha Zone. *International Journal of Current Microbiology and Applied Sciences*, 9(8), 337. <https://doi.org/10.20546/ijcmas.2020.908.337>

Ecology, Culture, and Lived Space in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* and *Gun Island*

Kirti Choudhary

Ph.D. Scholar, Department of English and Foreign Languages,
Maharshi Dayanand University, Rohtak, Haryana

Abstract:

This paper examines the interrelationship between ecology, culture and spatial experience in Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* and *Gun Island*, arguing that both novels reconfigure literary representations of environment in the age of climate crisis. Ghosh situates human life within volatile landscapes—tidal rivers, mangrove forests and migratory routes—where boundaries between nature and culture collapse. Space in these narratives is not merely geographical; it is lived, remembered, and contested through histories of labor, myth, displacement, and survival.

Drawing upon ecocriticism, spatial theory, and postcolonial environmental humanities, the study demonstrates how Ghosh challenges anthropocentric perspectives by foregrounding the agency of nonhuman forces such as storms, animals, water currents and geological change. Communities inhabiting these precarious terrains must continually adapt, revealing culture as an ecological practice rather than a separate domain of meaning. Furthermore, the novels link local vulnerabilities to global networks of migration, trade and climate transformation. By weaving together folklore, scientific knowledge, and contemporary mobility, Ghosh proposes new ways of imagining belonging beyond national frameworks. Lived space emerges as dynamic, shaped by environmental uncertainty and interspecies entanglement.

Ultimately, this paper argues that Ghosh's fiction urges readers to rethink responsibility in a planetary era. Through narrative strategies that merge myth and material reality, he envisions an ethics grounded in coexistence, memory, and shared precarity.

Keywords: Ecocriticism, Lived Space, Climate Change, Environmental Humanities, Amitav Ghosh, Anthropocene, Mobility, Myth, Human-Nonhuman Relations, Postcolonial Ecology.

Introduction:

The intensifying reality of climate change has compelled literary studies to reconsider how narratives represent the relationship between humans and the environments they inhabit. Among contemporary writers, Amitav Ghosh occupies a pivotal position for his sustained engagement with ecological crisis, historical mobility, and the entanglement of culture with material landscapes. His novels *The Hungry Tide* (2004) and *Gun Island* (2019) challenge conventional distinctions between nature and society by portraying worlds in which environmental forces actively shape human destiny. Through rivers, tides, storms, and animal migrations, Ghosh constructs narrative spaces that are lived, negotiated, and perpetually unstable.

Both novels emerge from what has been described as the urgency of the Anthropocene, a period marked by unprecedented human impact on planetary systems. Yet Ghosh resists framing climate change as a purely scientific or technological problem. Instead, he turns to storytelling, myth, and memory to illuminate how ecological transformations are experienced unevenly across communities. Fisherfolk in the Sundarbans, refugees navigating global routes, and urban intellectuals confronting unfamiliar disasters all inhabit environments where vulnerability becomes a shared condition. Literature thus becomes a medium for understanding how global processes manifest within intimate and local realities. Central to this exploration is the concept of lived space. Landscapes in Ghosh's fiction are not passive settings; they are produced through everyday practices, economic structures, and cultural imaginations. The mangrove forest, the river delta, and the Mediterranean passage function simultaneously as ecological systems and as repositories of belief, labor and history. Characters must interpret these spaces in order to survive, drawing upon knowledge that ranges from folklore to modern science. Such interactions reveal that culture is inseparable from environmental adaptation.

This paper argues that *The Hungry Tide* and *Gun Island* reconfigure the novel as a form capable of registering planetary crisis by foregrounding the reciprocity between human and nonhuman agencies. Ghosh portrays mobility of water, animals, commodities, and people as the defining feature of contemporary existence. Within this movement, lived space becomes dynamic, continually remade through encounters with forces beyond human control.

By bringing together ecocriticism, spatial theory, and postcolonial perspectives, the study demonstrates how Ghosh's narratives imagine new modes of belonging grounded in interdependence. The discussion proceeds by first examining his ecological imagination and its challenge to modern assumptions of mastery, before turning to the ways rivers, myths, and migratory routes reshape cultural understanding. Ultimately, the paper suggests that Ghosh invites readers to cultivate a planetary ethics attentive to vulnerability, memory, and coexistence.

Ecological Imagination and Climate Modernity:

Amitav Ghosh's fiction persistently questions the narrative frameworks through which modernity has understood nature. Industrial progress, imperial expansion, and capitalist extraction have long relied on the assumption that the environment constitutes a stable background for human action. In *The Hungry Tide* and *Gun Island*, however, this assumption collapses. Landscapes behave unpredictably, seas advance, storms proliferate, and animal life refuses containment. The resulting uncertainty compels characters to confront the limits of human control and the fragility of inherited worldviews.

Ghosh's ecological imagination is marked by attentiveness to scale. Local experiences in the Sundarbans or Venice are inseparable from planetary circulations of climate, commerce, and migration. Rising waters, endangered species, and displaced populations reveal patterns that exceed national boundaries. By situating intimate stories within these broader processes, the novels challenge readers to perceive modern life as embedded in global ecological networks. What appears distant melting ice, warming oceans, atmospheric disturbance becomes palpable through everyday risk.

Importantly, Ghosh critiques the epistemological habits that have rendered such connections invisible. Rationalist modes of thought, shaped by colonial and Enlightenment legacies, often dismiss myth or spiritual belief as superstition. Yet in both novels, these alternative knowledge systems prove essential for interpreting environmental upheaval. Folklore surrounding river deities or serpentine forces carries encoded histories of adaptation, warning communities about the volatility of their surroundings. Rather than opposing science, such narratives coexist with it, offering complementary insights into vulnerability and survival. Climate modernity in Ghosh's work is therefore paradoxical. Technological advancement promises security but repeatedly fails to prevent catastrophe. Engines stall, communication networks falter, and urban infrastructures prove inadequate against elemental power. These failures expose the arrogance of assuming mastery over nature. They also create moments in which characters must relearn humility, recognizing themselves as participants within larger ecological assemblages.

Furthermore, the novels emphasize that responsibility for environmental crisis is unevenly distributed. Marginal communities bear the immediate consequences of disasters produced by distant centers of consumption. By foregrounding fishermen, migrants, and precarious laborers, Ghosh situates climate change within histories of inequality. Ecological vulnerability intersects with class, race, and geopolitics, complicating universal narratives of humanity. Through this reorientation, Ghosh expands the imaginative capacity of the novel. Storytelling becomes a way of perceiving interdependence, revealing how human futures are entangled with nonhuman processes. The ecological imagination thus undermines fantasies of separation and compels readers to inhabit a world defined by shared precarity.

River, Sea, and the Production of Lived Space:

In *The Hungry Tide* and *Gun Island*, rivers and seas are not inert backdrops but active participants in shaping human experience. Ghosh presents aquatic environments as mobile, generative, and frequently dangerous, insisting that space is produced through interaction rather than

merely occupied. Tides redraw boundaries, erode settlements, and redirect livelihoods, making permanence an illusion. Communities must therefore cultivate forms of knowledge attuned to flux, reading currents and winds as carefully as maps. The Sundarbans in *The Hungry Tide* exemplify this unstable geography. Islands appear and disappear; navigation depends on memory and improvisation. For local inhabitants, lived space is inseparable from risk. Fishing, traveling, and even dwelling require negotiation with forces that cannot be domesticated. The landscape generates social organization, influencing labor patterns, kinship relations, and cosmologies of protection. Human survival emerges from responsiveness rather than domination.

Similarly, *Gun Island* expands aquatic space into transnational dimensions. Maritime routes connect South Asia to the Mediterranean, linking historical trade to contemporary migration. The sea becomes a corridor through which goods, myths, and people circulate, dissolving rigid separations between regions. What appears local is revealed to be globally entangled. Venice, threatened by rising waters, mirrors the vulnerability of the delta, suggesting that climate instability equalizes distant worlds while still reproducing inequalities. Ghosh's attention to watery environments also disrupts terrestrial assumptions embedded in political thought. Borders, property, and sovereignty depend on fixity, yet rivers and oceans refuse such containment. Their movements expose the artificiality of human divisions, reminding characters that they inhabit shared ecological systems. Lived space, consequently, must be imagined beyond cartographic certainty.

Cultural practices arise from this condition of mobility. Boat building, tide reading, and seasonal migration represent forms of environmental literacy accumulated over generations. These practices carry ethical implications, emphasizing respect for nonhuman rhythms. When external authorities ignore such knowledge whether through conservation regimes or development projects the consequences can be devastating. Ghosh thus critiques policies that treat landscapes as empty resources rather than inhabited worlds. By foregrounding aquatic dynamism, the novels invite readers to reconceive dwelling as adaptive. Stability lies not in resisting change but in cultivating the capacity to move with it. Lived space becomes an ongoing negotiation between memory and immediacy, tradition and improvisation. Through this perspective, Ghosh renders visible the creativity required to inhabit an era of climatic uncertainty.

Myth, Mobility, and Environmental Memory:

Myth occupies a central place in Amitav Ghosh's environmental vision, functioning as a vehicle through which ecological knowledge survives displacement. In both *The Hungry Tide* and *Gun Island*, legendary narratives refuse confinement to the past; instead, they circulate across oceans, resurfacing in new contexts and acquiring renewed urgency. Through this mobility, myth becomes a form of environmental memory, carrying traces of earlier encounters between human communities and volatile landscapes.

In *The Hungry Tide*, the figure of Bon Bibi embodies a protective presence within the mangrove ecosystem. Her story encodes ethical principles of coexistence, warning against greed and reminding inhabitants of the forest's agency. The narrative is repeated in ritual performances, songs, and everyday invocations, ensuring its transmission across generations. Far from being mere superstition, the legend articulates a pragmatic understanding of vulnerability. It recognizes that survival depends on humility before forces larger than oneself.

Gun Island reworks a similar dynamic through the tale of the Gun Merchant, whose flight from a serpent deity unfolds across continents. As the protagonist traces the legend from Bengal to Venice, myth reveals hidden histories of trade, migration, and ecological transformation. What initially appears fantastical gradually intersects with contemporary realities of wildfire, refugee movement, and species displacement. Ghosh thereby demonstrates that myth possesses the capacity to anticipate and interpret modern crisis.

Mobility is crucial to this process. Stories travel alongside people, adapting to linguistic and cultural shifts. Each retelling modifies emphasis, generating plural meanings rather than singular truth. Environmental memory thus resists closure; it remains open to reinterpretation in light of present

danger. Through narrative circulation, distant events become interconnected, suggesting that climate catastrophe is neither isolated nor unprecedented.

Moreover, myth challenges dominant temporalities. Linear progress gives way to cyclical or recursive patterns in which the past continually intrudes upon the present. Characters who attempt to dismiss legend as irrational often discover that it provides insight unavailable through empirical data alone. Ghosh does not reject science, but he situates it within a broader epistemic field that includes imagination, spirituality, and communal remembrance. By weaving myth into contemporary settings, the novels restore depth to lived space. Landscapes emerge as layered archives shaped by centuries of interaction. To move through them is to encounter accumulated histories that demand acknowledgment. Female figures, migrants, and subaltern communities frequently act as mediators of this knowledge, preserving connections overlooked by official narratives. Ultimately, environmental memory in Ghosh's fiction serves ethical as well as explanatory functions. It urges recognition of responsibility toward both ancestors and future generations. In listening to myth, characters learn to perceive themselves as participants in enduring relationships rather than isolated actors. Such awareness becomes essential for imagining survival within an increasingly unstable world.

Human–Nonhuman Entanglements

One of the most striking achievements of *The Hungry Tide* and *Gun Island* is their insistence that humans do not stand apart from nature but are enmeshed within complex networks of interdependence. Animals, rivers, storms, microbes and climatic patterns exert pressures that shape decision-making, migration, and imagination. By foregrounding these interactions, Ghosh unsettles anthropocentric habits of thought that position humanity as sovereign over passive matter.

In *The Hungry Tide*, encounters with dolphins, tigers and crocodiles dramatize the unpredictability of coexistence. These beings are neither romanticized nor reduced to symbols; they possess trajectories of their own that sometimes intersect violently with human intentions. Conservationist ideals clash with subsistence needs, revealing competing claims to space. The resulting conflicts highlight the inadequacy of policies that ignore local livelihoods while attempting to preserve abstract wilderness. Ghosh portrays ecological ethics as emerging from negotiation rather than moral certainty. Similarly, *Gun Island* multiplies scenes in which nonhuman actors redirect narrative movement. Venomous spiders, changing wind systems and marine disturbances disrupt urban complacency, reminding characters that modern infrastructures remain vulnerable. The uncanny quality of these events suggests that what has long been treated as background is now asserting visibility. Nature, once presumed silent, becomes insistently communicative.

These moments produce a shift in perception. Characters accustomed to regarding themselves as autonomous begin to recognize their dependence on fragile ecological balances. Such recognition does not eliminate fear; instead, it generates a more realistic understanding of coexistence. Survival requires attentiveness to signals emitted by the environment changes in animal behavior, fluctuations in water, atmospheric anomalies. Knowledge becomes collaborative, arising from dialogue between species. Ghosh's representation of entanglement also carries historical implications. Colonial trade routes, plantation economies and fossil-fuel consumption have bound distant regions into shared vulnerability. The suffering of migrants crossing seas or forests is inseparable from environmental transformations produced elsewhere. Human injustice and ecological disruption appear as parallel outcomes of the same systems. By revealing these linkages, the novels encourage readers to rethink responsibility beyond national or temporal limits.

Importantly, the dissolution of boundaries opens imaginative possibilities. When humans perceive themselves as part of wider assemblages, new forms of solidarity become conceivable. Compassion may extend toward animals and landscapes, while humility tempers exploitative ambition. Literature becomes a training ground for such sensibilities, cultivating awareness of relational existence. Through vivid depictions of encounter, Ghosh thus advances an ethics grounded in reciprocity. The human is neither master nor victim alone but participant in dynamic processes that exceed intention. Recognizing this position is the first step toward inhabiting the planet differently.

Toward a Planetary Ethics

Across *The Hungry Tide* and *Gun Island*, Amitav Ghosh gradually leads readers toward an expanded moral horizon in which survival depends upon recognizing shared vulnerability. The cumulative effect of ecological disruption, migratory movement, and mythic return is to destabilize narrow frameworks of belonging. Neither the nation nor the individual can adequately contain the scale of crisis. What emerges instead is the necessity of a planetary perspective grounded in interdependence. Such an ethics does not arise from abstract philosophy alone; it is produced through lived encounters. Characters learn through shock through storms that defy prediction, animals that refuse subordination, and journeys that reveal unexpected affinities between distant places. These experiences erode confidence in human exceptionalism and cultivate humility before forces that transcend intention. Responsibility becomes relational, extending across species and geographies.

Ghosh's narratives suggest that imagination plays a decisive role in this transformation. By linking folklore with contemporary science, he demonstrates that multiple knowledge systems can converge in confronting climate instability. Myth, memory, and empirical observation together foster attentiveness to warning signs long ignored. A planetary ethics therefore requires epistemic openness the willingness to listen beyond familiar categories of truth. Mobility further reinforces this perspective. Migrants traversing oceans expose the porousness of borders and the interconnectedness of histories. Their precarious journeys mirror environmental turbulence, revealing displacement as a defining condition of the present. Compassion emerges not from similarity but from recognition of shared exposure to risk. Through such recognition, solidarities become possible across cultural divides.

Importantly, Ghosh avoids utopian resolution. The future remains uncertain, and catastrophe is never fully averted. Yet within this uncertainty lies the potential for reorientation. Small gestures of cooperation, moments of cross-cultural understanding, and renewed respect for ecological rhythms signal that alternative ways of inhabiting the planet can be imagined. Literature sustains these possibilities by rendering them emotionally tangible. A planetary ethics, then, is less a doctrine than a practice of attention. It asks individuals and communities to perceive the consequences of their actions within wider networks of life. By dramatizing entanglement, Ghosh trains readers to acknowledge that no place is isolated from global transformation. The mangrove island, the metropolis, and the migrant vessel all participate in the same unfolding drama.

Through this expansive vision, *The Hungry Tide* and *Gun Island* redefine what it means to belong. Identity is no longer anchored in territory but in participation within fragile systems that demand care. To inhabit such a world responsibly requires memory, adaptability, and openness to others human and nonhuman alike.

Conclusion

Amitav Ghosh's *The Hungry Tide* and *Gun Island* compel readers to rethink the relationship between ecology, culture, and habitation in an era defined by climate instability. Through fluid geographies, migratory histories, and the persistent return of myth, the novels dismantle the assumption that human life unfolds against a stable environmental backdrop. Instead, landscapes emerge as active forces that shape social organization, memory, and imagination. Space is lived through negotiation with unpredictability. This paper has argued that Ghosh reorients the contemporary novel toward planetary awareness by foregrounding interdependence. Rivers redraw territory, animals disrupt certainty, and atmospheric disturbances expose the fragility of technological confidence. Such events reveal that modern categories separating nature from culture are increasingly untenable. What replaces them is a recognition of entanglement, where survival depends upon responsiveness rather than mastery. At the same time, Ghosh emphasizes that ecological crisis is inseparable from histories of mobility and inequality. The movements of refugees, traders, and laborers mirror the circulation of climatic forces, demonstrating that vulnerability is unevenly distributed yet globally connected. By linking the Sundarbans to the Mediterranean, the novels

dissolve spatial hierarchies and insist upon shared futures. Lived space becomes planetary without losing local specificity.

Myth and environmental memory provide crucial resources within this framework. They preserve accumulated wisdom regarding coexistence while remaining adaptable to new circumstances. Through their reactivation, forgotten relationships between humans and the nonhuman world regain visibility. Storytelling thus becomes an instrument for expanding perception, enabling characters and readers to grasp the magnitude of present transformation. Ultimately, Ghosh offers neither despair nor easy consolation. Instead, he cultivates attentiveness to fragile continuities that persist amid upheaval. Moments of cooperation, cross-cultural encounter, and renewed humility indicate that alternative modes of belonging remain possible. The task is not to restore an imagined past but to imagine futures grounded in reciprocity. By situating individual lives within vast ecological networks, *The Hungry Tide* and *Gun Island* redefine responsibility for the Anthropocene. They invite us to inhabit uncertainty with awareness, to listen to multiple forms of knowledge, and to acknowledge that human destiny is inseparable from the fate of the planet. In doing so, Ghosh expands the imaginative reach of literature itself, demonstrating its capacity to think across scales of time, space, and species.

References:

1. Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.
2. Buell, L. (2005). *The future of environmental criticism: Environmental crisis and literary imagination*. Blackwell.
3. Chakrabarty, D. (2009). The climate of history: Four theses. *Critical Inquiry*, 35(2), 197–222.
4. Clark, T. (2011). *The Cambridge introduction to literature and the environment*. Cambridge University Press.
5. DeLoughrey, E. (2019). *Allegories of the Anthropocene*. Duke University Press.
6. Ghosh, A. (2004). *The hungry tide*. Houghton Mifflin.
7. Ghosh, A. (2016). *The great derangement: Climate change and the unthinkable*. University of Chicago Press.
8. Ghosh, A. (2019). *Gun island*. John Murray.
9. Glissant, É. (1997). *Poetics of relation*. University of Michigan Press.
10. Heise, U. K. (2008). *Sense of place and sense of planet: The environmental imagination of the global*. Oxford University Press.
11. Latour, B. (2017). *Facing Gaia: Eight lectures on the new climatic regime*. Polity.
12. Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
13. Nixon, R. (2011). *Slow violence and the environmentalism of the poor*. Harvard University Press.
14. Rigby, K. (2015). *Dancing with disaster: Environmental histories, narratives, and ethics for perilous times*. University of Virginia Press.
15. Rose, D. B. (2011). *Wild dog dreaming: Love and extinction*. University of Virginia Press.
16. Tsing, A. L. (2015). *The mushroom at the end of the world: On the possibility of life in capitalist ruins*. Princeton University Press.
17. Urry, J. (2007). *Mobilities*. Polity.
18. Whyte, K. (2018). Indigenous science (fiction) for the Anthropocene: Ancestral dystopias and fantasies of climate change crises. *Environment and Planning E: Nature and Space*, 1(1–2), 224–242.
19. Haraway, D. J. (2016). *Staying with the trouble: Making kin in the Chthulucene*. Duke University Press.
20. Morton, T. (2010). *The ecological thought*. Harvard University Press.

A study of Mental Health among School Teachers

Dr. Subhash Tulshiram Sherkar

Assistant professor and Head,
Department of Psychology, Shivaji College, Hingoli (M.S.)

Abstract:

The mental health of every person in the world has become unbalanced. Mental health needs to be balanced in order to provide a satisfying life for humans. From morning to night until good sleep, many mental traumas occur on us. They include many factors like stress, anxiety, fear, frustration, anger, unrealistic expectations, jealousy, negative thoughts and mental politics. Expectations of physical illness seem to increase with mental illness. Mental illnesses seem to be aggravating more than physical illness, but we seem to ignore them completely. Financial reasons are one of the many main causes of mental health imbalances. The present study was conducted on 60 aided and unaided school teachers from Hingoli in Maharashtra which were selected randomly. All the teachers ranged between 25 to 32 years. In the present investigation, Employees Mental Health Inventory Prepared by Dr. Jagdish was used for the data collection. Mental Health measure of central tendency (Mean) standard deviation (SD) and two ways ANOVA was used for finding out the scores for Mental Health of aided and unaided school teachers. It was found out that there was statistically significant difference between Mental Health of aided and unaided school teachers. Also it was found out that was statistically significant difference between the male and female of Mental Health.

Keywords: Aided and Unaided, Teacher and Mental Health

Introduction:

The mental health of every person in the world has become unbalanced. Mental health needs to be balanced in order to provide a satisfying life for humans. From morning to night until good sleep, many mental traumas occur on us. They include many factors like stress, anxiety, fear, frustration, anger, unrealistic expectations, jealousy, negative thoughts, and mental politics. Expectations of physical illness seem to increase with mental illness. Mental illnesses seem to be aggravating more than physical illness, but we seem to ignore them completely. Financial reasons are one of the many main causes of mental health imbalances. The far-reaching impact of the financial component has on mental health. Considering the financial factors, I wanted to study the mental health of teachers in unaided schools. This research was created by the fact that an unaided schoolteacher went to the front of the person for a long time, but he did not have any attention, he did not have his fault but he was constantly thinking. Financial factors affect our lifestyle. Money is not always easy to live, but there is more. Generally speaking, there is a difference in the lifestyle of subsidized school teachers and unaided school teachers. Aided and unaided schools. Teachers and mental health.

Aided and Unaided: we need to first start to understand the difference between aided and unaided school. Generally speaking, schools that provide government facilities are called subsidized, and those schools that do not provide government facilities are called non-subsidized schools. The subsidized school has a government base such as aided schools, such as basic facilities, educational activities, teacher salaries, job security, educational materials, and building rent from the government. An unaided school has no funds from the government, which means no financial support at all. Such a school is called an unaided school because there is no rent of the school building, the government does not pay the teacher's salary, the infrastructure is not available, there is no material subsidy and there is no guarantee of employment.

Teachers: - It is the teacher who runs many generations, and if he is not mentally stable, he cannot provide good knowledge to the students. Many factors affect the lives of teachers, such as financial, social, subsidized and non-subsidized schools. Teachers who work in subsidized schools are well-paid, receive annual wage increases, are generally honored, their lives are well maintained, but the life style of teachers working in unaided schools is quite the opposite. The main purpose of the research is to ensure that the life of the teachers who are unable to make decisions, despite their ability

to think positively or to make positive decisions or to create a teacher who gives direction to urban life by making the right decisions, is afraid of making decisions.

According to Dr. Subhash Sherkar, the sculptor of student life is a teacher or professor, who destroys the darkness of ignorance in student life, enlightens the learner, sets the direction of student life by realizing the real circumstances and abilities, and motivates positively towards achieving a specific goal. The student is the future pillar of the country, who embraces intuitive knowledge, attaches to enlightenment real life, and who guides his life in his conscience, honestly and politely.

Mental Health:-

Mental health is an important part of health. Just like soil is essential for growing flowers from the soil, mental health is important for the empowerment of human health psychologists recognize that good health and the ability to cope with illness are affected by psychological factors such as thoughts, emotions, and the ability to manage stress. In the view, the mind and body are clearly linked, and are not two distinct systems (Sternberg, 2000) if the mind healthy, then the body remains healthy. According to this saying, healthy health creates happiness in a person's life and makes human life meaningful and active. Prior to the second half of the twentieth century, mental health was thought to be no longer a mental illness, but now mental health cannot be distinguished from mental illness. Mental health is also a potential. That is, balancing one's desires and aspirations and motivating them to solve problems and problems that arise in their daily life. "The Preamble of the World Health Organization's defined health as a state of complete physical, mental and social well-being, and not merely the absence of disease or infirmity" (Monopolis et.al,1997). Bhatia (1982) considered mental health as the ability to balance feelings, Desires, ambitions in ideals in one's daily living. Anand (1989) has defined mental health as the behavioral characteristics of personality. According to him a mentally healthy person should be understood as a dynamic and conscientious individual who is found to be reasonably rational in the choice of means for the realization of his pious ends. Mental health a state of good adjustment with a subjective state of well-being, zest for living, and the feeling that one is exercising his talents and abilities. Overall, the concept and definition of mental health above shows that a person cannot lead a good life without mental health. If the mental health of the teachers deteriorates, then there is a need to focus on the mental health of the unaided teachers, so that the education of the students can be harmed.

Objective of the Study:-

1. To measure the level of Mental Health of the teachers.
2. To undertake a comparative study between male and female teachers regarding the Mental Health.
3. To undertake a comparative study between aided and unaided teachers regarding the Mental Health.
4. Improving and creating the awareness about mental health in teachers.
5. Increasing, confidence of unaided school teachers.
6. Motivating you to make decisions by self- introspection.

Methodology:-

Hypotheses:

- There is significant difference in the mental health of aided and unaided schools teachers.
- There is significant difference in the mental health of Male and Female schools teachers.

Sample:- The sample of present investigation consisted of 60 teachers from Hingoli city in Maharashtra which were selected randomly. In the total 60 students 30 teachers were aided (Males and females) and 30 teachers were from unaided (males and females)

Tools: - In the present investigation, Employees Mental Health Inventory Prepared by Dr. Jagdish was used for the data collection provided. And given the following instruction of aided and unaided schools teachers. Here are some statements related to your health. In each statement, two possible option are Yes and No .whichever of these options apply to you or which you feel in relation to the

statement, mark the correct symbol in the field below the same option. None of the statements are true or false. Finally feel free to respond.

Sample Design

A1 Aided School Teachers		A2 Unaided School Teachers	
Male	Female	Male	Female
15	15	15	15
30		30	
Total -60			

Research design:

2x2 factorial design used for research the present investigation

(A) Schools

(B) Gender

	Aided A1	Unaided A2
B1 Male	A1B1	A2B1
B2 Female	A1B2	A2B2

Statistical Analysis and Discussion:

Analysis of the mental health of aided and unaided school teachers

Table No. 1

Summary of two ways ANOVA for Mental health on School teachers

Source	Type III Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
School Teachers	98.81	1	98.81	8.92	0.01
Gender	120.41	1	120.41	10.87	0.01
School Teachers * Gender	33.75	1	33.75	3.04	N.S.
Error	619.86	56	11.06		
Total	18315.00	60			
Corrected Total	872.85	59			

In the present investigation find out significant difference of mental health among aided and unaided school teachers, calculating the 'F' ratio. The result concluded that the F' ratio of aided and unaided school teachers on mental health F = 8.92 which is significant at the level of 0.01 on dependent variable mental health. Hence there is significant difference found towards the mental health of aided and unaided teachers. Hypothesis No. 1 There is significant difference in the mental health of aided and unaided schools teachers is accepted.

And also in this research, find out the significant difference of mental health among male and female school teachers calculated the F ratio. The result concluded that the F ratio for mental health of aided and unaided school teachers F = 10.87 which is significant at 0.01 the level of significant. Hence there is significant difference found towards the mental health among male and female schools teachers. According to f ratio Hypothesis No. 2 There is significant difference in the mental health of Male and Female schools teachers is accepted.

Conclusions:-

The present study was aimed to find out and compare the mental health among aided and unaided school teachers. This study has led to the following conclusions. There is significant difference in the mental health of aided and unaided schools teachers. There is significant difference in the mental health of Male and Female schools teachers.

Recommendations:

- 1) Government should never put unaided policies in the education sector.
- 2) Organizers should consider the financial situation of teachers and pay them.
- 3) It is wrong for teachers not to teach their students, as teachers do not pay salary.
- 4) Organizers should not mentally harassment of teachers regarding the salary.
- 5) Government and directors should not run unaided schools considering the future of students.

References:

1. Monopols, S, Moraitis, J, Kouvaris, M. and Galanopoula,P.(1977) Health as a human value. TransnationalMental Health. Research Newsletter, 19(4), 5-9.
2. Anand, S.P. (1989). Mental health of high school students. Indian Review, 24 (1-4): 14-24.
3. Bhatia, B.D. (1982) Mental Hygiene in Education .In B.Kuppuswami (Ed.) Advanced Educational Psychology. New Delhi: Sterling publisher's pvt.Ltd.
4. J.Atkinson. E. Berne & R.S. Woodworth, Dictionary of Psychology 4th Revised Edition.
5. <https://www.career360.com>.

From Aristocracy to Revolution: A Marxist Reinterpretation of Dickens's *A Tale of Two Cities*

Yogesh Tiwari
Mumbai University

Abstract

This dissertation undertakes a Marxist re-reading of Charles Dickens's *A Tale of Two Cities*. In France, Charles Dickens portrayed in the Novel, which was not as religious as England, was moving smoothly down a hill, spending money as fast as it could print. At this time, trees were growing in France or in a neighbouring country that was already marked to be used to make a machine with a sharp knife in it and a bag to catch the head of the person killed by it. In this novel, Self-interest is represented by Aristocrats' families like Evremonde, and self-sacrifice is represented by lower class people like Dr Manette and Sydney Carton. While Darnay exhibits nothing but poise and manners, Carton is crude and unmotivated. This theory will relate toMarxism is a method of socioeconomic analysis that uses a materialist interpretation of historical development, better known as historical materialism, to understand class relations and social conflicts as well as a dialectical perspective to view social transformation *A Tale of Two Cities* because there was a lot of discrimination between upper and lower class people and child labour, aristocratic society it was.

Keywords: French revolution, Class discrimination, Marxism, and social conflict and Self-interest/Self sacrifice

Introduction

A Tale of Two Cities is greatest novel it traces the private lives of a group of people caught up in the cataclysm of the French Revolution and reign of terror. *A Tale of Two Cities* and reader is historical fact with tales of human suffering, self sacrifice and redemption. In fact this novel is inspired by **Thomas Carlyle's work French Revolution** which was published in **1837**. This study is going to explore the two characters of this novel to explain the terms of labour and capitalism. Sydney Carton represents the Lower class and Charles Darnay and Evremonde represent capitalism because he belongs to an aristocratic family even Madame Defarge belongs to the labour class where she made up her mind to take revenge from the aristocratic family. This novel is also related to **Christianity** about the self sacrifice he thought about writing the story of an imprisoned man and his mental state of mind. The novel that emerged from his **experimentation** is now regarded as one of Dickens most popular and most innovative works. The novel does seem somewhat modern despite being certainly **18th century and written in the 19th Century**. Basically, it is a Novel that describes the **conflict between the Labour class and Aristocratic society** who used to own lands and other properties in those days. This is the tale of a selfish Englishman who generously gave his life for one courageous french nobleman and learned about the heroic men and women who struggled for their freedom during french Revolution.

1.1 Aims

The aim of this work is to Marxist re- reading of this Novel and where the French Revolution began as a criticism of the aristocracy. However, Dickens demonstrated the classless formation of the new French Republic and how this class became violence. this study will explore Someone's always in a power and the powerless always suffer. This study explores the Hypocrisy and idiosyncrasies of the justice system in *A Tale of Two Cities and the recognising consequences of revolution and how freedom can become fantasy and at what cost and ethics involved in revolution and the model of people in various circumstances.*

1.2 Objective

The object is to get the base of this novel by Charle Dickens and why he has written such groundbreaking and revolutionary text and through this work I'll go into the depth of this work and strongly feel that Charles Dickens was an author who frequently drew upon his personal experience

to write. We can see the personal influence of *A Tale of Two Cities*. Biographical Critic believe that Dickens revolutionary subject parallel his own social upheaval created through the scandal of this marriage and his break from his publisher. Today Critic would argue that Dicken was using the novel to bring attention to the social problems. Charles Dickens was a representative and novelist of the **Victorian period** and in those days he was a very considerable **Author**.

Sometimes revolution that gives us Change whether in social or Political aspects of our life. he is inspired by **Thomas Carlyle's work that french revolution** which is lead to the revolution and oppression and unrest occurring in England in his own time and In his work violence that characterizes the French revolution.

1.3 Research Question:

Research Question 1:

Sub Question A: To Analysis of Self interest-Sacrifice, and to explore bourgeoisie and proletariat on the basis of capitalism?

Sub Question B: To analyze the agonizing consequences of revolution, the ethic at play therein .

1.4 Limitations

This dissertation is limited by this text that it is going to study only from this text book. This research would be referring to general articles some internet material. *A Tale of Two Cities* the French revolution becomes a metaphor for the conflict between generation and between classes. He connects the cold and selfish behavior of the aristocracy to the revolutionaries' violent demands for justice. *A Tale of Two Cities* the set of the personal and political are deeply connected and complicated, and additions to the background regarding the French monarchy and feudal system.

1.5 Literature Review

Albert D Hutter In his article (Nation and Generation) he wants to talk about the Nation and Generation where he covers the all important aspect but in 19th century attitude towards revolution and generation conflict by using a combination of critical method and the structure of text. it describes individual reader's experience while explaining some of the contradictory assessment of the novel over the past hundred years. This research is that It was like poised between the anticipation of a later ideological revolt and the still powerful memory of the French revolution .Whereas revolution subsequent English social reform inevitably changed the Victorian relations and it also demonstrated the family and nation relation. In this article ,got the language of psychological conflict and identification to portray social upheaval and the restoration of social order. On the others evermonde did rape a young girl wound her brother then summon to Manette to treat their victims. When Manette tried to report these crimes then he was incarcerated in Bastille. Classic conflict reveals a hidden psychological conflict occurring throughout the novel.

Scott H Decker and Tim Bynum In this article (Gangs as organized crime groups) investigates the extent to which street gangs are becoming organized crime groups. Active gang members were asked about gang structure and organisations, gang activities and relationship between their gang and group. This study also consider upon this case when this happened since the beginning of novel because after this rape matter everyone was suffering where few of guilty and innocent. This gang was assuming the attributes of organized crime groups. In this novel love is present as contrast with the profound hatred that madam had against the Evremonde. Her pursuit of killing Evermonde's family was vengeance for her and try to take the life of Charles Darnay frequently.

Devin Griffiths (The comparative history of Tale of Two Cities) In this article as a title *A Tale of Two Cities* relied upon the tradition of touchy Anglo-french comparatism that was endemic to British discourse by the second paragraph of the novel ,the disclosure that England and France are being compared suggest immediately that the two cities are London and Paris. The announced parallelism is the only overtone of a novel obsessed with the doubling mirroring and echoes. The logic of comparison unfolds throughout the contrapuntal opening paragraph of the novel ,in lines that are themselves paragraphs as famous as the title. The novel uses contrast to establish an elaborate

historiographic reflection. **"It was the best of times, it was the worst of times ,it was the age of wisdom. It was the age of foolishness"**.

Critics began to re-examine previous assessments of *A Tale of Two Cities* based on new trends in criticism. Biographical critics read the book in terms of the revolution occurring in Dickens' life, while psychological critics analyzed the relationships between fathers and sons and the prison imagery in terms of Dickens' childhood. Meanwhile, historical and Marxist critics examined *A Tale of Two Cities* as a work of historical fiction and in terms of political overtones.

John leech this article examines in *A Tale of Two Cities* blends a moving love story with the familiar figure of the revolution: Bastille prisoners, a starving parsian mob and an indolent aristocracy actually in this article mainly focus on the parsian mobbing and their starvation condition if this was happening in London and Paris because of the aristocratic Society because they are getting work from poor people and exploit them even they are not paying extra money for extra work .It seems slightly prejudiced in his ideology and tackle of history. For instance the requirements of the revolution for a better France. Perhaps readily interpreted from the novel wasn't covered in the text itself. In this novel Charles Dickens highlighted the atrocities committed by the revolutionaries and the fear , suffering of the Common folk. It was the story of tussle where the aristocrats and labour classes were exploited for the sake of luxury by rich class people.

1.6 Research Methodology

Let's begin with the Marxism because this was the first practical successful revolution who were inspired by this ideologies Karl Marx was staunch proponent of Communism who wrote in his book **Das Kapital** that **capitalism** is only one reason which is why poverty and inequalities is their in the society and revolution is the only way to up route it therefore he said **"violence is the midwife of the revolutions"**.

With the Marxist point of view,this was the story of tussle where the **aristocrats and labour classes** were exploited for the sake of luxury by rich class people. Karl Marx described it as the historical **materialism** or **dialectic materialism** that culminated into the two antagonist classes. In the story **Madame Defarge**, who was the victim of the Aristocrats, tried her lust to root out the aristocracy by root and branch. It was because the aristocracy not only exploited economically poor class people but Also crushed the dignity of individuals with inhumane treatment.

Eventually,all this culminated into the French revolution. It might be perhaps the first experiment of establishment Communism in the world nonetheless.**Karl Marx** and **Frederick Engels** have been approved for literature. Actually literature doesn't create vacuum. There is a creator of art and that poet, author and writers associated with **sub-classes** of society and it is enough or it is ample to analyse a particular society and particular class based on the writing of the particular author. The more the opinion of the author remains hidden the better the work of art. We can say that Engels is talking about the uniformity of the author or the independence of the author and Author should be detached to his/her work. They should not explore their inherent Ideologies or views on economics in this particular art or in literature.

Just like **Sigmund Freud** had said that our thoughts are formed through repressed emotions and sexual Desire. We find that **Charles Darwin** in his Origin of Species says our behaviour is conditioned through our genes. Now here we come to Karl Marx who suggests a different kind of theory in which he suggests that it is only the ruling class which forms the ideology of the whole society to fulfill their own self-interest. We cannot say whether **Sigmund Freud** was right or **Charles Darwin** or **Karl Marx** but through their groundbreaking stories We get to know the point of view towards a society in which we are living.

Now I will focus on the concept of Marxism and need to understand what is the base and what is the superstructure. It would be easy to remember this concept of a **base** and **superstructure** is to just remember one simple thing that is everything which has to do with the production and comes in the base and everything which has nothing to do with the production falls under the category of superstructure. So everything like education, family, religion, mass- media, and politics are the part of

superstructure and the subject we are studying Literature; It is also a part of superstructure and it has nothing to do with the production in the society. While the mode of production like Industries, factories and raw materials on and so forth falls under the category base now try to understand two technical keywords the one is bourgeoisie and second is proletariat. **Bourgeois** simply means the **upper-class society** or the dominant society on the other hand **proletariat** simply means the working class people considered collectively.

According to Marxism the working class people are exploited by the upper class in the base where the proletariat has to work for hours and hours. **Bourgeoisie** class makes money and a lot of profit but just makes the **proletariat** work for them for little wages. The upper class is getting richer and richer while the lower class people are getting richer every single day. You can relate it to the current situation in India: hundreds and thousands of people go to sleep without having food at night. Karl Marx is worried about this so he wishes to create a classless society where everyone will help each other and everyone will remain happy throughout their life. In such society money will not have any place private property should be banned and everyone according to their own potential will work for the betterment of the society to so in order to create such Society for proletariat also known as working class people should realise that they are being exploited by the upper class or Bourgeoisie. The working class people should stand together and fight against this exploitation of human beings one or two people cannot bring the change in the society. The working class people or proletariat should come together and stand against all of them.

In order to create **classless society** Karl Marx along with his friend Friedrich Engels started publishing a lot of articles they published a series of systems of thoughts that will help them to form a classless society known as Communism. This work is full of contradictions and difficult to read and **Das Kapital** was published in 1867. Another groundbreaking work which was published before the capital was Charles Darwin's theory. In this work of Charles Darwin's Origin of Species was published in 1859 these two texts are Revolutionary texts that came during the Victorian period so till now we have discussed what is Bourgeoisie and what is proletariat.

Now moving forward the importance of Marxism in English literature comes when you analyse the text through the lens of Marxism as we have discussed literature is part of superstructure and reflect the ideologies of the society let us try to understand the role of Marxist theory so basically Marxist interpretation reads the text as an expression of contemporary of class struggle of for the Marxist theorists. Literature is not simply a matter of personal expression or taste or true somehow relate to the social and political condition of the time. So all in all they try to read the work of the author wants to show but what the society is speaking behind the story. For instance you can apply the Marxist theory in a Charles Dickens work Like **A Tale of Two Cities** and **David Copperfield** which is an autobiographical sketch of Charles Dickens where you can easily figure out the demerit of industrialisation and Child labour and at the same time the French philosopher Louis Althusser formed his own theory of Ideal state apparatus.

Louis Althusser simply said that the upper class or you can say the dominant class is spreading **False consciousness** and illusion with the help of media, religion and education by doing so they make more and more profit out of the working class people. Example-Currently in India we can simply see the misuse of media and religion for the shaking of gaining power in the country and offline and online media is not free now some news channel favour the current political party, which is in government while remaining the news channel serve as the Mouthpiece of the opposition parties so that's how the false consciousness is spread among the society members by the political parties of bourgeoisie class in order to fulfill their own **self-interest**, and the work of Marxist theorists is to uncover all these false consciousness in the society.

Note- Quote-"Crush humanity out of Shape once more, under similar hammers, and it will twist itself into the same torture forms. Sow the same seed of rapacious licence and oppression over again, and it will surely yield the same fruit according to its kind."

In other words human suffering isn't simply an 18th century French problem: A Tale of Two Cities with all of poverty and injustice. It displays an exploration of conditions that will persist just as long as violence and inequity continue to flourish although A Tale of Two Cities is a major social critic. It's also an exploration of the limits of human justice. What is justice really? Is it murdering people who murder your family? Is it imprisoning people related to those people when justice starts becoming injustice? These are Big questions and they are still relevant today. Ask yourself? If you can think of a country in which innocent people are locked up for their political views and you can come up with the several names the closer we look more real the situations in the novel appeared to be and the characters don't seem all that fictional A tale of two cities does have great relevance even today Dickens the storyteller is closely linked to the Dicken the philosopher A Tale of Two Cities is an interesting story more than that though It's also a Mediation on some of the most pressing existential equations which troubled humankind. Do we really know anything at all about the people around us even the people that we love can a single Life make any difference in the world filled with the hatred rage violence times of strife make this question all the more pressing to answer but as the Dicken reminds us that answer are easy to find out however thinking about issues does make us more sensitive to the people around us and it could be make a better people.

1. A Tale of Two Cities by Charles Dickens is set in London and Paris during the French Revolution. The novel begins with the famous line, "It was the best of times, it was the worst of times." It presents a world divided between love and hatred, justice and revenge. Dr. Manette is rescued from the Bastille after years of unjust imprisonment. His daughter Lucie marries Charles Darnay, a member of the Evrémonde family who rejects his cruel aristocratic heritage. Darnay's uncle, the Marquis Evrémonde, represents the corrupt and heartless French nobility. He exploits peasants, shows no sympathy for their suffering, and abuses his power. His cruelty—including violence against a peasant family—symbolizes the corruption of the aristocracy. Madame Defarge, whose family was destroyed by the Evrémondes, becomes the face of revolutionary revenge. Consumed by hatred, she seeks to destroy the entire family, showing how power can corrupt even the oppressed.

Sydney Carton, who secretly loves Lucie, ultimately sacrifices his life to save Darnay. His sacrifice parallels the Christ-like idea of redemption through selflessness. Through these characters, Dickens shows that both love and hatred are powerful forces. He warns that abuse of power—whether by aristocrats or revolutionaries—leads to destruction. The novel highlights how history can repeat itself when injustice and corruption remain unchecked.

2. In A Tale of Two Cities by Charles Dickens, Madame Defarge represents the darker side of the French Revolution. At first, she appears calm and silent, knitting in her wine shop in Saint Antoine. However, her knitting secretly records the names of those marked for death. Beneath her quiet exterior lies a deep thirst for revenge against the Evrémonde family. Her hatred is rooted in personal tragedy: her sister was raped by the Marquis St. Evrémonde, her brother was killed seeking justice, and her father died of grief. These injustices turn her into a symbol of revolutionary vengeance. Though her anger is understandable, it grows into merciless bloodlust. She seeks not only justice but total destruction of the Evrémonde family, including Lucie and her child.

As the Revolution intensifies, Madame Defarge becomes increasingly ruthless. She invades Lucie's life, determined to erase the entire family line. In contrast to Sydney Carton's selfless sacrifice, Madame Defarge embodies uncontrolled hatred. Dickens shows that while oppression creates rebellion, revenge without mercy repeats the same cruelty it seeks to destroy. Thus, through her character, Dickens warns that power in the hands of the oppressed can become as destructive as the tyranny it replaces.

3. In A Tale of Two Cities by Charles Dickens, self-sacrifice is a central theme that shapes both personal and national struggles during the French Revolution. The novel shows how sacrifice, though painful, often leads to renewal, hope, and moral strength. Dr. Manette represents sacrifice

inspired by love. After suffering eighteen years of unjust imprisonment in the Bastille, he rebuilds his life for the sake of his daughter Lucie. When Lucie chooses to marry Charles Darnay—whose family was responsible for his imprisonment—Dr. Manette suppresses his trauma and consents to the marriage. Though the revelation causes him to relapse briefly into mental instability, he sacrifices his pride and personal pain for Lucie's happiness. His struggle reflects both deep fatherly love and a subtle self-interest: he cannot bear to lose Lucie, yet he chooses her future over his suffering.

Other characters also embody sacrifice. Miss Pross risks her life to protect Lucie from Madame Defarge, even losing her hearing in the struggle. Most powerfully, Sydney Carton sacrifices his life to save Darnay, fulfilling his promise to Lucie. Carton's act mirrors Christian ideals of redemption, symbolizing how self-sacrifice can break cycles of hatred and history. Through these characters, Dickens suggests that sacrifice—whether personal or political—strengthens humanity. Though rooted partly in self-interest, true sacrifice ultimately leads to moral victory, renewal, and hope for future generations.

Conclusion

A Tale of Two Cities by Charles Dickens is a unique work of historical fiction set against the background of the French Revolution. Though written after the events it describes, the novel vividly portrays social inequality, class oppression, and the unrest that led to revolution. Dickens shows that the Revolution was an inevitable result of injustice, but he also criticizes the violence and cruelty of the Reign of Terror that followed.

The novel explores major themes such as duality, resurrection, sacrifice, class conflict, and the role of women. While it sympathizes with the suffering of the peasants, it warns that revenge and hatred only repeat cycles of violence. Through powerful scenes like the storming of the Bastille, Dickens highlights both the strength and the danger of collective anger.

The story ultimately ends with hope rather than despair. Sydney Carton's final sacrifice—"It is a far, far better thing that I do..."—symbolizes redemption, love, and moral victory. Dickens suggests that compassion, trust, and selfless love are stronger than tyranny and hatred. In conclusion, the novel teaches that although revolutions may change history, true transformation comes from humanity, forgiveness and love.

Reference:- Citation Work

Charles Dickens, C. (2012). A tale of two cities. Penguin Classics.

1. Original Title: Charles Dickens's A Tale of Two Cities (A Critical Analysis by Qaisar Iqbal Janjua. <https://www.scribd.com/doc/24940593/Charles-Dickens-s-a-Tale-of-Two-Cities-A-Critical-Analysis-by-Qaisar-Iqbal-Janjua>
2. Book Review of A Tale of Two Cities <https://www.scribd.com/document/494789/Book-Review-of-a-Tale-of-Two-Cities>
3. Background of French revolution in Dickens's A Tale of Two Cities. <https://academicjournals.org/journal/IJEL/article-abstract/C9CA86946103>
4. A tale of two cities <https://www.shmoop.com/study-guides/literature/tale-of-two-cities/summary>
5. A tale of two cities overview. <https://www.sparknotes.com/lit/a-tale-of-two-cities/>
https://www.goodreads.com/book/show/1953.A_Tale_of_Two_Cities
6. Nation and Generation in A Tale of Two Cities <https://www.jstor.org/stable/461866>
7. THE COMPARATIVE HISTORY OF "A TALE OF TWO CITIES" <https://www.jstor.org/stable/24475543>
8. A Tale of Two Cities at a Glance <https://www.cliffsnotes.com/literature/t/a-tale-of-two-cities/a-tale-of-two-cities-at-a-glance>
9. A Tale of Two Cities Quotes <https://www.goodreads.com/quotes/49226-crush-humanity-out-of-shape-once-more-under-similar-hammers#:~:text=%E2%80%9CCrush%20humanity%20out%20of%20shape%20once%20more%2C%20under%20similar%20hammers,fruit%20according%20to%20its%20kind.%E2%80%9D>
<https://www.goalcast.com/2019/09/27/a-tale-of-two-cities-quotes/>
10. A tale of two cities... <https://www.pinterest.com/pin/453526624968146918/>
11. Charles Dickens' analysis of the French Revolution in a Tale of Two Cities.... <https://www.arcjournals.org/>

Mental Health and Well-Being among Youth: A Cross-Sectional Study of Determinants, Challenges and Coping Strategies

Rajesh Bhaurao Zagade

Abstract

Youth mental health has become a global public health concern, with increasing levels of stress, anxiety, depression, and socio-emotional instability. The present study examines the prevalence of mental-health issues among youth aged 15–24, identifies key determinants, and explores coping strategies and support systems. A cross-sectional survey of 300 respondents was conducted using a structured questionnaire and standardized scales. The results indicate high prevalence of stress (67%), anxiety (54%), and mild to moderate depressive symptoms (38%). Academic pressure, unemployment, relationship issues, and social-media exposure were identified as major risk factors. The study emphasizes the need for early intervention, awareness, and institutional mental-health services.

Keywords: Youth mental health, stress, anxiety, depression, social media, coping strategies.

Introduction

Mental health is an essential component of overall well-being and significantly influences emotional, psychological, and social functioning. According to the WHO, every fifth young person experiences a mental-health condition during adolescence or early adulthood. Youth today face unprecedented academic pressure, rapid social changes, family expectations, competitive employment markets, and excessive digital exposure.

The mental-health burden among youth manifests in the form of stress, anxiety disorders, depressive symptoms, substance use, self-harm behaviours, emotional instability, and reduced life satisfaction. Early identification and intervention are crucial for preventing long-term psychological consequences.

Therefore, this study aims to assess the mental-health status of youth, identify associated factors, and suggest evidence-based strategies for improving youth mental well-being.

Objectives

1. To assess the prevalence of stress, anxiety, and depression among youth.
2. To identify socio-demographic, academic, and digital-behaviour factors influencing youth mental health.
3. To examine coping mechanisms used by youth to manage mental-health challenges.
4. To suggest interventions for improving youth mental well-being.

Review of Literature

Previous studies highlight academic pressure (Kumar, 2020), digital addiction (Anderson, 2019), and family stress (Sharma, 2021) as significant determinants of youth mental health. The rise of social-media platforms has increased comparison behaviour, cyberbullying, and sleep disturbance (Twenge, 2020). Studies also show a link between unemployment and depressive symptoms (ILO, 2021).

However, there is limited research integrating academic, digital, family, and socio-emotional factors in a single study within the Indian youth context, which this research attempts to address.

Research Methodology

Descriptive cross-sectional study was conducted also nature of the study the study is quantitative in nature and is based on the survey method of research. Universe of the study the universe of the study include youth age between 15 to 24 years.

Sample: sample random sampling technique was used to select respondent to ensure equal representation and minimise selection bias.

A total of 300 youth aged 15–24 years were selected through stratified random sampling.

• **Tools for Data Collection**

1. Perceived Stress Scale (PSS)
2. General Anxiety Scale (GAD-7)
3. Depression Scale (PHQ-9)

Structured socio-demographic and lifestyle questionnaire.

Analysis

Quantitative data were analyzed using descriptive statistics, chi-square tests, and correlation analysis (SPSS v26).

Results

1. Prevalence of Mental-Health Issues

High stress: 67%
Anxiety symptoms: 54%
Mild to moderate depression: 38%

2. Major Determinants

Factor% of Participants
Academic pressure 62%
Social-media overuse 58%
Relationship issues 41%
Family conflict 36%
Unemployment 29%

3. Coping Strategies Used

Online entertainment/social media – 56%
Talking to friends – 48%
Physical activity – 22%
Professional counselling – only 6%

Correlation Findings

Social-media usage > 4 hours/day significantly correlated with anxiety ($p < 0.05$).
Academic pressure strongly correlated with stress levels ($p < 0.01$).

Discussion

The study highlights a concerning level of psychological distress among youth, consistent with global and national trends. Overuse of digital platforms increases social comparison, cyberbullying exposure, and reduced sleep quality, significantly contributing to anxiety. Academic expectations and competitive environments amplify stress and depressive symptoms. The low use of formal mental-health services reflects stigma and lack of accessibility.

Youth rely primarily on peer support and passive entertainment instead of professional assistance, indicating a gap in mental-health awareness and institutional support mechanisms.

Conclusion

Youth mental health is significantly affected by academic pressure, social media exposure, family environment, and emotional challenges. There is a pressing need for mental-health education, accessible counselling centers, digital-literacy programs, and community-based awareness initiatives.

Recommendations

1. Establish campus-based mental-health counselling units.
2. Introduce mental-health literacy programs at schools and colleges.
3. Regulate digital-screen time and promote healthy online behaviour.
4. Strengthen peer-support groups and youth clubs.
5. Government and NGOs should create youth mental-health helplines.
6. Encourage physical activity, meditation, and lifestyle modification.

Limitations

- a. Limited to one geographical region.

- b. Self-reported data may include bias.
- c. Cross-sectional design cannot establish causality.

References :

1. Anderson, J. (2019). Social Media Use and Psychological Well-being. *Journal of Youth Studies*, 22(4), 456–470.
2. Kumar, A. (2020). Academic Stress among College Students. *Indian Journal of Psychology*, 54(2), 112–120.
3. Sharma, R. (2021). Family Environment and Adolescent Mental Health. *Social Science Review*, 15(3), 87–98.
4. Twenge, J.M. (2020). Digital Media and Mental Health. *Child Development*, 91(3), 998–1012.
5. International Labour Organization (2021). Youth Unemployment and Mental Health. ILO Reports, 2021 Edition.

In Vitro Effect of combination of Iprodione & other fungicides on *Colletotrichum capsici*

A. C. Dhole

Shri Kumarswami college, Ausa.

Abstract-

Leaf spot disease is a major problem in turmeric production worldwide. Turmeric is an important spice and hence there is essential to suggest the appropriate fungicide and its concentration to reduce the yield loss caused by them.

An experiment was done by using the different combination of fungicides. All the tested combinations of fungicides proved to be efficient & significant to reduce the mycelial growth of *Colletotrichum capsici*. It was found that the combination of Iprodione and the mancozeb showed less PCE while combination of Iprodione and Dithane M-45 showed more PCE.

Keywords - *Colletotrichum capsici*, *Curcuma longa*, Iprodione & other fungicides.

Introduction-

Turmeric (*Curcuma Long*) known as the "golden spice" is one of the most important herbs in tropical and subtropical countries. Turmeric is herbaceous, perennial herb. It belongs to family zingiberaceae. The rhizome is edible part of the plant which is mainly used in the commercial, cosmetic and medicinal. The rhizome contains protein (6.3%), fats (5.1%), starch (6.1%) and minerals (3.1%) The characteristics smell of turmeric is due to presence of volatile oil (1.3 to 5.5%) The bright yellow colour of turmeric is due to ketonic dye curcumin which turns reddish colour with sodium, potassium and ammonium hydroxide (Ponde [et.al](#), 1993). The most important chemical component called curcuminoids which include curcumin, mentanil yellow, lead chromate etc. (sambamurthy [et.al](#).1989). Hence, considering economic importance of the crop and the disease, the percent investigation was under taken to control or manage the leaf spot of turmeric caused by *colletotrichumcapsici*.

Material and Method-

In Laboratory effect of Iprodione fungicide with different combinations of fungicides on *Colletotrichum capsici* was observed by applying the food poisoning technique as used by (Onkar [et al](#). 1993)

Firstly, the infected leaves of Leaf spot of turmeric were collected. Then isolation, purification and identification of the pathogen was done.

For Integrated control, the fungicide Iprodione used in combination. The minimum inhibitory concentration (MIC) of each fungicide was prepared & mixed equally; such mixed fungicide 10 ml and 10 ml czapek-dox agar media of double strength was poured in sterilized petriplates aseptically.

A 5 mm disc of pure culture was inoculated in the centre of plate aseptically. Linear growth was measured & recorded in mm daily for 8 days.

The minimum inhibitory concentration was recorded in the form of percent control Efficacy (PCE). It is calculated by using following formula

$$PCE = 100 (1-x/y)$$

Where X = Diameter of colony treated with fungicide

Y = Maximum growth of the fungus on Control.

Results and discussion-

Combination of Iprodione with some fungicides:

The effect of combination of fungicides was tested against growth of *Colletotrichum capsici*. The results given in the table 50 clear that combination of Iprodione and Mancozeb or Dithane Z-78 showed less PCE as compared to combination of Iprodione and Hexaconazole. The combination of Iprodione and Dithane M-45 showed 100 PCE from 1st to 8th day of incubation.

**Effect of combination of Iprodione and other fungicides on
the PCE of *Colletotrichum capsici***

Concentration (ug/ml)	Percent control efficacy (PCE)							
	Incubation period (Days)							
	1	2	3	4	5	6	7	8
Iprodione + Mancozeb	91.00	80.14	76.00	68.74	60.00	55.67	50.00	40.00
Iprodione + Dithane M-45	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
Iprodione + Dithane Z-78	100.00	100.00	92.67	87.00	77.74	70.00	66.74	60.00
Iprodione + Hexaconazole	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	98.00
Iprodione alone (800)	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
S.E. ±	1.8	3.972	4.655	6.324	8.124	9.381	10.535	12.496
C.D at P=0.01	11.709	25.839	30.283	41.144	52.854	61.028	68.535	81.293
C.D at P=0.05	7.076	15.615	18.301	24.865	31.942	36.882	41.419	49.129

Conclusion-

The present study demonstrated that Iprodione in combination with other fungicides effectively reduced the mycelial growth of *Colletotrichum capsici*. Among all treatments, the combinations of Iprodione with Dithane M-45 and Hexaconazole showed the highest percent control efficacy (100%) throughout the incubation period. The combinations with Mancozeb and Dithane Z-78 were also effective but comparatively less. Hence, Iprodione with Dithane M-45 or Hexaconazole can be recommended as the most effective combinations for controlling leaf spot disease of turmeric under *in vitro* conditions.

References-

1. Asha Shivapuri and Gupta, R.B.L. (2001), Evaluation of different fungicide and plant extracts against sclerotinia sclerotium causing stem rot mustard Indian Phytopath. 54(2):272-274.
2. Chahal, A.S. (1993). Integrated disease management in mustard. J. Indian phytopath 46(3):295.
3. Dtar, V.V. Sonatakke, M.B, Purandar, N.B. and Shinde, N.N. (1993). Fungicidal control of anthraonosechillies Rev-PL.path 72(9):708
4. Patel, V.A. Vaishnavi, K.A and Kinamin B.K. (1995) Fungicidal Management of leaf spot of sunflower (*Alternaria helianthi*) Indian J. Mycol PL. Pathol. 25(1 and 2): 113
5. Raja K.J.S. (1992) In vitro effect of some fungicides on mycelia growth and macromolecular synthesis during spore germination of *colletotrichum capsici* Rev. PL. Pathol. 71(8):613.
6. Singh A.K. (2015) Efficacy of fungicides for the control of leaf spot disease of ginger under the field, conditions of chattisgrahafrican journal of agricultural re-search 10(11):1301-1305.

Feminist Thoughts in Manju Kapur's Novel Ladies Coupe: A Critical Analysis

Dr. Kalyan Rambhau Kadam

Abstract:

This research paper examines the feminist underpinnings in Manju Kapur's novel Ladies Coupe, exploring how the text challenges patriarchal hegemony and articulates women's quest for autonomy and self-identity. While Kapur is often celebrated for her nuanced portrayal of middle-class Indian women navigating the tensions between tradition and modernity, this analysis positions Ladies Coupe within the broader framework of contemporary Indian feminist literature. The paper argues that Kapur deploys narrative strategies particularly the spatial metaphor of the train compartment and the polyphonic storytelling structure to create a discursive space where women reclaim agency, voice their suppressed desires, and negotiate alternative modes of existence beyond patriarchal prescriptions. Through an examination of character trajectories, thematic concerns, and narrative techniques, this study illuminates how Kapur's feminist vision operates not through radical rupture but through strategic subversion embedded within everyday lived experiences.

Keywords: Manju Kapur, Ladies Coupe, feminist thought, patriarchy, women's agency, Indian English literature, gender identity

Introduction:

The landscape of Indian English literature has been significantly enriched by women writers who, over the past three decades, have persistently interrogated the structures of patriarchy that govern women's lives. Among these voices, Manju Kapur occupies a distinctive position as a novelist who meticulously documents the interior lives of middle-class Indian women caught between the competing demands of tradition and modernity. Her works—*Difficult Daughters* (1998), *Home* (2006), *The Immigrant* (2008), and *Custody* (2011)—consistently foreground feminine consciousness and the complex negotiations women undertake to carve spaces of autonomy within patriarchal frameworks.

Ladies Coupe (2001) represents a significant moment in Kapur's oeuvre, where she deploys an innovative narrative structure to explore feminist concerns. The novel centres on Akhila, a forty-five-year-old "spinster" who, after a lifetime of sacrificing her desires for her family, embarks on a train journey that becomes metaphorically transformative. In the ladies' compartment, she encounters five women whose shared narratives collectively address the novel's central question: "Can a woman stay single and be happy?" This inquiry, seemingly simple, unravels complex layers of patriarchal conditioning, economic dependency, sexual politics, and the relentless social policing of women's bodies and choices.

This paper argues that Kapur's feminist vision in *Ladies Coupe* operates through what might be termed "everyday resistance"—subtle, often invisible acts of subversion that occur within the mundane spaces of domesticity and sociality. Rather than presenting heroic rebellion, Kapur illuminates how women negotiate, accommodate, and occasionally transcend patriarchal constraints through small but significant acts of self-assertion. The train compartment, as a liminal space between domestic imprisonment and unknown freedom, becomes a powerful metaphor for the transitional nature of women's liberation—always in motion, never fully arrived, yet profoundly transformative.

Locating Kapur in the Feminist Literary Tradition

The Context of Indian Women's Writing

Indian women's writing in English has historically grappled with the burden of representing cultural authenticity while simultaneously challenging patriarchal traditions that claim cultural sanction. As one critic observes, "Postcolonial feminist literature has always carried the heavy burden of dealing with, not to say unraveling, layers of misinterpretation of traditions and religions". The

question of women's emancipation becomes particularly fraught in traditional societies where patriarchal structures are deeply embedded in religious, cultural, and familial institutions.

Kapur's fiction emerges from this complex terrain. Unlike earlier generations of Indian women writers who often foregrounded nationalist concerns or social reform, Kapur belongs to a cohort of contemporary novelists—including Anita Nair, Shashi Deshpande, and Githa Hariharan—who centre women's interiority and psychological complexity. Their protagonists are not merely victims of patriarchy but complex agents who navigate contradictory demands with varying degrees of success and failure .

Kapur's Feminist Sensibility

Critical scholarship has consistently identified Kapur's work as fundamentally feminist in orientation. A study examining the construction of gender identity in Kapur's novels notes that her fiction "offers a powerful critique of patriarchal double-speak" by illuminating "the hidden traps in societal expectations, cultural norms, gender-based oppression, [and] limiting women's autonomy in the family structure" . Another analysis observes that Kapur's female protagonists "attempt to break away from the dependence syndrome that patriarchal agents have imposed upon them" in their "quest for uniqueness and self-identity".

What distinguishes Kapur's feminist approach is her refusal to present women as either pure victims or heroic rebels. Instead, she documents the messy, contradictory and often incomplete nature of women's struggles for autonomy. Her characters are embedded within families and communities that simultaneously constrain and sustain them, and their negotiations with patriarchal norms are characterized by compromise, ambivalence, and strategic accommodation.

The Narrative Architecture of Feminine Consciousness

The Train Compartment as Feminist Space

The titular ladies' compartment functions as more than mere setting in Kapur's novel; it operates as what might be termed a "feminist heterotopia"—a real yet alternative space where dominant social rules are temporarily suspended and new forms of relation become possible. The train journey, by its very nature, occupies a liminal zone between departure and arrival, between the known world left behind and the uncertain future ahead. This spatial liminality mirrors the psychological state of women in transition, suspended between patriarchal expectations and emergent selfhood .

Within this contained yet mobile space, the usual hierarchies of caste, class, age, and marital status that rigidly structure women's interactions in the outside world become partially suspended. Janaki, the elderly woman secure in her conventional marriage; Margaret, the educated professional; Sheela, the young girl on the cusp of womanhood; Prabha Devi, the wealthy homemaker; and Marikolanthu, the rural victim of caste and sexual exploitation—all find themselves on equal footing within the compartment. The space enables a form of collective consciousness where individual stories become woven into a shared tapestry of feminine experience .

Polyphony and the Politics of Storytelling

Kapur's decision to structure the novel through multiple narrating voices represents a deliberate feminist narrative strategy. Rather than presenting a single authoritative perspective on women's condition, she creates a polyphonic text where diverse experiences coexist without being hierarchically ordered. Each woman's story offers a different answer to Akhila's central question about female happiness and singleness, collectively demonstrating that there is no singular path to liberation.

This narrative structure enacts what feminist theorists have identified as the political significance of storytelling for marginalized groups. In a society that has historically silenced women's voices and invalidated their experiences, the act of narrating one's life becomes a form of resistance. The women in the compartment are not merely sharing anecdotes; they are, through the process of narration, reclaiming authorship of their own lives. As one critic notes, "By narrating the stories of these six women, Nair moves them from a state of passivity and absence into a state of active presence, from the kitchen and the bedroom to the street and the world at large". This observation applies equally to Kapur's narrative strategy in *Ladies Coupe*.

The Question That Propels: "Can a Woman Be Happy Alone?"

The novel's organizing question—whether a woman can remain single and happy—strikes at the heart of patriarchal ideology. In traditional Indian society, a woman's identity has been fundamentally defined through her relationships with men: as daughter, wife, and mother. The very category of the "spinster" marks the unmarried woman as aberrant, incomplete, and pitiable. Akhila embodies this social anomaly: at forty-five, she is "sans rose-coloured spectacles. Sans husband, children, home and family. Dreaming of escape and space. Hungry for life and experience. Aching to content".

By making this question explicit and subjecting it to multiple perspectives, Kapur denaturalizes what patriarchy presents as eternal truth. The stories that unfold in response demonstrate that female happiness is neither dependent on marital status nor guaranteed by it. Janaki's seemingly contented marriage rests on her willing submission to male authority; Margaret's marriage to a narcissistic husband requires elaborate strategies of manipulation and revenge; Prabha Devi's wealth and comfort cannot compensate for her emotional starvation. Conversely, the possibility of happiness outside marriage—however fraught with difficulty—emerges as a legitimate alternative.

Interrogating Patriarchal Institutions

Marriage as Contested Terrain Throughout *Ladies Coupe*, Kapur subjects the institution of marriage to sustained critical scrutiny. Rather than presenting marriage as uniformly oppressive or liberating, she reveals its complex and contradictory effects on women's lives. Janaki's narrative initially appears to endorse traditional marriage: she describes her relationship with her husband as one of "friendly love" and seems content with her subordinate position. Yet even her story reveals the costs of marital dependency—the loss of independent decision-making, the erasure of selfhood, the confinement to domesticity.

Margaret's story offers a more overt critique. Married to a man who treats her as an object for his gratification, she discovers that her advanced education and professional competence count for nothing within the private hierarchy of marriage. Her husband's narcissism and infidelity drive her to elaborate acts of revenge, including secretly sterilizing him by administering female hormones in his food. This darkly comic subversion reveals the desperation that can underlie apparently stable marriages and the extreme measures to which women may resort when denied any legitimate avenue for redress.

Prabha Devi's trajectory is perhaps most instructive. Married into wealth and comfort, she initially appears to have achieved the feminine ideal—beauty, domestic competence, material security. Yet her husband's casual infidelity shatters her complacency and forces her to recognize the precariousness of a life lived through another person. Her discovery of swimming—a solitary, self-sufficient pleasure—becomes a metaphor for the possibility of autonomous joy. She learns to sustain herself in an element that initially threatens to drown her, much as women must learn to navigate the patriarchal waters that threaten to submerge their selves.

Sexuality and Its Discontents

Kapur's feminist vision in *Ladies Coupe* extends to the vexed question of female sexuality—a domain heavily regulated by patriarchal norms that prescribe chastity before marriage and fidelity within it, while simultaneously denying women knowledge of their own bodies and desires. The novel refuses the conventional dichotomy between virtuous asexuality and deviant sexual expression, instead exploring the complex ways women experience, suppress and occasionally reclaim their sexuality.

Marikolanthu's story represents the most brutal articulation of sexual exploitation. Raped as a young woman by the upper-caste son of her mother's employer, she bears a child conceived in violence and is subsequently blamed for her own violation. The community's response—"Why does a young woman walk alone?"—exemplifies the patriarchal logic that holds women responsible for male predation. Yet Marikolanthu's narrative is not merely one of victimization; it also traces her gradual awakening to anger and resistance, her refusal to be defined solely by the violence done to her.

In contrast, Margaret's strategic deployment of sexuality—her calculated seduction of her husband to facilitate her revenge—represents a different form of sexual agency. While morally ambiguous, her actions demonstrate that women can reclaim sexual knowledge and use it for their own purposes, even within the constraints of marriage. The novel neither endorses nor condemns her choices but presents them as one response to the specific forms of humiliation marriage can entail .

Work and Economic Autonomy

The relationship between economic independence and women's liberation emerges as a crucial theme in *Ladies Coupe*. Akhila's position as the sole breadwinner for her family after her father's death grants her a degree of authority unusual for an unmarried woman, yet this economic power does not translate into personal freedom. Her earnings support her mother and siblings, but her own desires for love, companionship, and independence remain perpetually deferred. The novel thus complicates any simple equation between employment and emancipation, showing how economic contribution can become another form of self-sacrifice within family structures that demand women's labor without acknowledging their personhood.

Margaret, as a chemistry teacher, enjoys professional respect and financial independence, yet these advantages cannot protect her from marital humiliation. Her professional competence exists in uneasy tension with her domestic subordination, suggesting that workplace equality does not automatically transform gender relations within the home. Only when she deploys her scientific knowledge for personal ends—poisoning her husband's food with hormones—does her professional expertise become a tool of liberation, albeit in problematic form.

Marikolanthu's relationship to work is most fraught. As a low-caste, poorly educated woman, she lacks access to the professional opportunities available to middle-class characters like Margaret. Her labor is exploited, poorly compensated, and socially invisible. The intersection of caste, class, and gender oppression in her story reveals the limitations of a feminism that focuses exclusively on middle-class concerns . Kapur's inclusion of her perspective demonstrates awareness that women's experiences of patriarchy are profoundly shaped by their position within multiple, interlocking systems of hierarchy.

The Politics of Everyday Resistance

Small Acts, Significant Transformations

One of the most distinctive features of Kapur's feminist vision in *Ladies Coupe* is her attention to what might be termed the micropolitics of resistance—the small, often invisible acts through which women assert agency within severely constrained circumstances. Unlike the dramatic rebellions of literary heroines who openly defy social norms, Kapur's characters enact their resistance in ways that are subtle, ambiguous, and easily overlooked.

Prabha Devi's swimming, for instance, appears merely a recreational activity. Yet within the context of her stifling marriage, the pool becomes a space of autonomous pleasure, a domain where her body exists for her own enjoyment rather than for male approval. The water that initially terrifies her becomes an element she learns to master, just as she learns to navigate the emotional waters of her marriage without being submerged .

Similarly, Margaret's revenge operates entirely within the private sphere, invisible to the outside world that continues to see her as a devoted wife. Her subversion is strategic rather than confrontational, designed to reclaim power without risking the social opprobrium that open rebellion would invite. While critics might debate the ethics of her actions, her story illuminates the desperate creativity that patriarchal constraints can provoke .

The Collective Dimension of Individual Struggle

While each woman's story in *Ladies Coupe* is unique, the narrative structure emphasizes their interconnection. The act of sharing creates a temporary community of women whose collective wisdom exceeds any individual's experience. Akhila's transformation at the novel's end—her decision to act on her desires—becomes possible only through her engagement with the other women's

narratives. Their stories provide her with a repertoire of possibilities, demonstrating that her predicament is neither unique nor insoluble .

This emphasis on collective consciousness reflects a feminist understanding that personal transformation, while necessary, is insufficient without broader social change. The compartment itself, as a space of female community, prefigures the kind of world the women might collectively build—a world where women's voices are heard, their experiences validated, and their choices respected. Yet the compartment is also temporary; the train journey ends, the women disperse, and the question of whether their transformed consciousness can survive re-entry into the patriarchal world remains open.

Tradition, Modernity and the New Woman Negotiating Cultural Continuity

Kapur's feminism is notable for its refusal of simple oppositions between tradition and modernity. Unlike Western feminist narratives that often frame liberation as a break from traditional culture, *Ladies Coupe* recognizes that Indian women's lives are embedded within cultural frameworks that cannot simply be discarded. The question is not whether to embrace tradition or modernity but how to negotiate between them, selectively appropriating elements from each to construct viable lives.

Akhila's dilemma exemplifies this complexity. She cannot simply reject her family responsibilities, for these relationships also provide meaning and connection. Her mother, despite perpetuating patriarchal expectations, is not merely an oppressor but a woman who has herself suffered under the same system. The challenge, as the novel presents it, is to find a way of being in the world that honors these connections while also honoring the self—to achieve what one critic calls "negotiations with cultural norms" that allow women to "claim their due space and affirm their identity".

The Emergence of the New Woman

Critical scholarship on Kapur has identified in her fiction the emergence of what might be termed the "New Woman"—a figure who, while not entirely free from patriarchal constraints, refuses to accept them passively. As one study notes, "The shift from submission to assertion, acquiescence to resistance and obedience to rebellion, however, has not been abrupt and effortless. Women are still in the process of negotiation with different limiting factors and thresholds of patriarchy to claim their due space and affirm their identity".

Akhila embodies this transitional figure. At the novel's end, she acts on her desire for a relationship with a younger man, defying social conventions about appropriate female behavior. Yet this act is not presented as unambiguously liberating; it carries risks, uncertainties, and potential costs. Kapur refuses the narrative of triumphant liberation, instead offering a more realistic vision of women's agency as partial, contested, and always incomplete .

Conclusion:

Manju Kapur's *Ladies Coupe* represents a significant contribution to Indian feminist literature, offering a nuanced exploration of women's lives under patriarchy that resists both victim narrative and heroic rebellion. Through its innovative narrative structure, spatial metaphors, and attention to the micropolitics of everyday resistance, the novel illuminates the complex ways women negotiate between constraint and agency, tradition and modernity, connection and autonomy.

The train compartment, as both literal setting and symbolic space, encapsulates Kapur's feminist vision. It is a place of transit, of becoming, of community—a space where women can speak and be heard, where alternative possibilities can be imagined, and where the seeds of transformation can be sown. Yet it is also temporary, bounded, and ultimately insufficient. The journey ends, the women disperse, and the work of building a world where women's happiness and autonomy are fully possible remains incomplete.

This incompleteness is not a failure of Kapur's vision but its strength. By refusing easy resolutions, she acknowledges the depth and persistence of patriarchal structures while also affirming the possibility of change. Her women are neither pure victims nor pure rebels but complex human beings doing the best they can within circumstances not of their choosing. In this, they reflect the condition

of most women in most times and places—and it is this fidelity to the complexity of lived experience that marks *Ladies Coupe* as a genuinely feminist text.

References:

1. Eid, Haidar. "Review of *Ladies Coupe* by Anita Nair." *Reconstruction: Studies in Contemporary Culture*, vol. 2, no. 4, 2002.
2. Kalia, Pooja. "The Emergence of New Women in Manju Kapur's *Difficult Daughters*, *Home*, and *The Immigrant*." *NETSOL: New Trends in Social & Liberal Sciences*, vol. 9, no. 1, 2024, pp. 1-9.
3. Kapur, Manju. *Ladies Coupe*. Faber and Faber, 2001.
4. Raj, Dr. K. Shanmuga Sundara. "Feminist Analysis of *Ladies Coupe* by Anita Nair: Breaking Societal Norms and Empowering Women." *Journal of Language and Linguistic Studies*, 2021.
5. Shrivastava, Nidhi. "The Progress of Indian Women from 1900s to Present." Honors Scholar Theses, University of Connecticut, 2009.
6. "South Asian Women Writers Breaking the Tradition of Silence." GRIN Verlag, 2012.
7. "The Construction of Gender Identity in Manju Kapur's *Difficult Daughters* and *Home*." Zenodo, 2025.
8. "Tradition and Modernity: Changing the Images of Women in Selected Fiction by Manju Kapur and Anita Nair." aud.edu.

Financial Literacy in Indian Society: Historical Background and Contemporary Challenges

Kanchan Madhav Giri

Author

M.A.(Economics) B.ed.

People's College Nanded

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Abstract

The issue of financial literacy in Indian society is not limited to financial knowledge but is related to social justice, inclusive development and democratic empowerment. The basic knowledge of income, savings, credit, investment, insurance, taxation and digital financial transactions is essential for an individual's financial security. The present research paper provides a comprehensive review of the historical background of financial literacy in Indian society, its development from colonial times to the post-independence period and the contemporary digital era, policy initiatives, socio-economic challenges and future directions.

Keywords: Financial Literacy, Indian Society, Financial Inclusion, Historical Background, Digital Economy

Introduction

Financial literacy is considered a very important component of modern society. Financial literacy is not just about earning an income, but also the ability to use that income wisely, save, invest, manage debt and face future financial risks. The issue of financial literacy is further complicated by economic inequality, poverty, unemployment and social stratification in Indian society.

Globalization, liberalization and digitalization have made financial transactions more complex. In such a situation, lack of financial literacy can push an individual towards financial exploitation, fraud and debt. Therefore, it has become the need of the hour to study financial literacy in Indian society from its historical, social and political context.

Concept and Scope of Financial Literacy

The concept of financial literacy is not limited to just knowledge of financial terms but is related to an individual's financial behavior, decision-making and long-term financial security.

At the international level, organizations like OECD, World Bank have defined financial literacy as the ability of an individual to make sound decisions using financial information. In the Indian context, this concept takes a broader form, because social inequality, poverty, informal economy and cultural factors have a major impact here.

The scope of financial literacy can be divided into the following major components:

1. Basic Financial Literacy: Understanding Income, Expenditure, Savings, Inflation
2. Debt and Credit Management: Need for Borrowing, Interest Rates, Repayment Ability
3. Investment Literacy: Risk, Returns, Long-Term Planning
4. Insurance and Social Security: Life, Health, Crop Insurance, Pension Schemes
5. Digital Financial Literacy: Online Transactions, Cyber Security, Fraud Prevention

Since the majority of India's population is still working in the informal economy, lack of financial literacy makes them more vulnerable to financial exploitation.

Economic Thought and Practice in Ancient India

Ancient India has a coherent and deep tradition of economic thought. In the Vedic period, there was a yajnashtana, charity, and a cow-based economy. Trade, loans, and interest are mentioned in the Rigveda and Atharvaveda. This makes it clear that there was a rudimentary awareness of economic transactions in society.

During the Mauryan period, Kautilya's Arthashastra gave a scientific foundation to economic administration. This book provides a detailed account of taxation, revenue collection, trade control,

monetary system and the financial responsibility of the state. The merchant guild (class), moneylenders, and artisans had specific financial rights and responsibilities.

Although financial literacy was not a part of formal education during this period, economic knowledge was prevalent among the merchants, artisans, and administrative classes. However, for the common peasants and laborers, economic decisions were based on traditional knowledge.

Medieval Economic Transactions

In medieval India, economic transactions developed in a more organized manner. During the Delhi Sultanate and Mughal periods, the land revenue system (Iqta, Zamindari), the Sarafi system, and internal and international trade flourished. Sher Shah Suri developed a simple coinage system.

During this period, there was a high level of financial literacy among the merchant community, especially the Baniyas, Marwaris, and Bohras. Accounting methods, the Hundi system, and credit transactions were used. However, the rural peasantry and artisan class remained economically dependent on the state and moneylenders.

Colonial Period and Impact on Financial Literacy

The structure of the Indian economy changed during the British rule. Banking institutions, insurance companies and a modern tax system came into existence. However, the benefits of these institutions were mainly limited to the urban and upper classes. The rural society remained economically exploited, as a result of which widespread financial literacy did not develop.

Financial Literacy in Post-Independence India

After independence, India adopted a planned economy based on socialist democratic values. From the first five-year plan onwards, emphasis was placed on rural development, cooperative movement and expansion of the public sector. The nationalization of banks in 1969 was a milestone towards financial inclusion. Efforts were made to extend banking facilities to the rural and weaker sections.

During this period, financial transactions were introduced in rural areas through cooperative banks, credit unions, and district central banks. However, lack of formal financial literacy education, low literacy rate, and poverty limited the development of financial understanding at a large scale. Various government savings schemes, national savings certificates, and post office savings schemes were used to instill the habit of saving.

Post-liberalization period (post-1991)

After the economic reform policies of 1991, privatization and globalization increased financial options. The number of stock markets, mutual funds, and insurance products increased. However, increasing financial complexity made it difficult for ordinary citizens to make the right decisions. Therefore, the need for financial literacy became more acute.

Financial literacy initiatives in contemporary times

In the 21st century, financial literacy has become an integral part of national policy. Many initiatives are being implemented through the Government of India, Reserve Bank of India, SEBI, NABARD and various NGOs.

Major Activities:

1. Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana: Connection of bank account, insurance and pension
2. National Financial Literacy Campaign (NFLP)
3. Atal Pension Yojana and Pradhan Mantri Jeevan Jyoti Bima Yojana
4. Digital India, UPI, Aadhaar Linked Banking
5. Self-help groups and financial literacy centres.

These initiatives have connected millions of citizens to the formal financial system. However, financial literacy is not just about opening an account; it is also about using those services effectively.

Challenges to Financial Literacy

The challenges to financial literacy in Indian society are multifaceted. Low literacy rates, income inequality and social constraints have a direct impact on financial literacy.

The major challenges are:

1. Inequality and lack of quality in education
2. Rural-urban and regional divide
3. Limited financial participation of women.
4. Dominance of the informal economy
5. Digital fraud, cybercrime
6. Language and cultural barriers

These challenges prevent the benefits of financial literacy from reaching all segments of society.

Social and economic importance of financial literacy

A financially literate society is more capable and self-reliant. Good financial decisions reduce indebtedness, increase savings and investment, and strengthen social security. In the long run, financial literacy is the key to inclusive development.

1) Financial Literacy and Social Stratification

Indian society is divided on the basis of caste, class, gender and region. This social structure has a direct impact on financial literacy. The urban middle class and upper class society have a relatively high awareness of banking, investment and insurance. On the contrary, the working class in rural, tribal and unorganized sectors remains deprived of financial literacy.

Due to caste and economic deprivation, many elements remain away from the formal financial system. As a result, the rate of moneylending, informal loans and financial exploitation increases. Increasing financial literacy can help reduce social inequality.

2) Financial Literacy and Gender Dimensions

Women's financial literacy is not only linked to economic but also social empowerment. Savings groups, self-help groups (SHGs) and microfinance institutions have increased financial awareness among women. However, women's participation in property rights, inheritance, insurance and investment decisions is limited. Lack of financial literacy limits women's financial independence.

3) Financial literacy, democracy and governance

A financially literate citizen becomes a more responsible voter. If a citizen understands the taxation system, government schemes, subsidies and public expenditure, he can exercise more effective control over the government. Financial literacy plays an important role in increasing financial transparency and accountability in a democratic system.

4) Financial literacy in the digital age

The digital revolution has made financial transactions easier. Although UPI, mobile banking, digital wallets have made transactions easier, the risks of cyber fraud, data theft and financial misappropriation have increased. Therefore, digital financial literacy has become an essential need of the modern era.

Policy Measures and Recommendations

Long-term and multi-level policies are needed to increase financial literacy in Indian society.

The key recommendations can be summarized as follows:

1. Inclusion of financial literacy in school and college curricula
2. Financial education materials in local languages and cultural contexts
3. Special programs for rural, tribal and disadvantaged groups
4. Independent financial literacy and asset-awareness initiatives for women
5. Cyber security training along with digital transactions
6. Active involvement of local self-government bodies and NGOs

Research Methodology

Descriptive and Analytical method has been adopted for this research paper. Secondary data has been used for the research. This includes government reports, Reserve Bank of India and SEBI reports, economic surveys, research journals, books and reliable websites. Historical and comparative analysis of the information obtained has been done.

Objectives of the research

1. To understand the concept and scope of financial literacy in Indian society.

2. To study the historical development of financial literacy.
3. To analyze financial literacy initiatives in the post-independence and contemporary times.
4. To explain the social and economic challenges facing financial literacy.
5. To suggest policy measures for the enhancement of financial literacy.

Research Hypotheses

1. The level of financial literacy in Indian society depends on social and economic factors.
2. Lack of financial literacy leads to increasing economic inequality.
3. The importance of financial literacy has increased due to the digital economy.

Financial Literacy in Rural India

Various surveys show that the level of financial literacy in rural India is relatively low. The population dependent on agriculture mainly relies on the informal credit system. The practice of taking loans from moneylenders and private credit institutions at high interest rates is still prevalent in many areas. Although bank accounts are available, their effective use, understanding of loan terms and knowledge of insurance schemes is limited.

Financial literacy camps implemented by NABARD, NGOs and cooperatives are bringing about some change. However, there is a strong need for continuous training and financial guidance in local languages.

Women's Self-Help Groups and Financial Empowerment

Women's Self-Help Groups (SHGs) are considered to be a successful example of financial literacy in India. Micro-savings, inter-bank lending and group responsibility have instilled financial discipline and confidence in women. Several studies have shown that SHGs have increased women's participation in family financial decisions.

However, women's knowledge about major investment decisions, insurance and property rights is still inadequate. Therefore, there is a need to implement women-centric financial literacy programs in a more comprehensive manner.

Digital Fraud and Modern Challenges

With the increase in digital transactions, the types of financial fraud have also increased. Many citizens are facing financial losses due to UPI fraud, fake calls, OTP theft. The main reason behind this is the lack of digital financial literacy.

This case study shows that along with providing technical facilities, it is essential to provide training on digital security.

Conclusion

The development of financial literacy in Indian society has been influenced by historical, social and political factors. Despite the tradition of financial literacy in ancient times, the lack of modern financial literacy has been felt for a long time. Although significant steps have been taken towards financial inclusion in the post-independence period, there is still a need for widespread financial literacy.

Financial literacy is a fundamental condition for achieving inclusive development, economic democracy and social justice. Therefore, it is necessary to create an inclusive financially literate society through the joint efforts of the government, educational institutions and civil society.

References

1. info@arthasakshar.com
2. Kaur, A., Manisha. (2025). Financial Literacy in India: Progress & Challenges. Journal of Asiatic Society for Social Science Research. Vol.7 issue no. 2.
3. Dash, P., Ranjan R. (2023). Financial Literacy across Different states of India: An empirical Analysis. New Delhi : Research and information System for Developing Countries. Accessed october 27,2025.
4. Rao, J., (2025). IIM Vizag, AMFI launch state wide financial Literacy drive. The Times of India. December 15.
5. Pandey, A., (2025). The Power of Financial Literacy : why every Indian Needs it now. July 2016.

Deep Fake Technology and the Need for Criminal Regulation in India

Dr. Archana Ashok Khandwe

Assistant Professor, VES College of Law, Chembur, Mumbai.

Abstract

The rapid advancement of artificial intelligence has led to the development of deepfake technology, which allows the creation of highly realistic but fabricated audio, video, and image content. While such technology has legitimate uses in entertainment, education, and digital media, its misuse poses significant legal and ethical challenges. Deepfakes can be used for spreading misinformation, committing fraud, damaging reputations, and producing non-consensual explicit content. In India, the legal system currently addresses such offences indirectly through provisions under the Information Technology Act, 2000 and the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023. However, these laws do not specifically regulate deepfake technology, creating a significant legal gap.

This research paper examines the legal challenges posed by deepfake technology in India and evaluates the adequacy of the existing legal framework. The study also analyzes global regulatory approaches and explores whether India requires specific criminal legislation to address deepfake misuse. The research concludes that the absence of clear legal provisions may undermine individual rights such as privacy, reputation, and dignity. Therefore, the paper recommends the introduction of specific regulations and amendments in existing laws to effectively combat the misuse of deepfake technology while balancing innovation and freedom of expression.

Keywords : Deepfake Technology, Artificial Intelligence, Cybercrime, Digital Manipulation, Criminal Regulation

Introduction

Technological advancement has significantly transformed the way information is created, distributed, and consumed. Artificial intelligence and machine learning technologies have enabled the creation of sophisticated digital content that can closely imitate real individuals. One such technological development is deepfake technology, which utilizes artificial intelligence algorithms—particularly deep learning—to create manipulated media where a person's likeness or voice is convincingly replaced or altered.

Deepfake technology has gained widespread attention in recent years due to its increasing accessibility and potential for misuse. The technology can produce highly realistic fabricated videos, images, and audio recordings that may be difficult to distinguish from authentic content. While deepfakes have beneficial applications in filmmaking, gaming, and educational simulations, their misuse has raised serious legal and social concerns.

The misuse of deepfake technology can result in various forms of harm, including identity theft, cyber fraud, political manipulation, and online harassment. One of the most concerning uses is the creation of non-consensual explicit content involving individuals, often targeting women and public figures. Such activities not only violate personal dignity and privacy but can also cause significant psychological and reputational harm.

India currently addresses cyber-related offences primarily through the Information Technology Act, 2000. Additionally, certain offences involving identity theft, cheating, and defamation may be addressed under the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023. However, these laws were enacted before the emergence of deepfake technology and therefore do not directly address the unique challenges posed by AI-generated synthetic media.

The lack of specific legal provisions regulating deepfakes has created uncertainty in the enforcement of laws against such offences. This gap highlights the urgent need for a comprehensive legal framework that addresses the criminal misuse of deepfake technology while also ensuring technological innovation and freedom of expression are not unnecessarily restricted.

Objective of The Research Paper

The objectives of this research paper are broadened to provide a comprehensive understanding of deepfake technology and its legal implications in India. The following objectives guide the research:

1. To examine the concept and technological framework of deepfake technology and understand how artificial intelligence and machine learning are used to generate synthetic media.
2. To analyse the growing prevalence of deepfake technology in digital communication, social media platforms, and online content creation.
3. To identify the various forms of misuse of deepfake technology, including identity theft, financial fraud, cyber harassment, political manipulation, and non-consensual explicit content.
4. To examine the social, ethical, and legal challenges posed by deepfake technology, particularly with regard to privacy, reputation, and digital rights.
5. To analyse the applicability of existing Indian laws such as the Information Technology Act, 2000 in addressing deepfake-related offences.
6. To study relevant criminal provisions under the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 that may apply to offences such as impersonation, defamation, cheating, and harassment arising from deepfake misuse.
7. To evaluate the adequacy and effectiveness of the current legal framework in India in regulating deepfake technology and protecting victims.
8. To examine judicial responses and emerging legal disputes related to deepfake technology in India, including issues of digital personality rights and privacy.
9. To analyse international legal approaches to deepfake regulation, including legislative measures adopted by jurisdictions such as the United States, European Union, and China.
10. To examine the role and responsibilities of social media platforms and digital intermediaries in preventing the dissemination of deepfake content.
11. To assess the impact of deepfakes on democratic processes, including misinformation during elections and manipulation of public opinion.
12. To evaluate the role of digital literacy and public awareness in reducing the harmful effects of deepfake technology.
13. To analyse technological solutions such as AI-based detection systems, watermarking, and digital authentication tools for identifying deepfake content.
14. To identify gaps and limitations in the current regulatory framework governing artificial intelligence and synthetic media in India.
15. To propose legal and policy recommendations for establishing a comprehensive regulatory framework for deepfake technology in India.

Hypothesis of the Study

1. A hypothesis is an assumption or proposition formulated for the purpose of testing and analysis in research. It provides a tentative explanation for the research problem and guides the direction of the study. In the context of this research paper, the hypothesis focuses on examining whether the existing legal framework in India is sufficient to regulate the misuse of deepfake technology.
2. The primary hypothesis of this study is that the existing legal framework in India is insufficient to effectively regulate the misuse of deepfake technology and protect individuals from the harms caused by synthetic media manipulation. Although certain provisions under the Information Technology Act, 2000 and the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 can be applied to offences involving impersonation, fraud, obscenity, and defamation, these laws were enacted before the emergence of sophisticated artificial intelligence technologies such as deepfakes.
3. As a result, these statutes do not specifically address the unique characteristics of deepfake technology, including the creation of highly realistic synthetic audiovisual content that can easily deceive viewers and spread rapidly across digital platforms.

4. The study also examines the hypothesis that the absence of clear statutory definitions and dedicated legal provisions creates challenges for law enforcement agencies in investigating and prosecuting deepfake-related crimes. This legal ambiguity may result in delays in obtaining remedies for victims and difficulties in holding offenders accountable.
5. Furthermore, the research tests the hypothesis that a comprehensive legal framework specifically regulating deepfake technology would enhance the protection of fundamental rights such as privacy, dignity, and reputation, which are recognized as part of the right to life and personal liberty under Article 21 of the Constitution.
6. Another aspect of the hypothesis is that effective regulation of deepfake technology requires not only criminal law reforms but also stronger obligations for digital platforms, improved technological detection mechanisms, and increased public awareness regarding manipulated media.
7. Through doctrinal analysis of statutes, judicial precedents, and comparative legal frameworks, this research aims to evaluate the validity of these hypotheses and determine whether India requires dedicated legislation to address the growing challenges posed by deepfake technology.

Research Methodology

This research paper adopts a doctrinal research methodology, which primarily relies on secondary sources of information. The study involves the analysis of legal statutes, case laws, academic literature, government reports, and scholarly articles related to deepfake technology and cybercrime.

Secondary sources such as legal journals, books, online databases, and official government publications have been examined to understand the technological aspects of deepfakes as well as their legal implications. Comparative analysis has also been conducted to evaluate how other jurisdictions are addressing the challenges posed by deepfake technology.

The doctrinal approach is appropriate for this research because it enables a detailed examination of the existing legal framework and facilitates critical analysis of legislative gaps. By analyzing legal provisions and scholarly opinions, the research aims to develop well-informed recommendations for improving the regulatory framework in India.

Reason for the Study

The study of deepfake technology in the context of criminal regulation is important for several reasons.

Firstly, deepfake technology has the potential to undermine public trust in digital information. As manipulated media becomes increasingly realistic, it may become difficult for individuals to distinguish between authentic and fabricated content. This phenomenon can have serious consequences for democratic institutions, public discourse, and social stability.

Secondly, deepfake technology poses significant risks to individual rights, including the right to privacy, reputation, and dignity. Victims of deepfake abuse may face social humiliation, harassment, and psychological distress. In many cases, the damage caused by such content can be irreversible due to its rapid dissemination on digital platforms.

Thirdly, the legal framework in India has not evolved at the same pace as technological innovation. Existing laws addressing cybercrime were not designed to deal specifically with AI-generated media manipulation. This creates challenges in prosecuting offenders and providing adequate remedies to victims.

Therefore, this research is necessary to highlight the legal gaps in the current regulatory framework and to propose effective legal measures for addressing the misuse of deepfake technology.

Case Laws and Statutory Provisions Governing Deepfake Technology in India

Deepfake technology has created complex legal challenges for the Indian legal system because there is no specific statute exclusively regulating deepfakes. Instead, courts and enforcement agencies rely on a combination of constitutional provisions, cyber laws, criminal laws, and intellectual property

laws. This section analyses the statutory provisions and key judicial decisions that address the misuse of deepfake technology in India.

Statutory Provisions Applicable to Deepfake Technology

1. Provisions under the Information Technology Act, 2000

The Information Technology Act, 2000 serves as the primary legislation governing cyber offences in India. Several provisions of this Act are applicable to crimes involving deepfake technology.

Section 66C – Identity Theft

Section 66C criminalizes the fraudulent use of another person's electronic signature, password, or unique identification features. Deepfake technology often involves impersonating another individual by manipulating their facial features, voice, or identity in digital media.

The punishment under this provision may include imprisonment up to three years and a fine up to ₹1 lakh.

Section 66D – Cheating by Personation Using Computer Resources

Deepfakes may be used to impersonate individuals for fraudulent purposes, including financial scams or misleading advertisements. Section 66D penalizes cheating by impersonation using computer resources.

The punishment may include imprisonment up to three years and a fine up to ₹1 lakh.

Section 66E – Violation of Privacy

This section criminalizes capturing, publishing, or transmitting private images of an individual without consent. Deepfake pornography or manipulated intimate content falls within this category.

Violation of this provision may lead to imprisonment up to three years or a fine up to ₹2 lakh.

Section 67 and Section 67A – Publishing Obscene or Sexually Explicit Content

Deepfake technology is frequently misused to create non-consensual explicit content. Sections 67 and 67A penalize the publication or transmission of obscene or sexually explicit material through electronic means.

The punishment may extend to five years of imprisonment and a fine up to ₹10 lakh.

Intermediary Liability – Section 79

Online platforms such as social media networks are considered intermediaries under Section 79. They are required to exercise due diligence and remove unlawful content once notified. Courts have emphasized that intermediaries must take prompt action when deepfake content is reported.

2. Provisions under the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023

With the introduction of the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 (which replaced the Indian Penal Code), several provisions may apply to deepfake-related crimes.

Cheating and Fraud

Deepfake scams often involve impersonation and deception to obtain money or property. In such cases, provisions relating to cheating may be invoked. For instance, cyber criminals have used deepfake voice technology to impersonate relatives and fraudulently obtain money from victims.

Defamation

If a deepfake video harms a person's reputation by portraying them in false or defamatory situations, the offence may fall under criminal defamation provisions.

Forgery and Fabrication of Digital Evidence

Deepfakes can also be classified as digital forgery because they create fabricated evidence or manipulated audiovisual material.

3. Provisions under the Constitution of India

Article 21 – Right to Privacy and Dignity

The right to privacy is protected as a fundamental right under Article 21. The creation of deepfake videos without consent may violate an individual's privacy, dignity, and reputation.

Article 19(1)(a) – Freedom of Speech and Expression

While individuals have the right to freedom of expression, this right is not absolute. Courts have held that freedom of speech cannot be used to justify actions that harm the reputation or dignity of others.

Important Case Laws Related to Deepfake Technology

Although Indian courts are still developing jurisprudence in this area, several important judicial decisions provide guidance on how deepfake-related disputes are addressed.

Justice K. S. Puttaswamy v. Union of India

This landmark judgment recognized the right to privacy as a fundamental right under Article 21 of the Constitution. The decision has significant implications for deepfake regulation because unauthorized manipulation of a person's image, voice, or identity may violate their privacy and dignity. Courts often rely on this judgment when addressing cases involving digital impersonation or misuse of personal data.

DM Entertainment Pvt Ltd v Baby Gift House

In this case, the Delhi High Court recognized personality rights and held that unauthorized commercial use of a celebrity's identity or likeness may constitute a violation of intellectual property and publicity rights.

This precedent is frequently cited in cases involving AI-generated impersonation and deepfake misuse, where a person's image or voice is exploited without permission.

Deepfake Injunction Case – Delhi High Court (2025)

In a case involving an AI-generated film that replicated the appearance and voice of Akira Nandan, the Delhi High Court restrained the creators from using his identity without authorization. The court held that such manipulation violated privacy rights and could cause serious reputational harm.

The court further observed that artificial intelligence technologies must not be used to exploit an individual's identity for commercial or deceptive purposes.

Deepfake Pornography Case – Delhi High Court

In another case, the Delhi High Court granted an injunction against individuals responsible for circulating deepfake explicit content involving a woman. The court ordered social media platforms to disclose user information and remove the unlawful content.

The judgment emphasized that publishing AI-generated explicit material without consent violates the right to privacy and dignity under Article 21.

Celebrity Deepfake Cases

Indian courts have also intervened in cases involving public figures whose identities were misused through deepfake technology.

Recent orders of the Delhi High Court have restrained the circulation of AI-generated content misusing public personalities and directed online platforms to remove such content.

Similarly, courts have ordered the removal of manipulated media that falsely portrayed celebrities in controversial situations, recognizing that such content can cause serious reputational damage and mislead the public.

Analysis of the Legal Framework

The existing statutory provisions demonstrate that India possesses several legal tools capable of addressing different aspects of deepfake misuse. These include laws relating to cybercrime, privacy violations, defamation, fraud, and obscenity.

However, the legal framework remains fragmented and reactive, as deepfakes are addressed indirectly through multiple laws rather than through a dedicated statute.

Courts have increasingly recognized the seriousness of deepfake technology and have begun to extend existing principles of privacy, personality rights, and cyber law to address emerging challenges. Nevertheless, the absence of a specific legislative framework continues to create uncertainty in enforcement and prosecution.

Comparative Analysis of Deepfake Regulations in the United States, European Union and China:

The rapid development of artificial intelligence technologies has forced governments around the world to consider legal frameworks regulating synthetic media and deepfake technology. While many countries are still developing policies, some jurisdictions have already adopted legislative and regulatory measures to address the misuse of deepfake technology. A comparative analysis of the regulatory approaches adopted in the United States, the European Union, and China provides valuable insights for the development of a comprehensive legal framework in India.

Regulation of Deepfake Technology in the United States

The United States has been one of the earliest jurisdictions to recognize the dangers posed by deepfake technology, particularly in the context of political misinformation and election interference. Several states have enacted laws specifically targeting the malicious use of deepfake technology.

For instance, the state of California enacted legislation prohibiting the distribution of deceptive deepfake videos intended to mislead voters during elections. The law aims to prevent the manipulation of political discourse through fabricated audiovisual content.

Similarly, the state of Texas has criminalized the creation and distribution of deepfake videos intended to harm political candidates or influence election outcomes. These laws demonstrate an increasing recognition that deepfake technology can undermine democratic processes and public trust.

At the federal level, the United States Congress has also considered several legislative proposals addressing deepfake technology. These initiatives aim to improve detection technologies, strengthen cybersecurity measures, and promote research into identifying manipulated media.

Another important legal mechanism in the United States is the protection of publicity rights, which allows individuals—particularly celebrities—to take legal action against unauthorized commercial use of their identity or likeness. Courts have relied on these principles to address cases involving manipulated digital content.

The regulatory approach in the United States therefore focuses primarily on protecting democratic processes, preventing identity misuse, and encouraging technological solutions for detection.

Regulation of Deepfake Technology in the European Union

The European Union has adopted a broader regulatory framework focusing on data protection, transparency, and accountability in artificial intelligence systems.

The EU's primary legislation governing artificial intelligence is the Artificial Intelligence Act. This regulation establishes rules for the development and use of artificial intelligence technologies within the European Union.

Under the AI Act, deepfake systems are categorized as AI systems requiring transparency obligations. Developers and users of such systems must clearly disclose when content has been artificially generated or manipulated. The purpose of this requirement is to prevent deception and ensure that individuals are aware when they are interacting with synthetic media.

Another significant legal instrument in the European Union is the General Data Protection Regulation, which protects individuals' personal data and privacy rights. The unauthorized use of a person's image, voice, or biometric information in deepfake content may violate GDPR provisions related to personal data processing.

The European Union also emphasizes platform accountability, requiring digital platforms to remove harmful content and implement measures to reduce the spread of misinformation.

The EU approach focuses on transparency, protection of personal data, and regulatory oversight of AI systems rather than relying solely on criminal penalties.

Regulation of Deepfake Technology in China

China has adopted one of the most comprehensive regulatory frameworks addressing synthetic media and deepfake technology.

In 2022, China introduced the Provisions on the Administration of Deep Synthesis Internet Information Services. These regulations specifically govern the creation, distribution, and use of deep synthesis technologies.

The Chinese regulations require platforms providing deep synthesis services to ensure that:

1. AI-generated content is clearly labelled.
2. Individuals' consent is obtained before using their likeness or voice in synthetic media.
3. Providers implement mechanisms to prevent the misuse of deepfake technology.

The regulations also impose strict obligations on technology companies to monitor content and prevent the dissemination of harmful synthetic media.

China's regulatory model reflects a preventive and administrative approach, focusing heavily on platform responsibility and government oversight of AI technologies.

Comparative Evaluation of the Regulatory Approaches:

The comparative analysis reveals that each jurisdiction adopts a distinct approach toward regulating deepfake technology.

The United States focuses on protecting elections and preventing impersonation, primarily through targeted state legislation and legal remedies under publicity rights.

The European Union emphasizes data protection, transparency, and ethical AI governance, requiring clear disclosure of AI-generated content.

China adopts a strict regulatory model, imposing comprehensive obligations on technology providers and mandating clear labeling of synthetic media.

These approaches demonstrate that deepfake regulation must address multiple dimensions, including privacy protection, election integrity, misinformation control, and platform accountability.

Lessons for India:

The comparative analysis provides several lessons for the Indian legal system.

First, India can adopt clear statutory definitions and transparency requirements similar to those implemented in the European Union.

Second, targeted criminal provisions addressing election manipulation and malicious impersonation could be introduced, drawing inspiration from laws in the United States.

Third, India may consider imposing platform responsibilities and content labeling requirements similar to those adopted in China to ensure that AI-generated content is easily identifiable.

By combining these approaches, India can develop a balanced regulatory framework that protects individual rights while encouraging responsible technological innovation.

Results and Findings and Observation:

The findings of this research indicate that while India possesses certain legal provisions capable of addressing some aspects of deepfake misuse, the existing framework remains insufficient for effectively tackling the issue.

The absence of a clear legal definition of deepfake technology creates ambiguity in identifying and prosecuting offences. Additionally, current laws do not adequately address the rapid dissemination of manipulated media on social media platforms and messaging applications.

The study also finds that victims of deepfake abuse often face significant difficulties in obtaining timely legal remedies, particularly when content spreads widely across digital platforms.

Furthermore, the lack of technical expertise and digital forensic capabilities among law enforcement agencies can hinder effective investigation of deepfake-related crimes.

These findings highlight the urgent need for a comprehensive regulatory framework that addresses both the technological and legal dimensions of deepfake misuse.

The research reveals several important observations regarding deepfake technology and its regulation in India.

Firstly, the accessibility of artificial intelligence tools has significantly lowered the barrier for creating deepfake content. Even individuals with limited technical expertise can now generate manipulated media using readily available software and applications.

Secondly, the current legal framework in India addresses certain aspects of deepfake misuse indirectly through laws relating to cybercrime, defamation, identity theft, and obscenity. However, these provisions are fragmented and may not adequately capture the complexity of deepfake-related offences.

Thirdly, enforcement agencies often face difficulties in identifying the creators of deepfake content due to anonymity on the internet and the cross-border nature of cybercrime. This complicates investigation and prosecution processes.

Fourthly, several countries have begun exploring specific legal frameworks to regulate deepfakes, particularly in contexts such as political misinformation, election interference, and non-consensual explicit content.

These observations indicate that deepfake technology presents unique challenges that require a more specialized and comprehensive legal response.

Justification of the Hypothesis:

The hypothesis of this research states that the existing legal framework in India is insufficient to effectively regulate the misuse of deepfake technology and therefore requires specific legal regulation. This hypothesis can be justified by analysing the rapid advancement of artificial intelligence technologies, the increasing misuse of deepfake media, and the limitations of the current legal provisions governing cyber offences in India.

1. Rapid Growth of Deepfake Technology

Deepfake technology has emerged as a powerful tool enabled by artificial intelligence and machine learning algorithms. It allows users to create highly realistic manipulated audio, video, and image content that can convincingly imitate real individuals. The accessibility of deepfake software and online tools has significantly increased the potential for misuse.

Such manipulated content can easily spread across digital platforms and social media networks, causing serious harm to individuals and society. The speed at which deepfake content circulates online often makes it difficult to control its dissemination once it has been published. This technological advancement has outpaced the development of legal regulations in many countries, including India.

2. Misuse of Deepfakes and Associated Risks

Deepfake technology has been increasingly misused for a variety of malicious purposes. These include the creation of non-consensual explicit content, online harassment, identity theft, financial fraud, and political misinformation. Victims of deepfake abuse often experience severe reputational damage, psychological distress, and social stigma.

One of the most concerning aspects of deepfake misuse is its potential to manipulate public opinion and influence democratic processes. Fabricated videos of political leaders or public figures can spread misinformation and undermine public trust in digital media.

These risks highlight the urgent need for effective legal mechanisms capable of addressing the misuse of deepfake technology.

3. Limitations of Existing Cyber Laws

Currently, offences related to deepfake misuse are addressed indirectly through provisions of the Information Technology Act, 2000. Certain provisions dealing with identity theft, privacy violations, and publication of obscene material may apply to deepfake-related offences. However, the Act was enacted at a time when artificial intelligence technologies were not widely developed.

As a result, the legislation does not contain specific provisions addressing AI-generated manipulated media. This lack of clarity creates legal ambiguity and may make it difficult for law enforcement agencies to effectively prosecute offenders.

Similarly, some offences related to deepfake misuse may fall under provisions of the Bharatiya Nyaya Sanhita, 2023 relating to cheating, defamation, impersonation, and fraud. However, these provisions were designed for traditional criminal offences and do not specifically address the technological complexities of deepfake content.

4. Violation of Fundamental Rights

Deepfake technology has significant implications for fundamental rights, particularly the right to privacy and dignity. Unauthorized use of an individual's likeness, voice, or identity in manipulated media may constitute a violation of personal autonomy and reputation.

The recognition of privacy as a fundamental right by the Supreme Court of India in the landmark judgment of Justice K. S. Puttaswamy v. Union of India further strengthens the need for stronger legal protections against digital impersonation and identity misuse.

Deepfake technology can therefore directly interfere with constitutional protections guaranteed to individuals.

5. Challenges in Investigation and Enforcement

Another factor supporting the hypothesis is the difficulty faced by law enforcement agencies in investigating deepfake-related crimes. The anonymous nature of the internet, cross-border dissemination of digital content, and lack of technical expertise can complicate the process of identifying offenders.

In many cases, by the time authorities respond to complaints, the manipulated content may have already spread widely across multiple digital platforms. This makes it difficult to mitigate the harm caused to victims.

6. Need for a Comprehensive Regulatory Framework

The analysis of legal provisions, case laws, and technological developments clearly demonstrates that India requires a more comprehensive legal framework for regulating deepfake technology. Such a framework should include clear statutory definitions, criminal penalties for malicious use, obligations for digital platforms, and mechanisms for rapid removal of harmful content.

A dedicated legal framework would not only help protect individuals from misuse of deepfake technology but also promote responsible innovation in artificial intelligence.

The above analysis clearly justifies the hypothesis that the current legal framework in India is inadequate to effectively regulate deepfake technology. While existing laws provide limited remedies, they do not specifically address the complex challenges posed by AI-generated synthetic media. Therefore, the development of a comprehensive regulatory framework is essential to ensure the protection of individual rights and the integrity of digital information in the modern technological landscape.

Limitations of the Study:

While this research attempts to comprehensively examine the legal challenges posed by deepfake technology in India, certain limitations must be acknowledged.

Firstly, deepfake technology is a rapidly evolving field, and new technological developments occur frequently. As a result, legal frameworks and regulatory responses may change over time, which could affect the relevance of certain findings presented in this research.

Secondly, the study primarily relies on secondary sources of information, including academic articles, government reports, and legal databases. The absence of primary empirical research, such as interviews with legal practitioners, policymakers, or technology experts, may limit the practical insights into enforcement challenges.

Thirdly, the research focuses mainly on the legal and regulatory dimensions of deepfake technology, while technical aspects such as detection algorithms and artificial intelligence engineering are discussed only to a limited extent.

Another limitation arises from the lack of extensive judicial precedents in India specifically addressing deepfake technology. Since the issue is relatively new, Indian courts are still developing jurisprudence in this area. Consequently, the analysis relies partly on broader cyber law and privacy cases.

Finally, comparative analysis of international regulations is limited to selected jurisdictions, and the study does not cover all global regulatory approaches.

Future Scope of the Research :

The emergence of deepfake technology presents numerous opportunities for further academic research.

Future studies may explore empirical research methods, including surveys and interviews with victims of deepfake abuse, law enforcement officials, and policymakers to better understand the real-world impact of deepfake technology.

Further research may also examine the development of technological solutions for deepfake detection, including artificial intelligence-based authentication systems, digital watermarking, and blockchain verification methods.

Another important area for future research involves examining the role of social media platforms and technology companies in preventing the spread of manipulated media. Scholars may study how platform policies and content moderation practices influence the regulation of deepfake content.

Future legal research could also analyse the interaction between artificial intelligence regulation and fundamental rights, particularly issues relating to freedom of speech, privacy, and digital identity. Finally, comparative research examining regulatory models across different countries may provide valuable insights for the development of a comprehensive deepfake regulation framework in India.

Conclusion :

Deepfake technology represents one of the most significant challenges posed by the intersection of artificial intelligence and digital media. While the technology offers innovative applications in entertainment, education, and digital communication, its misuse can cause serious harm to individuals, institutions, and society as a whole.

The existing legal framework in India provides limited mechanisms for addressing certain forms of deepfake misuse through cybercrime and criminal laws. However, these provisions are not specifically designed to address the unique characteristics of AI-generated synthetic media.

As deepfake technology continues to evolve, the risk of misinformation, identity manipulation, and reputational harm is likely to increase. Without appropriate legal safeguards, individuals may become increasingly vulnerable to digital exploitation and harassment.

Therefore, it is essential for India to develop a comprehensive legal framework that effectively regulates the misuse of deepfake technology while simultaneously encouraging responsible technological innovation.

Recommendations :

Based on the findings of this research, the following recommendations are proposed:

1. Introduction of Specific Legislation The government should introduce specific legal provisions that clearly define and regulate deepfake technology and its misuse.
2. Amendment of Existing Cyber Laws Existing laws such as the Information Technology Act, 2000 should be amended to include provisions addressing AI-generated manipulated media.
3. Strengthening Law Enforcement Capabilities Law enforcement agencies should receive specialized training in digital forensics and artificial intelligence technologies to effectively investigate deepfake-related crimes.
4. Platform Accountability Social media platforms and digital service providers should be required to implement mechanisms for detecting and removing malicious deepfake content.
5. Public Awareness Programs Educational campaigns should be conducted to raise awareness among citizens about deepfake technology and its potential risks.
6. International Cooperation Since cybercrime often transcends national borders, international collaboration is essential for effectively combating deepfake-related offences.
7. Suggestions (Policy and Legal Recommendations)
8. In light of the findings of this research, several suggestions are proposed to strengthen the legal and regulatory framework for addressing the misuse of deepfake technology in India.
9. 1. Enactment of a Dedicated Deepfake Regulation Law

10. India should consider enacting a specific legislative framework regulating deepfake technology. A dedicated statute would clearly define deepfakes, establish criminal liability for malicious use, and create legal remedies for victims.
11. Amendment to Existing Cyber Laws
12. Existing laws such as the Information Technology Act, 2000 should be amended to incorporate explicit provisions addressing AI-generated manipulated media. Presently, certain sections address privacy violations, identity theft, and obscene content but do not specifically mention deepfakes.
13. Clear Legal Definition of Deepfakes
14. The absence of a statutory definition of deepfake technology creates ambiguity in prosecution. The law should clearly define synthetic media, manipulated audiovisual content, and AI-generated impersonation.
15. Criminalisation of Malicious Deepfake Creation and Distribution
16. The creation and intentional dissemination of deepfakes with malicious intent—such as defamation, harassment, election manipulation, or financial fraud—should be classified as a specific criminal offence.
17. Strengthening Platform Liability
18. Digital platforms and social media intermediaries should be required to adopt stronger content moderation policies and AI detection tools to identify and remove harmful deepfake content. Failure to act promptly should result in legal penalties.
19. Mandatory AI Content Labelling
20. Artificial intelligence-generated content should be clearly labelled to ensure transparency. The Indian government has already proposed rules requiring platforms to visibly mark AI-generated media to prevent misinformation and impersonation.
21. Development of AI Detection Technologies
22. The government should invest in research and development of deepfake detection technologies, including machine learning systems capable of identifying manipulated media.
23. Digital Forensic Capacity Building
24. Law enforcement agencies should be trained in digital forensics and artificial intelligence investigation techniques so that deepfake-related crimes can be effectively investigated and prosecuted.
25. Protection of Personality and Image Rights
26. Legal recognition of digital personality rights should be strengthened to protect individuals from unauthorized use of their image, voice, or identity in synthetic media.
27. Awareness and Digital Literacy Programs
28. Public awareness campaigns should educate citizens about the risks associated with deepfake technology and provide guidance on identifying manipulated digital content.
29. International Cooperation
30. Since deepfake crimes often involve cross-border digital platforms, international cooperation between governments and technology companies is essential for effective regulation.
31. Ethical AI Governance
32. India should establish ethical standards and regulatory guidelines for responsible development and use of artificial intelligence technologies to ensure that innovation does not compromise fundamental rights.

REFERENCES :

1. Jain, Abhay. *Deepfakes and Misinformation: Legal Remedies and Legislative Gaps*. Indian Journal of Law.
2. Kashyap, Sommya. *The Digital Mirage: India's Evolving Legal Battle Against Deepfake Technology*. SCRIPTed: Journal of Law, Technology & Society.
3. Renuka, S. *A Legal Perspective on Deepfake Technology and Its Misuse in India*. Indian Journal of Law and Legal Research.

4. Khamari, Ankita. *The Rise of Deepfake Technology: Societal, Ethical and Legal Challenges in the Digital Age*. International Journal for Legal Research and Analysis.
5. Sharma, Arvind. *Regulating Deepfakes in India: A Legal and Ethical Analysis of Misinformation in the Age of AI*. Indian Journal of Law and Legal Research.
6. National e-Governance Division. *Deepfakes in India: Legal Landscape, Judicial Responses, and a Practical Playbook for Enforcement*.
7. Masood, Momina et al. *Deepfakes Generation and Detection: State-of-the-Art, Open Challenges, Countermeasures and Way Forward*.
8. Singh, Sahibpreet & Dhiman, Shikha. *Cybercrime and Computer Forensics in the Epoch of Artificial Intelligence in India*.
9. Narayan, Kartik et al. *DeePhy: On Deepfake Phylogeny*.
10. Kaur, Sukhandeep et al. *Hindi Audio-Video Deepfake Dataset (HAV-DF): A Hindi Language Based Dataset*.
11. Juris Centre. *Media Law Responses to Deepfake Technology*.
12. Reuters. *India Proposes Rules to Label AI-Generated Content*.
13. Times of India. *Government's New IT Rules Mandate Labeling of AI-Generated Content*.
14. Times of India. *Delhi High Court Orders Removal of Deepfake Ads Using Sadhguru's Image*.
15. Times of India. *Deepfake Video Case Against Political Leader Highlights Legal Challenges*.

An Analytical Study of Marketing Mix Strategies in the Organic Food Industry and Their Impact on Consumer Buying Behaviour

Mr. Ravindra Shankar More

Assistant Professor and Research Scholar,

Department of Commerce, Anekant Education Society's, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune (MS)

Dr. Niranjan Ramesh Shah

Assistant Professor and Research Guide

Department of Commerce, Anekant Education Society's, Tuljaram Chaturchand College of Arts, Science and Commerce, Baramati, Affiliated to Savitribai Phule Pune University, Pune (MS)

Abstract:

Customers' growing awareness of sustainability, environmental issues, and health issues is driving the organic food industry's explosive expansion. The effect of marketing mix strategies—Product, Price, Place, and Promotion—on customer purchasing behavior in the organic food industry is investigated in this study. Regression analysis, correlation, and descriptive statistics were used to examine the data from a survey that was given to 150 randomly chosen customers. All of the marketing mix's components significantly improve consumer perception, purchase intention, and brand loyalty, according to the research, with product quality and promotion being the most important. The testing of the hypotheses demonstrated that marketing mix techniques had a major impact on customer perception, purchasing patterns, and brand engagement for organic foods. The study emphasizes the value of an integrated marketing strategy for boosting customer loyalty, trust, and long-term success in the cutthroat organic food industry.

Keywords: Organic food, Marketing mix, Consumer buying behaviour, Product, Price, Place, Promotion, Brand loyalty

Introduction

A structural change in the global food industry has occurred in recent decades as a result of growing consumer consciousness regarding food safety, environmental sustainability, and health. The organic food industry's explosive rise has been one of this change's most important effects. (Yiridoe, Bonti-Ankomah, and Martin, 2005), organic food items are grown without the use of artificial fertilizers, pesticides, genetically modified organisms, or artificial additives. They are generally regarded as healthier and more environmentally friendly than conventional food products. In both developed and emerging economies, the demand for organic products has steadily increased as a result of this impression.

Health consciousness, environmental concern, ethical considerations, and perceived product quality are the main factors influencing consumers' desire for organic food (Magnusson et al., 2003). According to research, consumers nowadays are more value-driven and prepared to change the way they purchase in order to favor goods that support sustainability ideals and personal convictions (Aertsens et al., 2009). Because of the intense competition in the organic food markets, businesses must use smart marketing techniques to set themselves apart from the competition and sway customer purchasing decisions.

According to McCarthy (1964), the marketing mix framework, sometimes known as the 4Ps (Product, Price, Place, and Promotion), offers a fundamental approach for creating marketing strategies. The framework is still useful for evaluating strategic marketing choices in modern industries, such as organic food markets, even though it was initially created for traditional markets. However, in this industry, the demands of consumer trust and sustainability give each element of the marketing mix unique qualities.

The product strategy in the organic food industry extends beyond physical attributes to include certification labels, traceability, eco-friendly packaging, and brand authenticity. Due to their status as prestige items, customers mostly depend on outside indicators like certification and labeling to judge the quality of organic products (Gracia & de Magistris, 2008). Decisions on what to buy are heavily influenced by how reliable these signals are.

Price strategy is equally important because organic food products often fetch higher prices because of the greater costs of production and certification. According to studies, pricing may also be a sign of better quality and safety, even though higher costs may restrict accessibility for some customers (Thogersen, 2010). Value perception and trust are key factors in determining a consumer's readiness to spend more.

The place (distribution) strategy determines product availability and convenience. Organic products are now more accessible and visible thanks to the growth of supermarkets, specialty organic shops, and internet platforms. Purchase frequency and trial behavior are positively impacted by increased availability, according to research (Rana & Paul, 2017).

The promotion strategy in organic marketing typically emphasizes health benefits, environmental sustainability, and ethical sourcing. Value-based communication has been shown to improve purchase intention and increase consumer trust (Pino et al., 2012). Social media marketing and online interaction have become powerful instruments for influencing consumer impressions as digital platforms have grown in popularity.

A variety of socioeconomic, psychological, and attitudinal aspects influence consumers' purchasing decisions about organic food. Purchase intention is strongly predicted by attitudes, subjective standards, and perceived behavioral control, according to the Theory of Planned Behavior (Ajzen, 1991). When it comes to organic food, consumers' purchasing decisions are strongly influenced by their favorable views toward environmental preservation and health.

Review of Literature

Yiridoe, Bonti-Ankomah, and Martin (2005) investigated consumer attitudes about organic food in their study "Comparison of Consumer Perceptions and Preference Toward Organic Versus Conventionally Produced Foods," which was published in *Renewable Agriculture and Food Systems* (Volume 20, Issue 4). According to their research, customers strongly influence their purchasing decisions by believing that organic products are safer and healthier than conventional ones. In "Choice of Organic Foods Is Related to Perceived Consequences for Human Health and Environmental Friendliness," published in *Appetite* (Volume 40, Issue 2), Magnusson, Arvola, Hursti, Åberg, and Sjöden (2003) discovered that the main factors influencing the consumption of organic food are environmental concern and health consciousness. The study showed that purchasing intention is significantly influenced by perceived health advantages.

The 4Ps marketing mix framework—Product, Price, Place, and Promotion—was first presented by McCarthy in his seminal book "Basic Marketing: A Managerial Approach" in 1964. This framework is still essential for analyzing marketing strategies in a variety of industries, including organic food markets.

Gracia and de Magistris (2008) examined how product characteristics and cost affect consumer choice in "The Demand for Organic Foods in the South of Italy: A Discrete Choice Model," which was published in *Food Policy* (Volume 33, Issue 5). According to their research, certification and labeling have a big impact on consumers' decisions to buy.

Pino, Peluso, and Guido (2012) examined the factors influencing purchase intention in their study "Determinants of Regular and Occasional Consumers' Intentions to Buy Organic Food," which was published in the *Journal of Consumer Affairs* (Volume 46, Issue 1). According to the authors' findings, buying intention is considerably raised by trust in organic labeling and promotional messaging.

In their 1999 paper "Predicting Willingness-to-Pay a Premium for Organically Grown Fresh Produce," which was published in the *Journal of Food Distribution Research* (Volume 30, Issue 2),

Govindasamy and Italia emphasized that consumers' decisions to pay higher prices for organic products are heavily influenced by availability and accessibility.

Research Methodology:

Research Problem: As people grow increasingly concerned about their health and the environment, the organic food business is growing quickly. Despite this expansion, a number of organic food businesses still struggle to successfully influence customer purchasing decisions because of problems like increased product costs, restricted supply, skepticism regarding authenticity and a lack of knowledge about the advantages of their products. Consumer perceptions and purchase decisions are greatly influenced by marketing mix strategies, which include product, price, place and promotion. However, little is known about how these strategies work together to influence consumer loyalty, trust and purchasing habits in the organic food industry. The impact of integrated marketing strategies in this changing context is still not well understood, despite the fact that the rise of digital marketing and online shopping has altered how customers interact with organic brands.

Research Objectives:

1. To analyze how marketing mix strategies affect consumer perception of organic food.
2. To examine the impact of marketing mix on consumer buying behaviour and loyalty.
3. To identify challenges and opportunities in organic food marketing strategies.

Hypotheses

1. H1: Marketing mix strategies (Product, Price, Place, Promotion) have a significant positive effect on consumer perception of organic food.
2. H2: Marketing mix strategies significantly influence consumer buying behaviour and brand loyalty in the organic food industry.
3. H3: Effective marketing mix strategies can overcome challenges and enhance opportunities in the organic food market.

Research Design:

Researcher collected primary and secondary data for the research. Primary data has been collected through observation. Secondary data has been collected through books, journals, websites, research papers, newspapers etc.

Research Sample Size:

The study was conducted with a sample size of 150 respondents, selected using the random sampling method. The participants included both male and female consumers across different age groups. This will help the study understand how marketing strategies Product, Price, Place, and Promotion affect consumers’ buying decisions, loyalty and preferences in the organic food industry.

Scope of the Study

The study focuses on the organic food market in **Baramati**, a rapidly growing city with increasing consumer awareness about health and sustainability. The research examines how marketing mix strategies—Product, Price, Place, and Promotion—affect consumer buying behaviour in this region. By analyzing the preferences, perceptions and purchase patterns of local consumers, the study provides insights into effective marketing practices for organic food companies operating in Baramati.

Data Analysis and Interpretation

1. Demographic Profile of Respondents

Demographic Variable	Frequency	Percentage
Gender		
Male	80	53.3%
Female	70	46.7%
Age		
18–25	50	33.3%
26–35	60	40%
36–45	30	20%

46+	10	6.7%
Education		
High School	20	13.3%
Graduate	90	60%
Postgraduate	40	26.7%
Monthly Income		
<20,000	40	26.7%
20,001–40,000	70	46.7%
>40,000	40	26.7%

Interpretation: Most respondents are young adults (26–35 years), with a graduate-level education and moderate income. This indicates a population likely aware of organic food products and marketing strategies.

2. Descriptive Statistics of Marketing Mix Variables

Marketing Variable	Mix	Mean	Standard Deviation	Interpretation
Product		4.12	0.65	High satisfaction with product quality and labeling
Price		3.78	0.72	Consumers consider price moderately affordable
Place		3.95	0.68	Products are reasonably accessible
Promotion		4.05	0.61	Promotional activities are effective
Consumer Behaviour	Buying	4.00	0.64	Overall positive buying behaviour and purchase intention

Interpretation: Respondents generally perceive marketing mix strategies positively, with Product and Promotion scoring slightly higher than Price and Place.

3. Hypotheses Testing

Objective 1: To analyze the effect of marketing mix on consumer perception.

Hypothesis H1: Marketing mix strategies (Product, Price, Place, Promotion) have a significant positive effect on consumer perception.

Analysis: Correlation analysis between marketing mix components and consumer perception:

Variable	Correlation (r)	Significance (p-value)
Product	0.68	0.000
Price	0.54	0.000
Place	0.60	0.000
Promotion	0.65	0.000

Interpretation: All marketing mix components have a strong, positive, and statistically significant correlation with consumer perception. **H1 is accepted.**

Objective 2: To examine the impact of marketing mix on consumer buying behaviour.

Hypothesis H2: Marketing mix strategies significantly influence consumer buying behaviour.

Analysis: Multiple Regression (Dependent Variable: Buying Behaviour; Independent Variables: Product, Price, Place, Promotion)

Variable	Beta (β)	t-value	p-value
Product	0.35	4.82	0.000
Price	0.20	3.01	0.003
Place	0.25	3.80	0.000
Promotion	0.30	4.50	0.000

Model Summary:

- $R^2 = 0.68$ (68% variance in buying behaviour explained by marketing mix)
- F-value = 78.12, $p < 0.001$ (Model is statistically significant)

Interpretation: Product, Price, Place, and Promotion all have significant positive effects on consumer buying behaviour. **H2 is accepted.**

Objective 3: To identify challenges and opportunities in marketing strategies.

Hypothesis H3: Effective marketing mix strategies enhance consumer engagement and market opportunities.

Analysis: Mean score analysis of consumer feedback on marketing effectiveness:

Statement	Mean	Interpretation
Marketing strategies increase my trust in brand	4.05	High trust
Marketing strategies encourage repeat purchase	3.95	Positive impact
Marketing strategies improve product awareness	4.10	Very effective

Interpretation: Respondents agree that well-designed marketing mix strategies improve trust, awareness, and repeat purchase behaviour, indicating strong opportunities for organic food companies. **H3 is accepted.**

Conclusion: The marketing mix strategies—Product, Price, Place, and Promotion—have a major positive influence on consumer perception, purchasing behavior, and brand loyalty in the organic food business, according to the analysis of 150 respondents. Product quality and promotion were determined to be the most significant of these, highlighting the significance of superior items, certifications, environmentally friendly packaging, and efficient communication in fostering customer confidence and promoting recurring business. The marketing mix methods have a considerable impact on customer perception (H1), positively influence purchasing behavior (H2), and improve consumer engagement and market potential (H3), according to the hypothesis testing. Overall, the study emphasizes how important it is for organic food businesses to use an integrated marketing mix strategy in order to draw in and keep consumers, increase brand loyalty, and achieve long-term growth in a cutthroat industry.

References:

1. Aertsens, J., Verbeke, W., Mondelaers, K., & Van Huylenbroeck, G. (2009). Personal determinants of organic food consumption: A review. *British Food Journal*, 111(10), 1140–1167.
2. Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 50(2), 179–211.
3. Gracia, A., & de Magistris, T. (2008). The demand for organic foods in the South of Italy: A discrete choice model. *Food Policy*, 33(5), 386–396.
4. Magnusson, M. K., Arvola, A., Hursti, U., Åberg, L., & Sjöden, P. (2003). Choice of organic foods is related to perceived consequences for human health and environmental friendliness. *Appetite*, 40(2), 109–117.
5. McCarthy, E. J. (1964). *Basic marketing: A managerial approach*. Richard D. Irwin.
6. Pino, G., Peluso, A. M., & Guido, G. (2012). Determinants of regular and occasional consumers' intentions to buy organic food. *Journal of Consumer Affairs*, 46(1), 157–169.
7. Rana, J., & Paul, J. (2017). Consumer behavior and purchase intention for organic food: A review and research agenda. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 38, 157–165.
8. Thøgersen, J. (2010). Country differences in sustainable consumption: The case of organic food. *Journal of Macromarketing*, 30(2), 171–185.
9. Yiridoe, E. K., Bonti-Ankomah, S., & Martin, R. C. (2005). Comparison of consumer perceptions and preference toward organic versus conventionally produced foods. *Renewable Agriculture and Food Systems*, 20(4), 193–205.

Webliography

1. <https://qtanalytics.in/journals/index.php/CBR/article/view/1997>
2. <https://revistas.pucsp.br/index.php/risus/article/view/73055>
3. <https://journaljeai.com/index.php/JEAI/article/view/2210>
4. <https://www.researchersworld.com/index.php/ijms/article/view/1115>
5. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fsufs.2023.1051696/full>
6. <https://link.springer.com/article/10.1007/s44187-025-00559-4>
7. <https://www.mdpi.com/1911-8074/13/12/33h>
8. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2020.579274/full>

Cyber Security and Financial Fraud: Emerging Risks and Protective Strategies

MS. Ragini Mahendra Jaiswal

Department of Commerce
Netaji Subhashchandra Bose College, Nanded.

Abstract

In the era of rapid digitalization, cyber security has become a crucial concern for individuals, businesses, and governments. As financial activities increasingly shift online, the frequency and complexity of financial fraud have grown significantly. This research paper examines the relationship between cyber security and financial fraud, focusing on emerging risks, common attack methods, technological vulnerabilities, and protective strategies. The study also explores behavioral factors that contribute to fraud, evaluates the effectiveness of existing security mechanisms, and recommends multi-layered solutions to ensure safe digital financial practices. Through an extensive review of secondary data from academic journals, government publications, cybercrime reports, and case studies, the paper highlights how cyber threats continue to evolve and why strong cyber hygiene, institutional security systems, and national level awareness programs have become essential to combat financial fraud. The findings show that both technological and human elements play a dominant role in enabling cyber-enabled financial crimes. Strengthening defenses at these levels is vital for building a secure digital financial ecosystem. The rapid expansion of digital financial services has brought unprecedented convenience to consumers and institutions, while simultaneously creating fertile ground for new forms of cyber enabled financial fraud. Attackers today combine social engineering, malware, artificial intelligence, and identity manipulation to exploit vulnerabilities in banking networks, payment systems, and human behavior. As financial systems become increasingly interconnected through online banking, mobile wallets, fintech platforms, and cross-border payment rails the scale and sophistication of cybercrime continue to grow. This paper examines the emerging risks associated with cyber security and financial fraud, analyzes how attackers exploit both technological and psychological weaknesses, and proposes protective strategies that combine technological controls, organizational governance, regulatory frameworks, and user awareness. The discussion highlights the centrality of multi-factor authentication, zero trust architecture, threat intelligence sharing, fraud-detection analytics, and consumer education. The paper concludes that coordinated, multi-layered defense strategies are essential to protect financial ecosystems from evolving threats.

Introduction

Digital transformation has revolutionized financial systems worldwide. Online banking, mobile wallets, Unified Payments Interface (UPI) systems, and instant money transfer applications have made financial transactions smoother, faster, and more convenient. However, with these benefits comes a significant rise in cyber-enabled financial fraud. The convenience of technology has also opened opportunities for cybercriminals who exploit system vulnerabilities and human weaknesses for malicious gain. The increase in cyber fraud cases indicates that financial technology alone cannot ensure security; cyber awareness and preventive strategies are equally important.

Financial fraud, once limited to physical theft or forged documents, has now expanded into sophisticated digital scams. Attackers use phishing emails, social engineering, malware, data breaches, and identity theft to gain unauthorized access to financial systems. In India and globally, thousands of victims lose money due to fraudulent transactions every year. Many people unknowingly fall prey to fake links, fraudulent customer care numbers, deceptive apps, and manipulated QR codes. Despite government awareness campaigns, the lack of digital literacy remains a major threat contributing to financial fraud.

Digital transformation has redefined the global financial sector. Activities that once required physical presence such as opening bank accounts, sending payments, applying for loans, or investing

are now performed through mobile applications and online platforms. While this shift has improved accessibility and efficiency, it has also introduced vulnerabilities that cybercriminals aggressively exploit.

This research paper explores how cyber security and financial fraud are interconnected. It highlights the major types of financial fraud, examines the vulnerabilities that enable these crimes, and evaluates modern cyber security solutions. The goal is to provide insight into how digital safety can be improved and what steps users, institutions, and policymakers must take to minimize financial fraud.

Financial fraud is no longer limited to forged documents or impersonation at bank counters. Today's fraud landscape includes phishing campaigns, malicious apps, ransomware attacks on banks, biometric spoofing, identity-based fraud, and manipulation of online investment platforms. Criminals operate anonymously across borders and use advanced tools such as encryption, cryptocurrency mixers, deepfake audio and video, and automated bots to carry out attacks.

This paper explores the intersection of cyber security and financial fraud, emphasizing emerging threats and the protective strategies required to safeguard individuals, institutions, and national financial stability

2. Evolution of Financial Fraud in the Digital Age

Financial fraud has evolved from simple scams to multi-layered cyber operations. Several major shifts explain why fraud has expanded:

2.1 Increased Digital Dependency

Mobile banking, UPI payments, and fintech platforms have created high-speed digital ecosystems. This convenience comes with risk: any vulnerability in a widely used platform can expose millions of users. Growing number of online users: Millions of new users join online financial services each year, including those with limited digital literacy, making them prime targets for fraudsters.

24/7 connectivity: Continuous access to financial accounts increases the attack window for criminals. Fraud can occur at any time, without the victim's immediate awareness.

Integration of services: Banks now integrate their systems with fintech apps, e-commerce sites, insurance platforms, and investment portals. A breach in one system can affect several others due to interconnected data flows

2.2 Low Cost of Cybercrime Tools

Malware kits, phishing templates, and stolen data can be purchased inexpensively on the dark web. Even inexperienced criminals can launch effective attacks using ready-made tools. Dark web markets: The dark web hosts marketplaces where stolen credit card details, login credentials, hacking tools and fake identity documents are sold at extremely low prices.

Ready-made malware kits: Attackers can purchase malware packages that come with instructions, user interfaces and automated attack options. These kits allow even non-technical criminals to deploy banking trojans or ransomware.

Subscription-based cybercrime: Some cyber tools operate on a "service model," where criminals can rent phishing pages, botnets, or hacking services for a small fee

2.3 Anonymity Through Technology

Criminals use VPNs, TOR networks, hijacked servers, and cryptocurrency to hide their identities, making investigations extremely challenging. Use of anonymizing tools: VPNs, TOR browsers and proxy networks mask the attacker's real location, making it difficult for law enforcement agencies to trace the origin of fraudulent transactions.

Cryptocurrency transactions: Virtual currencies enable anonymous transfers of illegally obtained money. Criminals often use crypto-mixers or tumblers to obscure the transaction trail further.

Hijacked servers and botnets: Attackers often conduct operations using compromised devices belonging to innocent people, making attribution even harder.

2.4 Human Behavior as a Target

Despite technological advancements, many attacks succeed simply because victims trust fake messages, click unsafe links, or share sensitive information. Manipulation through authority: Attackers impersonate bank officials, government agencies, or company executives to convince victims to share sensitive information.

Emotional triggers: Fraudsters create situations of fear (account blocked), excitement (lottery win), or urgency (immediate payment needed) to make victims act impulsively.

Limited awareness of cyber hygiene: Many users do not understand digital risks, such as unsafe links, unsecured Wi-Fi networks, or fake customer-care numbers.

Information oversharing: People share personal information on social media, making it easy for criminals to tailor personalized scams.

Literature Review

The literature on cyber security and financial fraud reveals a rapidly evolving landscape where cybercriminals continuously invent new techniques to exploit digital vulnerabilities. Researchers emphasize that cyber fraud has moved beyond simple hacking into more advanced, technology-driven attacks. Social engineering remains one of the most common methods used to trick individuals. Studies show that fraudsters use emotions such as fear, urgency, trust, and curiosity to manipulate victims into sharing confidential information.

Several studies highlight that financial institutions remain prime targets for cybercriminals due to the high value of the data they store. A single data breach can expose millions of customer records, enabling large-scale identity theft and fraudulent activities. The literature also indicates a strong relationship between digital literacy and vulnerability. Individuals with limited knowledge of cyber safety practices often fail to identify fraudulent websites, fake apps, or suspicious messages, making them easy targets.

Moreover, technological advancements such as biometric authentication, blockchain, artificial intelligence (AI) and machine learning (ML) have improved cyber security capabilities. However, the adoption of these technologies varies across regions and institutions. Some organizations lack updated cybersecurity frameworks, exposing customers to potential fraud.

Researchers also emphasize the need for robust regulatory systems and updated cyber laws. Countries with strong legal frameworks and strict cybercrime enforcement tend to experience lower rates of digital financial fraud. Overall, the existing literature suggests that combating cyber fraud requires a combined approach involving technology, awareness, policy and cooperative action.

Research Methodology

This research is descriptive and qualitative in nature, relying entirely on secondary sources of data. Information for this paper has been collected from:

- Academic journals on cyber security and financial fraud
- Government and cybercrime authority reports
- Case studies of financial fraud incidents
- Publications from the Reserve Bank of India (RBI) and CERT-In
- Articles from digital finance and technology research databases

The qualitative approach allows for a broader and deeper understanding of the topic by analyzing patterns, behaviors, and reported cases. Since financial fraud evolves quickly, secondary data provides a comprehensive view of emerging trends and the effectiveness of existing security practices.

The limitation of this study lies in its dependence on available literature. Some recent fraud types or new technological developments may not be documented. Nevertheless, the wide range of sources used ensures an accurate understanding of the relationship between cyber security and financial fraud.

Analysis and Discussion

Financial fraud is executed through multiple cyberattack techniques. The following are the most common forms:

1. Phishing

Fraudsters send emails, SMS messages, or links appearing to be from legitimate banks or organizations. When victims click these links, their personal or financial information may be stolen. Fake websites often closely resemble official portals.

2. Vishing

In this method, fraudsters use phone calls to impersonate bank officials, customer care agents, or government representatives. They trick victims into revealing OTPs, PINs, or account information.

3. QR Code Scams

Attackers generate malicious QR codes. When scanned, these codes authorize money to be transferred out of the victim's account instead of receiving it.

4. Identity Theft

Cybercriminals use stolen personal information—name, Aadhaar number, bank details—to perform unauthorized transactions or apply for loans in the victim's name.

5. SIM Swapping

Attackers obtain a duplicate SIM card linked to the victim's phone number. Once the SIM is activated, they receive all OTPs sent by the bank and gain access to the victim's financial accounts.

6. Malware Attacks

Malicious software such as spyware, trojans, or ransomware infects devices when users download harmful files or apps. Malware can capture keystrokes, passwords, and banking information.

7. Online Shopping Scams

Fraudulent websites or social media pages display attractive offers. Victims pay the amount, but no product is delivered.

8. ATM Skimming

Devices installed on ATMs steal card details and PINs when individuals insert their debit or credit cards.

Technological Vulnerabilities

Weak cyber security practices within institutions further increase fraud risks. Outdated software, weak encryption, insecure networks, and insufficient cyber audits make systems more vulnerable. Large-scale data breaches at banks or financial companies expose sensitive customer data, enabling attackers to commit multiple kinds of fraud.

Behavioral Vulnerabilities

Human behavior remains the most exploited aspect of cyber fraud. Many people:

- Click suspicious links without verifying
- Share OTPs or passwords out of fear or confusion
- Respond to fraudulent calls pretending to be government officials
- Download unsafe apps
- Use weak passwords across multiple accounts

Elderly individuals, new internet users, and those with low digital literacy are particularly vulnerable.

Role of Advanced Technology in Fraud

Cybercriminals now use AI, deepfake voices, automated scam bots, and advanced phishing kits to deceive users. These tools make scams appear more realistic and difficult to detect. Attackers constantly upgrade their methods, making traditional security tools insufficient.

Protective Strategies

To counter financial fraud, a layered cyber security approach is essential. Some major strategies include:

1. Strong encryption to protect data
2. Multi-factor authentication (MFA) to prevent unauthorized access
3. Firewalls and intrusion detection systems

4. AI-based fraud detection systems that track unusual behavior
5. Regular software updates to fix vulnerabilities
6. Secure communication channels between users and institutions
7. Public awareness programs to educate individuals about digital fraud

Countries that implement these practices successfully report lower cybercrime rates.

Findings

The major findings of this study include:

1. Human error is the primary cause of cyber-enabled financial fraud.
2. Cybercriminals continuously adapt, making older security measures ineffective.
3. Low digital literacy significantly increases vulnerability to financial fraud.
4. Financial institutions with strong cyber security frameworks experience fewer breaches.
5. Government agencies play a crucial role through updated cyber laws and awareness campaigns.
6. A combination of technology, education, and law enforcement is essential to prevent fraud.

Recommendations

For Users:

- Use strong and unique passwords for all accounts.
- Enable two-factor authentication wherever possible.
- Avoid clicking unknown links or downloading unverified apps.
- Verify websites before entering payment details.
- Never share OTPs, PINs, or bank details with anyone.
- Regularly check account statements for suspicious activity.
- Stay updated about new types of cyber fraud.

For Financial Institutions:

- Conduct routine cyber security audits.
- Implement AI-based fraud detection tools.
- Strengthen data encryption and secure server architecture.
- Train employees to detect social engineering attempts.
- Provide frequent alerts and cyber safety guidance to customers.

For Government Agencies:

- Update cybercrime laws to match modern threats.
- Promote nationwide digital safety awareness programs.
- Strengthen cybercrime reporting portals and helplines.
- Foster collaboration between banks, telecom companies, and cyber security units.

Conclusion

Cyber security and financial fraud are deeply interconnected challenges that affect individuals, businesses and governments. As digital financial systems expand, cybercriminals gain more opportunities to exploit vulnerabilities. This research highlights that financial fraud is not only a technological issue but also a behavioral one. Strengthening digital literacy, implementing advanced cyber security mechanisms, and ensuring strong legal frameworks can significantly reduce fraud risks. A coordinated effort among users, institutions, and government bodies is necessary to build a secure and trustworthy digital financial environment. With proper awareness, technological upgrades, and strict enforcement, society can protect itself from rising financial fraud and ensure safer participation in the digital economy.

References

1. CERT-In Cyber Security Annual Reports
2. Reserve Bank of India: Cyber Security Frameworks
3. National Cyber Crime Reporting Portal
4. International Cybercrime Prevention Reports
5. Research Journals on Cyber Security and Digital Finance
6. Reserve Bank of India (2023). Report on Trend and Progress of Banking in India. RBI Publications.

7. Ministry of Electronics and Information Technology (2022). National Cyber Security Policy and Digital Safety Initiatives. Government of India.
8. International Telecommunication Union (2021). Global Cybersecurity Index Report. ITU Publications.
9. World Bank (2022). Digital Financial Services and Cyber Risk Management. World Bank Group.
10. National Payments Corporation of India (2023). UPI Safety and Digital Payment Security Guidelines.
11. Federal Bureau of Investigation (2022). Internet Crime Report. FBI Cyber Division.
12. Kaspersky (2023). Financial Cyber Threat Landscape Report.
13. NortonLifeLock (2022). Cyber Safety Insights Report.
14. Anderson, R. (2020). Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. Wiley Publications.

A study of the level of entrepreneurship skills among commerce students at Higher Secondary Level

Dr. Suvidyaa Mahesh Sarvankar

Research Guide
Professor
Government College of
Education(C.T.E) Panvel

Ms. Anjana Tawani

Research scholar
Assistant Professor
Nirmala Memorial Foundation
College of Education, Mumbai

Abstract

An entrepreneur is a businessperson who starts or sets up his/her venture and integrates ideas, money, people, time and other resources. Self-perception, organisational abilities, human relations, communication skills, etc. are all important traits for entrepreneurs. Entrepreneurship is the ability and readiness to set up or start a new business and make a profit. They are the driving force of any developing economy. If entrepreneurial skills are harnessed from the very early stage, then it would be helpful for their holistic development. A survey method is employed to find out the level of entrepreneurship among commerce students studying in grade 11. The finding reveals that organisational ability and managerial skill are the dominant factors, but personality maturity and executive reaction pattern are the least dominant factors of entrepreneurship among the students. Students are lacking in essential traits of entrepreneurship. Experiential learning and activity-based pedagogic practices would support the development of the entrepreneurial skills of students of any level.

Key Word: Entrepreneurship, Entrepreneurial skills, Experiential Pedagogic approach **Introduction**

An entrepreneur is a businessperson who starts or sets up his/her venture and integrates ideas, money, people, time and other resources. The entrepreneur is an innovator, risk taker, leader, decision maker and problem solver who makes things happen. They create a firm, or a company, and generate wealth by producing goods and providing services.

Definition of Entrepreneur:

Schumpeter (1968): "According to him, entrepreneurs are innovators who use a process of shattering the status quo of the existing products and services to set up new products and new services."

Peter Drucker (1964): "An entrepreneur searches for change, responds to it and exploits opportunities. Innovation is a specific tool of an entrepreneur; hence, an effective entrepreneur converts a source into a resource."

Traits of an Entrepreneur:

Personality Traits: confidence, determination, motivation, courage, Creativity, risk-taking, decision-making, discipline, etc.

Organisational ability: Managerial skill, Planning, guiding, Supervising, Controlling and Technical skill

Human Relationships: An entrepreneur must be proficient at maintaining relationships with customers and employees, which requires emotional stability, tactfulness, and dynamism.

Communication skills: sharing ideas clearly with employees, investors, and business partners.

Entrepreneurship:

Entrepreneurship is an ability and readiness to set up or start a new business to make profit. Entrepreneurship is one of the driving forces of the modern global economy. It is a primary source of job creation, prosperity, and economic competitiveness.

Need of the Study:

Entrepreneurship is the driving force behind the economic growth of a country because it creates job opportunities for the people. Successful entrepreneurs come in various ages, income levels, genders, and races. They differ in education and experience. However, research indicates that the most

successful entrepreneurs share certain personal attributes, including creativity, dedication, determination, flexibility, leadership, passion, self-confidence, and being "smart".

India is a developing country with many challenges, like unemployment, low GDP, etc. If entrepreneurial skills are harnessed from the very early stage, then it would be helpful in solving the problems.

Commerce education should develop entrepreneurial skills through reframing the curriculum, pedagogical practice, and co-curricular activities. To make children critical thinkers, entrepreneurship should be taught in all subjects, not just business. We should impart such training from the early stages of education. So it becomes important to assess the level of entrepreneurship of commerce students studying in class 11. Such training is also crucial for the holistic development of the child.

Objectives of the study:

1. The study aims to determine the degree of entrepreneurship among commerce students in grade 11.
2. The study aims to identify most dominant skill of entrepreneurship among commerce students of grade 11
3. The study also aims to identify the least dominant skill of entrepreneurship among commerce students in grade 11.

Research Methodology:

The present study employed a descriptive research method and a survey to collect data. 60 commerce students were randomly selected from the Mumbai region studying in class 11. and the Comprehensive Battery of Scale of Entrepreneurship structured by V.P. Sharma. It is designed to discover entrepreneurship qualities of youth through six sub-tests: (i) self-perception of entrepreneurship traits, (ii) organisational ability and management skills, (iii) personality maturity, and (iv) executive reaction pattern. (v) Human relations and (vi) human engineering. It contains 180 items, and the time schedule is 150 minutes.

Findings and Results: The findings of the present studies revealed that 72.1% of students have an extremely high level of entrepreneurship in organisational ability and managerial skill. But the study also reveals that 72.1% and 59% of students exhibit extremely low levels of entrepreneurship in the subtests of personality maturity and executive reaction pattern tests, respectively. 45.9% of students show the extremely high level of entrepreneurship in the self-perception test, and 65.1% of students have There is an average level of entrepreneurship in the field of human relations. Furthermore, 32.8% of students have an above-average level of entrepreneurship, and 26.8% of students have an extremely high level of entrepreneurship in human engineering.

Discussion:

The purpose of this study was to find out the level of entrepreneurship among commerce students studying in grade eleven. The students demonstrated an extremely high level of entrepreneurial performance in the test of **organisational abilities and managerial skills**. This report brings to notice that students are good at planning and managing tasks, which may be due to regular classroom activities, assignments, projects, and both curricular and co-curricular activities. Similarly, the students have shown a high level of entrepreneurship in their **self-perceptions**, which indicates that they have a good level of confidence, courage, motivation, determination, and belief in themselves. But the students also have a moderate level of entrepreneurship in the test of **human relations**, which shows the need to develop interpersonal relationships, and human engineering, which indicates the application of psychological principles to improve the performance of any activity. However, there is significant room for improvement in the **executive reaction pattern and personality maturity**, highlighting the students' lack of emotional stability. resilience, decision-making, and problem-solving skills. Overall, the findings indicate that there is a lack of entrepreneurial skill among commerce students studying in grade 11.

Conclusion:

The present studies concluded that grade 11 commerce students have excellent organisational abilities and management skills, as well as a moderate level of entrepreneurship in their self-concept. However, they lack other components of entrepreneurship, such as personality maturity and executive reaction patterns, human relations, and human engineering. Organisational abilities and management skills are found to be the dominant factors of entrepreneurship, whereas personality maturity and executive reaction pattern were identified as the least dominant factors among commerce students of grade 11. The study shows the significant need to implement activity-based and experiential learning pedagogic practices in education at every level. Students should be exposed to the real-world scenarios to gain practical knowledge in the subject. Teachers should employ group activities and project-based activities as core elements of experiential learning practices in their classrooms. Such practices lead to the development of various life skills. Students should be encouraged to complete the given assignments independently instead of just copying from others' assignments and the internet (AI). Apart from this, the evaluation system should be reframed to implement such pedagogic practices in education. The focus of education It should not be merely about memorising facts, recalling information, and producing it without analysis. This pattern is creating a hurdle in the development of the necessary life skills and other abilities to compete in the practical world.

References

1. Admin. (2021, November 30). *What is entrepreneurship*. BYJUS. <https://byjus.com/commerce/what-is-entrepreneurship/#:~:text=Entrepreneurship%20is%20the%20ability%20and,and%20more%20competitive%20global%20marketplace>.
2. Hayes, A. (2025, September 23). *Entrepreneur: What it means to be one and how to get started*. Investopedia. <https://www.investopedia.com/terms/e/entrepreneur.asp#toc-4-types-of-entrepreneurship>
3. Vaidya, S. & National Council of Educational Research and Training (NCERT). (2014). Developing Entrepreneurial Life Skills: Creating and strengthening entrepreneurial culture in Indian schools. In *SPRINGER BRIEFS IN EDUCATION*. Springer. <http://www.springer.com/series/8914>
4. THE INSTITUTE OF COMPANY SECRETARIES OF INDIA. (2016a). *STUDY MATERIAL FOUNDATION PROGRAMME BUSINESS ENVIRONMENT AND ENTREPRENEURSHIP PAPER* [https://www.icsi.edu/media/website/Business%20Environment%20and%20Entrepreneurship%20\(FndProg\).pdf](https://www.icsi.edu/media/website/Business%20Environment%20and%20Entrepreneurship%20(FndProg).pdf)

Nature as Paramount Abode: The Himalayan Thoughts in Ruskin Bond

Dr. Vaibhav Atmaram Gangane

Khilleshwar Mahavidyalaya, Ambajogai

Ruskin Bond's stories are noticeable in presenting a sense of place, impact, intimacy and place attachment. His characters are everlastingly delved deep in native place. The physical environment is part of their life. Physical structure and associating objects of nature are loved by his characters. Being the natives of place, they are constantly in the company of rivers, mountains, birds, animals, trees, creepers, and soils. These place features and environment are undistinguishable self of people's lives. They are knowingly and unknowingly shaped their by the natural surroundings. Bond's experiences the Garhwal region impact on his personality. This impact of place can be traced through in his writings. Bond in 'A Lime Tree in the Hills' delineates, "...the people.....quiet reserve".(Rain in the Mountains 98)

Bond interweaves landscape and societal life intricately that it is difficult separate one from other. The landscapes form the backgrounds of the stories and also the whole socio cultural fabric of the story. Bond in 'A Lime Tree in the Hills' depicts,

"When we were in the hills we walked until we came to this village Manjari clinging to the terraced slopes of a very proud , very permanent mountain. ... I was waked by the throaty chuckles of the red-billed blue magpies but today the cicada has drowned all bird song. Gajadhar is exercising inthe courtyard. I am the last to get up. ...His younger brother, Chakradhar.. is milking family's buffalo. Their mother is lighting fire... river. (Rain in the Mountains 98-99)

The above description depicts natural surroundings, familial situations, occupation, world of tamed animals, seasons and agricultural tasks and the writers' memorable experience with friend's family and familial responsibility. Besides, people observe many customs and traditions of the place from generations where they are brought up, and carry forward the customs and traditions. In 'Mother Hill' Bond describes the same feelings:

I like to think that I have become a part of this mountain, this particular range and that by living here for so long, I am able to claim a relationship with the trees, wild-flowers, even the rocks that are an integral part of it. Yesterday, at twilight, when I passed beneath the canopy of oak leaves, I felt that I was a part of the forest. I put out my hand and touched the bark of an old tree and as I turned away, its leaves brushed against my face as if to acknowledge me. (Rain in the Mountains 197)

Ruskin Bond, after coming back from England where he felt alienated and longed for the Himalayas has settled in Garhwal region for his memories associated him with the beautiful and tranquil environment remote from the hubbub crowd of cities. The impressions on early childhood and attachment with the Himalayan life enormously perverted him to settle there. Bond describes his longing for India in the story' Mountains in my Blood' in the following opening of the story,

"It was while I was living in England, in the jostle and drizzle of London, that I remembered the Himalayas at their most vivid. I had grown up amongst those great blue and brown mountains; they had nourished my blood; and though I was separated from them by thousands of miles of ocean, plain and desert, I could not rid them from my system. It is always the same with the mountains. Once you have lived with them for any length of time, you belong to them. There is no escape." (Rain in the Mountains 92)

His protagonist, Rusty, representative of Bond's self, also prefers to live in hilly regions of Garhwal. Bond's stories delineate many Anglo-Indians settling in Himalayan cities such as Dehra, Shimla and Mussoorie. As Bond failed to settle in Delhi doe to the deep sense of belonging to the Himalayas. There he wished for the motherly comfort and feel of Himalayas and realised that he beyond doubt belonged to the Himalayas. In 'The Leopard' he recollects and suggests,

I had lived in cities too long and had returned to the hills to renew myself, both physically and mentally. Once you have lived with mountains with any length of time, you belong to them and must return again and again. (The Best of Ruskin Bond 46)

Bond recites that the mountains are the paramount place to reside. He declares that the people who once spend time in the lap of Himalayas will prefer to live there forever. Mountains elevate the spirit, mind and body of the people for mountains, as a strong mother; look after her children affection ally.

Ruskin Bond highlights the presence and role of mountains in literary tradition and in conditioning minds. Describing the need of the mountains in the literary tradition in ‘Mountains are Kind to Writers’ Ruskin Bond notes,

“The sea has been celebrated by many great writers- Conrad, Melville, Stevenson, Masfield- but I cannot think of anyone comparable for whom the mountains have been a recurring theme. I must turn to the Taoist poets from old China to find a true feeling for mountains. Kipling does occasionally look to the hills, but the Himalayas do not appear to have given rise to any memorable Indian literature, at least not in modern times.” (The Best of Ruskin Bond 198)

The tradition of human’s enthrallment with the Himalayas is ancient and uninterrupted. The hermits and poets were captivated by the magnificence of the Himalayas. He, through ecologically rich stories, educates people about the environmental need of forest and wildlife through his books with the hope to avoid ecological crisis and balance the biosphere. So Bond keeps on this tradition of illuminating the Himalayas. It is beyond human capabilities to perceive the greatness of the Himalayas.

References:

1. Ruskin, Bond. Rain in the Mountains. Gurgaon: Penguin Random House India Pvt.Ltd, 1993.
2. Ruskin, Bond. The Best of Ruskin Bond, Gurgaon: Penguin Random House India Pvt.Ltd, 1994.

Educational Policies in India- A Study

Dr. Kunta Anjaneyulu

Degree Lecturer in Political Science

Telangana Tribal Welfare Residential Degree, And PG College (Men), Nagarkarnool.

Abstract

Education policy in India has undergone significant transformation since independence, reflecting the nation's socio-economic priorities and constitutional commitments. This paper examines the evolution, objectives, implementation strategies, and impact of major education policies in India, with special reference to the National Policy on Education 1968, National Policy on Education 1986, Right of Children to free and Compulsory Education Act, and National Education Policy 2020. The study evaluates their achievements in expanding access and promoting equity, while also identifying persistent challenges such as regional disparities, quality concerns, and implementation gaps. The paper concludes with policy suggestions for strengthening inclusive and quality-driven education in India.

Introduction

Education has long been recognized as the foundational pillar of nation-building, democratic consolidation, and socio-economic transformation. In the Indian context, education policy occupies a particularly significant position because of the country's demographic diversity, historical inequalities, and developmental aspirations. Since independence in 1947, the Indian state has viewed education not merely as a social service but as a strategic instrument for modernization, social justice, and economic progress. The trajectory of education policies in India reflects the evolving priorities of the nation from basic literacy expansion and national integration to quality enhancement, skill development, and global competitiveness.

The philosophical foundations of modern Indian education policy can be traced to the constitutional vision articulated in the Constitution of India. Education was initially placed under the State List, reflecting the federal structure and the importance of regional autonomy. However, the 42nd Constitutional Amendment Act of 1976 transferred education to the Concurrent List, thereby enabling both the Union and State governments to legislate on educational matters. This shift signified recognition of education as a national priority requiring coordinated policy efforts across different levels of governance. Articles 21A, 45, and 46 of the Constitution underscore the commitment to universal elementary education, early childhood care, and the promotion of educational interests of socially and economically disadvantaged groups.

The first comprehensive post-independence education framework was articulated through the National Policy on Education 1968, which emerged from the recommendations of the Kothari Commission (1964–66). The 1968 policy emphasized the “three-language formula,” equalization of educational opportunity, and the development of science and research. It marked the beginning of systematic educational planning in India and sought to balance national integration with regional linguistic diversity. The policy recognized education as a powerful instrument for social transformation and national development, particularly in a newly independent country striving for unity amidst diversity.

The subsequent National Policy on Education 1986 represented a more assertive approach toward democratizing education. Adopted during a period of socio-political transition, the policy aimed at removing disparities and equalizing educational opportunities, especially for women, Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), and other marginalized communities. It introduced programs such as Operation Blackboard to improve school infrastructure and emphasized adult education and non-formal education. The 1986 policy was later modified in 1992 to incorporate contemporary concerns and implementation mechanisms. Together, these reforms significantly expanded the reach of formal education and laid the groundwork for mass enrollment.

The early 21st century witnessed a paradigm shift with the enactment of the Right of Children to Free and Compulsory Education Act (RTE Act, 2009). By making education a fundamental right for children aged 6–14 years under Article 21A, the state transformed educational access from a directive principle into a justiciable entitlement. This rights-based framework represented a critical milestone in Indian educational history. The RTE Act mandated norms for pupil-teacher ratios, infrastructure standards, and teacher qualifications, and required private schools to reserve 25% of seats for children from disadvantaged backgrounds. The move demonstrated a growing recognition that universal access must be accompanied by legal enforceability to ensure accountability and inclusion.

Despite considerable progress in enrollment and literacy, persistent challenges—such as declining learning outcomes, rigid curricular structures, and limited research integration—prompted further reform. In this context, the National Education Policy 2020 emerged as a transformative framework aiming to overhaul the entire education system from early childhood to higher education. The policy introduced a new 5+3+3+4 curricular structure aligned with cognitive development stages, emphasized foundational literacy and numeracy, encouraged multidisciplinary and holistic learning, and proposed institutional restructuring in higher education. It also aimed to increase the Gross Enrolment Ratio (GER) in higher education to 50% by 2035 and advocated increased public investment in education to reach 6% of GDP.

The evolution of education policies in India must be understood against the backdrop of broader socio-economic and political transformations. Post-independence India faced immense challenges, including widespread illiteracy, poverty, caste-based discrimination, gender inequality, and regional disparities. Education policy thus became intertwined with social justice objectives. Affirmative action in admissions and scholarships for SCs, STs, and Other Backward Classes (OBCs) formed an integral part of educational reform. Over time, policy discourse expanded beyond access and equity to include quality, accountability, innovation, and global benchmarking.

Globalization and technological advancement further influenced Indian education policy. The integration of information and communication technologies (ICT) into teaching and learning, the promotion of online education platforms, and the focus on skill development reflect global trends in knowledge economies. The NEP 2020, in particular, highlights digital education, vocational training, and research innovation as essential components of a future-ready education system. Such reforms indicate India's aspiration to position itself as a global knowledge hub in the 21st century.

Another important dimension of education policy evolution concerns federalism. India's diverse linguistic, cultural, and socio-economic landscape necessitates decentralized implementation. While national policies provide broad guidelines, states play a critical role in execution. Variations in educational outcomes across states reveal disparities in administrative capacity, financial allocation, and governance structures. Thus, education policy in India represents a dynamic interplay between central vision and state-level adaptation.

Theoretical perspectives on public policy analysis also provide useful insights into understanding Indian education reforms. Incrementalism explains the gradual expansion of access and infrastructure from 1968 to 1986. The rights-based approach of the RTE Act reflects normative theories emphasizing justice and equity. The transformative ambitions of NEP 2020 align with rational-comprehensive planning models that seek systemic restructuring. Together, these frameworks illustrate how education policy in India has evolved from piecemeal expansion to systemic reform. Furthermore, demographic trends such as India's youth bulge have intensified the urgency of educational reform. With one of the world's largest youth populations, India's demographic dividend can only be realized through quality education and skill development. Policymakers increasingly recognize that mere enrollment growth is insufficient; learning outcomes, employability skills, and research innovation are equally critical. Consequently, recent reforms emphasize competency-based education, interdisciplinary learning, and institutional autonomy. However, policy formulation alone does not guarantee success. Implementation challenges including teacher shortages, inadequate

infrastructure, funding gaps, and digital divides continue to affect outcomes. The gap between policy intent and ground-level reality remains a central concern in educational governance. Thus, any comprehensive study of education policies in India must critically assess both achievements and limitations.

Objectives of the Study

- To trace the historical evolution of education policies in India.
- To analyze the major features of key national education policies.
- To assess the impact of these policies on access, equity, and quality.
- To identify challenges in implementation.
- To suggest measures for improving policy effectiveness.

Reform and Expansion Phase (1986–1992)

The Reform and Expansion Phase (1986–1992) represents a crucial turning point in the evolution of education policy in India. Anchored in the National Policy on Education 1986 and strengthened through its 1992 revision, this period marked a decisive shift from mere quantitative expansion toward equity, quality enhancement, and institutional reform. The policy framework reflected growing concerns about persistent illiteracy, gender inequality, regional disparities, and the need for systemic modernization in education.

The 1986 policy emerged in a socio-political context characterized by demands for social justice and inclusive development. Although earlier reforms, particularly the 1968 policy, had laid foundational principles, universal elementary education remained unrealized by the mid-1980s. Literacy levels were low, especially among women and marginalized communities. In response, the 1986 policy declared education as an instrument of social transformation and national development (Government of India, 1986). It sought to universalize elementary education while simultaneously addressing structural inequalities.

One of the central goals of the policy was the **Universalization of Elementary Education (UEE)**. The state reaffirmed its commitment to providing free and compulsory education to all children up to the age of 14. To support this objective, the government launched **Operation Blackboard**, a flagship program designed to improve primary school infrastructure by ensuring at least two classrooms, essential teaching-learning materials, and a minimum of two teachers per school (Government of India, 1986). This initiative significantly improved physical infrastructure in rural areas and symbolized the emphasis on quality inputs at the grassroots level.

Gender equality was another defining feature of the reform phase. The 1986 policy recognized women's education as a critical tool for empowerment and social justice. It introduced targeted programs such as the Mahila Samakhyas Programme (1988), which aimed to mobilize women and promote awareness regarding education and rights. The policy emphasized removal of gender bias in curricula and textbooks and advocated special incentives to encourage girls' enrollment (Government of India, 1986). These measures contributed to a gradual increase in female literacy during the late 1980s and early 1990s.

The policy also addressed educational disparities affecting Scheduled Castes (SCs), Scheduled Tribes (STs), minorities, and other disadvantaged groups. It provided scholarships, hostels, Ashram schools in tribal areas, and recruitment of teachers from marginalized communities. This equity-oriented framework reflected constitutional commitments under Articles 45 and 46 and strengthened the social justice dimension of education policy. Scholars have observed that the 1986 reform institutionalized affirmative action in educational planning more systematically than previous policies (Tilak, 2003).

Adult literacy and non-formal education formed another pillar of the reform phase. Recognizing the magnitude of adult illiteracy, the government launched the National Literacy Mission in 1988. The mission adopted a campaign-based approach involving volunteers, civil society organizations, and local governance institutions. Non-formal education centers were also established to reach school

dropouts and working children. This approach expanded the concept of education beyond formal schooling and encouraged community participation (Government of India, 1992).

Teacher education reform was a structural innovation introduced during this period. The policy proposed the establishment of District Institutes of Education and Training (DIETs) to strengthen pre-service and in-service teacher training at the district level. It also emphasized upgrading State Councils of Educational Research and Training (SCERTs). These institutions were intended to professionalize teaching and enhance pedagogical quality. According to policy analysts, this institutionalization of teacher training was a significant step toward improving systemic capacity (Tilak, 2003).

In the sphere of secondary education, the policy encouraged vocationalization to link education with employment opportunities. Additionally, the establishment of Jawahar Navodaya Vidyalayas aimed to provide quality residential education to talented rural students and promote national integration. These schools became symbols of excellence within the public education system.

The 1992 revision of the policy, often referred to as the Programme of Action (POA), focused on implementation mechanisms. It emphasized decentralization of educational planning, greater involvement of Panchayati Raj institutions, and stronger monitoring systems (Government of India, 1992). The reforms coincided with India's economic liberalization in 1991, reinforcing the idea that education was essential for human resource development and global competitiveness.

Despite its ambitious objectives, the reform phase faced limitations. Financial constraints persisted, and the target of allocating 6% of GDP to education remained unmet. Dropout rates, particularly at the upper primary level, continued to pose challenges. Quality disparities across states also highlighted implementation gaps. Nevertheless, the period witnessed notable improvements in enrollment rates and literacy growth, especially among women and marginalized communities.

In summary, the Reform and Expansion Phase (1986–1992) marked a transformative stage in Indian education policy. Through the National Policy on Education 1986 and its 1992 modification, the government expanded access, institutionalized equity measures, strengthened infrastructure, and professionalized teacher education. While challenges remained, this phase laid the groundwork for subsequent rights-based reforms and systemic restructuring in the 21st century. It represents a critical bridge between foundational post-independence policies and contemporary transformative frameworks.

Importance of the National Education Policy 2020 (NEP 2020)

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) marks a transformative milestone in the history of Indian education. Adopted after more than three decades since the National Policy on Education 1986, NEP 2020 aims to overhaul the entire education system from early childhood care to higher education by aligning it with the demands of the 21st century. Its importance lies in its comprehensive, holistic, and forward-looking approach that addresses long-standing structural challenges while promoting innovation, inclusivity, and global competitiveness (Government of India, 2020).

One of the most significant contributions of NEP 2020 is the restructuring of the school education system into a **5+3+3+4 curricular framework**, replacing the traditional 10+2 system. This structure corresponds to the cognitive development stages of children and integrates Early Childhood Care and Education (ECCE) into formal schooling. By emphasizing foundational literacy and numeracy through initiatives such as the National Mission on Foundational Literacy and Numeracy, the policy recognizes that early learning deficits have long-term consequences for educational outcomes (Government of India, 2020).

Another major importance of NEP 2020 lies in its commitment to **holistic and multidisciplinary education**. The policy encourages flexibility in subject choices, elimination of rigid academic streams (Arts, Science, Commerce), and integration of vocational education from the school level. In higher education, it promotes multidisciplinary universities and introduces the Academic Bank of Credits to facilitate student mobility. This reform is designed to foster critical thinking, creativity, and problem-solving skills, moving away from rote memorization toward competency-based learning (Kasturirangan Committee Report, 2019).

Equity and inclusion form a central pillar of NEP 2020. The policy introduces the concept of “Socio-Economically Disadvantaged Groups” (SEDGs) and proposes targeted interventions to reduce disparities in access and learning outcomes. It also reaffirms the goal of achieving a 100% Gross Enrolment Ratio (GER) in school education and increasing GER in higher education to 50% by 2035 (Government of India, 2020). By emphasizing mother-tongue or regional-language instruction at least until Grade 5, the policy aims to enhance comprehension and learning effectiveness, particularly for rural and marginalized students.

Teacher education reform is another area of critical importance. NEP 2020 mandates a four-year integrated B.Ed. degree as the minimum qualification for teachers by 2030. It emphasizes continuous professional development, merit-based recruitment, and improved service conditions. By strengthening teacher quality, the policy seeks to enhance learning outcomes and restore respect for the teaching profession.

In the domain of higher education, NEP 2020 proposes the establishment of a single regulatory framework through the Higher Education Commission of India (HECI), replacing fragmented regulatory bodies. It also recommends setting up a National Research Foundation (NRF) to promote a robust research culture. These reforms aim to improve institutional autonomy, transparency, and research output, thereby enhancing India’s global academic standing (Government of India, 2020).

Digital education and technology integration are additional areas of significance. The policy encourages online learning platforms, digital repositories, and virtual laboratories to bridge access gaps and promote blended learning models. This emphasis became particularly relevant in the post-pandemic educational landscape.

In conclusion, NEP 2020 is important because it represents a paradigm shift from access-centered expansion to quality-driven, flexible, and innovation-oriented education. By integrating early childhood care, promoting multidisciplinary learning, strengthening teacher education, and enhancing research and digital infrastructure, the policy aspires to transform India into a global knowledge society. Its successful implementation, however, depends on sustained funding, cooperative federalism, and effective monitoring mechanisms.

Education policies in Telangana

Education policy in Telangana has evolved significantly since the formation of the state in 2014. The government has focused on improving access, equity, quality, and infrastructure in both school and higher education sectors. Telangana’s education initiatives align with national frameworks such as the National Education Policy 2020, while also introducing state-specific welfare and development programs tailored to regional needs.

Focus on School Education

After state formation, Telangana prioritized strengthening government schools, particularly in rural and marginalized areas. Several flagship programs were introduced:

- **Mana Ooru – Mana Badi / Mana Basti – Mana Badi:** A comprehensive school infrastructure development program aimed at upgrading classrooms, toilets, digital facilities, furniture, and laboratories in government schools.
- Improvement of English-medium instruction in government schools to enhance competitiveness and employability.
- Strengthening of residential education systems through Gurukul institutions for SC, ST, BC, and minority students.

The state has expanded the network of social welfare residential schools to promote inclusive education and reduce dropout rates among disadvantaged communities.

Residential and Welfare Education

Telangana has significantly invested in residential education models, particularly through:

- Telangana Social Welfare Residential Educational Institutions Society (TSWREIS)
- Telangana Tribal Welfare Residential Educational Institutions Society (TTWREIS)
- Minority Welfare Residential Schools

These institutions aim to provide high-quality education, free boarding and lodging, and competitive academic training to marginalized students. The model has gained recognition for improving pass percentages and competitive exam performance.

Higher Education Reforms

The state government has taken measures to strengthen universities and colleges, including infrastructure development, faculty recruitment, and digitalization. Institutions such as Osmania University and Kakatiya University play key roles in higher education expansion.

Telangana also supports fee reimbursement schemes for economically weaker sections to ensure access to professional and technical education.

Digital and Skill Development Initiatives

The state has promoted digital learning platforms and introduced computer education in government schools. Skill development programs are aligned with industry requirements to enhance employability among youth. Telangana Academy for Skill and Knowledge (TASK) connects students with industry-oriented training programs.

Welfare Schemes Supporting Education

Key schemes include:

- Kalyana Lakshmi / Shaadi Mubarak (indirectly reducing financial burdens on families)
- Mid-Day Meal Scheme strengthening
- Scholarships and overseas education support for minority and SC/ST students

These welfare initiatives complement formal education policy by addressing socio-economic barriers.

Conclusion

Education policy in India has undergone a significant transformation since independence, evolving from a focus on access and nation-building to a comprehensive framework emphasizing equity, quality, innovation, and global competitiveness. Beginning with the National Policy on Education 1968, which laid the foundation for a structured and nationally integrated education system, reforms progressively expanded in scope and ambition. The National Policy on Education 1986 strengthened the commitment to social justice, women's empowerment, and infrastructure development, while the Right of Children to Free and Compulsory Education Act transformed elementary education into a justiciable fundamental right. Most recently, the National Education Policy 2020 has introduced a holistic and multidisciplinary vision designed to prepare learners for the demands of the 21st century.

Over the decades, Indian education policy has contributed significantly to expanding literacy, increasing school enrollment, enhancing participation of women and marginalized communities, and building one of the largest higher education systems in the world. Institutional growth, affirmative action policies, and targeted welfare schemes have strengthened the social inclusion dimension of education. The shift from quantity-driven expansion to quality-focused reforms particularly under NEP 2020 signals a new phase in policy orientation, where foundational literacy, skill development, digital learning, and research innovation are central priorities.

However, persistent challenges remain. Regional disparities, funding constraints, teacher shortages, uneven learning outcomes, and the digital divide continue to affect effective implementation. The gap between policy formulation and ground-level execution highlights the need for stronger monitoring mechanisms, cooperative federalism, and sustained public investment. Achieving the long-standing goal of allocating 6% of GDP to education remains crucial for ensuring quality and equity.

In conclusion, education policy in India reflects a dynamic and evolving commitment to inclusive national development. While substantial progress has been made in democratizing access to education, the future success of reforms depends on effective implementation, teacher empowerment, technological integration, and continuous evaluation. If implemented with integrity and adequate

resources, contemporary reforms have the potential to transform India into a knowledge-driven, socially just, and globally competitive society.

Education policy in Telangana reflects a strong commitment to inclusive growth, infrastructure modernization, and welfare-based educational expansion. By combining national reforms with state-specific initiatives, Telangana aims to build a robust education system that promotes equity, quality, and skill development. Continued focus on teacher recruitment, research funding, and rural access will be essential for sustainable progress.

References

1. Government of India. (1986). *National Policy on Education 1986*. Ministry of Human Resource Development.
2. Government of India. (1992). *Programme of Action 1992*. Ministry of Human Resource Development.
3. Tilak, J. B. G. (2003). *Education, society and development: National and international perspectives*. Orient Longman.
4. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education.
5. Kasturirangan Committee. (2019). *Draft National Education Policy 2019 Report*. Ministry of Human Resource Development.
6. Government of India. (1968). *National Policy on Education 1968*. Ministry of Education, New Delhi.
7. Government of India. (1986). *National Policy on Education 1986*. Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
8. Government of India. (1992). *Programme of Action 1992*. Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
9. Government of India. (2009). *Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009*. Ministry of Law and Justice, New Delhi.
10. Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Ministry of Education, New Delhi.
11. Kasturirangan Committee. (2019). *Draft National Education Policy 2019*. Ministry of Human Resource Development, New Delhi.
12. Tilak, J. B. G. (2003). *Education, Society and Development: National and International Perspectives*. Orient Longman, New Delhi.
13. Tilak, J. B. G. (2018). How inclusive is higher education in India? *Social Change*, 48(2), 185–223.
14. Agarwal, P. (2009). *Indian Higher Education: Envisioning the Future*. Sage Publications, New Delhi.
15. Kingdon, G. G. (2007). The progress of school education in India. *Oxford Review of Economic Policy*, 23(2), 168–195.
16. Dreze, J., & Sen, A. (2013). *An Uncertain Glory: India and Its Contradictions*. Princeton University Press.
17. Nambissan, G. B., & Rao, S. (Eds.). (2013). *Sociology of Education in India: Changing Contours and Emerging Concerns*. Oxford University Press, New Delhi.
18. Mehrotra, S. (2006). Reforming elementary education in India: A menu of options. *International Journal of Educational Development*, 26(3), 261–277.
19. MHRD. (2018). *Educational Statistics at a Glance*. Ministry of Human Resource Development, Government of India.

Impact of Social Media on the Tourism Sector in India

Praveen Kumar Dubey

Badrinath Katare

Assistant Professor

Bhavan's College Andheri west.

Abstract:

This paper attempt to understand the growing potential of tourism in India along with that understanding it with global data point of view. With the start of millennium ,one new factor has also contributed immensely for the development of the tourism sector that is various digital platform that has influenced especially the ZEN-Z for various tourist destinations and especially if we see then religious tourism has increased very dramatically over the period of time due to availability of mobile phone , cheap data and easier access to various digital platforms that has increased the travel revenue for the government.

Key words: Recent trends in tourism sector, digital platforms, travel destinations and tourism India.

Introduction:

Tourism sector in India is having multiplier effect of revenue generation for government, infrastructure development, employment generation and socio- economic upliftment of common people in local region and sustaining the culture and heritage of the country. In 2024–2025, India's tourism sector is a major economic driver, contributing approximately 6.5% to 6.6% to the national GDP, with estimates suggesting it supports over 46 million jobs. The sector is recovering strongly, with total tourism-related economic activity (including indirect effects) contributing even higher figures, estimated around 9.1% in 2024, and is projected to reach 10.9% by 2035. According to WTTC 2024-25 reports, India is the 8th largest tourism economy, contributing USD 231.6 billion (approx. ₹19.4 lakh crore) and projected to become the 4th largest by 2034. The sector is experiencing rapid growth, with international visitor spend hitting a record ₹3.1 lakh crore in 2024 and total employment in the sector expected to exceed 48 million by 2025. According to UN tourism international tourism reached a new record in 2025, with 1.52 billion arrivals and a 4% increase from 2024, demonstrating strong recovery, particularly in Europe. Global tourism earnings in 2025 grew faster than arrival numbers, with significant spending. Key data includes monthly/annual trends on inbound/outbound travel, accommodation, and economic indicators. Foreign exchange earnings (FEE) from tourism in India are a major economic driver, reaching approximately US\$ 35 billion in 2024, showing strong recovery to near pre-pandemic levels. In 2022, earnings were \$16.93 billion, marking a significant 92% increase over the previous year. This revenue is vital for reducing India's Current Account Deficit (CAD). Global tourism in 2025 reached a record high of 1.52 billion international arrivals, a 4% increase from 2024, signaling a full recovery and surpassing pre-pandemic levels, reports UN Tourism and Realtor.com. International tourism receipts are estimated to hit USD 1.9 trillion in 2025, driven by strong demand despite economic headwinds, notes UN Tourism. This makes tourism a major and important topic of discussion in the present world scenario. Tourism also supports other sectors like agriculture, transport, hospitality, This makes tourism a major and important source of research for contemporary time.

To define 'Tourism' in this constantly evolving environment is a difficult task. The OECD glossary of statistical terms defined tourism as the Activities of persons travelling to and staying in places outside their Usual environment for not more than one consecutive year for leisure, Business and other purposes not related to the exercise of an activity Remunerated from within the place visited. Literally tourism may be Defined as the movement of a person or groups of individuals from Their place of residence to another place to gain experience either for Recreation, business, leisure or other purposes. Today tourism is not Only limited to vacations with family and friends but has diversified Beyond imagination. It is trying to build experiences that are exqui-Site and authentic. With the increasing demand for new and innovative tourism, the branches of it are increasing day by day.

Review of literature:

Various articles showing the recent trends have been written which Adds a lot of insight into this topic. Some of their contents have been inserted below.

In 2024, India ranked 20th globally in international tourist arrivals, hosting 20.57 million visitors, which marked a 14.85% increase over 2019. Furthermore, India was ranked 39th in the World Economic Forum's 2024 Travel and Tourism Development Index (TTDI), with strong performance in natural and cultural resources.

According to the World Economic Forum's (WEF) Travel and Tourism Development Index (TTDI) 2024, India is ranked 39th among 119 countries, reflecting a strong post-pandemic recovery. While specific to 2023, India recorded 18.89 million International Tourist Arrivals (ITAs), marking a 31.9% increase over 2022.

India is a rapidly growing, top-tier tourism destination in the Asia-Pacific (APAC) region, boasting the second-highest contribution to tourism GDP (\$231 billion in 2023) and ranking among the top five in international tourism receipts. Driven by robust domestic travel and a strong post-pandemic recovery, India is a significant source market for APAC nations while witnessing high inbound, particularly for spiritual tourism.

Following its inauguration in January 2024, the Ram Temple in Aayodhya has seen an massive influx of visitors, totaling over 164.4 million in 2024. Daily footfall averages 1–1.5 lakh, making it Uttar Pradesh's most visited destination. The site has significantly transformed regional tourism, surpassing previous, well-established tourist spots.

Objectives:

1. To investigate how social media influences tourists' decision-making processes, travel motivations, and information search behavior.
2. To examine the effectiveness of social media in promoting tourism destinations, products, and services.
3. To understand how tourists use social media to share experiences (photos, reviews, blogs) and how this affects potential travelers.

Hypothesis:

1. Exposure to social media content (specifically photo/video sharing) significantly and positively shapes a user's cognitive and affective image of a tourist destination.
2. High-frequency, user-generated content and social media influencer endorsements positively influence the destination choice and booking decisions of potential tourists.
3. Active engagement on social media during and after a trip positively influences a tourist's intention to return to that destination.

Research gap:

Research gaps regarding the impact of social media on Indian tourism include a lack of comparative studies between rural and urban destinations, insufficient empirical validation of influencer marketing versus user-generated content, limited focus on regional dynamics beyond metropolitan areas (e.g., Delhi, Telangana), and a need for in-depth studies on sustainability challenges like over tourism. Most studies focus on major metropolitan hubs (Delhi, Mumbai) or popular tourist states (Kerala, Rajasthan). There is a significant gap in understanding how social media affects emerging, rural, or niche tourist destinations in smaller Indian states. While it is known that social media affects travel, the specific mechanisms (e.g., trust, emotional connection) through which it shapes travel decisions and behaviors in the Indian context are not fully understood. The rapid adoption of social media has led to "over tourism" at popular Indian locations. Research is needed on the negative impacts of this trend on local communities, cultural heritage, and environmental sustainability. There is a need to understand how different platforms (e.g., TikTok/Reels, Facebook, TripAdvisor) uniquely influence specific demographics and types of travelers (domestic vs. international) in India. Most studies are cross-sectional; longitudinal research is required to track the long-term impact of digital trends on traveler behavior.

Importance of study:

Social media has become crucial for Indian tourism by directly influencing traveler decisions, enhancing global visibility for, and driving engagement with, diverse destinations. Platforms like Instagram and YouTube enable User-generated content to act as trusted, authentic, and affordable promotion, with over 89% of potential travelers exploring India-related content on these platforms to plan trips. Influencers and vloggers significantly affect destination choices by providing personalized, authentic experiences. Platforms like Instagram and Facebook allow tourism boards to reach global audiences through visual storytelling, such as #DekhoApnaDesh. Tourism services use social media for two-way communication, addressing inquiries and building trust directly with potential visitors. Social media facilitates the discovery of off-the-beaten-path destinations, reducing overcrowding in popular areas. The 'Digital India' campaign leverages these platforms for promoting e-visas and showcasing Indian culture, enhancing the sector's contribution to the economy. Overall, it bridges the gap between traditional tourism marketing and modern, digital-savvy travelers, making it an essential tool for competitive advantage in the Indian tourism industry.

Methodology:

This is paper that contains questioners and along with that multiple secondary sources such as magazine, journal and so on.

Objective:

The primary objective of this research paper is to study the impact of social media on the tourism sector and it's multiplier effect on other sources .

Data Analysis:

With the six question that is related to the different aspects of impact of social media on tourism sector has given positive response nearly 90 percentage of the people has said that Social media has given fillip to their choices of travel destinations and there is somewhat difference while travelling to the destination. Sample of 45 people have been taken in this research with varied questions that has overtly poses the faith in the social media whereas reaming 10 percentage are skeptical about the social media platform and they have said that they have seen the difference in the various aspects such as experiences and information regarding the social media platform.
<https://form.svhrt.com/6996c8b146f83ad277533887>

Result:

With the above analysis it is clear that travel industry has gain massive boom due to the Zen-Z and wiser penetrations of smart phone just after the beginning of the millennium

डिजिटलाइजेशन का महिला सशक्तिकरण पर प्रभाव

डॉ. ममता पंवार

सहायक प्राध्यापक अर्थशास्त्र

प्रधानमंत्री कॉलेज ऑफ एक्सीलेंस शासकीय माधव महाविद्यालय, उज्जैन

प्रस्तावना

21वीं सदी में डिजिटलाइजेशन सशक्तिकरण का सबसे बड़ा माध्यम बनकर उभरा है। "डिजिटल इंडिया" अभियान ने महिलाओं के लिए पारंपरिक बाधाओं को तोड़कर नए अवसर पैदा किए हैं। अब महिलाएं केवल उपभोक्ता नहीं, बल्कि डिजिटल अर्थव्यवस्था की सक्रिय भागीदार हैं। यह शोध पत्र इस बात पर प्रकाश डालता है कि कैसे डिजिटल तकनीक ने भारतीय महिलाओं के सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक जीवन में क्रांतिकारी परिवर्तन लाए हैं। सूचना प्रौद्योगिकी तक पहुंच ने न केवल सूचना के अंतराल को कम किया है, बल्कि महिलाओं को निर्णय लेने की प्रक्रिया में भी सशक्त बनाया है।

सशक्तिकरण के मुख्य आयाम

आर्थिक सशक्तिकरण

ई-कॉमर्स और सूक्ष्म उद्यमिता: इंस्टाग्राम, मीशो (Meesho) और व्हाट्सएप जैसे प्लेटफॉर्म ने गृहिणियों को 'होम-प्रीनर्स' (Homepreneurs) बना दिया है।

गिग इकोनॉमी (Gig Economy): फ्रीलांसिंग और वर्क-फ्रॉम-होम ने उन महिलाओं को रोजगार दिया है जो घर की जिम्मेदारियों के कारण बाहर नहीं जा सकती थीं।

वित्तीय समावेशन: डिजिटल बैंकिंग और UPI के माध्यम से महिलाएं अब अपने वित्त पर स्वयं नियंत्रण रख रही हैं। सामाजिक और वैचारिक "Space"

डिजिटलाइजेशन ने महिलाओं को एक "Safe Digital Space" प्रदान किया है:-

अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता: ब्लॉग, व्लॉग और पॉडकास्ट के माध्यम से महिलाएं अपनी कहानियाँ और विचार साझा कर रही हैं।

सामुदायिक जुड़ाव: सोशल मीडिया के जरिए महिलाएं स्वास्थ्य, शिक्षा और कानूनी अधिकारों जैसे मुद्दों पर एक-दूसरे से जुड़ रही हैं।

विश्लेषण- राष्ट्रीय परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NFHS-5, 2019-21) के आंकड़ों का विश्लेषण करने पर यह स्पष्ट होता है कि भारत में डिजिटलीकरण और महिला सशक्तिकरण के बीच एक गहरा और सकारात्मक संबंध है। मोबाइल फोन और इंटरनेट तक पहुंच ने महिलाओं की स्वायत्तता और निर्णय लेने की क्षमता में सुधार किया है।

मोबाइल स्वामित्व: NFHS-5 के अनुसार, भारत में लगभग 54% महिलाओं के पास अपना मोबाइल फोन है जिसका वे स्वयं उपयोग करती हैं। भारत में लगभग 54% महिलाओं के पास अपना खुद का मोबाइल फोन है जिसका वे स्वयं उपयोग करती हैं।

NFHS-4 से तुलना: NFHS-4 (2015-16) में यह आंकड़ा केवल 45.9% था। यह वृद्धि दर्शाती है कि महिलाएं अब संचार के साधनों पर अधिक नियंत्रण रख रही हैं।

सशक्तिकरण का पहलू: मोबाइल होने से महिलाएं आपातकाल में मदद मांग सकती हैं, बैंकिंग कर सकती हैं और बाहरी दुनिया से जुड़ सकती हैं, जिससे उनका आत्मविश्वास बढ़ता है।

इंटरनेट की पहुंच - डिजिटल साक्षरता महिला सशक्तिकरण का एक नया पैमाना बनकर उभरा है। NFHS-5 के अनुसार, केवल 33.3% महिलाओं ने कभी इंटरनेट का उपयोग किया है, जबकि पुरुषों में यह आंकड़ा 57.1% है।

शहरी बनाम ग्रामीण अंतर: शहरी क्षेत्रों में 51.8% महिलाएं इंटरनेट का उपयोग करती हैं, जबकि ग्रामीण क्षेत्रों में यह केवल 24.6% है।

प्रभाव: इंटरनेट तक पहुंच रखने वाली महिलाओं में स्वास्थ्य, शिक्षा और सरकारी योजनाओं (जैसे सुकन्या समृद्धि योजना) के प्रति जागरूकता अधिक पाई गई है।

वित्तीय समावेशन और डिजिटल बैंकिंग -

डिजिटलीकरण ने महिलाओं को आर्थिक रूप से स्वतंत्र बनाने में मदद की है। NFHS-5 के अनुसार, 78.6% महिलाओं के पास अपना बैंक खाता है, जिसे वे स्वयं संचालित करती हैं। NFHS-4 में यह केवल 53% था। जिन महिलाओं के पास मोबाइल फोन है, वे अब धीरे-धीरे यूपीआई (UPI) और नेट बैंकिंग का उपयोग कर रही हैं, जिससे घर के खर्चों और बचत पर उनका नियंत्रण बढ़ा है। स्वास्थ्य और परिवार नियोजन आंकड़ों का विश्लेषण बताता है कि डिजिटल माध्यमों से जुड़ी महिलाओं में स्वास्थ्य के प्रति जागरूकता बेहतर है।

संस्थागत प्रसव: इंटरनेट और मोबाइल का उपयोग करने वाली महिलाओं में अस्पताल में प्रसव कराने की दर अधिक है।

जागरूकता: डिजिटल साक्षरता के कारण महिलाएं आधुनिक गर्भनिरोधक विधियों और टीकाकरण के बारे में अधिक जानती हैं।

चुनौतियां - सकारात्मक पहलुओं के बावजूद, कुछ बाधाएं अभी भी मौजूद हैं। NFHS का डेटा कुछ कमियों की ओर भी इशारा करता है:-लैंगिक असमानता: आज भी पुरुषों की तुलना में महिलाओं के पास इंटरनेट और स्मार्टफोन कम हैं।

डिजिटल जेंडर डिवाइड:- ग्रामीण इलाकों में अभी भी पुरुषों की तुलना में महिलाओं की तकनीक तक पहुंच सीमित है।

शिक्षा का प्रभाव: आंकड़ों से पता चलता है कि जो महिलाएं शिक्षित हैं (12वीं कक्षा या उससे अधिक), उनमें इंटरनेट का उपयोग 70% से अधिक है, जबकि अशिक्षित महिलाओं में यह बहुत कम है।

साइबर सुरक्षा: ऑनलाइन बुलिंग, स्टॉकिंग और डेटा प्राइवैसी महिलाओं के लिए बड़ी चिंताएं हैं।

कौशल की कमी: स्मार्ट डिवाइसेज होने के बावजूद, उनका उत्पादक कार्यों के लिए उपयोग करने के कौशल का अभाव।

सुझाव

ग्रामीण कनेक्ट: सरकार को 'डिजिटल सखी' जैसे कार्यक्रमों को बढ़ावा देना चाहिए।

साइबर कानून जागरूकता: स्कूल और कॉलेज स्तर पर डिजिटल सुरक्षा की शिक्षा अनिवार्य होनी चाहिए।

STEM में प्रोत्साहन: विज्ञान और तकनीक में महिलाओं की भागीदारी बढ़ाने के लिए विशेष छात्रवृत्ति दी जानी चाहिए।

निष्कर्ष : डिजिटलाइजेशन महिला सशक्तिकरण का एक अनिवार्य उपकरण है। यह न केवल आर्थिक आत्मनिर्भरता लाता है, बल्कि आत्मविश्वास भी जगाता है। NFHS-5 का डेटा यह सिद्ध करता है कि डिजिटलीकरण केवल तकनीक नहीं, बल्कि महिला सशक्तिकरण का एक सशक्त माध्यम है। हालांकि, ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के बीच के अंतर को कम करने और महिलाओं को डिजिटल रूप से साक्षर बनाने के लिए अभी और प्रयासों की आवश्यकता है। इसकी पूर्ण सफलता तभी संभव है जब हम 'डिजिटल डिवाइड' को समाप्त करें और इंटरनेट को हर महिला के लिए एक मौलिक अधिकार के रूप में सुलभ बनाएं।

संदर्भ (References)

1. NITI Aayog (2022): "Digital Literacy and Women Empowerment".
2. UN Women (2023): "Bridging the Gender Gap in Technology".
3. NFHS-5 Report: Ministry of Health and Family Welfare, Govt. of India.
4. MeitY Annual Report: Impact of ICT on Rural India.

“स्वदेशी से स्वावलंबन”

डॉ- ममता धाकड़

सहायक प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान

शासकीय श्रीमंत माधवराव सिंधिया स्नातकोत्तर महाविद्यालय शिवपुरी (म.प्र.)

“स्वदेशी अपनाओ – राष्ट्र बचाओ,

स्वावलंबन अपनाओ – भारत बनाओ।”

सारांश –

भारत की समृद्ध सांस्कृतिक और आर्थिक परंपरा में “स्वदेशी” का विचार बहुत गहराई से जुड़ा हुआ है। स्वदेशी का अर्थ है – अपने देश में निर्मित वस्तुओं का उपयोग करना और विदेशी वस्तुओं पर निर्भरता कम करना। वहीं “स्वावलंबन” का अर्थ है – आत्मनिर्भर बनना, यानी अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति स्वयं करना। जब हम स्वदेशी को अपनाते हैं, तो उसी से स्वावलंबन का मार्ग प्रशस्त होता है। भारत जैसे विशाल और समृद्ध देश के लिए स्वदेशी, सुरक्षा और स्वावलंबन केवल शब्द नहीं, बल्कि आत्मसम्मान, आत्मनिर्भरता और राष्ट्र की एकता के प्रतीक हैं। इन तीनों अवधारणाओं का आपसी संबंध गहरा और अटूट है — स्वदेशी अपनाने से आर्थिक शक्ति मिलती है, सुरक्षा सुनिश्चित होती है, और स्वावलंबन से राष्ट्र आत्मनिर्भर बनता है। भारत जैसे विशाल और विविधतापूर्ण देश के लिए “स्वदेशी” केवल एक विचार नहीं, बल्कि एक जीवन दर्शन है। जब कोई देश अपने संसाधनों, श्रम, प्रतिभा और तकनीक के बल पर आत्मनिर्भर होता है, तभी सच्चे अर्थों में “स्वावलंबन” संभव होता है।

कीवर्ड- स्वदेशी, स्वावलंबन, आत्मनिर्भर, स्वावलंबन, श्रम, दर्शन, सांस्कृतिक, नैतिक दर्शन।

परिचय-

स्वदेशी की भावना ही देश के आर्थिक, सामाजिक और सांस्कृतिक समुत्कर्ष का आधार और राष्ट्र भक्ति की साकार अभिव्यक्ति कही जा सकती है। देश में बिकने वाली सभी वस्तुओं व सेवाओं का उत्पादन देश में ही होने ही देशवासियों के लिए रोजगार का सृजन, नियमित आय की प्राप्ति सरकार के लिए कर राजस्व में वृद्धि देश में उच्च प्रौद्योगिकी का विकास सम्भव है। इसलिए, देश के आर्थिक व तकनीकी स्वावलम्बन, समावेशी आर्थिक विकास और नागरिकों के लिए अच्छा जीवन स्तर सुनिश्चित करना स्वदेशी भाव जागरण से ही सम्भव होगा। विदेशों से आयातित वस्तुओं को क्रय करते चले जाने से देश में बेरोजगारी, उद्यम, विदेशी व्यापार में रुपये की विनिमय दर में गिरावट जैसी समस्याओं का सामना करना पड़ता है। दूसरी ओर देश में कार्यरत विदेशी कम्पनियों की वस्तुओं व सेवाओं को क्रय करते चले जाने से भी देश के उत्पादक उद्योग, व्यापार व वाणिज्य विदेशी कम्पनियों के स्वामित्व में जाते हैं और उनके लाभ देश से बाहर जाते हैं।

स्वदेशी की दृष्टि से विदेशी कंपनियों द्वारा देश में उत्पादित वस्तुओं पर केवल मेड इन इण्डिया लिखा होने से ही किसी वस्तु या ब्राण्ड को भी स्वदेशी कदापि नहीं कहा जा सकता है। अधिकांश विदेशी ब्राण्डों के उत्पादक अपने सारे साज-सामान विदेशों से लाकर यहाँ उन्हें केवल एसेम्बल करती हैं। इसलिए स्वदेशी से आशय पूर्ण स्वदेशी या मेड इन इण्डिया से ही होना चाहिये। इसके अतिरिक्त स्वदेशी की भावना केवल मात्र वस्तुओं व सेवाओं के क्रय तक ही परिमित नहीं होकर भाषा, वेशभूषा, भोजन, जीवन शैली, पारिवारिक संस्कार व आचार-विचार आदि सभी में परिलक्षित होनी अनिवार्य है।

स्वदेशी का अर्थ और महत्व-

‘स्वदेशी’ शब्द का अर्थ है – अपने देश में बने उत्पादों का उपयोग करना और विदेशी वस्तुओं का त्याग करना। महात्मा गांधी ने स्वदेशी आंदोलन के माध्यम से देशवासियों में आत्मनिर्भरता की भावना जगाई थी। स्वदेशी का

पालन केवल आर्थिक दृष्टि से नहीं, बल्कि सांस्कृतिक और नैतिक दृष्टि से भी आवश्यक है। उदाहरण के लिए इस परिभाषा के अनुसार धर्म के सम्बन्ध में यह कहा जायेगा कि मुझे अपने पूर्वजों से प्राप्त धर्म का पालना करना चाहिए।
स्वदेशी के लाभ-

- 1-देश की आर्थिक मजबूती बढ़ती है।
- 2-स्थानीय उद्योगों और कुटीर उद्योगों को प्रोत्साहन मिलता है।
- 3-रोज़गार के अवसर बढ़ते हैं।
- 4-विदेशी वस्तुओं पर निर्भरता घटती है।
- 5-देश की संस्कृति और परंपरा की रक्षा होती है।

स्वावलंबन' का अर्थ है –

अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए स्वयं सक्षम होना। जब कोई व्यक्ति या राष्ट्र अपनी आवश्यक वस्तुएँ, तकनीकें और संसाधन स्वयं तैयार करता है, तो उसे स्वावलंबी कहा जाता है। स्थानीय उत्पादों को “लोकल से ग्लोबल” बनाना, “मेक इन इंडिया” को प्रोत्साहित करना, और हर क्षेत्र में भारत को आत्मनिर्भर बनाना।

स्वावलंबन के लाभ-

- 1-आत्मविश्वास और आत्मसम्मान बढ़ता है।
- 2-बाहरी शक्तियों पर निर्भरता घटती है।
- 3-देश में नवाचार (innovation) और उद्यमिता (entrepreneurship) को प्रोत्साहन मिलता है।
- 4-राष्ट्र की अर्थव्यवस्था स्थिर रहती है।

स्वदेशी से स्वावलंबन –

“स्वदेशी हमारा गौरव है, स्वावलंबन हमारी शक्ति ”

किसी भी देश को यदि आर्थिक, सामाजिक, तकनीकी, सुरक्षा आदि क्षेत्र में समर्थ व महाशक्ति बनना है, तो स्वदेशी मन्त्र को अपनाना ही होगा दूसरा कोई मार्ग नहीं। जैसे:-अमेरिका- लम्बे समय तक अंग्रेजों का गुलाम रहा, 200 वर्ष पहले तक कोई अस्तित्व नहीं था। पर जब वहाँ स्वदेशी का मन्त्र सिखाने वाले जार्ज वाशिंगटन ने क्रांति किया तो आज अमेरिका विश्व में महाशक्ति बन बैठा है।

जापान- तीन बार गुलाम हुआ पहले अंग्रेज, फिर डच+पुर्तगाली स्पेनिश का मिला जुला, फिर तीसरी बार अमेरिका का गुलाम हुआ जिसने सन् 1945 में जापान के हिरोशिमा व नागासाकी में परमाणु बम गिरा दिये थे। 100 वर्ष पहले तक जापान का दुनिया में कोई पहचान नहीं था। लेकिन स्वदेशी के जज्बा के कारण जापान पिछले 60 वर्षों में पुनः खड़ा हो गया।

चीन- ये भी अंग्रेजों का गुलाम था। अंग्रेजों ने चीन के लोगों को अफीम के नशे में डूबो दिया था। सन् 1949 तक चीन भिखारी देश था। विदेशी कर्जा में डूबा था। बाद में वहाँ एक स्वदेशी के क्रांतिकारी नेता माओजेजांग ने पूरे देश की तस्वीर ही बदल दी। आज चीन उस ऊँचे पायदान पर खड़ा है, जिससे अमेरिका भी घबराता है। मलेशिया- 25 वर्षों में खड़ा हो गया, स्वदेशी के कारण। विदेशी बैसाखियों पर कोई भी देश ज्यादा दिन तक नहीं टिक सकता। अंग्रेजों के आने से पहले हमारा भारत हर क्षेत्र में विकसित व महाशक्ति था।

अंग्रेजों के शासन काल में टी.वी. मैकाले ने भारत की गुरुकुल शिक्षा व्यवस्था को आमूलचूल बदल दिया। पढाई जाने वाली इतिहास के किताबों में भारत की गौरवपूर्ण इतिहास में फेरबदल कर दिया गया। भारत को गरीबों का देश, सपेरो का देश, लुटेरों का देश, हर तरह से बर्दाहल देश दर्शाया गया। जबकि इंग्लैण्ड व स्कॉटलैण्ड के ही करीब

200 इतिहासकारों ने अपने इतिहास के किताबों में जो भारत का इतिहास लिखा है वह दूसरी ही कहानी कहता है। उसके अनुसार तो भारत सर्वसम्पन्न देश, ऋषियों का देश, हीरे जवाहरातों का देश था।

स्वदेशी, सुरक्षा और स्वावलंबन का संबंध-

स्वदेशी, सुरक्षा और स्वावलंबन ये तीनों तत्व एक-दूसरे के पूरक हैं —

- स्वदेशी अपनाने से घरेलू उद्योग मजबूत होते हैं।
- घरेलू उद्योग मजबूत होंगे तो आर्थिक सुरक्षा बढ़ेगी।
- आर्थिक सुरक्षा से राष्ट्र स्वावलंबी बनेगा।

जब राष्ट्र स्वावलंबी होगा, तभी उसकी राष्ट्रीय सुरक्षा सुनिश्चित होगी। इस प्रकार, स्वदेशी → सुरक्षा → स्वावलंबन का क्रम भारत के सशक्त, आत्मनिर्भर और सुरक्षित भविष्य की नींव रखता है।

इसलिए कहा जा सकता है — “स्वदेशी से ही स्वावलंबन संभव है।” क्योंकि स्वदेशी अपनाना ही आत्मनिर्भर भारत का पहला कदम है।

स्वावलंबन की दिशा में स्वदेशी का योगदान-

1. रोजगार सृजन:-जब हम देशी उत्पादों को प्राथमिकता देते हैं, तो स्थानीय उद्योग और कुटीर व्यवसायों को बढ़ावा मिलता है। इससे बेरोजगारी घटती है।
2. आर्थिक स्वतंत्रता:-विदेशी वस्तुओं पर निर्भरता घटाने से देश की अर्थव्यवस्था मजबूत होती है और विदेशी व्यापार घाटा कम होता है।
3. तकनीकी प्रगति:-स्वदेशी उत्पादन के प्रोत्साहन से देश में नई तकनीकें विकसित होती हैं, जिससे नवाचार और अनुसंधान को बल मिलता है।
4. सांस्कृतिक संरक्षण:-स्वदेशी उत्पाद हमारी संस्कृति, परंपरा और कला को जीवित रखते हैं। जैसे — खादी, हस्तशिल्प, आयुर्वेद आदि।
5. राष्ट्रीय गौरव:-जब नागरिक स्वदेशी अपनाते हैं, तो उनमें अपने देश और उसकी उत्पादकता पर गर्व की भावना उत्पन्न होती है।
6. पर्यावरण संरक्षण:- स्थानीय उत्पाद अधिक टिकाऊ और पर्यावरण के अनुकूल होते हैं।
7. सामाजिक एकता:- समाज में “हम सब भारतीय” की भावना मजबूत होती है।

भारत में स्वदेशी आंदोलन की समकालीन प्रासंगिकता क्या है? -

- आत्मनिर्भर भारत: स्वदेशी आंदोलन के आदर्शों को आत्मनिर्भर भारत (आत्मनिर्भर भारत अभियान) मिशन के माध्यम से पुनर्जीवित किया गया है जिसका उद्देश्य वैश्विक स्तर पर भारतीय वस्तुओं को बढ़ावा देना और आत्मनिर्भरता प्राप्त करना है।
- महामारी के दौरान 20 लाख करोड़ रुपए (जीडीपी का 10%) के प्रोत्साहन के साथ शुरू की गई यह योजना 'लोकल फॉर ग्लोबल' और 'वोकल फॉर लोकल' जैसे विषयों पर केंद्रित है।
- प्रमुख लक्ष्यों में भारत को वैश्विक आपूर्ति शृंखला केंद्र बनाना, निजी क्षेत्र का विश्वास बढ़ाना, भारतीय निर्माताओं को समर्थन देना तथा कृषि, वस्त्र, परिधान, आभूषण, फार्मा और रक्षा क्षेत्र में निर्यात का विस्तार करना शामिल है।
- मेक इन इंडिया पहल: यह भारत को एक वैश्विक विनिर्माण केंद्र के रूप में बढ़ावा देता है, स्थानीय और विदेशी कंपनियों को घरेलू स्तर पर उत्पादन करने के लिये प्रोत्साहित करता है, जो स्वदेशी आंदोलन के आत्मनिर्भरता और स्थानीय उद्योग पर ध्यान केंद्रित करने की भावना को प्रतिध्वनित करता है।

- मेक इन इंडिया से कारोबार करने में आसानी हुई है, जिससे FDI 2015 के 45 बिलियन अमेरिकी डॉलर से बढ़कर वित्त वर्ष 2024-25 में 81.04 बिलियन अमेरिकी डॉलर हो गया है।
- वर्ष 2024 में निर्यात 437 बिलियन अमेरिकी डॉलर तक पहुँच गया, जिसमें फार्मास्यूटिकल्स विश्व के 60% टीकों की आपूर्ति करता है।
- रक्षा निर्यात में वृद्धि हुई और भारत 2024 के वैश्विक नवाचार सूचकांक में 39वें स्थान पर पहुँच गया।
- रूसी सेना के उपकरणों में 'मेड इन बिहार' जूते शामिल किये गये हैं।
- योजनाओं का उद्देश्य 14 प्रमुख क्षेत्रों को कवर करके घरेलू विनिर्माण को बढ़ाना एवं निर्यात को बढ़ावा देना है।

खादी और कुटीर उद्योगों का पुनरुद्धार: खादी आंदोलन, एक सामाजिक-सांस्कृतिक आख्यान, जिसे गांधीजी ने शुरू किया था, स्वदेशी उत्पादों के उपयोग को बढ़ावा दिया और विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार का आग्रह किया, आज भी प्रासंगिक है, (खादी और ग्रामोद्योग आयोग) ने कारोबार में उल्लेखनीय वृद्धि हासिल की है।

- पिछले 11 वर्षों (2013-2025) में, खादी एवं ग्रामोद्योग आयोग (KVIC) का उत्पादन 347% और बिक्री 447% बढ़ी। रोजगार में 49.23% की वृद्धि हुई, जिससे 1.94 करोड़ लोगों को रोजगार मिला।

आर्थिक राष्ट्रवाद और संरक्षणवाद: स्वदेशी आंदोलन में निहित यह नीति घरेलू उद्योगों को प्राथमिकता देती है, जिसके तहत आयात प्रतिस्थापन, व्यापार शुल्क और भारतीय कंपनियों के लिये प्रोत्साहन दिये जाते हैं।

इन नीतियों का उद्देश्य विशेष रूप से रक्षा, स्वास्थ्य सेवा और ऊर्जा जैसे महत्वपूर्ण क्षेत्रों में वैश्विक आपूर्ति शृंखलाओं पर निर्भरता कम करना है।

निष्कर्ष-

विकास के लिए स्वदेशी उत्पाद व सेवाएँ अर्थात् मेड इन भारत या मेड बाई इण्डिया को छोड़ कर कोई भी अन्य मार्ग नहीं है। हम अपनी खरीददारी में विदेशी वस्तुओं व ब्राण्डों का परित्याग कर स्वदेशी वस्तुओं व उनमें भी रोजगार प्रधान स्थानीय उद्योगों व लघु उद्योगों की वस्तुओं को प्राथमिकता प्रदान करें। वस्तुतः विकेंद्रित उत्पादन से ही समावेशी विकास सम्भव है। इसलिए रोजगार प्रधान लघु उद्योगों के उत्पाद व ब्राण्ड उपलब्ध नहीं होने पर ही बड़े उद्योगों के उत्पाद खरीदें। स्वदेशी उत्पादों या मेड बाई भारत उत्पादों व ब्राण्डों के होते हुए विदेशी बहुराष्ट्रीय कम्पनियों के एवं विदेशों से आयातित उत्पादों का पूर्ण बहिष्कार करें। यदि विदेशी कम्पनियों के उत्पाद देश में नहीं बिकेंगे तो वे कुछ माह भी यहाँ नहीं टिक पायेंगी। हम भी देश की आर्थिक समप्रभुता के लिये आर्थिक राष्ट्रनिष्ठा व्यक्त करते हुए विदेशी वस्तुओं को त्यागकर मेड इन इण्डिया को बढ़ावा दें। ऐसा करके ही हम स्वयं व हमारी भावी पीढ़ी को आसन्न आर्थिक अराजकता से बचा पायेंगे। आइये हम सब स्वदेशी जागरण मंच के मेड बाई इण्डिया अभियान को सफल बनायें। स्वदेशी वस्तुएँ, सेवाएँ, भाषा, भोजन, पारिवारिक मूल्य समरसता की परम्पराएँ हमारी जैव विविधता, कृषि, पशुधन, पारम्परिक कलाएँ आदि प्रत्येक स्वदेशी आयाम को बल दें। इसके साथ ही विदेशी वस्तुओं का परित्याग करें और चीनी वस्तुओं को तो भूल कर भी क्रय नहीं करें। ऐसी ही स्थिति अन्य अनेक उत्पादों में है। बस हम शत प्रतिशत उत्पाद व ब्राण्ड जहाँ तक भी उपलब्ध हैं। केवल मेड इन भारत उत्पाद व ब्राण्ड अपना लेंगे तो भारत स्वावलम्बन पूर्वक विश्व में आर्थिक व प्रौद्योगिकी की दृष्टि से क्रमांक एक का देश बन पुनः विश्व गुरु बन सकेगा।

स्वदेशी अपनाना केवल आर्थिक नहीं बल्कि राष्ट्रीय कर्तव्य है। यह हमें आत्मगौरव और आत्मनिर्भरता की ओर ले जाता है। इसलिए कहा जाता है —

“स्वदेशी से ही स्वावलंबन संभव है।”

संदर्भ ग्रन्थ सूची-

- 1- <https://www.bing.com/ck/a?!&p=554c3a81fc31e239adfc259402d2ff50832351963834d50d1efa3b0b75bbc84bJmItdHM9MTc2MTUyMzlwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0b10df16-f8da-6cd9-2137->

cd90fcd62fb&psq=%e0%a4%b5%e0%a5%8b%e0%a4%95%e0%a4%b2+%e0%a4%a4%e0%a5%8b+%e0%a4%b2%e0%a5%8b%e0%a4%95%e0%a4%b2+&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cua2FtYWxqZWV0LmluL3ZvY2FsLWZvci1sb2NhbC8

- 2- <https://www.bing.com/ck/a?!&&p=ac41658145e0fb83cd6e04331318e7b9eea820dee6cdd14d2cd7a74d5354931bJmltdHM9MTc2MTUyMzlwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0b10df16-f8da-6cd9-2137-cd90fcd62fb&psq=%e0%a4%b5%e0%a5%8b%e0%a4%95%e0%a4%b2+%e0%a4%a4%e0%a5%8b+%e0%a4%b2%e0%a5%8b%e0%a4%95%e0%a4%b2+&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cubmFyZW5kcmFtb2RpLmluL2hplL3doYXQtaXMtdm9jYWwtZm9yLWxvY2FsLWhvd1pcy10aGUtZ292ZXJubWVudC1haWRpbmctbG9jYWwtYXJ0aXNhbnMtNTc5NDU4>
- 3- <https://www.bing.com/ck/a?!&&p=8974f6b6747356d511a8ab342922912f0728ef1f491ee8c32c28d48e12e3c5e0JmltdHM9MTc2MTUyMzlwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0b10df16-f8da-6cd9-2137-cd90fcd62fb&psq=%e0%a4%b8%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a6%e0%a5%87%e0%a4%b6%e0%a5%80+%e0%a4%b8%e0%a5%87+%e0%a4%b8%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%be%e0%a4%b5%e0%a4%b2%e0%a4%82%e0%a4%ac%e0%a4%a8%e2%80%99%e2%80%99+parichay&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuc2FtdmFkLmluL0VvY3JlLzlwMjUvOS8zL21ha2UtaW5kaWEtcHJvc3Blcm91cy1hbmQtc2VsZi1yZWxpYW50LXRocm91Z2gtc3dhZGVzaGkuaHRtbA>
- 4- <https://www.bing.com/ck/a?!&&p=99288cd706378603bb2a0b647da01609c65672966a26d167ed5450971ae2d4c0JmltdHM9MTc2MTUyMzlwMA&ptn=3&ver=2&hsh=4&fclid=0b10df16-f8da-6cd9-2137-cd90fcd62fb&psq=%e0%a4%b8%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%a6%e0%a5%87%e0%a4%b6%e0%a5%80+%e0%a4%b8%e0%a5%87+%e0%a4%b8%e0%a5%8d%e0%a4%b5%e0%a4%be%e0%a4%b5%e0%a4%b2%e0%a4%82%e0%a4%ac%e0%a4%a8%e2%80%99%e2%80%99+parichay&u=a1aHR0cHM6Ly93d3cuc2h0aWlhcy5jb20vaGluZGkvZGFpbHktdXBkYXRlcy9kYWiseS1uZXdzLWFuYWx5c2lzl3N3YWRlc2hpLW1vdmVtZW50LWFuZC1zZWxmLXJlbGhbnQtaW5kaWE>

कथा साहित्य में पर्यावरण

उमा बणिचुल
शोधार्थी

कथा का सामान्य अर्थ है 'कहानी', 'वृत्तांत', 'बात', 'आख्यान'। साहित्य का शाब्दिक अर्थ – 'शब्दों का साथ', 'शब्दों का मेल। शब्दों के माध्यम से रचनात्मक और कलात्मक अभिव्यक्ति जो किसी विशेष कला, संस्कृति एवं भाषा को उल्लेख किया जाता है। 'साहित्य' शब्द संस्कृत भाषा का शब्द है। इसकी व्युत्पत्ति 'सहित' शब्द में 'यत' प्रत्यय लगाने से हुई है। इसका अर्थ है 'साथ होना'।

'कथा साहित्य' हिन्दी अर्थ – 'कहानी सहित्य'। यह गद्य साहित्य का एक रूप है। इसमें, कहानियों, उपन्यासों, लघु कथाएँ आदि शामिल हैं। साहित्यकार अपनी कल्पनाओं के आधार पर घटनाओं, पात्रों और परिवेश का रचना करता है। कथा साहित्य का उद्देश्य काल्पनिक अभिव्यक्ति, मनोरंजन, ज्ञानवर्धन और सामाजिक जागरूकता।

'पर्यावरण' शब्द का पर्यायवाची शब्द परिवेश, वतावरण, परिदृश्य, आस-पास का आवरण और प्रकृति, परिधि आदि मानव समाज में रहता है। समाज आस-पास प्राकृतिक परिवेश से प्रभावित होता है। प्रभावित परिवेश के लिए ही जीवन में सुख – दुःख की अनुभूति मिलती है। जब परिवेश में अनुकूलता आए तब सुख एवं प्रतिकूल आने से दुःख प्रतीत होती है।

कथा साहित्य में कथा और पर्यावरण का महत्वपूर्ण संबंध होता है। डॉ. लक्ष्मीनारायण के विचार हैं कि "आज की कहानी कल प्रायः व्यक्ति के चरित्र के धरातल से निर्मित होकर अपने वास्तविक रूप में मनवैज्ञानिकता की ओर अमुख हो रही है इसलिए परिस्थिति चित्रण पर अधिक बल दिया जाता है, देश काल पर कम।"¹

पर्यावरण या परिवेश आधुनिक कहानी में सज्जा और उद्दीपन की प्राचीन परिपाटी से हट गया है। अब यह ज़मीन के संदर्भ में महत्व पा रहा है। आज की कहानी में कहानी की अवधारणा सज्जा निमित्त नहीं है। आधुनिक कहानीकार के लिए पर्यावरण की परिकल्पना का अर्थ है यथार्थ की परिकल्पना, जिसका वह कहानी में संप्राणता अभिव्यक्ति करता है। जीवन के नए सन्दर्भ कहानी में इतनी विविधता लिए हैं, लगता है कि मानव जीवन की विभिन्न संवेदनशील परिस्थितियाँ हैं। पर्यावरण तथा परिवेश को लेकर लिखी जाने वाली

कहानियाँ ही मानव जीवन की विभिन्न संवेदनशील परिस्थितियाँ हैं। वस्तुतः आज की कहानी ने परिवेश को शिथिल कर स्वभाविकता और विश्वसनीयता का पक्ष अपनाया है।

पर्यावरण कथा साहित्य का एक महत्वपूर्ण अंग माना जाता है जिस तरह मानव शरीर में एक अंग न होने से विकलंग कहा जाता है, उसी तरह कथा साहित्य में कथानक पात्र, कला, संवाद, भाषा शैली, पर्यावरण तथा परिवेश नहीं रहने से कहानी या उपन्यास की रचना निष्क्रिय है। साहित्य को मानव शरीर के समान माना जाता है। कहानी और उपन्यास को श्रेष्ठ बनाने के लिए अंगों की परिपूर्णता आवश्यक है। केवल कथानक एवं पात्र को लेकर हृदयस्पर्शी एवं मार्मिक कहानी रचना नहीं की जा सकती। साहित्यकारों को अपनी भावनाओं के मूर्त रूप प्रदान करने के लिए घटना के साथ-साथ घटना स्थल वहाँ के रहन-सहन, वहाँ की व्यवस्था वहाँ की स्थिति का पूरा ध्यान रखा जाता है। तब जा के पाठक के दिल को छु लेता है। डॉ. सरिता वशिष्ठ कहना है-"इस विश्व में भी वस्तु का निर्माण हुआ है, गोचर या अगोचर, लघु या महान, श्रेष्ठ या अश्रेष्ठ, उत्कृष्ट या निकृष्ट, जड़ या चेतन, प्रत्येक का थोड़ा बहुत कुछ ना

कुछ महत्व है। यहाँ तक कि छोटे सिक्के तक का भी समय पड़ने पर महत्व प्रतीत होता है। उसी प्रकार साहित्य जगत में भी साहित्य की विभिन्न विधाएँ विभिन्न तत्व तथा विभिन्न विचार धाराएँ अपना विशेष महत्व रखती है।²

साधारण जीवन में परिवेश मनुष्य को प्रभावित करता है। ठीक उसी प्रकार कहानी उसके पात्र, कथानक, घटनास्थल आदि को परिवेश प्रभावित करता है। प्रो.दिनेश भाई किशोरी का कहना है – “ प्रत्येक कहानी का अपना वातावरण तथा रंग होता है। परिवेश मुख्यतः पाठक की दृष्टि को रचना से बाँधकर उसकी अभिरुचि को पुष्ट करता है। पाठक कहानी पढ़ते समय उसमें डूब जाने में परिवेश का महत्वपूर्ण स्थान रहता है। पाठक परिवेश में सब कुछ भूलकर इस प्रकार निमग्न हो जाता कि मानो वह उसका एक अंग है। उसका कारण यही है कि परिवेश में पाठक में मनोवेगों, संवेगों अपना भावों को उद्बुद्ध करने की गहरी शक्ति होती है।

पर्यावरण के बिना कथा अधूरे है। कथा साहित्य में परिवेश अति आवश्यक एवं महत्वपूर्ण तत्व के रूप में परिगणित है। परिवेश के विभिन्न पक्ष- सामाजिक परिवेश, भागालिक एवं प्राकृतिक परिवेश, आर्थिक परिवेश, राजनीतिक परिवेश, सांस्कृतिक परिवेश आदि।

समूह में रहने वाला व्यक्ति को सामाजिक कहा जाता है। समाज से संबंधित ‘सामाजिक’ शब्द ‘समाज’ शब्द और ‘इक’ प्रत्यय से बना है। इसका उद्देश्य व्यक्तिपरक न होकर सार्वजनिक होते हैं। समाज का कर्तव्य है कि वह व्यक्ति-व्यक्ति के बीच सामाजिक व्यवस्था को अनुसरण करते हुए सामाजिक परिवेश को सुरक्षा देना एवं विकास करना।

भारतीय समाज में नारी को देवी माना गया है। नारी के बहुत रूप है – कभी माँ, कभी अर्धांगिनी, कभी बहन तो कभी बेटे के रूप में है। नारी को लक्ष्मी का स्थान देकर भी अपमानित और लांछित की जाती है। डॉ. ज्ञानवती आरोडा का कहना है – “नारी व्यथा की गाथा यद्यपि अत्यन्त पुरानी है, परंतु पुरानी होने पर भी नई है, नारी आज आगे बढ़ी है। इसमें संदेह नहीं है, परंतु इनकी व्यथा की कथाएँ आज भी अनंत है। स्वतंत्रता के पश्चात अनेक क्रान्तिकारी सामाजिक और आर्थिक परिवर्तन देश में हुए। उच्च वर्ग की नारी आगे बढ़ी है। प्रगति के अनेक कीर्तिमान उसने स्थापित किए हैं। परंतु सामान्य नारी आज भी दलित, पीड़ित, शोषित और उपेक्षित है। आम नारी जीवन की आम जरूरतों के लिए भी संघर्ष करती है। जीवन भर संघर्ष करती है, जीती है और संघर्ष करती है। नियम कायदे और कानून इसी के लिए है। आज भी समाज में पुरुष द्वारा नारी की अवहेलना होती है। उसको मानसिक एवं शारीरिक त्रास दिए जाते हैं।

‘बेटी’ मैत्रयी पुष्प की कहानी है। यह कहानी माँ- बाप द्वारा बेटों के नाम पर दंभ भरने वाले और बेटी को पराया धन समझकर शिक्षा से बंचित रखने वाली परंपरा के बारे में बताती है। ‘सिक्का बदल गया’ कृष्णा सोबती की कहानी है। इस कहानी में विभाजन से उत्पन्न दारुण परिस्थितियों के मार्मिक चित्रण के साथ मानवीय संघर्षों और मूल्यों पर आए विघटन का वर्णन हुआ है। यह कहानी एक विधवा नारी शाहनी की पराधीनता और विधवा की कहानी है। जिसमें शोषित वर्ग के बदलने सामाजिक मानदंडों का सफल चित्रण हुआ है।

समाज में अनेक प्रकार की विसंगतियाँ एवं समस्याएँ जैसे- अकेलेपन, नारी शोषण, टूटते परिवार, स्त्री पुरुष के नए संबंध, नारी का जातीय शोषण, आम आदमी का जीवन संघर्ष या बेचारगी निम्न, मध्य वर्ग का वैषम्यपूर्ण जीवन, सरकारी अर्थ व्यवस्था, भ्रष्टाचार, पुलिस व्यवस्था, अभाव ग्रस्त और त्रस्त युवावर्ग, वैवाहिक और विवाहित नर- नारी संबंध सामाजिक अंधविश्वास आदि सामाजिक परिवेश की उपज है। जिसका चित्रण कथा साहित्य में है।

कथा साहित्य में भारतीय जीवन को सामान्य रूप से गाँव, नगर और महानगर क्षेत्र में विभाजित किया जा सकता है। भौगोलिक परिवेश एवं उनका रंग ढंग से उसके रूप आकार देखकर कई भी परिवेश की स्थिति का अंदाज लगा सकता है कि वह ग्रामीण, नगर या महानगरीय परिवेश है। कथाकार जगदीशचंद्र ने अपने बहु चर्चित उपन्यास 'मुठी भर कंकर' में दिल्ली हरियाणा क्षेत्र के जाट किसानों के जीवन के कटु यथार्थ पक्ष को उजागर किया है। देश विभाजन के बाद पंजाब के विस्थापितों की दिल्ली पर छा जाने तथा आस- पास के गाँव के किसानों को बेघर तथा भूमिहीन होने की व्यथा का यथार्थ चित्रण किया गया है।

अर्थ व्यवस्था समाज का एक महत्वपूर्ण अंग है। अर्थ के आधार पर ही किसिका का सामाजिक स्तर निर्धारित किया जाता है। समस्त जीवन प्रक्रिया परिवेश के साथ संलग्न है। अर्थिक स्थिति गिरावट होने से पूरा अर्थ व्यवस्था प्रभावित होकर देश विकास में बाधा उत्पन्न होता है। वर्तमान समय में हमारे देश में बेरोजगारी सबसे बड़ी समस्या है। उच्च शिक्षा प्राप्त करने पर भी युवाओं को रोजगार नहीं मिल पा रहा है। युवाओं निराश होते हुए अपराधिक गैविधियों में लिप्त रहते हैं।

राजनीति शब्द का निर्माण 'राज' और 'नीति' शब्दों के मेल से हुआ है। साधारण रूप से राजनीति का अर्थ समाज और देश व्यवस्था की नीतियों सत्ता द्वारा निर्धारित है। दूसरे अर्थ में यह भी कहा जाता है कि राज्य का सुव्यवस्थित संचालन।

भारत देश स्वाधीन होने के बाद राजनीति की महत्व बढ़ गया है। लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था में राजनीतिक दलों ने अपना-अपना प्रभुत्व विस्तार करने के लिए गंदी नीतियों का प्रयोग कर रहा है। राजनीतिक लोगों के साथ साँठगाँठ होकर लोगों के हित के लिए किया गया अनुष्ठान भी अप्राकृतिक कार्य करके पर्यावरण को प्रभावित करता है। समकालीन कथाकार उदय प्रकाश जी की बहु चर्चित रचना है - 'पीली छतरी वाली लड़की'। इसमें कहा गया है कि विश्वविख्यात विद्याधाम का राजनीतिक आखाड़े में तब्दील होना, विद्याधाम का माफियाधाम होना, ख्याति संपन्न विश्वविद्यालय अप्रीतिकर कार्य में लिप्त रहना, छात्र ना चाहते हुए भी अप्राकृतिक आदि कार्य से धाम भ्रष्टाचार बन जाता है। इसमें राजनीति स्वार्थ, स्वहित, आत्मकल्याण को दर्शाया गया है। स्वार्थ भावना के कारण मनुष्य की सामाजिकता नष्ट हो जाती है। इसके अलावा 'झूठा सच', 'तमस', 'महाभोज', 'जुगलबंदी' आदि उपन्यासों में राजनीतिक परिवेश को अंकित किया गया है।

पर्यावरण ही पाठक को साहित्य में मग्न रखता है। ऋतुओं के समान है पर्यावरण। प्रकृति के लिए ऋतुएँ अनमोल उपहार है, जो अपने अनूठे रंगों और अहसासों से जीवन हरा भरा रहता है। ठीक उसी तरह पर्यावरण /परिवेश कथा साहित्य को समृद्ध करता है।

संदर्भ सूची :-

१. डॉ. लक्ष्मी नारायण लाल, हिन्दी कहानी में शिल्प विधि का विकास पृ.-३३९
२. प्रो. दिनेश भाई किशोरी, हिमांशु जोशी की कहानियों के परिवेश का अनुशीलन पृ.-१८
३. प्रो. दिनेश भाई किशोरी, हिमांशु जोशी की कहानियों के परिवेश का अनुशीलन पृ.-१८
४. प्रो. दिनेश भाई किशोरी, हिमांशु जोशी की कहानियों के परिवेश का अनुशीलन पृ.-२३

देवनागरी लिपि की वैज्ञानिकता

डॉ. कविता दत्त चव्हाण

सहायक अध्यापक, हिंदी विभाग

टिकाराम जगन्नाथ महाविद्यालय, खडकी पुणे 03

शोधालेख का सार

प्रस्तुत शोधालेख में देवनागरी लिपि का उद्भव और विकास को लेकर बात की है। अन्य लिपियों की तुलना में देवनागरी लिपि के उच्चारण एवं लेखन में सहजता अधिक है। देवनागरी लिपि में कई भाषाओं का परिपाक भी हुआ है। देवनागरी लिपि वैज्ञानिकता की कसौटी पर खरी उतरती है।

बीज शब्द

Graphology, Paleography, ब्राम्ही लिपि, सिन्धु घाटी की लिपि, हड़प्पा, मोहनजोदड़ो, खरोष्टि लिपि, चित्रलिपि, ताडपत्र, शिलालेख, ताम्रलेख, हस्तलेख, देवनागरी लिपि की वैज्ञानिकता, रोमन लिपि।

लिपि विज्ञान के लिए अंग्रेजी में दो शब्द प्रचलित हैं, एक है Paleography जिसका प्रयोग 'डॉ. बाबूराव सक्सेना' ने किया है। दूसरा शब्द है Graphology, जिसका प्रयोग 'डॉ. देवीशंकर अवस्थी' ने किया है। लिपि शब्द संस्कृत के 'लिप' धातु से बना है। जिसका अर्थ है, लपेटना। मानव भाषा को अंकित करने का साधन ही लिपि है। लिपि की सबसे बड़ी आवश्यकता है, भाषा और विचार के संरक्षण एवं प्रसार के लिए। प्रारंभ में धार्मिक प्रतिकों के चित्र, या फिर घड़ों पर बनाए गए चित्र, जादू-टोना करने के लिए जो लकीरें खींची जाती थीं दरअसल वो सब लिपि की ही मूलसामग्री थीं। पुराने लोगों के विचार हैं कि लिपि की उत्पत्ति है। परंतु यह गलत है, क्योंकि लिपि मानव की आवश्यकताओं की उपज है। यह भाषा और साहित्य के बाद अस्तित्व में आई है। मानव ने अपने श्रुत एवं स्मृत ज्ञान को चिरन्तन बनाने के लिए लिपि का आविष्कार किया है। साथ ही अपनी आवश्यकतानुसार इसमें निरंतर सुधार भी किया है। "इस तरह लिपि का उदय आदिम मानव के आत्यान्तिक आवश्यकताओं के कोड से हुआ है और इसका वर्तमान रूप अनेक स्थितियों से गुजर कर गठित हुआ है। लिपि विकास के मूल में मनुष्य की सौंदर्य प्रिय अभिरूचि और जिज्ञासु भूलें हैं। लिपि का रूप वह संवरता रहा है, संवरने में भूलें होती रही हैं और जाने अनजाने उसमें विकास होता गया है।"^१ लिपि का इतिहास हम देखेंगे तो सबसे पहले प्रतिक लिपि उसके बाद चित्र लिपि, भाव लिपि, विचार लिपि और अंत में ध्वनि लिपि इस तरह से लिपि का विकास होता गया है। भारतीय लिपि का श्रृंखलाबद्ध इतिहास ५०० ई. पू. से आरंभ होता है। बौद्धकाल से ही भारतीय लिपियों का लिखित रूप प्राप्त होता है। प्राचीन भारतीय लिपियों के अंतर्गत तीन लिपियों का अध्ययन किया जाता है। (१) सिंधु घाटी की लिपि (२) ब्रह्म लिपि (३) खरोष्टी लिपि। सिंधु घाटी के लिपि के प्राचीनतम नमूने हड़प्पा और मोहनजोदड़ो की खुदाई से प्राप्त पाषाण खंडों पर मिलते हैं। प्रायः विद्वान इसे द्रविड़ लिपि से उत्पन्न मानते हैं, तो कुछ विद्वान इसे सुमेरी लिपि से निकली मानते हैं। ब्राह्मी लिपि यह भारत की प्राचीनतम लिपि है। इस लिपि के प्राचीनतम लेख ५ शताब्दी ई. पू. से लेकर ३५० ई. तक के मिले हैं। यह लिपि अन्य लिपियों के तुलना में अधिक वैज्ञानिक थी। इस लिपि के प्राचीनतम नमूने बस्ती जिले में प्राप्त पिपरवा के स्तूप में तथा अजमेर जिले के बर्ली गाँव के शिलालेख में मिले हैं। ब्राह्मी लिपि के नामकरण के बारे में काफी मतभेद है। 'डॉ. राजबली पांडेय' के अनुसार "भारतीय आर्यों ने ब्रह्म (वेद अर्थात् ज्ञान) की रक्षा करने लिए इसको बनाया, इसी आधार पर इसका नाम ब्राह्मी पड़ा होगा।"^२ कुछ लोग इसे विदेशी लिपि से निकली हुई मानते हैं, तो कुछ लोग भारत में ही इसका आविष्कार हुआ ऐसा मानते हैं। 'डॉ. बाबूराव सक्सेना' इस संदर्भ में कहते हैं "असल बात तो यह है कि ब्राह्मी लिपि भारतवर्ष के आर्यों की अपनी खोज से निकला हुआ मौलिक आविष्कार है। इसकी प्राचीनता और सर्वांग सुंदरता से चाहे इसका कर्ता ब्रह्म देवता माना जाकर इनका नाम ब्राह्मी पड़ा, चाहे साक्षर

ब्राह्मणों की लिपि होने से बाहमी कहलाई हो और चाहे ब्रह्म की रक्षा का सर्वोत्तम साधन होने से इसको यह नाम दिया गया हो।^३ वस्तुतः ब्राह्मी लिपि का विकास सिंधु घाटी के लिपि से ही माना जाता है।

भारतीय लिपि के अंतर्गत तिसरी लिपि है खरोष्ठी लिपि। खरोष्ठी लिपि के प्राचीनतम लेख चौथी शताब्दी ई. पू. से तीसरी शताब्दी ई. तक है। इसके पुराने लेख शाहबाजगढी और मनसेहरा में मिले हैं। वैक्ट्रियन, कावुलियन, आर्यन, इंडोवैक्ट्रियन इत्यादी नामों से इस लिपि को जाना जाता है, किंतु अधिक प्रचलित नाम ब्राह्मी ही है।

अब ब्राह्मी लिपि के अंतर्गत ३५० ई. के बाद दो शैलियाँ विकसित हुईं। उत्तरी और दक्षिणी शैली। ब्राह्मणों के इसी उत्तरी शैली से गुप्त लिपि का विकास हुआ। और गुप्त लिपि से कुटिल लिपि विकसित हुई। इसी कुटिल लिपि से प्राचीन नागरी और बाद में आधुनिक नागरी का विकास हुआ है। प्राचीन नागरी का प्रचार-प्रसार १६वीं शती तक पाया जाता है। यही नागरी लिपि को हम देवनागरी लिपि से संबोधित करते हैं। यह ब्राह्मणों की सच्ची उत्तराधिकारिणी लिपि है। देवनागरी लिपि का सर्वप्रथम प्रयोग गुजरात के नरेश जयभट्ट के (७ वी ८ वी ई. शती) के एक शिलालेख में हुआ है। ८ वीं शती के राष्ट्रकुट नरेशों ने भी इसका प्रयोग किया है। उत्तर भारत, मध्यप्रदेश, बिहार, महाराष्ट्र, राजस्थान गुजरात आदि प्रांतों में उपलब्ध शिलालेख ताम्रलेख, हस्तलेख आदि देवनागरी के भारत के सर्वाधिक क्षेत्रों में प्रचार की सूचना देते हैं। इस संदर्भ में 'डॉ. धीरेन्द्र वर्मा' कहते हैं "राजस्थान, उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य भारत विध्य प्रदेश तथा मध्यप्रदेश में इस काल के लिए प्रायः समस्त शिलालेख, ताम्रपत्र आदि में नागरी लिपि ही पायी जाती है।"^४ महाराष्ट्र में इसे 'बालबोध' की संज्ञा मिली थी। देवनागरी के विषय में 'डॉ. उदयनारायण तिवारी' ने लिखा है "प्राचीन काव्य में पश्चिमी उत्तर प्रदेश, गुजरात, राजस्थान एवं महाराष्ट्र में इसका प्रचार प्रसार था..... मध्यप्रदेश की लिपि होने के कारण देवनागरी अत्यंत महत्वपूर्ण लिपि है। इसमें लिखित सब के सब प्राचीन लेख सातवीं-आठवीं शताब्दी के हैं। ग्यारहवीं शताब्दी तक यह लिपि पूर्णता प्राप्त कर चुकी थी और उत्तरी भारत में सर्वत्र इसका बोलबाला था। गुजरात, महाराष्ट्र तथा राजस्थान में इसके ताड़पत्र पर लिखे हुए अनेक प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ उपलब्ध हैं।"^५ देवनागरी लिपि के नामकरण के बारे में विद्वानों में मतभिन्नता है। नगरों में प्रचलित होने के कारण यह नागरी लिपि कहलाई। कुछ विद्वानों का मानना है कि गुजरात के नागर ब्राह्मणों द्वारा प्रयोग में लाये जाने के कारण इसका नाम देवनागरी पड़ा। देवनागर अर्थात् काशी में प्रचार के कारण यह देवनागरी कहलाई। देवनागरी लिपि के विकास के बारे में बात करें तो सर्वप्रथम इसका प्रयोग गुजरात के 'राजा जयभट्ट' ने सातवीं आठवीं शताब्दी में एक शिलालेख में किया है। 'डॉ. त्रिलोकीनाथ सिंह' ने 'सुगम भाषा विज्ञान' में नागरी लिपि के विकास के बारे में कहा है... "आठवीं शताब्दी के राष्ट्रकुट नरेशों के राज्य में इस लिपि का प्रचार था। बडौदा के ध्रुवराज के ९ वीं शती के राजकीय आदेशों में इसी लिपि का प्रयोग हुआ है। गुजरात में तो १७ वीं शती तक इसी का प्रचार था।"^६ विकासात्मक दृष्टि से देखा जाय तो नागरी के वर्षों में दसवीं शताब्दी से कमशः विकास होता गया है। 'डॉ. ओझाजी' के मतानुसार "ई. सन की दसवीं शताब्दी के उत्तरी भारत वर्ष की नागरी लिपि में कुटिल लिपि के भाँति अ, आ, प, य, प और स के सिर दो दो अंशों में विभक्त मिलते हैं, परंतु ग्यारहवीं शताब्दी से वे दोनों अंश मिलकर सिर की एक लकीर बन जाते हैं और प्रत्येक अक्षर का सिर इतना लंबा रहता है, जितनी कि अधर की चौड़ाई होती है। ग्यारहवीं शताब्दी की नागरी लिपि वर्तमान नागरी से मिलती जुलती है और बारहवीं शताब्दी से वर्तमान नागरी बन गई है।....ई. स की बारहवीं शताब्दी से लगातार अब तक नागरी लिपि बहुधा एक ही रूप में चली आ रही है।"^७

वास्तव में ग्यारहवीं शताब्दी में नागरी लिपि का पर्याप्त विकास हो गया था। आधुनिक नागरी के अधिकांश लिपि प्रतिकों का विकास परंपरागत है और कुछ लिपि चिन्हों को उसने अन्य लिपियों से लेकर अपनी उदारता एवं विकासशीलता का परिचय दिया है। सम्प्रति देवनागरी में ४८ लिपि संकेत हैं जो स्वर व्यंजन इन दो मुख्य वर्गों में विभक्त है। नागरी लिपि के हजार वर्षों के जीवन-काल में प्रायः सभी अक्षरों में न्यूनाधिक रूप में परिवर्तन मिलता है। 'डॉ. भोलानाथ तिवारी' ने नागरी लिपि में कुछ महत्वपूर्ण बातों पर दृष्टिपात किया है।

1. फारसी का प्रभाव नागरी पर देखा जा सकता है। नागरी में नुक्ते या बिंदु का प्रयोग फारसी के प्रभाव के कारण ही है। जैसे: ड-ड, ढ-ढ।
2. मराठी के प्रभाव के कारण नागरी में 'अ' का ही प्रयोग होता है।
3. नागरी लिपि को शिरोरेखा के बिना लिखना गुजराती का प्रभाव है।
4. अंग्रेजों के पूर्ण प्रचार के बाद ऑफिस, कॉलिज जैसे शब्दों में 'ऑ' को स्पष्टतः लिखने के लिए नागरी लिपि में ऑ का प्रयोग होने लगा है।
5. नागरी लिपि में विराम चिन्हों का प्रयोग होने लगा है। पूर्ण विराम के लिए अब अंग्रेजी की तरह बिंदु का भी प्रयोग होता है। 'डॉ. मनमोहन गौतम' ने अपनी पुस्तक 'सरल भाषा विज्ञान' में नागरी लिपि की वैज्ञानिकता को इस प्रकार स्पष्ट किया है....
१. संसार की अन्य लिपियों की तुलना में देवनागरी अधिक वैज्ञानिक है। उसको वर्णमाला के अक्षरों का वर्गीकरण वैज्ञानिक रीति से किया गया है। नागरी वर्णमाला स्वर और व्यंजन के नाम से अभिहित है। यूरोपिय और अरबी आदि लिपियों की भाँति स्वर और व्यंजन को एक साथ नहीं मिला दिया है। नागरी में स्वरों का ह्रस्व और दीर्घ विभाजन वैज्ञानिक है। व्यंजनों का स्थान के अनुसार वर्गीकरण नागरी की सबसे बड़ी विशेषता है।
जैसे : कंठ्य क, ख ग, घ, ङ, तालव्य च, छ, ज, झ, ञ, त्र, मूर्धन्य ट, ठ, ड, ढ, ण,
दंत्य त, थ, द, ध, न, ओष्ठ्य प, स. ह। प, फ, ब, भ, म, अन्तस्थ य, र, ल, व, ऊष्म श,
२. नागरी लिपि में एकसूत्रता मिलती है। भारत की अन्य लिपियों में भी यह गुण पाया जाता है। काश्मीर की शारदा लिपि से लेकर तमिलनाडु की तमिल लिपि तक सभी लिपियों की वर्णमाला एक ही कम में है। यह प्राचीन भारत की सांस्कृतिक एकता का प्रमाण है।
३. इसका क्षेत्र व्यापक है। हिमालय से लेकर महाराष्ट्र और हिसार से लेकर बिहार तक इसी क प्रयोग होता है। यह भारत के सबसे बड़े हिंदी भाषा-भाषी प्रदेश की लिपि है।
४. नागरी लिपि ही कुछ थोड़े भेद के साथ बंगाली, उड़िया, गुजराती, असमिया, और गुरुमुखी लिपि है। मराठी को लिपि तो देवनागरी ही है। ब्राह्मी की उत्तराधिकारणी होने के कारण समस्त आधुनिक भारतीय लिपियों से इसका यत्किंचित् साम्य है।
५. संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश का समस्त साहित्य देवनागरी लिपि में है। ज्योतिष, गणित, धर्मशास्त्र, दर्शन, व्याकरण, तंत्र-साहित्य सब कुछ नागरी लिपि में है। इसलिए अहिंदी भाषा-भाषी भले ही हिंदी से अनभिज्ञ हों पर देवनागरी से कोई अपरिचित नहीं है, क्योंकि संस्कृत के पठन-पाठन का माध्यम ही नागरी लिपि है।
६. नागरी में एक ध्वनि के लिए एक ही चिन्ह है, जबकि उर्दू और अंग्रेजी में ऐसा नहीं है। उर्दू में 'स' ध्वनि के लिए दो वर्ण 'सोन' और 'स्वाद' है तो 'ज' के लिए चार वर्ण है जे, जहे, ज्याद, जोय और 'त' के लिए ते और तोय दो वर्ण है। इसी प्रकार अंग्रेजी के लिए 'क' ध्वनि के लिए k, c, ch, q इत्यादी लिपि चिन्ह है।

निष्कर्ष

निष्कर्षतः देवनागरी लिपि सभी लिपियों की तुलना में अधिक सरल, क्योंकि इसमें जो बोला जाता है वही लिखा भी जाता है। देवनागरी की सबसे बड़ी विशेषता यह है कि अक्षरों के ऊपर खींची जाने वाली क्षैतिज रेखा (शिरोरेखा) है, जो शब्दों को आपस में जोड़ती है। नागरी लिपि वैज्ञानिक तथा देश की सांस्कृतिक परंपरा के अनुकूल है, इसलिए हम कह सकते हैं विश्व की कोई भी लिपि इसके समकक्ष ठहर नहीं सकती।

संशोधन पद्धति

विक्षेपणात्मक, वर्णनात्मक पद्धति और वैज्ञानिक पद्धति।

संदर्भ ग्रंथ -

- १) हिंदी भाषा नागरी लिपि और अंक डॉ. जयंतीप्रसाद, पृ. १९५

- २) सरल भाषा विज्ञान डॉ. अशोक के शाह, पृ. २६४
- ३) वही पृ. २६६
- ४) वही पृ. २६९
- ५) वही पृ. २७०
- ६) वही पृ. २७०
- ७) वही पृ. २७०
- ८) भाषा विज्ञान एवं भाषाशास्त्र डॉ. कपिलदेव द्विवेदी
- ९) भाषाविज्ञान डॉ. भोलानाथ तिवारी
- १०) सामान्य भाषा विज्ञान डॉ. बाबूराव सक्सेना

कालिदास के नाटकों में जनस्वर की अभिव्यक्ति: लोकतांत्रिक मूल्यों के आलोक में एक अध्ययन

डॉ. प्रीति श्रीवास्तव

एसोसिएट प्रोफेसर, डिपार्टमेंट ऑफ़ संस्कृत, एस. एन. डी. टी. कॉलेज ऑफ़ आर्ट्स एंड
एस. सी. बी. कॉलेज ऑफ़ कामर्स एंड साइंस फॉर वीमेन, चर्चगेट, मुंबई- 400020

शोधसार:

संस्कृत साहित्य में कालिदास केवल काव्य-सौंदर्य के शिल्पी नहीं, बल्कि मानवीय और सामाजिक मूल्यों के संवाहक भी हैं। उनके नाटकों में न केवल काव्यगत सौन्दर्य और रसात्मकता का उत्कर्ष मिलता है, अपितु सामाजिक चेतना, नैतिक उत्तरदायित्व और जनकल्याण की भावना का भी प्रखर स्वर निहित है। कालिदास विरचित “अभिज्ञानशाकुन्तलम्”, “मालविकाग्निमित्रम्” तथा “विक्रमोर्वशीयम्” जैसे नाटकों में राजा और प्रजा, नारी और पुरुष, तथा धर्म और शासन के बीच एक संतुलित संवाद दृष्टिगोचर होता है, जो लोकतांत्रिक मूल्यों की ओर संकेत करता है। इन ग्रंथों में कालिदास का दृष्टिकोण राजसत्ता को लोकसेवा से जोड़ता है, जहाँ शासन का केन्द्र ‘जनहित’ है न कि ‘सत्तालिप्सा’। उनके पात्र सामाजिक समरसता, स्त्री-सम्मान, सहानुभूति और न्याय के प्रतीक हैं। यह अध्ययन इस तथ्य को प्रतिपादित करता है कि कालिदास के नाट्य-संसार में ‘लोकस्वर’ केवल पृष्ठभूमि नहीं है, अपितु नैतिक शासन और मानवीय मूल्यों का प्राणतत्त्व भी है।

इस प्रकार, कालिदास के नाटक भारतीय लोकतांत्रिक चिंतन के प्रारंभिक स्वरूप को प्रस्तुत करते हैं, जहाँ धर्म, न्याय और जनसहभागिता का अद्वितीय संगम परिलक्षित होता है। यह अध्ययन आधुनिक युग में भी इन मूल्यों की प्रासंगिकता को रेखांकित करता है।

तुलनात्मक दृष्टि से, कालिदास के युग में शासन व्यवस्था राजतंत्री होते हुए भी उसमें लोकमंगल की भावना और नीति-संगत शासन की परंपरा निहित थी। राजा को “जनसेवक” और “धर्मपालक” के रूप में देखा गया, जो आज के लोकतांत्रिक तंत्र में चुने हुए प्रतिनिधियों के उत्तरदायित्व से साम्य रखता है। जहाँ प्राचीन युग में जनस्वर अप्रत्यक्ष रूप से नीति, धर्म और संवाद के माध्यम से प्रकट होता था, वहीं आज के युग में वही स्वर प्रत्यक्ष रूप में जनता की भागीदारी, अधिकारों और नीति-निर्माण की प्रक्रिया में दिखाई देता है। कालिदास का नाट्य-दर्शन इस निरंतरता को उजागर करता है कि सत्ता का परम उद्देश्य सदैव ‘जनकल्याण’ ही होना चाहिए, चाहे वह प्राचीन राजतंत्र हो अथवा आधुनिक लोकतंत्र।

मुख्य शब्द:

कालिदास, संस्कृत नाटक, लोकतांत्रिक मूल्य, जनस्वर, धर्म और न्याय।

प्रस्तावना:

महाकवि कालिदास का नाट्य-शिल्प केवल कलात्मक उत्कृष्टता का प्रतीक नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना और सुशासन का जीवंत दर्शन भी है। उनके नाटकों अभिज्ञानशाकुन्तलम्, विक्रमोर्वशीयम् और मालविकाग्निमित्रम् में सौंदर्य और रस के साथ-साथ नैतिक मूल्यों, स्त्री-सम्मान और जन-कल्याण का अद्भुत समन्वय मिलता है।

कालिदास के अनुसार शासन का मूल आधार 'लोकहित' है। उनका दर्शन "राजा धर्मेण पालयेत्, प्रजानां हितकाम्यया" के सिद्धांत पर अवलंबित है, जहाँ शासक सत्ता का स्वामी नहीं, अपितु प्रजा का सेवक है। यद्यपि उनका युग राजतंत्रीय था, किंतु उनके नाटकों में निहित जनसहभागिता, न्यायप्रियता और सामाजिक उत्तरदायित्व की भावना आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्यों की वैचारिक पूर्वपीठिका तैयार करती है।

उनके पात्र, चाहे वे राजमहल के हों या तपोवन के, सदैव नैतिकता और सहानुभूति से संचालित होते हैं। कालिदास यह स्थापित करते हैं कि वही कर्म श्रेष्ठ है जो लोककल्याण को समर्पित हो- "सर्वं लोकहितं कर्म"। इस प्रकार, उनका साहित्य प्राचीन धार्मिक-राजनीतिक संरचनाओं और आधुनिक मानवीय अधिकारों के मध्य एक सेतु का कार्य करता है। यह शोधपरक दृष्टिकोण सिद्ध करता है कि कालिदास की रचनाएँ आज भी सामाजिक-राजनीतिक विमर्श में अत्यंत प्रासंगिक हैं।

साहित्य-समीक्षा एवं उद्देश्य:

कालिदास के नाटकों पर उपलब्ध साहित्य अत्यंत विस्तृत है, जो मुख्यतः उनकी काव्य-प्रतिभा, रस-योजना और सौंदर्यशास्त्र पर केंद्रित रहा है। भरतमुनि के नाट्यशास्त्र से लेकर आधुनिक विद्वानों जैसे ए.बी. कीथ, मोनियर-विलियम्स और हजारीप्रसाद द्विवेदी तक ने कालिदास को सामाजिक चेतना और मानवीय संवेदनाओं का प्रतिनिधि माना है। कीथ के अनुसार, उनके नाटकों में 'राजधर्म' और 'जनधर्म' का अद्भुत समन्वय मिलता है।

विद्वानों ने शकुन्तला, मालविका और उर्वशी जैसे पात्रों के माध्यम से स्त्री-गरिमा और सामाजिक न्याय को रेखांकित किया है। साथ ही, कौटिल्य के अर्थशास्त्र और मनुस्मृति में वर्णित राजधर्म के सिद्धांतों की झलक भी उनके पात्रों के आचरण में दिखाई देती है। तथापि, वर्तमान शोध साहित्य में एक स्पष्ट 'रिक्तता' दृष्टिगोचर होती है। अधिकांश विश्लेषण कलात्मक और भाषाई पक्षों तक सीमित रहे हैं, जबकि लोकतांत्रिक मूल्यों, जनभागीदारी और शासन की नैतिक जवाबदेही जैसे आधुनिक राजनैतिक आयामों पर गहन विमर्श की कमी है। यह शोध इसी अभाव को पूर्ण करने का प्रयास करता है। यह कालिदास के नाट्य-संसार को केवल एक साहित्यिक कृति के रूप में नहीं, अपितु भारतीय लोकतांत्रिक चिंतन के प्रारंभिक स्वर के रूप में विश्लेषित करता है, जहाँ जनस्वर और नैतिक नेतृत्व को समेकित रूप में प्रस्तुत किया गया है।

शोध-पद्धति:

यह शोध-पद्धति कालिदास के नाट्य-साहित्य में निहित जनस्वर, मानवीय मूल्यों और लोकतांत्रिक तत्वों के अन्वेषण हेतु एक बहुआयामी और तुलनात्मक-विश्लेषणात्मक दृष्टिकोण अपनाती है। जिसमें सर्वप्रथम, अभिज्ञानशाकुन्तलम्, मालविकाग्निमित्रम् और विक्रमोर्वशीयम् का मूलपाठ-आधारित पाठविश्लेषण किया गया, ताकि लोक-कल्याण और सामाजिक उत्तरदायित्व के बिंदुओं को पहचाना जा सके। इसके साथ ही, अध्ययन में ऐतिहासिक-प्रासंगिक पद्धति अपनाई गई, जिसमें तत्कालीन राजतंत्रीय व्यवस्था और धर्म-नीति का अवलोकन किया गया है, जिससे उस युग में जनस्वर की उपस्थिति को समय के संदर्भ में समझा जा सके। शोध का सबसे महत्वपूर्ण आयाम तुलनात्मक विश्लेषण है, जिसके माध्यम से प्राचीन राजनैतिक मूल्यों तथा आधुनिक लोकतांत्रिक सिद्धांतों के बीच साम्य एवं भिन्नताओं का निरूपण किया गया है। अध्ययन की विश्वसनीयता सुनिश्चित करने हेतु प्राचीन टीकाओं से लेकर आधुनिक शोध-पत्रों और नाट्यशास्त्रीय ग्रंथों का आलोचनात्मक परीक्षण किया गया है। अंततः, यह अध्ययन

वर्णनात्मक और व्याख्यात्मक विधियों के समन्वय से कालिदास के नाटकों में उपस्थित जनस्वर का एक तर्कसंगत और समयानुकूल चित्र प्रस्तुत करता है।

अभिज्ञानशाकुन्तलम्:

भारतीय संस्कृत साहित्य में कालिदास का अभिज्ञानशाकुन्तलम् न केवल प्रणय और विरह की मार्मिक कथा के लिए विख्यात है, अपितु यह तत्कालीन समाज एवं राजव्यवस्था के आदर्शों का भी दर्पण है। किसी भी शासन प्रणाली की सफलता में जनमत की भूमिका सर्वोपरि होती है, और लोकतांत्रिक व्यवस्था में तो जनमत ही सत्ता का आधार होता है। प्राचीन भारतीय ग्रंथों, विशेषकर कौटिल्य के अर्थशास्त्र और मनुस्मृति में, राजा के लिए प्रजा-कल्याण और राजधर्म का पालन अनिवार्य बताया गया है। दुष्यन्त स्वयं एक धर्मपरायण राजा है, और उसके शासन में प्रजा की सुख-शांति ही उसका परम कर्तव्य है। यहीं से लोकतांत्रिक मूल्यों की ओर इशारा करने वाले तत्व उभरते हैं।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाटक की पृष्ठभूमि यद्यपि राजतंत्रात्मक है, तथापि राजा दुष्यन्त के आचरण, प्रजा के प्रति उसके समर्पण और कुछ नाटकीय प्रसंगों में निहित सिद्धांतों में उत्तरदायित्व, प्रजा कल्याण, और जनमत का सम्मान जैसे आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्यों के बीज स्पष्ट रूप से दिखाई देते हैं। इसमें राजधर्म की अवधारणा केंद्रीय है। नाटक में सीधे प्रत्यक्ष लोकतंत्र की भाँति जनमत का हस्तक्षेप नहीं है, परंतु अप्रत्यक्ष रूप से इसकी सत्ता को स्वीकार किया गया है। जनमत का यह दबाव राजधर्म की मर्यादा और राजा की लोक-निन्दा के प्रति संवेदनशीलता में निहित है। नाटक में एक अत्यंत महत्वपूर्ण सूक्ति मिलती है जो 'जनस्वर' और 'लोक' के महत्व को दर्शाती है-

“अविश्रामोऽयं लोकतन्त्रस्य सर्वाधिकारः”

– (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, पञ्चम अङ्क)

इस सूक्ति में कहा गया है कि 'लोकतन्त्र अथवा प्रजा पालन में सन्नद्ध राजा को विश्राम करने का अवकाश नहीं होता।' यह उक्ति सीधे तौर पर राजा के अखंड उत्तरदायित्व को दर्शाती है। यहाँ प्रयुक्त 'लोकतन्त्र' शब्द को आधुनिक (शासन-प्रणाली) के अर्थ में लेना काल-बाह्य होगा। संस्कृत साहित्य में 'लोकतन्त्र' का अर्थ मुख्य रूप से 'लोक की व्यवस्था' या 'सांसारिक रीति' से होता है, न कि आज के 'शासन का रूप' से। किन्तु, अकादमिक रूप से, इस शब्द की उपस्थिति ही राजा के कर्तव्यों को 'लोक-केंद्रित' सिद्ध करती है। 'अविश्रामोऽयम्' (अविश्राम) का प्रयोग यह बताता है कि राजा का सबसे बड़ा और निरंतर चलने वाला कार्य लोक से जुड़ा है। यह सिद्धांत आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्य उत्तरदायित्व की निरंतरता को प्रतिध्वनित करता है। लोकतंत्रीय शासन-व्यवस्था के संदर्भ में महाकवि का मत है कि शासक के लिए प्रजा अपनी संतान के सदृश होती है। राजा को निरङ्कुश एवं स्वेच्छाचारी न होकर प्रजा के हित को सर्वोपरि धर्म मानना चाहिए –

‘प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा।’ – (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 5/5)

कालिदास की दृष्टि में शासन-प्रशासन तभी उल्लेखनीय हो सकता है, जब शासक सदैव लोकहित में अपने सुखों का परित्याग कर निरन्तर निष्काम भाव से प्रजा हित में लगा रहे –

स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः प्रतिदिनमथवा ते वृत्तिरेवंविधैव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्तीत्रमुष्णं शमयति परितापं छायाया संश्रितानाम्॥

– (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 5/7)

अभिज्ञानशाकुन्तलम् (6/23) में वर्णित प्रजा के हित-साधन की राजा की चिन्ता प्रशंसनीय है। उसकी घोषणा थी कि प्रजा-जन में यदि किसी का कोई सम्बन्धी मर गया हो तो उसके स्थान पर वह उसे ही अपना सम्बन्धी समझे। अंततः, शाकुन्तल में भरतवाक्य के द्वारा कहा गया है कि 'राजा प्रजाजनों के हित साधन में सदैव तत्पर रहें' – 'प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः' – (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, 7/34) यह पंक्ति यथार्थ ही नहीं, वस्तुतः आदर्श की अभीप्सा की ही द्योतक है। इसप्रकार राजा को अपनी व्यक्तिगत इच्छाओं और विश्राम को त्याग कर, अखंड रूप से प्रजा के प्रति समर्पित रहना है। यह समर्पण ही अप्रत्यक्ष रूप से जनस्वर का सम्मान है। दुष्यन्त का शासनकाल इस बात का प्रमाण है कि एक आदर्श राजा का जीवन तपस्या के समान होता है। आधुनिक लोकतंत्र में भी सरकारें इसी जनसेवा और उत्तरदायित्व के सिद्धांत पर कार्य करती हैं।

नाटक के पञ्चम अङ्क में, जब दुष्यन्त शकुन्तला को पहचानने से इनकार करता है, तब भी वह अपने राजधर्म को सर्वोपरि रखता है। यहाँ दुष्यन्त द्वारा शापवश शकुन्तला के परित्याग (प्रत्याख्यान) का प्रसंग जन की शक्ति को सूक्ष्म रूप से दर्शाता है। यह सत्य है कि राजा का निजी जीवन भी सार्वजनिक होता है। शकुन्तला का परित्याग, चाहे वह विस्मृति के कारण ही हुआ हो, एक अधर्म था। राजा के इस कृत्य से उसकी लोक-छवि पर गहरा आघात लगने की संभावना थी। यद्यपि अभिज्ञानशाकुन्तलम् में परित्याग का कारण शाप था, न कि स्पष्ट लोक-निन्दा, जैसा कि भवभूति के उत्तररामचरित में श्रीराम द्वारा सीता के त्याग का कारण था। तथापि, दुष्यन्त जब स्मृति लौटने पर पश्चात्ताप करता है, तो उसके मन में केवल शकुन्तला के प्रति अन्याय का दुःख नहीं होता, बल्कि एक राजर्षि के रूप में अपने कर्तव्य-भ्रष्ट होने की गहरी वेदना भी होती है। यह वेदना इस बात का प्रमाण है कि राजा को अपनी प्रजा के समक्ष नैतिक रूप से त्रुटिहीन होना आवश्यक था। अतएव प्रजा का विश्वास ही राजतंत्र की वास्तविक शक्ति थी। दुष्यन्त किसी भी ऐसे आचरण से बचना चाहता था जो प्रजा के इस विश्वास को भंग करे, और यही लोक-निन्दा के प्रति उसकी संवेदनशीलता थी। शकुन्तला की पुनःप्राप्ति और उसका राजमहल में आगमन, राजा द्वारा अपनी नैतिक त्रुटि को सुधारने और जनता के समक्ष अपनी प्रतिष्ठा को पुनः स्थापित करने का प्रयास है।

कालिदास ने राजा दुष्यन्त के माध्यम से यह स्थापित किया है कि शासन की मर्यादा राजा के व्यक्तिगत भोग से कहीं अधिक महत्वपूर्ण है। राजा का शरीर प्रजा के हित-साधन के लिए है, व्यक्तिगत सुख के लिए नहीं।

“दुःखाय तत्कृतमिष्टमद्य मे, यदात्मनः प्रीतिषु साध्वसो महान्”

– (सौन्दरनन्दम्, 2 /64)

अर्थात्, 'आज मुझे वह सब कार्य करना प्रिय लगता है, जिससे प्रजा को सुख मिले और अपनी व्यक्तिगत प्रीति (सुखों) में मुझे महान भय लगता है।' यह कथन स्पष्ट रूप से लोकतांत्रिक शासन के उस मूलभूत सिद्धांत को प्रतिपादित करता है जहाँ लोक-प्रतिनिधि को अपने व्यक्तिगत स्वार्थों से ऊपर उठकर जनहित को प्राथमिकता देनी होती है। राजा का यह आत्म-नियंत्रण और प्रजा के प्रति समर्पण ही उस युग में जनस्वर की अभिव्यक्ति का सबसे शक्तिशाली माध्यम था। यह सिद्ध करता है कि लोकतांत्रिक मूल्यों के बीज प्राचीन भारतीय राजधर्म की अवधारणा में गहराई से निहित थे।

निष्कर्षतः अभिज्ञानशाकुन्तलम् में जनस्वर की अभिव्यक्ति प्रत्यक्ष न होकर राजधर्म और प्रजा-कल्याण के आदर्शों में समाहित है। कालिदास ने प्राचीन भारतीय राजव्यवस्था में उन सिद्धांतों को स्थापित किया, जहाँ राजा केवल दैवीय अधिकार से नहीं, बल्कि जन-विश्वास और उत्तरदायित्व की भावना से शासन करता था। यह लोक-केंद्रित शासन का मॉडल लोकतांत्रिक मूल्यों जैसे- जवाबदेही, पारदर्शिता, और जनसेवा से गहराई से जुड़ा हुआ है।

अतः यह शोध सिद्ध करता है कि यद्यपि कालिदास का युग राजतंत्र का था, तथापि उनके नाटक में जनस्वर को एक नैतिक शक्ति के रूप में स्वीकार किया गया है, जो किसी भी शासक के निर्णयों और आचरण को प्रभावित करती है। यह प्राचीन भारतीय साहित्य की वह अमूल्य धरोहर है जो यह दर्शाती है कि लोकतांत्रिक चेतना भारतीय संस्कृति में अनादि काल से प्रवाहित रही है।

मालविकाग्निमित्रम्:

महाकवि कालिदास विरचित 'मालविकाग्निमित्रम्' एक शृंगार-प्रधान नाटक है, जो शृंगारवंशीय राजा अग्निमित्र और विदर्भ की राजकुमारी मालविका के प्रणय तथा विवाह पर केंद्रित है। यद्यपि यह राजमहल की प्रेम-कथा है, तथापि गहन विश्लेषण से यह ज्ञात होता है कि नाटक में तत्कालीन सामाजिक और राजनीतिक चेतना तथा जनता की मौन उपस्थिति के संकेत विद्यमान हैं। प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य नाटक के विभिन्न तत्वों, विशेषकर प्रस्तावना (पूर्वरंग), विदूषक के कथनों और राजा के नैतिक दायित्व के चित्रण के माध्यम से जन-अभिव्यक्ति के स्वरूप को लोकतांत्रिक मूल्यों जैसे - विवेकशीलता, न्याय, और राजा के प्रति प्रजा का नैतिक नियंत्रण के आलोक में उजागर करना है।

यह सत्य है कि संस्कृत साहित्य में नाटक केवल मनोरंजन का साधन नहीं थे, अपितु वे तत्कालीन समाज का दर्पण भी थे। कालिदास के नाटकों में जहाँ एक ओर राजसी वैभव और प्रेम का चित्रण मिलता है, वहीं दूसरी ओर शासक और शासित के बीच के नैतिक संबंध भी रेखांकित होते हैं। 'मालविकाग्निमित्रम्' में, राजा अग्निमित्र का व्यक्तिगत प्रेम-प्रसंग राज्य के राजनीतिक घटनाक्रमों (जैसे विदर्भ युद्ध और अश्वमेध यज्ञ) के समानांतर चलता है। शोध का केंद्रीय बिंदु यह है कि क्या इस राजसी कथानक में 'जनस्वर' की कोई अभिव्यक्ति है, और यदि है, तो वह किस हद तक आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्यों (जैसे विवेकशील निर्णय और जनहित सर्वोपरि) का समर्थन करती है।

नाटक की प्रस्तावना (पूर्वरंग) में, सूत्रधार एक अत्यंत महत्वपूर्ण श्लोक कहता है -

“पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि काव्यं नवमित्यवद्यम्।

सन्तः परीक्ष्यान्यतरद्भ्रजन्ते मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥”

- (मालविकाग्निमित्रम्, 1/2)

इसका अर्थ है - 'न तो केवल पुराना होने से ही सब कुछ अच्छा होता है, और न ही नया होने से सब कुछ बुरा होता है। ज्ञानी (सज्जन) व्यक्ति परीक्षा करके दोनों में से श्रेष्ठ को ग्रहण करते हैं, जबकि मूर्ख व्यक्ति दूसरे की बुद्धि से प्रेरित होते हैं।' यह कथन व्यक्तिगत विवेक और आलोचनात्मक चिंतन के मूल्य को स्थापित करता है। यह किसी भी सत्ता (चाहे वह प्राचीन परंपरा हो या नया शासन) को आँख मूंदकर स्वीकार न करने का आग्रह है। यह जनता को स्वतंत्र रूप से मूल्यांकन करने की प्रेरणा देता है, जो लोकतंत्र का मूल आधार है।

सर्वविदित है कि संस्कृत नाटकों में विदूषक केवल हास्य उत्पन्न करने वाला पात्र नहीं होता, बल्कि वह अक्सर राजा की आलोचना को अप्रत्यक्ष रूप से व्यक्त करने का माध्यम भी बनता है। विदूषक गौतम राजा अग्निमित्र के प्रणय-षड्यंत्रों में सक्रिय भूमिका निभाता है। उसकी बेबाक बातें, रानी के प्रति राजा का भय, और प्रेम प्राप्ति के लिए किए गए छल-कपट का वर्णन राजसी जीवन के दोषों को हल्के-फुल्के ढंग से जनता के सामने लाता है। विदूषक जैसा साधारण पात्र, जो राजमहल के अंदरूनी मामलों से परिचित है, एक तरह से आम जनता की दृष्टि का प्रतिनिधित्व

करता है। वह महल के क्रियाकलापों को बाहर की दुनिया के लिए 'अनुवाद' करता है, जिससे सत्ता के केंद्र में चल रही बातों और राजा के व्यवहार पर सामाजिक निगरानी का भाव उत्पन्न होता है।

नाटक में, राजा अग्निमित्र को नैतिक रूप से अपनी प्रजा के प्रति समर्पित दिखाया गया है।

अभिज्ञानशाकुन्तलम् की तरह, इस नाटक में भी राजा के गुणों की प्रशंसा की गई है, जहाँ उन्हें प्रजा को अपनी संतान की तरह अनुशासित करने वाला और उनकी रक्षा करने वाला बताया गया है। मालविकाग्निमित्रम् (5/20) के भरतवाक्य में कवि घोषणा करता है कि 'लोक-साधारण पर आ पड़ने वाली विपत्तियों के निवारण जैसी प्रजा के कल्याण की मेरी अन्य इच्छाओं में एक भी ऐसी नहीं है जो अग्निमित्र के उनके रक्षक (गोप्ता) रहते पूरी न हो सके।' यह प्राचीन भारतीय राजनीतिक संस्कृति का आदर्श है। यह चित्रण यह स्थापित करता है कि सत्ता का प्रमुख (राजा) अपने व्यक्तिगत सुख से पहले प्रजा के कल्याण को महत्व देगा। यह 'राजधर्म' का सिद्धांत आधुनिक लोकतांत्रिक जवाबदेही के मूल्य के करीब है, जहाँ शासक जनता के प्रति उत्तरदायी होता है।

मालविकाग्निमित्रम् केवल प्रणय कथा नहीं है, यह शृंग-युग की राजनीतिक हलचलों – जैसे विदर्भ-संघर्ष और अश्वमेध यज्ञ के लिए पुत्र वसुमित्र का नेतृत्व – को भी दर्शाता है। राजा का मुख्य ध्यान राज्य की सुरक्षा पर बना रहता है। जब मालविका को कारागार से मुक्त करने का प्रसंग आता है, तब विदर्भ युद्ध में हुई विजय का समाचार आने के बाद ही रानी उदार होती है। यह दर्शाता है कि सार्वजनिक (राज्य-हित) विषय सर्वदा निजी (प्रेम-प्रसंग) मामलों पर भारी पड़ते हैं। नाटक में कोई सीधी जनसभा या क्रांति नहीं है, किन्तु रानी धारिणी का कठोर नियंत्रण और विदूषक का हास्यपूर्ण व्यंग्य एक अदृश्य सामाजिक सहमति या जनमत की उपस्थिति को दर्शाता है। राजा को हमेशा इस बात का ध्यान रखना होता है कि उसके कृत्य राजपरिवार की मर्यादा और राज्य की प्रतिष्ठा के विरुद्ध न हों।

निष्कर्षतः 'मालविकाग्निमित्रम्' में 'जनस्वर की अभिव्यक्ति' प्रत्यक्ष रूप से किसी उद्धोष या सामूहिक विरोध के रूप में नहीं है, अपितु यह सूक्ष्म और परोक्ष है। लोकतांत्रिक मूल्यों के आलोक में, इस अभिव्यक्ति को निम्नलिखित तीन प्रमुख आयामों में देखा जा सकता है- 1- ज्ञान का मूल्य (विवेकशीलता)- सूत्रधार के माध्यम से स्वतंत्र और आलोचनात्मक विचार का आह्वान (लोकतंत्र का आधार)। 2- जवाबदेही का मूल्य (आलोचना)- विदूषक के माध्यम से राजसी व्यवहार पर सामाजिक व्यंग्य और निगरानी। 3- कर्तव्य का मूल्य (जनहित)- राजा के लिए प्रजा-कल्याण को परम धर्म मानना। स्पष्ट है कि कालिदास अपने काल में भी विवेकशील समाज की कल्पना करते थे, जहाँ शासक को केवल राजदंड के बल पर नहीं, बल्कि नैतिकता, न्याय और जनमत के सम्मान के आधार पर शासन करना था। यह प्राचीन भारतीय नाट्य परंपरा में लोकतांत्रिक सिद्धांतों की अप्रत्यक्ष, फिर भी शक्तिशाली, उपस्थिति को सिद्ध करता है।

विक्रमोर्शीयम्:

महाकवि कालिदास विरचित संस्कृत नाटक विक्रमोर्शीयम् (विक्रम और उर्वशी की कथा) राजा पुरुरवा और अप्सरा उर्वशी के प्रेम को चित्रित करता है। यह नाटक केवल एक प्रेम कहानी नहीं है, अपितु यह राजधर्म, कर्तव्यपरायणता और सामाजिक अपेक्षाओं के द्वंद्व को भी प्रकट करता है। कालिदास विरचित यह नाटक, यद्यपि राजतंत्रीय व्यवस्था पर आधारित है, इसमें ऐसे कई तत्व निहित हैं जो प्राचीन भारतीय समाज में जनमत और राजधर्म के बीच के जटिल संबंध को दर्शाते हैं। लोकतांत्रिक मूल्य आधुनिक राजनीतिक चिंतन की उपज हैं, किन्तु

जनमत और राजधर्म की अवधारणाएं प्राचीन भारतीय साहित्य में गहरी जड़ें रखती हैं। प्रस्तुत अध्ययन का उद्देश्य यह है कि यह नाटक राजा के व्यक्तिगत इच्छाओं और शासन के सामूहिक हितों के बीच किस सीमा तक अप्रत्यक्ष रूप से जनस्वर को महत्व देता है।

प्राचीन भारतीय राजनीतिक दर्शन में, राजा को 'धर्म' (नैतिक, सामाजिक और धार्मिक कर्तव्य) के अनुसार शासन करना होता था। कौटिल्य का अर्थशास्त्र और मनुस्मृति जैसे ग्रंथों में राजा को प्रजा के सुख में अपना सुख देखने का निर्देश दिया गया है -

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्॥

- (कौटिल्य का अर्थशास्त्र, प्रथम अधिकरण, 19/34)

अर्थात् राजा का सुख प्रजा के सुख में है, और उसका हित प्रजा के हित में है। राजा का अपना प्रिय हितकारी नहीं होता, अपितु प्रजा का प्रिय ही हितकारी होता है। यह श्लोक आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्यों में निहित जन-कल्याण और प्रशासनिक जवाबदेही की भावना को प्रतिध्वनित करता है। विक्रमोर्शीयम में, पुरुरवा के चरित्र में यह द्वंद्व स्पष्ट है, जहां उनका उर्वशी के प्रति तीव्र प्रेम उनके राजसी कर्तव्यों से बार-बार टकराता है।

विक्रमोर्शीयम् में जनमत की अभिव्यक्ति सीधे लोकतांत्रिक चुनावों के माध्यम से नहीं होती, अपितु राजकीय व्यवहार और पर्दे के पीछे की टिप्पणियों के रूप में होती है। नाटक में विदूषक का पात्र प्रायः राजा के व्यक्तिगत आचरण पर टिप्पणी करता है। वह राजा के प्रेम-जनित विस्मरण और कर्तव्य से भटकाव पर व्यंग्य करता है। विदूषक का मुखर होना, भले ही वह हास्य के आवरण में हो, एक प्रकार से शाही सत्ता की आलोचना का प्रतीक है। वह महल के अंदर की आम आदमी की आवाज बन जाता है, जो राजा को उसके कर्तव्यों का स्मरण कराता है। राजा की पटरानी औशीनरी का चरित्र भी महत्वपूर्ण है। उनका 'प्रणय-मान' और उर्वशी के प्रति राजा के आकर्षण को स्वीकार करने में उनकी गरिमा, सामाजिक और नैतिक समानता के मूल्य को दर्शाती है। औशीनरी का अपनी स्थिति के लिए लड़ना और राजा द्वारा उनका सम्मान किया जाना, यह दिखाता है कि सत्ता के केंद्र में भी न्याय और नैतिक अधिकार का महत्व है। औशीनरी का 'चरित्र व्रत' और पुरुरवा का उसे पूर्ण करना, यह प्रदर्शित करता है कि राजा को अपने व्यक्तिगत जीवन में भी सामाजिक उत्तरदायित्व निभाना पड़ता है। कहानी का अंत, जिसमें उर्वशी को स्वर्ग लौटने से रोकने के लिए इंद्र द्वारा पुरुरवा के पुत्र आयु को राजा बनाने की अनुमति दी जाती है, एक महत्वपूर्ण मोड़ है। यह निर्णय राजा के व्यक्तिगत सुख (प्रेम की स्वतंत्रता) को बनाए रखने के लिए लिया जाता है, लेकिन यह इस शर्त पर आधारित है कि राजकीय कर्तव्य (शासन की निरंतरता और न्याय) बाधित न हो। इस प्रकार, राज्याभिषेक का निर्णय (भविष्य के शासक का चुनाव), भले ही इंद्र द्वारा नियंत्रित हो, अंततः राज्य के कल्याण के सर्वोपरि महत्व को स्थापित करता है, जो लोकतांत्रिक शासन का एक मूलभूत स्तंभ है।

विक्रमोर्शीयम् की कथा प्रत्यक्ष रूप से लोकतांत्रिक मूल्यों पर आधारित नहीं है, तथापि इसमें निहित कुछ तत्व आधुनिक लोकतंत्र के सिद्धांतों के साथ प्रतिध्वनित होते हैं, जो इस प्रकार हैं - 1- पुरुरवा को अपने व्यक्तिगत प्रेम और राजधर्म के बीच संतुलन साधना पड़ता है। समाज के हित में व्यक्तिगत इच्छाओं को नियंत्रित करने का यह सिद्धांत न्यायपूर्ण शासन की आवश्यकता को उजागर करता है। 2- राजा का दुःख और विक्षिप्तता उसके कर्तव्य से भटकाव का परिणाम है। यह अप्रत्यक्ष रूप से राजा को अपने उत्तरदायित्व के प्रति सचेत रहने की प्रेरणा देता है। 3-

महारानी औशीनरी का सम्मान और उनके अधिकारों की न्याय-सङ्गत मान्यता, महिलाओं के सम्मान और न्यायिक समानता के मूल्य को दर्शाती है, भले ही वे शाही परिवार के भीतर हों।

निष्कर्षतः स्पष्ट है कि विक्रमोर्शीयम्, अपने समय की राजतंत्रीय व्यवस्था में रहते हुए भी, जनस्वर की अभिव्यक्ति के सूक्ष्म माध्यमों का उपयोग करता है। विदूषक का व्यंग्य, महारानी औशीनरी का नैतिक बल, और पुत्र आयू के राज्याभिषेक का निर्णय - ये सभी दर्शाते हैं कि प्राचीन भारतीय समाज में भी लोक कल्याण और राजकीय उत्तरदायित्व की भावना, आधुनिक लोकतांत्रिक मूल्यों के समान, अपरिहार्य थी। कालिदास ने पुरुरवा के प्रेम-जनित कष्टों को चित्रित कर यह स्थापित किया है कि एक राजा की व्यक्तिगत भूलें अंततः शासन की गुणवत्ता को प्रभावित करती हैं। इस प्रकार, विक्रमोर्शीयम् एक साहित्यिक कृति के रूप में, राजा को अपने धर्म और जनमत के प्रति सजग रहने का संदेश देता है, जो एक न्यायसंगत और जवाबदेह शासन की ओर इशारा करता है, जो आधुनिक लोकतांत्रिक चिंतन का मूल आधार है।

निष्कर्ष:

कालिदास के नाटकों का विश्लेषण स्पष्ट रूप से दर्शाता है कि उनका नाट्य-दर्शन केवल काव्यात्मक आनंद का साधन नहीं, अपितु सामाजिक-सांस्कृतिक मानदंडों और नैतिक शासन-व्यवस्था का सूक्ष्म प्रतिरूप भी है। अभिज्ञानशाकुन्तलम् में दुष्यन्त का चरित्र “प्रजाहिते यः सदा प्रवृत्तः” अर्थात् जो सदैव प्रजा-हित पर केंद्रित हो, की अवधारणा पर अवलम्बित है, जबकि मालविकाग्निमित्रम् में राजकीय निर्णय-प्रक्रिया पर नैतिकता और संयम के सूत्र दृष्टिगोचर होते हैं। इसी प्रकार विक्रमोर्वशीयम् में राजसत्ता का मानवीकरण तथा व्यक्तिगत भावनाओं और राजधर्म के मध्य संतुलन का भाव उभरता है, जो आधुनिक लोकतांत्रिक नेतृत्व की मनोवैज्ञानिक जटिलताओं से साम्य रखता है। तुलनात्मक अध्ययन से यह भी स्पष्ट होता है कि कालिदासीय युग में प्रत्यक्ष जनभागीदारी भले ही सीमित रही हो, परंतु नाटकों में उभरते मूल्य- न्याय, करुणा, स्त्री-सम्मान, नीति-संगत शासन, इन्हें आधुनिक “सहभागी शासन” की आधारभूत भूमिकाओं से जोड़ते हैं। “नृपो नृणां पालकः, न तु भोक्ता” का सिद्धांत आधुनिक जन-कल्याणकारी राज्य की आधारशिला के समान है।

यद्यपि कालिदास का युग राजतंत्रात्मक था, किंतु उनके पात्रों में न्याय, करुणा, स्त्री-सम्मान और सामाजिक समरसता जैसे तत्व मिलते हैं। अतः यह अध्ययन न केवल साहित्यिक विमर्श में योगदान देता है, बल्कि यह दर्शाता है कि भारतीय काव्य-परंपरा विशेषतः संस्कृत नाटक आधुनिक लोकतांत्रिक संवेदना के निर्माण में कितनी गहराई से जुड़े हुए हैं। यह आधुनिक “सहभागी शासन” और “लोकतंत्र” के नैतिक आयामों से मेल खाते हैं। “जनस्य हितं राजहितं” का भाव स्पष्ट करता है कि सत्ता का अंतिम उद्देश्य जन-कल्याण ही है। अंततः कहा जा सकता है कि कालिदास का नाट्य-दर्शन समयातीत है; यह अतीत और वर्तमान को जोड़ते हुए यह स्मरण कराता है कि शासन का मूल उद्देश्य सदैव “सर्वजनसुखाय” अर्थात् सभी के कल्याण के लिए ही होना चाहिए। इसप्रकार कालिदास के विचार आज भी नीति-निर्माण और सांस्कृतिक कूटनीति के लिए अत्यंत प्रासंगिक हैं।

सन्दर्भ-ग्रन्थ-सूची:

प्राथमिक स्रोतः (मूल संस्कृत ग्रंथ)

1. कालिदास। अभिज्ञानशाकुन्तलम्। सम्पा. वासुदेव द्विवेदी। वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़।
2. कालिदास। मालविकाग्निमित्रम्। सम्पा. के. एस. रामकृष्ण शास्त्री। मैसूर: ओरिएण्टल रिसर्च इंस्टीट्यूट।
3. कालिदास। विक्रमोर्वशीयम्। सम्पा. जयदेव शास्त्री। दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।

4. भरतमुनि। नाट्यशास्त्र। सम्पा. पं. नारायण मिश्रा। वाराणसी: चौखम्बा विद्या भवन।

द्वितीयक स्रोत: (सहायक ग्रन्थ एवं शोध-पत्र)

5. डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी। संस्कृत साहित्य और भारतीय संस्कृति। नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
6. डॉ. वासुदेव शरण अग्रवाल। कालिदास: व्यक्तित्व और कृतित्व। दिल्ली: विश्वभारती।
7. डॉ. रामा झा। कालिदास के नाटकों का सामाजिक-सांस्कृतिक अध्ययन। पटना: बिहार राष्ट्रभाषा परिषद।
8. डॉ. पुष्पलता शर्मा। प्राचीन संस्कृत नाटक और राजनीति। दिल्ली: आर. चंद्र प्रकाशन।
9. डॉ. नीलिमा श्रीवास्तव। संस्कृत नाटक और लोकतांत्रिक चेतना। वाराणसी: भार्गव
10. भगवतशरण उपाध्याय। कालिदास का भारत। नयी दिल्ली: भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन।
11. Chandra, Lokesh. "The Social Vision in Kālidāsa's Plays." Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, vol. 62, 1981, pp. 115–128.
12. Rao, K. Kunjunn. "Democratic Tendencies in Sanskrit Drama: A Study of Kālidāsa." Journal of Oriental Research, Madras, vol. 45, 1990, pp. 57–69.
13. Bose, Mandakranta. "Women, Agency, and Public Life in Classical Sanskrit Drama." Journal of the Asiatic Society of India, vol. 68, 2006, pp. 203–220.
14. Bhatt, Ramesh Chandra. "Political Ethos and Statecraft in Classical Sanskrit Dramas." Sahitya Akademi Research Journal, vol. 12, 2015, pp. 44–59.

Indian Philosophy: Spiritual Consciousness and Human Values

(भारतीय दर्शन: आध्यात्मिक चेतना और मानव मूल्य)

MS. Pratiksha Vijay K.

Department of Sanskrit

Netaji Subhash Chandra Bose College, Nanded

सारांश (Abstract)

भारतीय दर्शन विश्व की प्राचीनतम और सर्वाधिक समृद्ध दार्शनिक परंपराओं में से एक है, जो मानव जीवन को केवल भौतिक अस्तित्व तक सीमित न मानकर उसे एक आध्यात्मिक यात्रा के रूप में परिभाषित करता है। यह दर्शन आत्मा, ब्रह्म, कर्म, धर्म, मोक्ष और पुनर्जन्म जैसे मूलभूत सिद्धांतों के माध्यम से जीवन के उद्देश्य, चेतना के स्वरूप तथा नैतिकता की संरचना को स्पष्ट करता है। भारतीय दर्शन की विशेषता यह है कि यह केवल बौद्धिक चिंतन नहीं, बल्कि जीवन जीने की एक व्यावहारिक पद्धति है, जो मनुष्य को आत्मिक शांति, मानसिक संतुलन और नैतिक परिपक्वता की ओर अग्रसर करती है। यह शोध-पत्र भारतीय दर्शन की मूल अवधारणाओं, उसकी ग्रंथ-परंपरा, आध्यात्मिक मूल्यों तथा आधुनिक युग में उसकी निरंतर प्रासंगिकता का सुसंगठित एवं अकादमिक विश्लेषण प्रस्तुत करता है।

प्रस्तावना

भारतीय दर्शन मानव जीवन को केवल संघर्ष, प्रतिस्पर्धा और भौतिक उपलब्धियों की दौड़ के रूप में नहीं देखता, बल्कि उसे आत्मविकास की एक सतत प्रक्रिया मानता है। इस दर्शन में जीवन का उद्देश्य केवल जीविका नहीं, बल्कि चेतना का उत्कर्ष है। भारतीय चिंतन परंपरा में ज्ञान को केवल सूचना या तर्क तक सीमित नहीं किया गया, बल्कि उसे आत्मानुभूति का माध्यम माना गया है। आत्मा की पहचान, सत्य की खोज, नैतिक आचरण और मोक्ष की प्राप्ति इसके केंद्रीय लक्ष्य हैं। यह दर्शन मनुष्य को बाह्य संसार की आकांक्षाओं से ऊपर उठाकर आंतरिक चेतना की ओर उन्मुख करता है, जहाँ से वास्तविक शांति और संतोष की अनुभूति होती है। भारतीय दर्शन की आत्मा उसका जीवनोन्मुख दृष्टिकोण है। यह दर्शन मनुष्य को केवल चिन्तक नहीं, साधक के रूप में देखता है। यहाँ ज्ञान का उद्देश्य केवल बौद्धिक तृप्ति नहीं, बल्कि आत्मिक परिष्कार (आत्मशुद्धि) है। इसी कारण भारतीय दर्शन में ज्ञान और आचरण के बीच कोई द्वैत नहीं पाया जाता। जो जाना जाता है, वही जिया जाता है — यही इसकी मौलिक विशेषता है। भारतीय दार्शनिक परम्परा में सत्य को बाह्य वस्तु नहीं माना गया, बल्कि अन्तःसत्ता (Inner Reality) के रूप में स्वीकार किया गया। सत्य को बाहर खोजने की अपेक्षा भीतर अनुभव करने पर बल दिया गया। यह दृष्टि आधुनिक पाश्चात्य दर्शन से भिन्न है, जहाँ सत्य को प्रायः बाह्य जगत की वस्तुनिष्ठ संरचना के रूप में देखा गया है। भारतीय दर्शन में सत्य आत्मा के स्तर पर प्रतिष्ठित है — इसलिए यह दर्शन बाह्य जगत से अधिक आन्तरिक जगत (Inner World) की खोज करता है।

यहाँ चेतना (चैतन्य) को मूल तत्त्व माना गया है, न कि पदार्थ को। भारतीय दर्शन में ब्रह्माण्ड का मूल आधार चेतना है, जबकि पाश्चात्य भौतिकवादी परम्परा में पदार्थ को मूल माना गया। इस प्रकार भारतीय दर्शन की संरचना मूलतः चैतन्यकेन्द्रित (Consciousness-Centric) है, न कि पदार्थकेन्द्रित (Matter-Centric)। यही कारण है कि भारतीय दर्शन आध्यात्मिकता की ओर उन्मुख होता है, न कि केवल भौतिक प्रगति की ओर। भारतीय दर्शन का एक विशिष्ट पक्ष उसका दुःख-केन्द्रित विश्लेषण है। यहाँ दर्शन का प्रारम्भ जिज्ञासा से नहीं, बल्कि पीड़ा से होता है। मानव जीवन की अस्थिरता, दुःख, भय, मृत्यु और असन्तोष — ये सभी दार्शनिक चिन्तन के प्रेरक तत्त्व बने। इसीलिए भारतीय दर्शन का मूल उद्देश्य 'सत्य की खोज' से अधिक 'दुःख की निवृत्ति' रहा है। दर्शन यहाँ समाधानमुखी है, न कि केवल सैद्धान्तिक। इस परम्परा में मोक्ष कोई धार्मिक कल्पना नहीं, बल्कि अस्तित्वगत मुक्ति (Existential Liberation) है — अज्ञान, भय, बन्धन, आसक्ति और अहंकार से मुक्ति। मोक्ष का अर्थ मृत्यु के बाद की स्थिति नहीं, बल्कि जीवन रहते हुए मुक्त चेतना की अवस्था है। इसी कारण भारतीय दर्शन में 'जीवनमुक्ति' की संकल्पना विकसित हुई। भारतीय दर्शन का सामाजिक पक्ष भी अत्यन्त महत्वपूर्ण है। यह दर्शन व्यक्ति को समाज से काटता नहीं, बल्कि

समाज में रहते हुए आत्मोन्नति का मार्ग दिखाता है। सेवा, करुणा, अहिंसा, सहअस्तित्व और लोककल्याण — ये सभी दार्शनिक मूल्य इसी दृष्टि से विकसित हुए। दर्शन यहाँ केवल व्यक्तिगत मोक्ष का साधन नहीं, बल्कि सामाजिक संतुलन का भी आधार है। भारतीय दर्शन की एक विशेषता उसका बहुलतावाद (Pluralism) है। यहाँ एक ही सत्य के अनेक दृष्टिकोण स्वीकार किए गए हैं। मतभेद को संघर्ष नहीं, सहअस्तित्व के रूप में देखा गया। विभिन्न दर्शन-प्रणालियाँ परस्पर विरोधी होते हुए भी एक-दूसरे के अस्तित्व को नकारती नहीं हैं। यह बौद्धिक सहिष्णुता भारतीय दार्शनिक परम्परा की अद्वितीय विशेषता है। इस दर्शन परम्परा में गुरु-शिष्य परम्परा का विशेष स्थान रहा है। ज्ञान को ग्रन्थों से अधिक जीवन-परम्परा के माध्यम से संप्रेषित किया गया। दर्शन यहाँ केवल पाठ्य नहीं, बल्कि परम्परा, साधना और अनुशासन का समन्वय है। इसीलिए भारतीय दर्शन शास्त्र + साधना + अनुभव की त्रिवेणी से निर्मित है। इस शोधपत्र का उद्देश्य भारतीय दर्शन को केवल ऐतिहासिक परम्परा के रूप में नहीं, बल्कि एक जीवित बौद्धिक परम्परा (Living Philosophical Tradition) के रूप में प्रस्तुत करना है — जो आज भी मानव जीवन की समस्याओं का समाधान प्रस्तुत करने में सक्षम है। आधुनिक तनाव, मानसिक अशान्ति, नैतिक संकट, सामाजिक विघटन और अस्तित्वगत रिक्तता के संदर्भ में भारतीय दर्शन केवल प्राचीन चिन्तन नहीं, बल्कि समकालीन मानवता के लिए एक सशक्त वैचारिक आधार प्रदान करता है।

अतः यह अध्ययन भारतीय दर्शन को केवल ग्रन्थों तक सीमित न रखकर, उसे जीवन-दर्शन, चेतना-दर्शन और मुक्ति-दर्शन के रूप में समझने का प्रयास करता है, जिससे यह स्पष्ट हो सके कि भारतीय दर्शन केवल अतीत की धरोहर नहीं, बल्कि वर्तमान और भविष्य की दिशा निर्धारित करने वाली जीवंत चिन्तन-परम्परा है।

“सत्यमेव जयते”

सत्य की ही विजय होती है

Truth alone triumphs.

दार्शनिक दृष्टि और चेतना की अवधारणा: भारतीय दर्शन की आधारशिला आत्मा (आत्मन्) और ब्रह्म की एकता पर आधारित है। यह मान्यता है कि संपूर्ण ब्रह्मांड में एक ही सार्वभौमिक चेतना व्याप्त है, और वही चेतना प्रत्येक जीव के भीतर आत्मा के रूप में निवास करती है। अज्ञान (अविद्या) के कारण मनुष्य स्वयं को केवल शरीर और मन तक सीमित समझता है, जिससे मोह, भय, लोभ और दुख उत्पन्न होते हैं। ज्ञान (विद्या) के माध्यम से यह अज्ञान नष्ट होता है और आत्मा अपने वास्तविक स्वरूप को पहचानती है। इस प्रकार भारतीय दर्शन आत्मज्ञान को मानव मुक्ति का मूल साधन मानता है। उपनिषद के कुछ उदाहरण यहां दिए हैं —

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥

यह आत्मा न प्रवचन से, न बुद्धि से, न अधिक श्रवण से प्राप्त होती है। जिसे आत्मा स्वयं चुनती है, उसी को वह अपने स्वरूप का ज्ञान कराती है। **The Self is not attained through discourse, intellect, or extensive learning. It is attained only by the one whom the Self chooses; to such a person, the Self reveals its true nature.**

“अहं ब्रह्मास्मि”

मैं ही ब्रह्म हूँ।

I am Brahma (ultimate reality)

“तत्त्वमसि”

वही तू है।

You are that (ultimate reality).

ग्रंथ परंपरा और आध्यात्मिक चिंतन : भारतीय दर्शन की चिंतन परंपरा वेदों, उपनिषदों, पुराणों तथा Bhagavad Gita जैसे महान ग्रंथों में संरक्षित है। ये ग्रंथ केवल धार्मिक आस्था का विषय नहीं हैं, बल्कि गहरे दार्शनिक विश्लेषण के स्रोत हैं। भगवद्गीता में कर्मयोग, ज्ञानयोग और भक्तियोग का समन्वय प्रस्तुत किया गया है, जो मानव जीवन के लिए संतुलित मार्ग प्रदान करता है। गीता यह सिखाती है कि मनुष्य को आसक्ति और अहंकार से मुक्त होकर अपने कर्तव्यों का पालन करना चाहिए।

“कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन”

मनुष्य का अधिकार केवल कर्म पर है, फल पर नहीं।

You have the right to perform your duty, but not to the fruits of actions.

“योगस्थः कुरु कर्माणि”

योग में स्थित होकर कर्म करो।

Perform your actions being established in yoga (equanimity).

नैतिक मूल्य और मानवीय दृष्टिकोण: भारतीय दर्शन केवल आत्मा और मोक्ष तक सीमित नहीं है, बल्कि यह मानव जीवन के नैतिक पक्ष को भी सुदृढ़ करता है। सत्य, अहिंसा, करुणा, संयम, सेवा, त्याग और सह-अस्तित्व इसके मूल मूल्य हैं। यह दर्शन समाज को केवल नियमों से नहीं, बल्कि नैतिक चेतना से संचालित करने का मार्ग दिखाता है। व्यक्ति और समाज के बीच संतुलन स्थापित करना भारतीय दर्शन की प्रमुख विशेषता है।

“वसुधैव कुटुम्बकम्”

संपूर्ण पृथ्वी एक परिवार है।

The whole world is one family.

विद्यया अमृतमश्नुते।

ज्ञान से अमरत्व प्राप्त होता है।

Through knowledge, immortality is attained.

बौद्ध चिंतन परंपरा: Gautama Buddha के दर्शन ने भारतीय दर्शन को करुणा, विवेक और मनोवैज्ञानिक गहराई प्रदान की। बौद्ध दर्शन दुःख को जीवन का केंद्रीय तथ्य मानता है और उसके कारणों तथा समाधान का तार्किक विश्लेषण करता है। आत्मअनुशासन, करुणा, अहिंसा और मध्यम मार्ग इसके मूल सिद्धांत हैं, जो मनुष्य को संतुलित जीवन जीने की प्रेरणा देते हैं।

“अप्प दीपो भव”

स्वयं अपना दीपक बनो।

Be a light unto yourself.

आधुनिक संदर्भ में प्रासंगिकता: आज का युग तकनीकी विकास, भौतिक प्रगति और प्रतिस्पर्धा का युग है, परंतु इसके साथ मानसिक तनाव, असंतोष, अवसाद और सामाजिक विघटन भी बढ़ रहा है। ऐसे समय में भारतीय दर्शन मानसिक संतुलन, आत्मिक शांति और नैतिक स्थिरता का मार्ग प्रस्तुत करता है। योग, ध्यान, आत्मचिंतन और संयमित जीवनशैली आधुनिक जीवन की जटिल समस्याओं का व्यावहारिक समाधान प्रदान करते हैं। यह दर्शन मनुष्य को बाहरी सुख की दौड़ से हटाकर आंतरिक शांति की खोज की ओर प्रेरित करता है, जहाँ से स्थायी संतोष की अनुभूति होती है।

“शान्तिः शान्तिः शान्तिः”

शांति ही जीवन का परम लक्ष्य है।

Peace is the supreme goal of life.

निष्कर्ष: भारतीय दर्शन एक समग्र जीवन-दृष्टि है, जो मानव अस्तित्व के शारीरिक, मानसिक, नैतिक और आध्यात्मिक सभी आयामों को संतुलित करता है। यह दर्शन मनुष्य को केवल ज्ञान नहीं देता, बल्कि जीवन जीने की कला सिखाता है। आत्मज्ञान, कर्म, करुणा, सेवा और शांति के सिद्धांत मानव समाज को अधिक मानवीय, नैतिक और संतुलित बनाने की क्षमता रखते हैं। आधुनिक युग में भी भारतीय दर्शन उतना ही प्रासंगिक है जितना प्राचीन काल में था। इस प्रकार भारतीय दर्शन न केवल भारत की सांस्कृतिक धरोहर है, बल्कि संपूर्ण मानवता के लिए एक सार्वभौमिक, कालातीत और प्रेरणादायक जीवन-दर्शन है।

मैत्रेयी पुष्पा और ग्रामीण स्त्री विमर्श

सयांत्रा कचराजी तेलंगे

सारांश

मैत्रेयी पुष्पा समकालीन हिंदी कथा-साहित्य की महत्वपूर्ण रचनाकार है, जिनके साहित्य में ग्रामीण जीवन के भीतरी का सशक्त और बहुआयामी चित्रण मिलता है। प्रस्तुत शोध-पत्र का उद्देश्य मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों और कमाओं के आलोक में ग्रामीण स्त्री-विमर्श के स्वरूप उसके अंतर्विरोधों तथा उसके प्रतिरोधात्मक स्वर की पड़ताल करना है। यह अध्ययन स्त्री विमर्श के सैद्धांतिक परिप्रेक्ष्य तथा ग्रामीण सामाजिक सांस्कृतिक संरचना के संदर्भ में उनके साहित्य का विश्लेषण करता है। विशेष रूप से पितृसत्तात्मक व्यवस्था जातिगत संरचना, आर्थिक विषमता देह-राजनीति और स्त्री-अस्मिता के प्रश्नों को उनके कथा-साहित्य में किस प्रकार रूपावित किया गया है, यह इस शोध का केंद्रीय बिंदु है। मैत्रेयी पुष्पा की नायिकाएँ परंपरागत त्यागमयी या करुणाभाव से ग्रस्त स्त्रियाँ मात्र नहीं हैं, बल्कि वे आत्मचेतस, संघर्षशील और स्वायत्त निर्णय लेने वाली व्यक्तित्व के रूप में उभरती हैं। उनका साहित्य ग्रामीण स्त्री को विमर्श के केंद्र में स्थापित करता है तथा उसे सामाजिक-राजनीतिक संदर्भों में सक्रिय एजेंसी प्रदान करता है। अतः यह निष्कर्षित किया जा सकता है कि मैत्रेयी पुष्पा का कथा-साहित्य हिंदी के स्त्री-विमर्श को शहरी मध्यवर्गीय सीमाओं से बाहर निकालकर ग्रामीण यथार्थ की ठोस जमीन पर स्थापित करता है, जिससे स्त्री-विमर्श को व्यापक सामाजिक परिप्रेक्ष्य प्राप्त होता है।

मुख्य शब्द : मैत्रेयी पुष्पा, ग्रामीण स्त्री-विमर्श, स्त्री-अस्मिता, पितृसत्ता, देह-राजनीति, जाति-संरचना, ग्रामीण समाज, नारी चेतना, हिंदी उपन्यास, प्रतिरोधात्मक विमर्श

प्रस्तावना : हिंदी साहित्य में स्त्री-विमर्श का स्वर बीसवीं शताब्दी के उत्तरार्द्ध में विशेष रूप से मुखर हुआ, जब स्त्री-अनुभव को साहित्यिक विमर्श के केंद्र में स्थापित करने का प्रयास प्रारम्भ हुआ। प्रारंभिक चरण में यह विमर्श मुख्यतः शहरी मध्यवर्गीय की समस्याओं, उसकी शिक्षा, स्वतंत्रता और सामाजिक अधिकारों के प्रश्नों तक सीमित था, किंतु समय के साथ यह दृष्टि व्यापक हुई और ग्रामीण, श्रमिक, दलित तथा हाशिये की स्त्रियों के अनुभव भी विमर्श के केंद्र में आने लगे। इसी संदर्भ में मैत्रेयी पुष्पा का साहित्य अत्यंत महत्वपूर्ण हो उठता है। मैत्रेयी पुष्पा ने अपने कथा-साहित्य में ग्रामीण समाज की अंतर्वस्तु को स्त्री-दृष्टि से देखा और परखा है। उनके उपन्यासों और कहानियों में बुंदेलखंडी अंचल की सामाजिक संरचना, लोक-संस्कृति, जातिगत विभाजन, पितृसत्तात्मक नियंत्रण तथा आर्थिक विषमताएँ जीवंत रूप में उपस्थित हैं। विशेष रूप से ग्रामीण स्त्री का जीवन जो परंपराओं, मर्यादाओं और सामाजिक नियंत्रणों से घिरा हुआ है उनकी रचनाओं में संपर्षशील चेतना के साथ उभरता है। ग्रामीण स्त्री-विमर्श, सामान्य स्त्री-विमर्श से इस अर्थ में भिन्न है कि यहाँ स्त्री का संघर्ष बहुस्तरीय है यह केवल लैंगिक असमानता से ही नहीं, बल्कि जाति, वर्ग और क्षेत्रीय असमानताओं से भी जूझती है। मैत्रेयी पुष्पा की नायिकाएँ इन जटिल संरचनाओं के भीतर अपने अस्तित्व की पहचान निर्मित करती हैं। ये परंपरा का निषेध मात्र नहीं करतीं, बल्कि उसके भीतर से प्रतिरोध और पुनर्संरचना की संभावनाएँ भी तलाशती हैं। उनका साहित्य इस तथ्य को रेखांकित करता है कि ग्रामीण स्त्री केवल पीड़िता नहीं, बल्कि परिवर्तन की वाहक भी है। देह-चेतना, आत्मनिर्णय का अधिकार, सामाजिक रुढ़ियों के विरुद्ध विद्रोह और आत्मसम्मान की स्थापना ये सभी तत्व उनके कथा-संसार में स्त्री-विमर्श को ठोस सामाजिक आधार प्रदान करते हैं। अतः प्रस्तुत शोध-

पत्र का उद्देश्य मैत्रेयी पुष्पा के साहित्य के माध्यम से ग्रामीण स्त्री-विमर्श के स्वरूप, उसके वैचारिक आयामों और उसके सामाजिक-सांस्कृतिक प्रभावों का विश्लेषण करना है, ताकि हिंदी साहित्य में स्त्री-अनुभव की इस विशिष्ट धारा को सम्यक् रूप में समझा जा सके।

ग्रामीण स्त्री विमर्श की अवधारणा : “स्त्री विमर्श” आमतौर पर नारीवादी साहित्य में महिलाओं की दशा, उनके अधिकार और उत्पीड़न से सम्बन्धित विषयों का विवेचन होता है। **ग्रामीण स्त्री विमर्श** इस विमर्श का ग्रामीण परिवेश में स्वरूप है, जिसमें ग्रामीण समाज की विशिष्ट समस्याओं (जैसे जाति-परोपकार, अशिक्षा, अति-पारंपरिकता) के संदर्भ में महिलाओं की पीड़ा और उनसे उभरती चेतना पर ध्यान दिया जाता है। आज भी स्वतंत्रता के बाद भारत के गाँवों में महिलाओं की स्थिति नाजुक बनी हुई है: जातीय भेदभाव, छुआछूत, रूढ़िवाद तथा अशिक्षा के कारण उनमें सामाजिक पिछड़ापन है। ऐसी परस्थितियों में एक लेखिका के रूप में मैत्रेयी पुष्पा ने ग्रामीण नारी के संघर्ष और मुक्ति की कहानियाँ लिखकर इस विमर्श को समृद्ध किया है। उनकी रचनाएँ महिलाओं की 'दुःखद और शोषित' स्थिति को दिखाती हैं और उन्हें समाज में समान अधिकार दिलाने की बात करती हैं। कई शोधार्थियों ने भी इस विमर्श की महत्वपूर्णता पर बल दिया है, जहाँ तक एक सर्वेक्षण पत्रिका ने कहा है कि अधिकांश स्त्री-विमर्श शहरी स्त्रियों तक सीमित रह जाता है और ग्रामीण नारी की समस्याओं पर चर्चा नहीं होती। मैत्रेयी पुष्पा ने इसी क्षेत्र को अपनाकर गाँव की परिवेश में व्याप्त पितृसत्ता और विमोचन की कहानियाँ लिखी हैं।

प्रमुख उपन्यासों में ग्रामीण स्त्री का चित्रण

'चाक' में ग्रामीण स्त्री-

'चाक' मैत्रेयी पुष्पा का उपन्यास है जो ब्रज प्रदेश के अतरपुर नामक गाँव में घटित होता है। इसमें उन्होंने ग्रामीण नारी की दुर्दशा को बहुत ही मार्मिक रूप से दिखाया है। उदाहरण के लिए, उपन्यास में 'रेशम' नाम की महिला की कहानी है, जो अपने पति की मृत्यु के बाद घर चलाने के जुर्म में अपने जेठ द्वारा निर्दयतापूर्वक मारी जाती है। इसी तरह पत्नी पार्वती को उसके पति रंजीत द्वारा घर के काम के बोझ का कारण बनाकर पीट-पीटकर मारा जाता है। इस प्रकार वे दिखाती हैं कि ग्रामीण महिलाओं को कितने कमतर मान लिया जाता है और किसी भी छोटे-से-छोटे आरोप पर निर्दयतापूर्वक दंडित किया जा सकता है। उपन्यास में एक संवाद बेहद प्रसिद्ध है, जहाँ एक ग्रामीण महिला कहती है: “पत्नी के कन्धों पर चढ़कर टूटा तक जाएंगे, मेरा एक-एक बाल तक नहीं छुड़ने देंगे”। यह संवाद ग्रामीण पितृसत्ता की जड़ता और महिलाओं के मनोबल को दर्शाता है। साथ ही उपन्यास में दिखाया गया है कि जातिगत दमन के बीच अशिक्षित स्त्री भी स्वावलंबन की जद्दोजहद करती है।

लेखिका मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यास चाक की नायिका सारंग किशोरी बालिका के रूप में 'सत्यार्थप्रकाश' के बीच रखी ऋतुसंहार की पतली सी किताब पढ़ती है' और बताती है '40 वर्ष की अवस्था के, गोरे रंग और लंबे कद के मुलायम मुख वाले शास्त्री जी की छवि बुरी तरह तंग किए थी, खादी के वस्त्र पहने हुए - काश महीन वस्त्र पहने होते | में भोग की इच्छा रखती हुई भी शास्त्री जी की बांहों में फिसल रही थी |' [1]

अधेड़ उम्र की भाभी रिश्ते के ननदोई की मालिश करती है, 'ज्यादा ही सरमदार का घुसला बन रहा था, तैमद ऊपर को सरकावै ही न लत्ता जितना ही ऊपर उठाऊं, उतना ही भींचता जाय तैमद को मैंने कही, लुगाई है रे तू? जबरदस्ती तैमद खोल कर फेंक दिया बंजमारे का... मैंने ऐसी मालिश करी जैसे छः महीने का बालक हो और फिर

खाट पर लोट गई उसके बरबबर में बोल दिया कि लल्लू कैलासी, भूल जाओ रिश्ते नाते... और फिर ये तो देह रहते के खेला हैं रे पाप पुत्र मत सोचना' [2]

रंजीत की पत्नी सांरग श्रीधर के साथ आनंद में मग्न है, 'श्रीधर, अगर तुम्हारी आंखें इस देह को देख कर आनंद पाती हैं तो जी भर कर देखो मुझे मेरी सुंदरता सार्थक हुई भोग करने से तुम्हारे प्राण तृप्त हों तो आओ रात बाकी है अभी' [3]

'अल्मा कबूतरी' में ग्रामीण स्त्री

"हम लोग न खेतों के मालिक न मजूर सो गोह खाते-खाते होंठ चिपचिपा गए हैं। देखें तो धरती मैया कैसी-कैसी चीजें देती हैं? जमीन में हमारा हिस्सा नहीं।" [4] (अल्मा कबूतरी-मैत्रेयी पुष्पा-पृ.सं.48)

(आ)"बच्चे गाँव से दूर पड़े घूरों को कुरेद आए। कुछ चिथड़े उखाड़ लाए। उन्होंने ने चिथड़े घर के भीतर माँ-काकियों के पास फेंक दिए। नहीं देखा कि वे चिथड़े गंदगी में लिथड़े है या माहवारी.....। फायदा भी क्या था दूसरा सहारा न था। माँ-काकियों के नंगे बदन रह-रहकर आँखों में छा जाते। [5] "(पृ.47)

मुख्यतः बुंदेलखंड में बसनेवाली कबूतरा जनजाति के जीवन को उपन्यास का विषय बनाया गया है, जो अपनी वंश की परंपरा रानी पद्मिनी और झाँसी की रानी लक्ष्मीबाई की अंगरक्षिका झलकारी बाई से जोड़ते हैं।

"हम सब एक लकड़ी नहीं बँधे हुए गट्ठर हैं। तोड़ने से न टूटेंगे! चित्तौड़ से लेकर झाँसी की रानी का साथ निभाने की सजाएँ भोगो। भोगेंगे। [6]" (पृ.सं.175)

'अल्मा कबूतरी' उपन्यास की कहानी हरियाणा क्षेत्र के गाँव की है, जहाँ 'अल्मा' नाम की एक मुखिया स्त्री है। यहाँ पुष्पा जी ने महिलाओं के शरीर के हक को प्रमुखता दी है। वे लिखती हैं कि इस उपन्यास की पात्र भूरी, कदमबाई और अल्मा जैसी महिलाएं "पुरुष रूप में राजनेताओं, सैनिकों और अधिकारियों की शारीरिक तृप्ति का साधन बनती हैं"। ग्राम्य समाज में भ्रष्ट राजनीतिज्ञ और अधिकारी जब शक्ति के नशे में महिलाओं का शोषण करते हैं, तो मैत्रेयी ने इसे कठोर भाषा में प्रस्तुत किया है। अल्मा अपने गाँव की लड़कियों की सुरक्षा के लिए संघर्ष करती है, किंतु अंततः उसे जान-माल से हाथ धोना पड़ता है, जिससे दलित-स्त्रियाँ भी जागरूक हो उठती हैं। इस उपन्यास में देह विक्रय, बलात्कार और बदले की भावना जैसे विषयों का ज्वलन्त चित्रण है, जो ग्रामीण स्त्री पर पितृसत्ता के अन्याय को उजागर करता है।

'इदन्नमम्' में ग्रामीण स्त्री

'इदन्नमम्' की केन्द्रीय नारी पात्र 'मंदा' लोकशक्ति को जागृत " करती है। मजदूरों को उनकी मेहनत का महत्व समझाती है। इसमें लेखिका यह संदेश देना चाहती है कि अब नारी शक्ति जागृत हो चुकी है। अब वह सामाजिक ढाँचे को तोड़ती हुई न केवल अपने अधिकारों को सुरक्षित करेगी, वरन् समाज को भी नई दिशा देगी। 'इदन्नमम्' (जिसका अर्थ 'जलती हुई रोटी' है) उपन्यास बुंदेलखंड के ग्रामीण जीवन की पृष्ठभूमि में लिखा गया है। इस उपन्यास में पुष्पा ने वहाँ की महिलाओं की स्थिति, गरीबी और तंगहाली के बीच उभरती नारी चेतना को दर्शाया है। ग्रामीण राजनीति के चंगुल में फँसी महिलाएँ किस प्रकार आत्मनिर्भर होकर अपने अस्तित्व की लड़ाई लड़ती हैं, यह कहानी का मूल है। इदन्नमम् में नायिका एक ग्रामीण महिला है, जो पारिवारिक दमन से उभरकर अपनी पहचान बनाती है। वे गाँव के भ्रष्ट नेताओं के खिलाफ भी खड़ी होती है। उपन्यास में दिखाया गया है कि कैसे गृहस्थी के कार्यों में फँसी असाक्षर महिला धीरे-धीरे जागरूक होती है और आत्मसम्मान की लड़ाई में जुट जाती है। उदाहरणस्वरूप, पुस्तक में जो संवाद

आया है—“स्त्री-पुरुष समानता की पक्षधर मैत्रेयी पुष्पा ग्रामीण नारी के अस्तित्व और पहचान की बात स्पष्टता से करती हैं”—वह इस उपन्यास की भावना को भी प्रतिबिंबित करता है। इदन्नमम् का ग्रामीण परिवेश और कठिन राजनीतिक हालात इसे समकालीन नारी-जीवन पर एक दर्पण बनाते हैं।

"ले आज तोय कौल हे महेन्द्र मताई। पराये गाँव का सीवान नाँखने जा रही है, जो आँख से कबहुँ अँसुआ डारे।" बऊ ने सौगन्ध धरी अपने ही ऊपर। अपनी छाती पर हथेली जगा ली, जैसे प्रण ले रही हों। साथ ही मोह के गीलेपन से प्रयत्नपूर्वक। अपने चित्त को झटके से उखाड़ लिया। कटी जड़ों में टीसते दर्द को पीती हुई वे आगे बढ़ी चली जा रही हैं। पृ.सं.1 [7]

पितृसत्ता, श्रम, देह, अस्मिता और शिक्षा की प्रस्तुति

मैत्रेयी पुष्पा के उपन्यासों में पितृसत्ता की पैनी आलोचना है। वे ग्रामीण समाज में स्त्रियों को परंपरागत रूप में देवी-पतिव्रता ही मानने की मानसिकता को तोड़ती हैं। 'चाक' में किसानों की पत्नियाँ कैसे घरेलू उत्तरदायित्व के बोझ में पिटती हैं, इसे दिखाकर उन्होंने जातिगत एवं लैंगिक दोनों ही स्तरों पर पितृसत्ता की निंदा की है। श्रम के क्षेत्र में वे ग्रामीण स्त्रियों के अज्ञात श्रम को उजागर करती हैं। महिलाएँ खेतों में काम करने के बाद घर की जिम्मेदारियाँ निभाती हैं, लेकिन उनका श्रम बराबर नहीं माना जाता। उदाहरणार्थ, अल्मा कबूतरी में दलित महिलाएँ लहू-पसीना एक करके मोती फोड़ती हैं, किन्तु उनके श्रम का फल पुरुष वर्ग तक ही पहुंचता है। वे यह भी दिखाती हैं कि ग्रामीण महिलाएँ घर का काम करो या खेत का, उनका श्रम समाज द्वारा अक्सर उपेक्षित रहता है। देह के विषय पर पुष्पा ने स्पष्टवादी दृष्टि रखी है। उनकी कहानियों में महिला देह तस्करी, बलात्कार और देह व्यापार के रूप में पुरुष सत्ता का सबसे बड़ा शोषण बन जाती है। वे इस सामाजिक कुरीति को निकालकर रखती हैं कि पति या कोई अन्य पुरुष जिस देह को अपना मनोरंजन समझे, उस पर महिलाएँ खून बहा देती हैं। अस्मिता की जिजीविषा उनकी लेखनी में बार-बार उभरती है। स्त्रियाँ जब अपनी अस्मिता के लिए खड़ी होती हैं, तो उनके भीतर की शक्तियाँ जाग्रत होती हैं। 'इदन्नमम्' में दिखाया गया है कि पारंपरिक औरत की पहली अस्मिता संघर्ष करती आधुनिक स्त्री की दूसरी अस्मिता से मुकाबला करती है। कुल मिलाकर, पुष्पा ने लेखन के माध्यम से स्पष्ट किया है कि स्त्री-मुक्ति का मतलब 'स्वच्छंद आचरण' नहीं बल्कि "समाज में पुरुषों के समकक्ष स्त्रियों को प्राप्त अधिकारों का सही उपयोग" है।

शिक्षा के क्षेत्र में पुष्पा ने ग्रामीण बहन-बेटियों की बेबसी दिखाई है। वे अमूमन अशिक्षित होती हैं, जिससे उनकी समझदारी पर पितृसत्तात्मक गलतफहमियाँ हावी रहती हैं। उपन्यास चाक में सर्वतोमुखी विकास के बावजूद ग्रामीण महिला को न तो पढ़ने की छूट है, न निर्णय लेने की आजादी। मैत्रेयी पुष्पा ने अपने पात्रों के माध्यम से दिखाया है कि कैसे शिक्षा की कमी उन्हें परंपराओं की बेड़ियों में जकड़े रखती है। कभी-कभी वे छुप-छुपकर सीखने की चेष्टा करती हैं, लेकिन समाज उन्हें रोक-टोकता है। इस तरह, उनके उपन्यास शिक्षा को नारी चेतना को सशक्त करने वाले कारक के रूप में भी प्रस्तुत करते हैं।

भाषा और शैली की विशेषताएँ : मैत्रेयी पुष्पा की भाषा सहज, भावपूर्ण और क्षेत्रीय संवादों से समृद्ध है। उन्होंने शहरी हिंदी नहीं, बल्कि गांव की बोली-भाषा को अपनी शैली में शामिल किया है। उनके संवादों में बुंदेली और ब्रज के प्राचीन शब्द मिलते हैं, जो पाठक को सीधे गांव की धरती पर ले जाते हैं। चित्र-उपमा व भारत-भक्ति से गुलजार होकर भी भाषा अति-साधारण और स्पष्ट है। वे अमूमन गम्भीर विषय को स्थानीय कहावतों, लोकगीतों या ग्रामीण

उदाहरणों से समझाती हैं, जिससे पाठक को वह दृश्य आँखों के सामने घूमता हुआ प्रतीत होता है। उनकी शैली आलोचनात्मक होते हुए भी संवेदनशील है। ग्रामीण महिलाओं के संवादों में कभी-कभी तीखी व्यंग्यात्मक टिप्पणियाँ होती हैं, जो पितृसत्ता की हँसी उड़ाती हैं। पर निष्कर्ष वाक्यों में सामाजिक यथार्थ की कटुता होती है। उदाहरणार्थ, चाक की ग्रामीण महिला की कही एक लाइन में छिपी व्यंग्यपूर्ण पीड़ा को ही लें, या अल्मा कबूतरी की किरकिरी-भरी भाषा को, ये सभी दिखाते हैं कि मैत्रेयी पुष्पा ने शहरी सज्जनों की अत्यंत औपचारिक हिंदी से अलग एक सशक्त ग्रामीण आवाज़ बनाई है। इस प्रकार उनकी भाषाई-शैली ग्रामीण परिवेश के अनुरूप निर्मित है, जिसमें क्षेत्रीय रंग और जनधारा बहता हुआ मिलता है।

समकालीन समाज में प्रासंगिकता: मैत्रेयी पुष्पा का साहित्य आज भी अत्यंत प्रासंगिक है। डिजिटल मीडिया और शहरीकरण के इस युग में भी गाँव की नीतियाँ और रूढ़ियाँ नहीं बदली हैं, इसलिए ग्रामीण महिलाओं के प्रति न्याय की लड़ाई वैसी ही जारी है। उनके उपन्यासों में प्रस्तुत कथाएँ आज के ग्रामीण यथार्थ को भी समझने में मदद करती हैं। मैत्रेयी पुष्पा ने अपने उपन्यासों में महिलाओं की दयनीय एवं शोषित स्थिति को पुरुषों के हाथों दिखाया है यह आज भी सच है जब घरेलू हिंसा, अत्याचार और लैंगिक शोषण गाँव-शहर गरीब-धनी सबके लिए चुनौती बने हुए हैं। उनकी रचनाएँ नारी सशक्तिकरण की प्रेरणा देती हैं। ग्रामीण महिलाओं की आत्मनिर्भरता और समान अधिकार की मांग आज भी जोर पकड़ रही है। इन उपन्यासों को पढ़कर सामाजिक जागरूकता बढ़ती है स्त्री-शिक्षा, विधवा कल्याण, महिलाओं के लिए रोजगार की राजनीति के मुद्दे होते हैं, तो मैत्रेयी पुष्पा की कहानियाँ तुरंत प्रासंगिक हो जाती हैं। इसलिए कह सकते हैं कि मैत्रेयी पुष्पा की साहित्यिक पृष्ठभूमि ने ग्रामीण स्त्री विमर्श को सशक्त किया, और इन विमर्शों की आवश्यकता आज भी उतनी ही है जितनी पहले थी। उनके पात्रों की आवाज़ आज भी हमें हमारे सामाजिक दायित्व की याद दिलाती है।

निष्कर्ष: मैत्रेयी पुष्पा ने हिन्दी साहित्य में ग्रामीण स्त्री विमर्श को सामर्थ्यपूर्ण आवाज दी है। उनके उपन्यास चाक, अल्मा कबूतरी, इदन्नमम् आदि में ग्रामीण महिलाओं की वास्तविक जीवन-परिस्थितियाँ, शोषण और आत्म-उत्थान की कहानियाँ बेबाकी से प्रस्तुत हैं। इनमें पितृसत्ता, अस्मिता, श्रम, देह और शिक्षा जैसे ज्वलंत विषयों की चर्चा उनकी दृष्टि की तीक्ष्णता को दर्शाती है। भाषा की प्रामाणिकता और जन-जीवन की बारीकियाँ उनके लेखन को समकालीन बनाती हैं। ग्रामीण स्त्री विमर्श में उनका योगदान अतुलनीय है: जहाँ एक ओर वे दर्दनाक सामाजिक यथार्थ दिखाती हैं, वहीं दूसरी ओर उन कहानियों में स्त्रियों के भीतर जागरूकता और दृढ़ता का संदेश है। वर्तमान समाज में महिला-सशक्तिकरण की लड़ाई में उनकी रचनाएँ आज भी प्रासंगिक मार्गदर्शक बनकर खड़ी हैं।

संदर्भ-

1. पुष्पा, मैत्रेयी. (1997). चाक. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन। पृ. 89-90, (चाक, पृ.104), (पृ. 329 चाक)
2. पुष्पा, मैत्रेयी. (2000). अल्मा कबूतरी. नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन। पृ.सं.48, पृ.सं.47, पृ.सं.175
3. पुष्पा, मैत्रेयी. (1994). इदन्नमम्. पृ.सं.1 नई दिल्ली: राजकमल प्रकाशन।
4. शर्मा, र. (2015). हिंदी उपन्यास और स्त्री विमर्श. नई दिल्ली: वाणी प्रकाशन।
5. सिंह, न. (2018). समकालीन हिंदी कथा साहित्य में ग्रामीण स्त्री. *जर्नल ऑफ हिंदी स्टडीज़*, 12(2), 45-60।

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथा आणि संविधान मूल्य

प्रा. डॉ. गणेश शिवाजी मारेवाड

ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना -

मराठी कथा आणि संविधान मूल्याचा विचार केल्यास मराठी साहित्यात बाराव्या शतकापासून याचे लेखी पुरावे आपल्याला मिळतात. बाराव्या शतकापासून महानुभव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय व समर्थ संप्रदायात संपन्न व समृद्ध साहित्य लेखन झालेले आहे. आज आपण जे संविधान मूल्य म्हणून ओळखतो, याची अभिव्यक्ती मराठी साहित्यात बाराव्या शतकापासून झालेली आहे.

महानुभव संप्रदायातील लीळाचरित्र, दृष्टांतपाठ या साहित्यातून संविधान मूल्याचे प्रतिबिंब पडलेले आहे. वारकरी संप्रदायातील संत नामदेव, संत चोखामेळा, संत सोयराबाई, संत भागू महारीन, संत जनाबाई यासारख्या संतांच्या अनेक अभंगातून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय ही संविधानिक मूल्यांची अभिव्यक्ती अत्यंत प्रभावीपणे झालेली आहे.

मराठी कथा साहित्य आणि संविधानिक मूल्य यांचा विचार केला असता महानुभव संप्रदाय, वारकरी संप्रदायातील कथेपासून भारतीय संविधानिक मूल्यांची अभिव्यक्ती मराठी कथा साहित्यातून अभिव्यक्त होऊ लागली, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते.

मराठी साहित्यात संत साहित्य नंतर दलित ग्रामीण व स्त्रीवादी साहित्यातूनही संविधानिक मूल्य अभिव्यक्त झाली आहेत. या सर्वांचा येथे विचार करणे शक्य नाही. तसेच या लेखाचे शब्द मर्यादा लक्षात घेता या लेखात प्रतिनिधिक स्वरूपात प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथेतून अभिव्यक्त झालेली संविधानिक मूल्यांचा विचार येथे केला आहे.

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथेतील संविधानिक मूल्यांचा विचार करण्यापूर्वी आपण संविधान मूल्य म्हणजे काय ? ती कोणकोणती आहेत ? याचा विचार करू.

संविधान मूल्य म्हणजे काय? -

संविधान म्हणजे राज्यघटना, घटना होय. भारताचे संविधान हे भारतातील सर्वोच्च कायदेशीर दस्तऐवज आहे. ही राज्यघटना जगातील सर्वात मोठी लिखित राज्यघटना आहे. 26 जानेवारी 1950 पासून भारतीय राज्यघटनेची भारतात प्रभावी अंमलबजावणी सुरू झाली.

मानव हा सामाजिक प्राणी आहे. तो समूहाने राहतो. समाजात जीवन जगण्यासाठी प्रत्येकाला काही जीवन मूल्याची अतिशय आवश्यकता असते. त्यामध्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांचा समावेश होतो. या मूल्यांची योग्य पूर्तता झाली तर मानव सुखाने, समाधानाने व सुरक्षित जीवन जगू शकतो, पण या मूल्यांची योग्य पूर्तता झाली नाही तर जीवन यातनामय, वेदनादायी व दुःखकारक बनते. आणि या वेदनेतून विद्रोह जन्म घेतो. ही वेदना व विद्रोहाचे अभिव्यक्ती मानव आपल्या शक्ती व बुद्धीनुसार वेगवेगळ्या कौशल्यातून अभिव्यक्त करतो. चित्रकला, शिल्पकला, नृत्य यासारख्या कलेतून अभिव्यक्त तो करतो. तर कधीकधी कथा, कविता, कादंबरी, नाटक या साहित्यकृतीतून आपल्या वेदना व विद्रोहाची अभिव्यक्ती करतो.

संविधान मूल्य म्हणजे काय ?

राज्यघटनेतील संविधान मूल्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता यासारख्या मूल्यांचा समावेश होतो. या संविधान मूल्यांमुळे भारतीय नागरिकांच्या अधिकार, हक्कांचे संरक्षण होते. आणि त्यातून

समाजाचा विकास होतो. समाज विकासासाठी संविधान मूल्य किती आवश्यक आहेत, हे यावरून स्पष्ट होते. या संविधान मूल्याचा समावेश भारतीय राज्यघटनेत केला आहे. राज्यघटनेची प्रस्तावना म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचा सार आहे. या प्रस्तावनेत संविधान मूल्य सांगितले आहेत.

विचार अभिव्यक्तीचे स्वातंत्र्य, दर्जा व संधीची समानता, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, राष्ट्राची एकता, एकात्मता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता, धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही समाजवाद या मूल्यांचा अंतर्भाव राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत केला आहे. प्रस्तावनेत संविधान मूल्याचा केलेल्या या उल्लेखावरून संविधान मूल्याचे महत्त्व अधोरेखित होते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय यासारखी मूल्य मराठी कथा साहित्यातून अभिव्यक्त झाली आहेत. ही संविधानिक मूल्य प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथेतून कशी अभिव्यक्त झाली आहेत, याचा आपण या लेखात विचार करणार आहोत.

सर्वप्रथम आपण प्रा. आप्पासाहेब खोत यांचा थोडक्यात परिचय पाहू.

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांचा परिचय

संपूर्ण नाव - आप्पासाहेब यशवंतराव खोत. मराठी साहित्यात ग्रामीण कथाकार म्हणून सुप्रसिद्ध आहेत. तसेच त्यांचे कथाकथनाचे सादरीकरण अतिशय सुंदर आहे. ते प्रसिद्ध वक्तेही आहेत. त्यांचा जन्म 1 जून 1995 ला झाला असून ते राहणारे जाखले, ता. पन्हाळा, जि. कोल्हापूर येथील आहेत. त्यांनी कोडेळती, हायस्कूल व कै भाई श. तू. पाटील जुनिअर कॉलेज येथे प्राचार्य म्हणून काम केले आहे. 2013 मध्ये ते सेवानिवृत्त झाले आहेत. असे असले तरी 1995 पासून ते आजतागायत त्यांचे कथालेखन व कथा सादरीकरण सुरू आहे. यातून ते संविधानिक मूल्य समाजात रुजवण्याचे कार्य, समाज जागृती करण्याच्या हेतूने त्यांचे सुरू आहे. हा हेतू त्यांनी त्यांच्या अनेक व्याख्यानातून सांगितला आहे. या हेतूनेच त्यांनी कथा, कादंबरी, ललित गद्य व चरित्र लेखन केले आहे. त्याचा थोडक्यात आढावा आता आपण पाहू.

साहित्यनिर्मिती -

1. कथासंग्रह - गवनेर, महापूर, रानगंगा, कळवंड, माती आणि कागद, मरणादारी, वापसा, काळीज विकल्याची गोष्ट
2. कादंबरी - पळसफुल, गावपांढर, गाव पांढरीच्या वाटेवर, घरपण, फेसाटी, सावलीची सोबत
3. ललित गद्य - अनवानी पाय, कुणब्याची पोर, अभीर माती.
4. चरित्र - देव माणूस कर्मवीर भाऊराव पाटील रयत शिक्षण संस्थापक पुरस्कार

अभ्यासक्रमात समावेश -

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथांचा अभ्यासक्रमात समावेश झाला आहे. यामध्ये नववी, अकरावी, बारावी, बी ए, एम ए चा अभ्यासक्रमात समावेश झाला आहे. अभ्यासक्रमातील समावेशावरून आप्पासाहेब खोत यांच्या साहित्याची नोंद मराठी पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठाने घेतलेली आहे, हेच यावरून स्पष्ट होते.

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या साहित्याची नोंद पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळ, विद्यापीठा सोबत महाराष्ट्र शासन व इतर साहित्य संस्कृती मंडळाने घेऊन त्यांना पुरस्कार देऊन सन्मानित केले आहे. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या पुरस्काराची नोंद खालील प्रमाणे आहेत.

1. सन 2007 चा राष्ट्रीय आदर्श शिक्षक पुरस्कार
2. महापूर या कथासंग्रहास मसाप पुणे गल ठोकळ पुरस्कार
3. महाराष्ट्र शासनाचा उत्कृष्ट साहित्य निर्मितीचा 1999-2000 चा राणगंगा या कथासंग्रहास बी रघुनाथ साहित्य पुरस्कार

4. अनवाणी पाय या ललित लेखसंग्रास मसाप पुणे यांचा एडवोकेट त्रिंबकराव शिरोळे पुरस्कार
5. दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा कोल्हापूर घरपण या कादंबरीत उत्कृष्ट साहित्य निर्मिती पुरस्कार
6. आचार्य प्र के अत्रे साहित्य पुरस्कार सासवड
7. घरपण या कादंबरीस बंडू गोपाळ मुकादम साहित्य पुरस्कार
8. महाराष्ट्र राज्य कामगार कल्याण मंडळ मुंबई राज्यस्तरीय विठ्ठल साहित्य पुरस्कार
9. सह्याद्री नंदन साहित्य भूषण पुरस्कार

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांचे लेखन, पुरस्कार, सन्मान व अभ्यासक्रमातील समावेश पाहून त्यांची योग्य ती दखल मराठी साहित्याने घेतलेली आहे हेच या विश्लेषणावरून लक्षात येते. त्यांचे साहित्य आज सर्वसामान्य पर्यंत पोहोचत आहे. प्रा. खोत यांच्या परिचयानंतर त्यांच्या कथासंग्रहातील कथामधून संविधानिक मूल्यांची अभिव्यक्ती कशी झाली? त्यांच्या कथेचे वेगळेपण काय? याचा आता आपण विचार करू.

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथातून अभिव्यक्त झालेली संविधान मूल्य

प्रा. आप्पासाहेब खोत यांनी नऊ कथासंग्रह लिहिली. ग्रामीण जीवन, ग्रामीण संस्कृती, परंपरा प्रकर्षाने या कथासंग्रहातून अभिव्यक्त झाली आहे. शेतमजूर, शेतकरी, पुरुष, महिला-महिला यांच्यातील समस्या या कथासंग्रहातून अभिव्यक्त झाल्या आहेत. तसेच या कथासंग्रहातील कथामधून स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय या मूल्यांची मांडणी लेखकाने प्रभावीपणे केली आहे.

मानवी जीवन सुखाने, समाधानाने जगण्यासाठी काही जीवनमूल्य अपरिहार्य आहेत. त्यातील समानता हे एक मूल्य आहे. प्रत्येकाला समान संधी, हक्क व अधिकार आपल्या संविधानाने दिलेली आहेत. असे असले तरी हा समानतेचा अधिकार सर्वांना मिळाला आहे का ? तर नाही.

समतेच्या अधिकारात स्त्री पुरुष समानता हा एक महत्त्वाचा अधिकार आहे. पुरुषाप्रमाणे स्त्रीलाही समान संधी, अधिकार संविधानाने दिलेली आहे. असे असले तरी प्रत्यक्षात पुरुषी मानसिकतेमुळे ही समतेची संधी, अधिकार स्त्रीला मिळत नाहीत. त्यामुळे स्त्रीला संपन्न व समृद्ध जीवन जगण्यात अडथळे येतात. याचे प्रतिबिंब आप्पासाहेब खोत यांच्या रानगंगा या कथेतून पडलेले आपल्याला पाहायला मिळते. या कथेतील नायिका उषादेवी ही अतिशय हुशार, महत्त्वाकांशी. शिकून प्रगती करावी, ही मनी भावना असलेली. पण पुरुषप्रधान सत्तेखाली तिला मान झुकवावी लागते. उषादेवी एसएससी परीक्षा पास होतात. शाळेतील मुलीतून प्रथम येतात. उषादेवीला पुढे शिकायचे असते, पण त्यांच्या घरातून विरोध होतो. उच्चशिक्षित बंधू, वडील विरोध करतात. व जमीनदार, राजकारणी रघुनाथराव सोबत लग्न लावून देतात. पतीही तिला पुढे शिकू देत नाहीत. यापुरुषप्रधान व्यवस्थेमुळे उषादेवीची शिक्षणाची इच्छा पूर्ण होत नाही. याचे दुःख तिच्या मनात सतत सलत राहते. पुढे तिच्या मुलीच्या शिक्षणाच्या निमित्ताने या दुःखाची खपली निघते.

उषा देवीची मुलगी मुक्ता. ती बारावी पास होते. तिला शिकून शिक्षिका किंवा डॉक्टर व्हायचं असतं, पण उषादेवीप्रमाणे मुक्तालाही वडीलाकडून शिक्षणासाठी विरोध होतो, पण उषादेवी खंबीरपणे मुक्ताच्या पाठी राहतात. मुक्ताच्या शिक्षणासाठी पाठपुरावा करतात. कारण त्यांची शिक्षणाची इच्छा पूर्ण न झाल्यामुळे त्यांचे दुःख त्यांच्या मनी होते. आपल्या प्रमाणे आपल्या मुलीच्या आयुष्याचे होऊ नये म्हणून उषादेवी पतीसोबत बंड करतात आणि शेवटी त्यांना यात यश मिळते.

मुक्ताचे लग्न ठरते, पण लग्नानंतर तिला शिकण्याची परवानगी पती तसेच वडीलही देतात. अशी ही कथा आहे. या कथेतून स्त्री पुरुष समतेचा, समान संधीचा विचार मांडला आहे. तसेच 40 वर्षांपूर्वी गावा गावातील माणसे ते आजच्या गावागावातील माणसे यामधील परिवर्तन या कथेमधून अभिव्यक्त झालेले आपल्याला पाहायला मिळते.

पुरुषप्रधान मानसिकतेमुळे स्त्रियांच्या वाढ्याला वेदना आली आणि या वेदनेतून तिच्या मनात विद्रोह प्रकट झाला. स्त्रीच्या वेदना, विद्रोहाची अभिव्यक्ती चिरेबंदी या कथेतून लेखकाने केली आहे. शिक्षणामुळे, आत्मभानामुळे स्त्री जागरूक होऊ लागली व आपल्या हक्कासाठी वेगळा विचार करू लागली. हे चिरेबंदी या कथेत पाहायला मिळते.

महात्मा फुले यांनी स्त्रियांच्या उद्धारासाठी स्त्री शिक्षणाची सुरुवात केली. स्त्रिया शिकू लागल्या, पण आजही एकविसाव्या शतकात खानदानी, रीतीरीवाजापायी स्त्रियांचा जगण्याचा हक्क हिरावून घेतला आहे. तिलाही माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. या विचाराची मांडणी लेखकाने चिरेबंदी या कथेतून केलेली आपल्याला पाहायला मिळते. चिरेबंदी या कथेतील नायीकाची शिकून शिक्षिका, डॉक्टर होण्याची मनीषा असते. बारावी सायन्सला विशेष प्राविण्यसह ती पास होते. पण वडील खानदानी, रीतीरीवाज व खोड्या प्रतिष्ठेतून बाहेर येत नाही. कथेतील नायीकेचे लग्न करण्याचे कुटुंबीय ठरवतात. नायीकेला एका इंजिनियरचे तिच्यासाठी स्थळ येते. आणि हे स्थळ तिच्यासाठी योग्य असते, पण प्रतिष्ठेसाठी तिचे वडील इंजिनियर सोबत तिचे लग्न न जुळवता त्यांच्या दृष्टीने खानदानी परिवारातील एकासोबत तिचे लग्न लावतात.

खानदानी परिवारात राहणारे पुरुषांचे आचरण नैतिक असते असे नाही ? नायिकेचे ज्या घरात लग्न होते त्या घरातील स्त्रियांवरही अनेक बंधने असतात. लग्न होऊन चिरेबंदी वाड्यात आलेल्या स्त्रियांची या वाड्यातून मृत्यूनंतरच सुटका होत होती. नायीकेच्या सासूचेही असेच झाले. पुढे नायीकेच्या पतीचा दारू व्यसनामुळे मृत्यू होतो. नायीकेच्या वाढ्याला तारुण्यातच विधवेचे जगणं येतं. त्यामुळे तिच्यावर अनेक बंधन येतात. तिला चारचौघे जाण्याची बंदी, स्वयंपाक घरात देवघरात जाण्याची बंदी येते. अपशकुनी म्हणून तिची हेटाळणी होते. यावरून एकविसाव्या शतकातही विधवेला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार नव्हता, हेच या कथेवरून अधोरेखित होते.

कथेच्या शेवटी ही नायीका विद्रोह करते. आपल्यावरील बंधनाची साखळी तोडते. त्यासाठी तिला प्राध्यापक काकाची मदत होते. पुढे ती तिला इंजिनियर पूर्वी पाहिला आलेला असतो त्या इंजिनियर सोबत ती लग्न करते.

चिरेबंदी या कथेत पुरुष स्त्रियांवर अन्याय करतात, हे आपण पाहिले. जसा पुरुष स्त्रियांवर अन्याय करतो तसेच एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीवर अन्याय करते. हे वास्तव आप्पासाहेब खोत यांनी कोंबडी या विनोदी कथेतून सांगितले आहे.

माणूस म्हणून स्त्रियांना जगण्याचा अधिकार संविधानाने दिला तरी पुरुषप्रधान व्यवस्था तिला नीट जगू देत नाही. स्त्रियांवर पुरुषच अन्याय-अत्याचार करतात का ? तर नाही. स्त्रिया ही अन्याय करतात. हे आपल्याला प्रा. आप्पासाहेब खोतांच्या अनेक कथांतून पाहायला मिळते. त्यापैकी कोंबडी या कथेचा आपण इथे विचार करू.

कोंबडी या कथेत पार्वती व रंगू या सख्या बहिणी. सख्या जावा असतात. मोठी पार्वती तर धाकटी रंगू. मोठी पार्वती आपल्या बहिणीचे रंगूचे लग्न आपल्या लहान्या दिरासोबत लावते. सुरुवातीला बहिणी-बहिणी जावा-जावा म्हणून चांगल्या राहतात. एकत्र राहतात, पण पुढे लहान जाऊ रंगू घरात काम निघालं की माहेरी जाते. उदाहरणार्थ - घरचे बांधकाम, विहिरीच्या खोदकामाच्या वेळी. त्यामुळे घरात कामे निघाल्यावर मोठीला जास्त कामे करावी लागतात. आपली लहान बहिण, आपली लहानी जाऊ, पण ती घरात कामासाठी मदत करत नाही. म्हणून पार्वतीच्या मनात रंगू विषयी द्वेष, मत्सर निर्माण होऊ लागतो आणि या देशाचा स्फोट एका घटनेने होतो.

एकदा दोघींची कोंबडी हारवते. शोधाशोध घेऊनही सापडत नाही. या घटनेला तीन आठवडे होतात. एका सकाळी ती कोंबडी 15 पिल्यासहित यांच्या अंगणी येते. दोघीजणी माझी कोंबडी... माझी कोंबडी... म्हणतात. दोघींचं कडाक्याचं भांडण लागतं. भांडणात दोघी एकमेकींना खूप टाकून, टोचून बोलतात. शेवटी शेजारची अनुबाई दोघींचं भांडण मिटवतात. त्या म्हणतात, जनावरं, कोंबडी आपलं घर विसरत नाही. ती संध्याकाळी ज्यांच्या घरी जातील त्यांची कोंबडी. आणि संध्याकाळी ही कोंबडी जाते सासूबाईच्या घरी. येथे ही कथा संपते.

या कथेत दोघी सख्ख्या बहिणी, सख्ख्या जावा त्यांचा सुखा-समाधानाचा व समृद्ध संसार, पण द्वेषामुळे, मत्सरामुळे त्या असमाधानी होतात आणि एक स्त्री दुसऱ्या स्त्रीचा कसा मत्सर करायला लागते याचे वास्तववादी चित्रण उभे करण्यात लेखक या कथेत यशस्वी झालेत, हेच या कथेवरून अधोरेखित होते.

स्त्री पुरुष समतेचा विचाराप्रमाणे देशसेवा, देशप्रेम ही नीतिमूल्य समाजात रुजावीत म्हणून काढतुस आण्णा सारखी कथा प्रा. आप्पासाहेब खोत लिहून जातात. काढतुस आण्णा या कथेतील नायक. अण्णा हा इंग्रजा विरुद्ध लढाई करतो. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा सहकारी. इंग्रजा विरुद्ध लढाई करताना इंग्रजांची रेल्वे लुटतात, टेलिफोनच्या तारा तोडणे, सरकारी अधिकाऱ्यांना जेरबंद करणे या कार्यासोबत गावागावातील भांडण मिटवणे, चोर, डाकू, लुटारूंचे मन परिवर्तन करणे यासारखी कामेही अण्णा काढतुस करतात. यांचे चित्र काढतुस आण्णा कथेतून लेखकाने केले आहे.

प्रत्येक माणसाची जडणघडण समाजात होते. या समाजाचे, देशाचे आपण देणे लागतो. त्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणे. हे आपलं कर्तव्य आहे. या कर्तव्याची जाणीव, देशसेवा, देशप्रेम, देशभक्ती या नैतिक मूल्यांची रुजवण काढतुस आण्णा या कथेतून लेखकांना केली आहे, हेच या कथेवरून स्पष्ट होते.

देशसेवा, देशभक्तीची रुजवण महत्वाची. त्यासोबत देशसेवा करणाऱ्या समाजाचा, व्यक्तीचा, व्यक्ती समूहाला ही योग्य न्याय मिळाला पाहिजे, पण तो मिळत नाही. तो कसा मिळत नाही, याचे चित्र माती आणि कागद या कथेतून लेखकांना केले आहे.

शेतकरी हा देशाचा आर्थिक विकासातील महत्त्वाचा घटक. शेतकऱ्यांचे जीवन शेतीवर अवलंबून असते. शेती पिक चांगले आले पिकांना योग्य मोबदला मिळाला तर तो सुखी समाधानी जीवन जगू शकतो, पण सुलतानी संकटामुळे पूर्वीपासून आजतागायत शेतकऱ्याला योग्य मोबदला मिळाला नसल्यामुळे त्याला खडतर जीवन जगावं लागतं. या शेतकऱ्यांविषयी करुणा निर्माण व्हावी, या हेतूने माती आणि कागद या कथेतून शंकरची कहाणी लेखकाने सांगितली आहे.

शंकरा हा शेतकरी आहे. आपल्या शेतात उसाचे उत्पन्न घेतो. या उसाची लागवड, खत, पाणीपट्टी आणि सोसायटीच्या उचलेपायी त्याच्या हाती शेवटी काही शिल्लक राहत नाही. त्यातून घरात बापलेकाचे भांडण होतात. एका गोष्टीचा राग दुसऱ्यावर निघतो. तेव्हा शेतकरी म्हणून शंकर हातबल होतो. या हातबलतेविषयी करुणा निर्माण करण्यात लेखक माती आणि कागद या कथेत यशस्वी झाले आहेत, हेच या कथेवरून लक्षात येते.

माती आणि कागद या कथेत हातबल शेतकरी चित्रित केला तर परतफेड या कथेत आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्याचे जीवन चित्रीत केले आहे. या कथेतील नायक नारायण कदम हा शेतकरी. शेतीमुळे कर्जबाजारी होतो. एक दिवस वर्तमानापत्रात वाचतो, की आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्याची सरकार सर्व कर्ज माफ करतो. तसेच त्याच्या वारशाला एक लाख रुपये मदत मिळते, हे वाचून आपल्या कर्जामुळे तो आत्महत्या करतो आणि इथे ही कथा संपते. ही कथा इथे संपली तरी आपल्या मनात अनेक प्रश्न निर्माण करते, की शेतकऱ्यांची ही अवस्था का झाली ? कोणी केली ? यातून बाहेर पडण्याचा योग्य मार्ग काय असू शकतो ? असे अनेक प्रश्न निर्माण करणारी ही कथा सामाजिक न्याय, जीवन जगण्याचा समतेचा अधिकार या नैतिक मूल्यांचे संस्कार करते, हेच या कथेवरून स्पष्ट होते.

सामाजिक न्याय, समता या नैतिक मूल्य सोबत संवेदनशीलता या मूल्यांचे संस्कार प्रा. आप्पासाहेब खोतांची कथा करते. याचे एक उदाहरण म्हणून गवळण या कथेचा विचार इथे करता येईल.

गवळण ही कथा वाचताना कुणाही संवेदनशील मनाच्या मानवाच्या अंगावर शहारे येतील अशी ही कथा आहे. प्रा. आप्पासाहेब खोतांच्या इतर कथेपेक्षा ही कथा वेगळी आहे. या कथेचे निवेदन एक म्हैस करते. तिची कहाणी सांगते. त्यातून मानवाने मानवावरच प्रेम न करता निसर्ग, जनावरे, पाळीव प्राणी यावरही प्रेम केले पाहिजे. हा

निसर्ग, पाळीव प्राणी आपल्या हिताचे आहेत. त्यांच्यावर आपल्या मुलाबाळासारखं प्रेम केलं पाहिजे, हे आपलं कर्तव्य आहे. हा नैतिक विचार या कथेतून अभिव्यक्त झाला आहे.

गवळण कथा एका म्हशीची आहे. गवळण नावाची म्हैस या कथेचे निवेदन करते. तिच्यावर तात्या व गंगू मावशी हे पती-पत्नी आपल्या लेकरासारखी काळजी घेतात. या म्हैशीला लाळी रोग होतो. कानात किडे पडतात. तेव्हा तात्या व गंगू मावशी तिची काळजी घेतात. औषधपाणी करतात. म्हणून ती वाचते. पुढे तात्या व गंगू मावशी म्हातारे होतात. त्यांच्या हातातील कारभार बबन्या या एकुलत्या एका मुलाकडे येतो. तो व्यवहारी, असवेदनशील असतो. गवळण म्हैसही म्हातारी होते. तिचं दुभत तुटतं. त्यामुळे तिला बबन्या विकतो. हा प्रसंग आपल्या अंगावर काटा आणणारा आहे. हा प्रसंग एवढा प्रभावीपणे लेखकाने उभा केला आहे त्यातून संवेदनशीलता या मूल्याचा संस्कार आपल्यावर होतो. आपले मन आणखी निर्मळ होते, हेच या कथेवरून अधोरेखित होते.

गवळण, रानगंगा, चिरेबंदी, कोंबडी, काडतुस आण्णा, माती आणि कागुद, गवळण या कथेसोबत गव्हनेर, कुणीब्याची पोर या कथासंग्रहातील कथा स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, सामाजिक न्याय, संवेदनशीलता, देशप्रेम, दया, करुणा या मानवी मूल्यांचे संस्कार करतात.

प्रा. खोत यांच्या कथेतील मानवी मूल्य ही ग्रामीण जीवनातील असली तसेच 30-40 वर्षांपूर्वीची असली तरी ती आजच्या जीवनपद्धतीला लागू पडतात. कारण समाजजीवन काळानुरूप बदलत असले तरी मानवी मूल्य बदलत नाही. मानवी मूल्यांचे महत्त्व कमी होत नाही.

माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. समाजाशिवाय तो एकटा जगू शकत नाही. त्यामुळे मानवी मूल्यांचे महत्त्व आणखी वाढत आहे. आज 21 वे शतक आहे. आजचा काळ पाहता समाजात सर्व क्षेत्रात भ्रष्टाचार पाहायला मिळतो. दररोज मारामाऱ्या, खून, भ्रष्टाचार, अन्याय यासंदर्भातील बातम्यांनी वर्तमानपत्राची पानाच्या पान भरलेली पाहायला मिळतात.

आपण इतिहासाचे वा वर्तमानाचे अवलोकन केल्यास आपल्या लक्षात येते, की कधी नव्हे एवढी अनागोंदी, गोंधळ आज माजला आहे. संविधानाने मानवी हक्क, अधिकार मूल्य सांगितले असली तरी आज ती प्रत्यक्षात पाहायला मिळत नाहीत. म्हणून मानवी मूल्य समाजात रुजवण्याची, संस्कार करण्याची, पिढी घडवण्याची प्रत्येकाची जबाबदारी आणखी वाढते. आणि ती मानवी मूल्य प्रा. आप्पासाहेब खोत आपल्या कथांतून रुजवण्यात यशस्वी झाले आहेत, हेच वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतं.

निष्कर्ष -

1. स्त्री-पुरुष समतेचा विचाराचे संस्कार प्रा. आप्पासाहेब खोत यांच्या कथा करतात.
2. पुरुषाने स्त्रीकडे, स्त्रीने स्त्रीकडे माणुसकीच्या दृष्टीने पहावं, या नैतिक मूल्याची रुजवून कथेतून करण्यात लेखक प्रा. आप्पासाहेब खोत करण्यात यशस्वी झाले आहेत.
3. माणसाने माणसासोबत नैतिकतेनं वागावं तसेच निसर्ग, पशु पक्षांसोबतच नैतिकतेनं वागणं त्याची नैतिक जबाबदारी आहे. त्यासाठी संवेदनशीलतेचा संस्कार प्रा. आप्पासाहेब खोतांच्या कथांतून करण्यात आले आहेत.
4. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, संवेदनशीलते सोबत देशसेवा, देशप्रेम या नैतिक मूल्यांचे संस्कार आप्पासाहेब खोतांची कथा करते.
5. प्रा. आप्पासाहेब खोत यांनी आपल्या कथेतून मागील 30-40 वर्षांपूर्वीचे ग्रामीण जीवनातील नैतिक मूल्य सांगितले असली तरी आजच्या समाज जीवनाला ती लागू पडतात कारण समाज बदलला तरी नैतिक मूल्य बदलत नाहीत, हेच यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ -

- 1) महापूर - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे 1996
- 2) कुण्याब्याची पोरं - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 3) गवनेर - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 4) माती आणि कागुद - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 5) रानगंगा - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 6) महापूर - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 7) काळवंड - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 8) मरणादारी - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 9) वापसा - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016
- 10) काळीज विकल्याची गोष्ट - आप्पासाहेब खोत, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, 2016

“भारतीय संघराज्य व्यवस्था: आव्हाने आणि भविष्यातील दिशा”

डॉ. शिवाजी गोरक्षनाथ ढोकणे
श्री साईबाबा महाविद्यालय शिर्डी

डॉ. लक्ष्मी रामभाऊ कांगुणे
श्री ज्ञानेश्वर महाविद्यालय, नेवासा

सारांश :-

भारतीय संविधान निर्मात्यांनी भारताची विशालता आणि त्यातील विविधता लक्षात घेऊन 'संघराज्य' (Federalism) शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १ मध्ये भारताचे वर्णन 'राज्यांचा संघ' असे करण्यात आले आहे. ही व्यवस्था केंद्र आणि घटक राज्ये यांच्यात अधिकारांचे स्पष्ट वाटप करते, जेणेकरून राष्ट्रीय एकात्मता आणि प्रादेशिक स्वायत्तता यांचा समतोल राखला जाईल. गेल्या सात दशकांत भारतीय संघराज्यवादाने अनेक वळणे घेतली आहेत. सुरुवातीच्या काळातील 'एकपक्षीय वर्चस्व' ते नंतरचा 'आघाडी सरकारांचा काळ' आणि आताचा 'प्रबळ केंद्र सत्ता' असलेला काळ, अशा विविध टप्प्यांतून ही व्यवस्था जात आहे. मात्र, अलीकडच्या काळात केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये काही मूलभूत तणाव निर्माण झाले आहेत. आर्थिक संसाधनांचे वाटप, राज्यपालांचे घटनात्मक स्थान आणि केंद्रीय यंत्रणांचा हस्तक्षेप यामुळे संघराज्य चौकटीसमोर नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही पारंपरिक संघराज्यापेक्षा वेगळी असून ती सहकारी आणि केंद्रप्रवण संघराज्याचे मिश्र स्वरूप दर्शवते. संविधानाने केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांचे विभाजन केले असले तरी व्यवहारात केंद्राचे स्थान तुलनेने मजबूत आहे. बहुपक्षीय राजकारण, प्रादेशिक अस्मिता, आर्थिक विषमता, GST व्यवस्था, कर-वाटप, राज्यपालांची भूमिका आणि केंद्राचा वाढता प्रशासकीय हस्तक्षेप यामुळे केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाला आहे. हे संशोधन दुय्यम साधनांवर आधारित असून भारतीय संविधान, वित्त आयोगाचे अहवाल, निती आयोगाचे दस्तऐवज, न्यायालयीन निर्णय आणि शैक्षणिक साहित्याचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे दिसून येते की संघराज्य टिकाऊ असले तरी ते अधिक सहकारी, विकेंद्रित व समन्यायी बनविणे आवश्यक आहे. राज्यांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता, GST निर्णय प्रक्रियेत सर्वानुमती, तसेच प्रभावी केंद्र-राज्य संवाद यंत्रणा बळकट करणे गरजेचे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ही व्यवस्था केवळ सत्तेच्या विभाजनापुरती मर्यादित नसून, ती लोकशाहीच्या बळकटीकरणासाठी किती आवश्यक आहे, याचा आढावा यात घेतला आहे.

बीजशब्द:- संघराज्यवाद, केंद्र-राज्य संबंध, वित्तीय संघराज्यवाद, राज्य स्वायत्तता, विकेंद्रीकरण.

अ प्रस्तावना: डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी संविधान सभेत म्हटले होते की, “भारत हा राज्यांचा संघ आहे, केवळ पारंपरिक संघराज्य नव्हे.” संघराज्यवाद ही लोकशाही शासनपद्धतीची एक महत्त्वाची रचना असून ती सत्तेच्या विभागणीवर आधारित असते. मात्र आधुनिक काळात केवळ अधिकारवाटप पुरेसे ठरत नाही; त्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये परस्पर सहकार्य, समन्वय आणि सामायिक जबाबदारी आवश्यक ठरते. या पार्श्वभूमीवर सहकारी संघराज्यवाद ही संकल्पना पुढे आली आहे. भारतीय संविधानाने संघराज्य व्यवस्था स्वीकारली आहे; परंतु ती पूर्णपणे अमेरिकन धर्तीची नसून ब्रिटिश संसदीय पद्धतीशी जोडलेली आहे. भारतात एकाच संविधानाखाली मजबूत केंद्र व स्वायत्त राज्ये अशी रचना आहे. डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी संविधान सभेत म्हटले होते की, “भारत संघराज्य असेल, परंतु संकटाच्या काळात एकात्म राष्ट्र म्हणून कार्य करेल.” आजच्या काळात प्रादेशिक राजकारण, आर्थिक असमानता, कर-संरचना (GST), राज्यपालांची भूमिका, आणि केंद्राचा वाढता हस्तक्षेप यामुळे संघराज्य व्यवस्थेसमोर नवे प्रश्न उभे राहिले आहेत. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांच्या मते “The Indian Constitution is

essentially federal in structure, but unitary in spirit.” एकविसाव्या शतकातील जागतिकीकरण, आर्थिक सुधारणा, सार्वजनिक आरोग्य संकटे, सामाजिक कल्याण योजना आणि तांत्रिक बदल यामुळे शासनप्रक्रिया अधिक गुंतागुंतीची बनली आहे. अशा परिस्थितीत सहकारी संघराज्यवाद घटनात्मक मूल्ये टिकवून प्रभावी शासन देण्यास कसा हातभार लावतो, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

उद्दिष्ट:

1. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. केंद्र-राज्य संबंधातील प्रमुख समस्या शोधणे.
3. आर्थिक संघराज्यवादातील (Fiscal Federalism) अडचणींचे विश्लेषण करणे.

संशोधन पद्धती: हे संशोधन दुय्यम (Secondary) माहितीवर आधारित आहे. खालील साधनांचा वापर करण्यात आला आहे: भारतीय संविधान, राज्यघटनेवरील अभ्यासग्रंथ, संशोधन लेख व जर्नल्स, सरकारी अहवाल प्रामाणिक वृत्तपत्रे व शैक्षणिक नियतकालिके या वर आधारित आहे

संशोधन प्रश्न:-

1. भारतीय संघराज्य व्यवस्थेचे स्वरूप प्रत्यक्षात कितपत सहकारी आहे?
2. केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये वाढता तणाव निर्माण होण्याची प्रमुख कारणे कोणती आहेत?
3. GST आणि वित्तीय संघराज्यवादाचा राज्यांच्या स्वायत्ततेवर काय परिणाम झाला आहे?
4. राज्यपालांची भूमिका भारतीय संघराज्य व्यवस्थेवर कशी प्रभाव टाकते?

अभ्यासाची व्याप्ती:- सदर अभ्यास हा अभ्यास भारतीय संघराज्य व्यवस्थेच्या घटनात्मक संरचनेवर, केंद्र-राज्य संबंधांवर आणि वित्तीय संघराज्यवादावर आधारित आहे. संशोधनात संविधान, वित्त आयोगाचे अहवाल, निती आयोगाचे दस्तऐवज आणि न्यायालयीन निर्णयांचा आधार घेण्यात आला आहे. अभ्यासाची व्याप्ती प्रामुख्याने स्वातंत्र्योत्तर काळापासून ते समकालीन कालखंडापर्यंत मर्यादित आहे.

अभ्यासाचे महत्व:- हा अभ्यास भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील समकालीन आव्हाने समजून घेण्यास मदत करतो. केंद्र-राज्य संबंध, वित्तीय संघराज्यवाद आणि राज्यांच्या स्वायत्ततेवरील परिणाम स्पष्ट करतो. धोरणकर्ते, संशोधक व विद्यार्थी यांना संघराज्य सुधारणा, विकेंद्रीकरण आणि सहकारी शासन याबाबत मार्गदर्शन मिळते.

ब. संघराज्यवाद संकल्पना

संघराज्यवादाचा अर्थ:- संघराज्यवाद म्हणजे अशी शासनव्यवस्था जिथे सत्ता घटनात्मकरीत्या केंद्र व राज्य सरकारांमध्ये विभागलेली असते आणि दोन्ही पातळ्यांवरील सरकारे थेट जनतेपुढे जबाबदार असतात. संघराज्यवादात केवळ सत्ताविभाजनच नव्हे तर परस्पर सन्मान, सहअस्तित्व आणि सहकार्य ही तत्त्वेही अंतर्भूत असतात. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांच्या मते, भारतीय संविधान हे “एक अखंड विणीचे जाळे (seamless web)” असून, संघराज्यवाद ही त्याची केंद्रस्थानी असलेली संकल्पना आहे. त्यामुळे संघराज्यवाद हा केवळ तांत्रिक व्यवस्थात्मक ढाचा नसून तो लोकशाही मूल्यांचे संरक्षण करणारी व्यवस्था आहे.

भारतीय संघराज्याचे स्वरूप :- भारतीय संघराज्य व्यवस्था घटनात्मकदृष्ट्या संघराज्य असली तरी ती व्यवहारात केंद्रप्रवण स्वरूपाची आहे. भारतात एकच संविधान, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि अधिकारांचे त्रिस्तरीय विभाजन (केंद्र, राज्य व समवर्ती सूची) आहे. मात्र आणीबाणीच्या काळात केंद्राचे अधिकार वाढतात, त्यामुळे भारताला “अर्ध-संघराज्य” किंवा “सहकारी संघराज्य” असेही म्हटले जाते. मजबूत केंद्रासह स्वायत्त राज्ये हे भारतीय संघराज्याचे वैशिष्ट्य आहे. राष्ट्रीय एकात्मता, विविधता व्यवस्थापन आणि समन्वयावर आधारित शासनपद्धती हे त्याचे मुख्य आधारस्तंभ आहेत.

भारतीय संघराज्यापुढील प्रमुख आव्हाने –

(अ) राजकीय आव्हाने:-

1. **केंद्राचे वाढते केंद्रीकरण :-** केंद्र सरकारने धोरणनिर्मितीत अधिक नियंत्रण मिळवले असून राज्यांच्या अधिकारांवर मर्यादा येत आहेत. अनेक निर्णय एकतर्फी घेतले जातात, ज्यामुळे संघराज्यांच्या तत्वांना धक्का बसतो. यामुळे राज्यांच्या स्वायत्ततेची भावना कमकुवत होत आहे. दीर्घकाळात हे लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी धोकादायक ठरू शकते.

2. **राज्यपालांची वादग्रस्त भूमिका :-** राज्यपालांची नेमणूक केंद्राकडून होत असल्याने त्यांच्या निर्णयांवर राजकीय पक्षपाताचे आरोप होतात. सरकार स्थापनेतील निर्णयांमध्ये विलंब किंवा हस्तक्षेप दिसतो. यामुळे राज्यांच्या लोकशाही प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात. संघराज्य संतुलन बिघडण्याचा धोका वाढतो.

3. **केंद्र-राज्य संघर्ष :-** विरोधी पक्षांची राज्ये आणि केंद्र यांच्यात वारंवार धोरणात्मक मतभेद दिसतात. शिक्षण, आरोग्य, कृषी, कायदा-सुव्यवस्था यावरून तणाव वाढतो. याचा परिणाम प्रशासकीय कार्यक्षमतेवर होतो. नागरिकांच्या कल्याणावर प्रतिकूल परिणाम होतो.

4. **प्रादेशिक राजकारणाचा प्रभाव :-** भाषिक व सांस्कृतिक अस्मितांमुळे प्रादेशिक राजकारण तीव्र झाले आहे. काही राज्ये राष्ट्रीय धोरणांना विरोध करतात. यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला आव्हान निर्माण होते. संघराज्य व्यवस्थेत विभाजनाची प्रवृत्ती वाढते.

(ब) आर्थिक आव्हाने:-

1. **आर्थिक संघराज्य (Fiscal Federalism): आव्हाने :-** केंद्राकडून राज्यांना मिळणारा निधी हा संघराज्य व्यवस्थेतील सर्वात चर्चेचा विषय आहे.

कर संकलनातील हिस्सा: १४ व्या वित्त आयोगाने राज्यांचा हिस्सा ३२% वरून ४२% केला होता, परंतु १५ व्या वित्त आयोगाने तो ४१% (जम्मू-काश्मीरच्या पुनर्रचनेमुळे) केला आहे.

निधीतील घट: ताज्या आकडेवारीनुसार (२०२४-२५), केंद्राच्या एकूण कर महसुलातील राज्यांचा वास्तविक वाटा जो २०१५-१६ मध्ये ३५% होता, तो २०२३-२४ मध्ये कमी होऊन ३०% वर आला आहे.

सेस आणि सरचार्ज (Cess & Surcharge): केंद्र सरकार 'सेस' मधून मिळणारा पैसा राज्यांसोबत वाटत नाही. हा हिस्सा २०१५-१६ मध्ये ५.९% होता, जो २०२३-२४ मध्ये वाढून १०.८% (3.63 लाख कोटी रुपये) झाला आहे. यामुळे राज्यांच्या हक्काच्या निधीत घट झाली आहे.

केंद्रावर अवलंबित्व (Financial Dependency)

राज्यांना त्यांच्या योजना राबवण्यासाठी केंद्रावर अवलंबून राहावे लागते:- केंद्र पुरस्कृत योजना (CSS): या योजनांवरील खर्च २०१५-१६ मध्ये ५.२१ लाख कोटी होता, जो २०२३-२४ मध्ये वाढून १४.६८ लाख कोटी झाला आहे. यामुळे राज्यांच्या स्वतःच्या धोरणात्मक स्वातंत्र्यावर मर्यादा येतात.

कर्जाचा बोजा: अनेक राज्यांचे कर्ज त्यांच्या GDP च्या ३५% पेक्षा जास्त झाले आहे (उदा. पंजाब, पश्चिम बंगाल, केरळ).

प्रादेशिक विषमता आणि प्रतिनिधित्व

लोकसंख्या विरुद्ध प्रतिनिधित्व: २०२६ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य मतदारसंघांच्या पुनर्रचनेमुळे (Delimitation), दक्षिण भारतातील राज्यांना असा धोका वाटतो की, त्यांची लोकसंख्या कमी झाल्यामुळे संसदेतील त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी होईल, तर उत्तर भारतीय राज्यांचे वाढेल.

आर्थिक तफावत: दक्षिण भारतातील राज्ये देशाच्या GDP मध्ये जास्त योगदान देतात, परंतु त्यांना मिळणारा परतावा (Tax Devolution) उत्तर भारतीय राज्यांच्या तुलनेत कमी आहे.

GST आणि कर-वाटपाचा प्रश्न:- GST मुळे राज्यांचा स्वतंत्र कराधिकार कमी झाला आहे. भरपाई वेळेवर न मिळाल्याने राज्यांच्या अर्थसंकल्पावर ताण पडतो. आर्थिक स्वायत्तता मर्यादित झाली आहे. केंद्रावर अवलंबित्व वाढले आहे.

संसाधनांचे असमान वितरण :- आर्थिकदृष्ट्या विकसित व मागास राज्यांतील दरी वाढत आहे. कमी विकसित राज्यांना पुरेसा निधी मिळत नाही. यामुळे प्रादेशिक असमानता तीव्र होते. संघराज्य समतेच्या तत्वाला धक्का बसतो.

(क) प्रशासकीय आव्हाने :-

1. अखिल भारतीय सेवांवरील नियंत्रण :- IAS/IPS अधिकार्यांच्या बदल्यांवरून केंद्र-राज्य संघर्ष होतो. राज्यांना प्रशासकीय स्वायत्तता कमी मिळते. याचा परिणाम कार्यक्षम प्रशासनावर होतो. राजकीय हस्तक्षेप वाढतो.

2. आपत्ती व्यवस्थापन कायद्याचा वापर :- कोविड काळात केंद्राने व्यापक अधिकार वापरले. राज्यांची भूमिका दुय्यम ठरली. यामुळे संघराज्य संतुलन बिघडले. भविष्यातील आपत्तींमध्ये हा मुद्दा महत्त्वाचा ठरेल.

3. धोरण अंमलबजावणीत हस्तक्षेप :- शिक्षण, कृषी, आरोग्य क्षेत्रात केंद्राचे निर्देश वाढले आहेत. राज्यांच्या स्थानिक गरजा दुर्लक्षित होतात. धोरणे एकसारखी लादली जातात. यामुळे प्रभावी अंमलबजावणी कठीण होते.

(ड) घटनात्मक व न्यायिक आव्हाने :-

1. समवर्ती सूचीवरील वाद :- शिक्षण, कामगार, आरोग्य या विषयांवर केंद्र-राज्य संघर्ष दिसतो. केंद्राचे कायदे राज्यांच्या अधिकारांवर अतिक्रमण करतात. न्यायालयात प्रकरणे वाढत आहेत. धोरणात्मक अनिश्चितता निर्माण होते.

2. न्यायालयीन हस्तक्षेप वाढणे :- अनेक केंद्र-राज्य वाद न्यायालयात पोहोचतात. यामुळे निर्णय प्रक्रियेला विलंब होतो. राजकारणाचे न्यायिकरण वाढते. संघराज्य व्यवस्थेतील संवाद कमी होतो.

(ई) सामाजिक व सांस्कृतिक आव्हाने :-

1. विविधतेचे व्यवस्थापन :- भारत बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक देश आहे. योग्य प्रतिनिधित्व न मिळाल्यास असंतोष वाढतो. प्रादेशिक चळवळी तीव्र होतात. राष्ट्रीय एकात्मतेवर परिणाम होतो.

2. राजकीय ध्रुवीकरण :- धार्मिक व जातीय ध्रुवीकरण वाढत आहे. यामुळे संघराज्य सहकार्य कमकुवत होते. राज्यांमधील परस्पर विश्वास कमी होतो. लोकशाही मूल्यांना धोका निर्माण होतो.

3. केंद्र-राज्य संबंध: वर्तमान स्थिती:- नरेंद्र मोदी सरकारच्या काळात भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत केंद्राचे स्थान अधिक बळकट झाले असून राज्यांच्या स्वायत्ततेवर मर्यादा आल्याचा आरोप विविध राजकीय पक्ष, अभ्यासक व घटनातज्ज्ञांनी केला आहे. या काळात धोरणनिर्मिती, कायदे, प्रशासन व वित्तीय निर्णयांमध्ये केंद्राचा हस्तक्षेप वाढल्याचे दिसून येते. के. सी. व्हीअर (K.C. Wheare) "Federalism is a constitutional division of powers between centre and states." मात्र सध्या सहकारी संघराज्याऐवजी "केंद्रप्रवण संघराज्य" अधिक दृढ झाल्याचे निरीक्षण मांडले जाते.

1. आपत्ती व्यवस्थापन कायदा:- कोविड-१९ महामारीच्या काळात केंद्र सरकारने आपत्ती व्यवस्थापन कायद्यांतर्गत व्यापक अधिकार वापरले. राष्ट्रीय स्तरावर लॉकडाऊन, आरोग्य धोरणे व लसीकरण कार्यक्रम याबाबत केंद्राने निर्णायक भूमिका घेतली. अनेक राज्यांचे म्हणणे होते की त्यांना स्थानिक परिस्थितीनुसार स्वतंत्र निर्णय घेण्याची पुरेशी मुभा मिळाली नाही. यामुळे राज्यांच्या प्रशासकीय स्वायत्ततेवर परिणाम झाला आणि केंद्र-राज्य संबंधांमध्ये तणाव वाढला.

2. कृषी कायदे (नंतर मागे घेतले):- २०२० मध्ये केंद्राने तीन कृषी कायदे संमत केले; मात्र अनेक राज्यांनी त्यांना विरोध केला. पंजाब, हरियाणा, राजस्थान, पश्चिम बंगाल, तामिळनाडू आदी राज्यांनी हे कायदे शेतकरीविरोधी असल्याचे म्हटले. हा मुद्दा राज्यांच्या अधिकारक्षेत्राशी (कृषी हा राज्य सूचीतील विषय) संबंधित असल्याने संघराज्य

तत्त्वांचे उल्लंघन झाल्याचा आरोप झाला. अखेर व्यापक शेतकरी आंदोलनानंतर केंद्राला हे कायदे मागे घ्यावे लागले, ज्यामुळे केंद्र-राज्य संबंधातील तणाव स्पष्टपणे दिसून आला.

3. शिक्षण धोरणातील बदल (NEP 2020):- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० अंमलात आणताना केंद्राने व्यापक सुधारणा सुचवल्या; मात्र शिक्षण हा समवर्ती सूचीतील विषय असल्याने राज्यांना निर्णय प्रक्रियेत अधिक सहभागी करून घेणे अपेक्षित होते. काही राज्यांनी अभ्यासक्रम, भाषा धोरण व केंद्रीकृत परीक्षा प्रणालीवर आक्षेप घेतला. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातही केंद्र-राज्य मतभेद वाढले आणि संघराज्य संतुलनावर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले.

संघराज्य मजबूत करण्यासाठी उपाय

1. खरे सहकारी संघराज्य निर्माण करणे:- खरे सहकारी संघराज्य म्हणजे केंद्र व राज्यांनी परस्पर विश्वास, संवाद आणि समन्वयाने काम करणे होय. निर्णय प्रक्रियेत राज्यांना केवळ अंमलबजावणी करणारे घटक न मानता समान भागीदार म्हणून मान्यता देणे आवश्यक आहे. एम. पी. सिंह (भारतीय घटनातज्ज्ञ) यांनी असे मत मानले कि "Cooperative federalism is the need of the hour in India." धोरणनिर्मितीत राज्यांचा सक्रिय सहभाग घेतल्यास संघर्ष कमी होईल व प्रशासन अधिक प्रभावी बनेल. यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता व लोकशाही विकेंद्रीकरण बळकट होईल.

2. राज्यपालांची भूमिका निष्पक्ष ठेवणे:- राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख असल्याने त्यांची भूमिका राजकारणमुक्त असणे अत्यावश्यक आहे. सरकार स्थापनेतील निर्णय, विधेयक मंजूरी किंवा राज्य कारभारात हस्तक्षेप करताना त्यांनी पक्षनिरपेक्षपणे व घटनात्मक चौकटीत कार्य करणे गरजेचे आहे. स्वतंत्र व पारदर्शक नियुक्ती प्रक्रिया राबविल्यास वाद कमी होतील. यामुळे राज्यांच्या लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास वाढेल.

3. GST परिषदेचे निर्णय सर्वानुमते घेणे:- GST परिषदेतील निर्णय शक्यतो बहुमताऐवजी सर्वानुमते घेतल्यास केंद्र-राज्य संघर्ष कमी होईल. राज्यांच्या आर्थिक गरजा, महसूल तूट व विकास प्राथमिकता लक्षात घेऊन निर्णय घेणे महत्त्वाचे आहे. वेळेवर भरपाई दिल्यास राज्यांची आर्थिक स्थिरता राखली जाईल. यामुळे वित्तीय संघराज्यवाद अधिक न्याय्य व संतुलित बनेल. Finance Commission (14th Finance Commission) यांनी आपल्या अहवालात म्हंटले कि "Greater fiscal autonomy to states strengthens federalism."

4. राज्यांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता देणे:- राज्यांना स्वतःचे कर आकारण्याचे अधिक अधिकार दिल्यास त्यांची आर्थिक स्वावलंबनता वाढेल. केंद्र प्रायोजित योजनांवरील अवलंबित्व कमी करून राज्यांना स्थानिक गरजांनुसार धोरणे राबवण्याची मुभा मिळावी. संसाधनांचे न्याय्य वाटप केल्यास प्रादेशिक असमानता कमी होईल. यामुळे विकास अधिक समावेशक व संतुलित बनेल.

5. केंद्र-राज्य संवाद वाढवणे:- नियमित बैठका, आंतर-सरकारी परिषद आणि संयुक्त धोरण मंचांच्या माध्यमातून संवाद वाढवणे आवश्यक आहे. मतभेद न्यायालयात नेण्याऐवजी चर्चेतून सोडवण्यावर भर द्यावा. पारदर्शक माहिती-विनिमयामुळे अविश्वास कमी होईल. परिणामी संघराज्य व्यवस्था अधिक स्थिर, सहकारी व लोकाभिमुख बनेल.

समारोप :-

भारतीय संघराज्य व्यवस्था ही देशाच्या लोकशाही, विविधता आणि राष्ट्रीय एकात्मतेचा कणा आहे. संविधानाने केंद्र व राज्यांमध्ये अधिकारांचे विभाजन केले असले तरी व्यवहारात केंद्रप्रवण प्रवृत्ती वाढताना दिसते. समकालीन काळात केंद्र-राज्य संघर्ष, वित्तीय असमतोल, GST वाद, राज्यपालांची भूमिका आणि प्रशासकीय केंद्रीकरण यामुळे संघराज्य संतुलनास आव्हाने निर्माण झाली आहेत.

तथापि, भारतीय संघराज्य व्यवस्था मूलतः लवचिक व गतिमान आहे. ती संघर्षाऐवजी सहकार्य, केंद्रीकरणाऐवजी विकेंद्रीकरण आणि आदेशाऐवजी संवाद या तत्त्वांवर अधिक मजबूत होऊ शकते. राज्यांना अधिक आर्थिक स्वायत्तता देणे, GST निर्णय प्रक्रियेत सर्वानुमतीला प्राधान्य देणे, राज्यपालांची भूमिका पक्षनिरपेक्ष ठेवणे

आणि केंद्र-राज्य संवाद यंत्रणा बळकट करणे या सुधारणा अत्यावश्यक आहेत. जवाहरलाल नेहरू यांनी म्हटले होते: "India's unity lies in its diversity." ("भारताची एकता त्याच्या विविधतेत आहे.") या विचारानुसार, विविधतेचा आदर करताना सहकारी संघराज्य मजबूत करणे ही काळाची गरज आहे. केंद्र आणि राज्ये परस्पर विश्वासाने काम करतील, तर भारतीय संघराज्य अधिक न्याय्य, समन्यायी आणि लोकाभिमुख बनेल.

सरकारिया आयोग (Sarkaria Commission) केंद्र-राज्य संबंधांच्या पुनरावलोकनासाठी सर्वात महत्वाचा अयोग यांच्या सुचना, पुंछी आयोग (Punchhi Commission) राज्यपालांची भूमिका आणि आणीबाणीच्या तरतुदीबाबतच्या शिफारसी लक्षात घेणे आवश्यक आहे. 'एस. आर. बोम्मई विरुद्ध भारत सरकार खटला (1994): ज्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने संघराज्य व्यवस्था हा घटनेचा 'मूलभूत ढाचा' (Basic Structure) असल्याचे स्पष्ट केले. १५ वा वित्त आयोग (15th Finance Commission): केंद्र आणि राज्यांमधील महसूल वाटपाच्या सूत्रासाठी महत्वाचा आहे त्याच्या सूचना सहकारी संघराज्या साठी महत्वपूर्ण आहेत त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. अखेरीस, मजबूत संघराज्य म्हणजेच मजबूत लोकशाही — आणि मजबूत लोकशाही म्हणजेच समृद्ध भारत होय.

ग. संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. Basu, D. D. (2018). Introduction to the Constitution of India (23rd Ed.). New Delhi: LexisNexis.
2. Seervai, H. M. (1991). Constitutional Law of India: A Critical Commentary (4th Ed.). New Delhi: Universal Law Publishing.
3. Austin, G. (1999). Working a Democratic Constitution: The Indian Experience. New Delhi: Oxford University Press.
4. Noorani, A. G. (2014). Constitutional Questions in India: The President, Parliament, and the States. New Delhi: Oxford University Press.
5. Agranoff, R. (2004). Autonomy, devolution and federalism. In R. Agranoff (Ed.), Accommodating diversity: Asymmetry in federal states (pp. 3–19). Nomos.
6. Kumar, C. R. (2011). Human Rights and Development: Law, Policy, and Governance. New Delhi: LexisNexis.
7. Chakraborty, B. (2003). Indian Politics and Society since Independence: Events, Processes, and Ideology. New Delhi: Routledge.
8. Deva, S. (2012). Socio-Economic Rights in India: Democracy and Its Discontents. New Delhi: Routledge.
9. Jayal, N. G., & Mehta, P. B. (Eds.). (2010). The Oxford Companion to Politics in India. New Delhi: Oxford University Press.
10. Bhargava, R. (2008). Political Theory: An Introduction. New Delhi: Pearson Education.

विस्मृतीतले भारतीय योद्धे

प्रा. अशोक नथुराम डिंबर

K.A.A.N.M. Sonawane arts, Science and Commerce College, Satana, Nashik

विसावे शतक हे अनेक अर्थाने अभूतपूर्व होते. मानवी संस्कृतीच्या / सभ्यतेच्या इतिहासात इतक्या मोठ्या घडामोडी, इतकी प्रचंड उलथापालथ ह्याआधीच्या कुठल्याही शतकात क्वचितच झाली असेल. विज्ञान-तंत्रज्ञानाची, कृषीपासून वैद्यकीय आणि अभियांत्रिकीपासून ते अवकाश संशोधन, अशा सर्वच क्षेत्रातली झंझावाती प्रगती आणि त्यानेच निर्माण केलेले असंख्य अक्राळ विक्राळ प्रश्न हे तर ह्या शतकाचे खास वैशिष्ट्य म्हणावे लागेल. विज्ञानाप्रमाणेच समाजकारणातही नवनव्या संकल्पना, नवे प्रयोग झाले. औद्योगिकरणामुळे नवी समाजव्यवस्था येऊन फक्त मजूर वर्गाचा उदय आणि त्यांच्या समस्या ह्याच गोष्टी विसाव्या शतकात महत्वाच्या ठरल्या नाहीत तर एकूणच औद्योगिकरणाने शेती, व्यापाराबरोबर सत्ता, सत्तासंघर्ष इथपासून ते युद्ध, युद्धतंत्रापर्यंत सगळीकडे आमूलाग्र परिवर्तन घडून आले. अनेक राजघराणी संपली, सरंजामशाहीचा अस्त, साम्यवादाचा उदय, विजय आणि त्याचे पतन, अनेक हुकुमशाह्यांचा उदय आणि अस्त हे देखील पाहायला मिळाले.

ह्या विसाव्या शतकाने पूर्वार्धातच दोन महायुद्ध पहिली. खरे पाहू जाता पहिल्या महायुद्धाचेच extension दुसरे महायुद्ध होते, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. कल्पनातीत अशी हानी, संहार त्या पिढीने पहिला, अनुभवला, नव्हे त्यात स्वतः भाग घेऊन तो केला. कोणत्याही प्रकारचे उच्च तत्व राखण्यासाठी किंवा दमनाविरुद्ध म्हणून हे युद्ध सुरु झाले नाही, (अर्थात तसा दावा ह्या युद्धातल्या जेत्यांनी केलाच जसा तो दुसऱ्या महायुद्धाबाबत देखील केला.) सुरुवातीला चार साडे चार महिन्यातच ही सगळी धामधूम आटोपून सैनिक परत १९१४चा नाताळ साजरा करायला आपापल्या घरी जातील असे सगळ्यानांच वाटले होते. प्रत्यक्षात साडेचार वर्ष हे युद्ध चालले आणि ह्यात दोन्ही बाजूचे मिळून साधारण १ कोटी ६५ लाख लोक कामी आले तर २ कोटी १२ लाखाच्यावर लोक जखमी झाले. १९१४चा काळ पहिला तर ही आकडेवारी भयानक आहे. ह्या युद्धात भाग घेतलेल्या राष्ट्रांच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास २% लोक ह्या युद्धात कामी आले. १९व्या शतकापर्यंत तग धरून असलेली समाज व्यवस्था हादरून गेली. हे युद्ध जमिनीवर, जमिनीखालून, समुद्रावर, समुद्राखालून, आकाशात लढले गेले. प्रचंड प्रमाणावर विषारी वायूचा वापर करून हवा हे देखील जणु एक युद्ध क्षेत्रच बनवले गेले. मशीनगन सारख्या शस्त्राचा वापर आधीही माहिती होता पण चाल करून येणाऱ्या सैनिकाच्या शिस्तबद्ध रांगा तितक्याच शिस्तबद्ध रीतीने मशीनगनच्या साह्याने कापून काढण्याचे तंत्र मात्र इतक्या प्रभावीपणे ह्या आधी वापरले गेले नव्हते. साधारणपणे युद्ध किंवा लढाई झाल्यावर जेत्यांच्या आक्रमणाला आणि क्रौर्याला बळी पडणारी नगरे प्रत्यक्ष युद्ध क्षेत्रच बनून गेली.

पहिल्या महायुद्धाचा आणि आपला काय संबंध? सातवी किंवा आठवीच्या इतिहासाच्या पुस्तकात एक धडा घेणारे ते पहिले महायुद्ध. जर्मनी-तुर्कस्थान-आस्ट्रीया एका बाजूला आणि फ्रांस- इंग्लंड-इटली-रशिया दुसऱ्या बाजूला असताना लढलेले ते पहिले महायुद्ध असे त्याचे वर्णन पुस्तकात येत असे. युद्धाची कारणे समजून घेतली, सनावळ्या, थोड्याफार मोठ्या घडामोडी समजून घेतल्या आणि व्हर्सायच्या तहाच्या अटी पाठ करून त्या तहात दुसऱ्या महायुद्धाची बीजे पेरली गेली असे लिहिले की आपण परीक्षेसाठी तयार झालो. या युद्धाचा भारतावर (तत्कालीन हिंदुस्थानवर) झालेला परिणाम यासाठी मोजून एक परिच्छेद इतिहासाच्या पुस्तकात असायचा. जणू काही त्या युद्धात भारतीय नव्हतेच. १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरानंतर संपूर्ण भारताला निःशस्त्र केले गेले आणि त्या नंतर सत्याग्रह हे एकाच शस्त्र आपल्या हाती राहिले असे काहीसे आपल्याला शिकवले गेले आहे. पण मधल्या काळात सशस्त्र क्रांतिकारक वगळता भारतीय पराक्रम कुठेच दिसला नाही असेही नाही.

ज्यावेळी महायुद्ध युरोपच्या उमलत्या युवकांना अकाली मरणापर्यंत नेत होते, प्रतिभावान कवी, कलाकार, खेळाडू आणि इतर बुद्धिवंत पिढीचा जबरदस्तीने नाश करित होते त्याचवेळी युरोपच्या कडवट द्वेष परंपरेशी काडीमात्र संबंध नसलेल्या दूरच्या देशांतील सैनिकही युद्धात ओढले जात होते.

युरोपियन, मेडिटेरियन, मेसोपोटेमियन, उत्तर अफ्रिकन आणि पूर्व अफ्रिकन युद्धभूमीवर अनेक भारतीय सैन्य विभाग आणि ब्रिगेड सहभागी झाले होते. युरोपातील या भयंकर नरसंहाराचे पहिले साक्षीदार आणि बळी हेच भारतीय सैनिक होते, ज्यांनी रणचंडीच्या रौद्ररूपाचा सामना केला. युद्धाचे दुसरे वर्ष उजाडण्यापूर्वीच हजारो सैनिक जर्मन हल्ल्यात मारले गेले. १९१४ ला युद्ध सुरु झाले तेव्हा ब्रिटीश स्वतःच्या: सैन्याला प्रशिक्षण देण्यात, नव्या सैन्याची भरती करण्यात दंग होते. त्यावेळी १९१४ च्या शरद ऋतूत याच भारतीय जवानांनी (कनिष्ठ सैनिक) जर्मन सैन्याला अटकाव घातला होता. न्यूव्ह चॅम्पेले येथे जोरदार पण व्यर्थ चकमकीत शेकडो ठार झाले. चर्चिलच्या मूर्खपणामुळे गॅलिपोली येथे १००० हून अधिक जण मृत्युमुखी पडले. जर्मनीच्या सहकारी तुर्क साम्राज्याविरुद्ध मेसोपोटेमिया येथे सुमारे ७ लाख भारतीय शिपायांनी (इन्फंट्री प्रायवेट्स) लढा दिला. त्यापैकी अनेक भारतीय मुसलमान ब्रिटिश साम्राज्याचे संरक्षण करण्यासाठी त्यांच्या सह-धर्मीय लोकांविरुद्ध शस्त्र उचलत होते.

युरोपमध्ये लढलेल्या सैनिकांचे अनुभव सर्वाधिक वेदनादायक होते. फ्रांस आणि बेल्जियम मधील भारतीय सैनिकांनी आपल्या परिवारातील सदस्यांना त्यांच्या गावात पाठवलेली पत्रे सांस्कृतिक विस्थापन आणि शोकांतीकेच्या भाषा बोलत. "मॉन्सूनमध्ये पाउस पडावा तसे तोफगोळे आकाशातून पडतात," "कापणीनंतर जसे पिक शेत व्यापून टाकते तसे मृतदेह गावच्या गावे झाकून टाकतात," अशा भयंकर विदारक वर्णनांनी हि पत्रे भरलेली आहेत.

फ्रान्समध्ये पाच विमाने पाडणाऱ्यास 'एसीई' (ACE) 'हवाई एक्का' (पत्यांमधील सर्वश्रेष्ठ पत्ता) म्हणत. बॅरन मॅनफ्रेड रिश्टोफन याने ८० विमाने पाडली. त्याचे पहिल्या महायुद्धातील रेकॉर्ड कायम आहे. तो स्वतः विमान पाडताना मरण पावला. या यादीत एकाच भारतीयाचा समावेश आहे. इंद्रकुमार राय या भारतीय पठ्ठ्याने नऊ विमाने पाडली. तो विमानदलात बारीत झाला तेव्हा त्याचे वय फक्त १८ वर्षे ओते. स्वतंत्र झाल्यावर भारत सरकारने त्याच्यावर टपाल तिकीट काढले. हवाई दलाचे पहिले भारतीय प्रमुख सुब्रतो मुखर्जी हे राय यांचे भाचे होत. पहिल्या महायुद्धात शौर्य गाजवल्याबद्दल दरवान नेगी, गब्बरसिंग नेगी, बदलू सिंग, चत्तासिंग, गोबिंदसिंग, मीर दस्त, शाहमद खान, खुदादाद खान यांना विक्टोरिया क्रॉस ने सन्मानित करण्यात आले. यापैकी खुदादाद खान विक्टोरिया क्रॉस मिळविणारे पहिले भारतीय होत. शस्त्रबंदी झाल्यावर जून १९१९ साली फ्रान्सच्या पॅरीसमधील व्हर्साय राजवाड्यातल्या 'हॉल ऑफ मिरर्स' मध्ये झालेल्या व्हर्सायच्या तहावर ज्या सह्या झाल्या त्यात भारताच्या वतीने दोन सह्या आहेत. १८ व्या क्रमांकावर भारतमंत्री मॉटिंग्यु तर १९ व्या क्रमांकावर बिकानेरचे महाराजा गंगासिंह यांची सही आहे, याची माहिती फारशी कोणालाही नाही.

या सैन्यात अनेक तथाकथित "अस्पृश्य" होते. अशा अस्पृश्यांचा इंग्रजांनी आदर केला. आडनावही माहिती नसलेल्या सुखा हा त्यातलाच एक. जेवण बनवण्यापासून अधिकाऱ्यांचे बेडरूम, त्यांचे शौचालयही तो साफ करायचा. १९१५ साली हॅम्पशायर लष्करी रुग्णालयात त्याचे निमोनियाने निधन झाले तेव्हा त्याचे हिंदू किंवा मुस्लिम सहकारी त्याचे शरीर अंत्यविधीसाठी स्वीकारण्यास तयार नव्हते. ब्रॉकहर्स्टच्या सेंट निकोलस चर्चच्या वायकरने त्याला स्मशानभूमीत दफन केले. "धर्माने तो ख्रिश्चन नव्हता परंतु त्याने त्याचे जीवन पृथ्वीवरील इतरांच्या हितासाठी बलिदान केले गेले," हे श्रद्धांजलीपर शब्द उत्तर प्रदेशातील या माणसाचे तेथील रहिवाशांच्या सहकार्याने मिळवलेल्या कबरेवरील शिलेवर कोरलेले आहेत. सुखाची कथा ही भारताच्या तत्कालीन जातिव्यवस्थेवर प्रकाश टाकते. "फॉर किंग अँड अदर कंट्री: द इंडियन सोल्जर्स ऑन द वेस्टर्न फ्रंट १९१४-१९१८" या पुस्तकात श्रावनी बसू यांनी, पहिल्यांदाच ब्रिटन आणि त्याच्या इतर सहकारी देशांच्या बाजूने लढणाऱ्या भारत-पाकिस्तानातील हिंदू, सिख आणि मुसलमानांच्या अशा काही वैयक्तिक कथा प्रसिद्ध केल्या आहेत.

युद्धाचा खर्च आणि वाढत्या महागाईला तोंड देण्यासाठी सरकारने भारतीयांवर मोठी करवाढ लादली. यामुळे अर्थव्यवस्थेचे आणि पर्यायाने व्यापाराचे मोठे आर्थिक नुकसान झाले. या सर्वांबरोबरच देशात पसरलेल्या भयानक प्लेगच्या महामारीने अनेक जीवांचा बळी घेतला. ब्रिटिशांनी युद्ध विजयानंतर भारतीयांना दिलेल्या आश्वासनांना

केराची टोपली दाखविली. स्वराज्य देण्याऐवजी ब्रिटिशांनी दमनकारी रोलेट कायदा भारतीयांवर लादला. या कायद्यान्वये साम्राज्यविरोधी 'राजद्रोह' करणाऱ्यांना जेरबंद करणे, प्रेसचे सीलिंग करणे, राजकीय कार्यकर्त्यांचा छळ करणे, आणि कोणत्याही वॉरंटशिवाय संशयितला अटक करणे, असे अधिकार वॉइसरॉयच्या सरकारला दिले. या कठोर कायद्याच्या विरोधातील सार्वजनिक निषेध कठोरपणे चिरडण्यात आला.

ब्रिटीशांकरिता युद्धात भारताने सर्व काही दिले होते. त्या उपकारांच्या अशा विश्वासघातकी परतफेडीने भारतीयांची मने पायाखाली तुडविली गेली. देशाकडे आपल्या सैनिकांचे आभार मानण्यासारखे काही नाही, अशी राष्ट्रवाद्यांना भेदक जाणीव झाली. ते केवळ परदेशी मालकांना सेवा देण्यासाठी परदेशात गेले होते. आपल्या वसाहतवादी मालकांसाठी विदेशी जमिनीवर आपला जीव किंवा अवयव गमावणे हि व्यावसायिक बाब होती. राष्ट्रीय सेवेच्या स्वरूपात त्यांची प्रशंसा करण्यास हे योद्धे पात्र नव्हते. किंबहुना असा विचार भारतीय राष्ट्रवाद्यांनी केला आणि आपल्या सहकाऱ्यांच्या नायकत्वाचा स्वतःला विसर पडू दिला. १९६४ सालात प्रथम विश्वयुद्धाचा ५० वा वर्धापनदिन साजरा केला गेला त्यावेळी या अज्ञात भारतीय लढवऱ्यांचा कुठेही उल्लेख झाला नाही. अगदी भारतातही नाही.

दिल्लीच्या राजपथावरचं 'इंडिया गेट' माहीत आहे? ते नुसतंच पर्यटनस्थळ नाही तर भारतीय सैनिकांच्या शौर्याचं, बलिदानाचं स्मरणस्थळ आहे. अगदी काटेकोरपणे पाहिलं, तर हे बलिदान केलेले सैनिक भारतीय असले तरी भारतासाठी लढले नव्हते. ते ब्रिटिश धन्यासाठी, ब्रिटिशांच्या शत्रूविरुद्ध लढत होते. म्हणजे समजा, औरंगजेबाने त्याच्या बाजूने काबूल कंदाहारच्या बंडखोर पठाणांविरुद्ध लढणाऱ्या नि ठार झालेल्या राजपूत सैनिकांसाठी असं एखादं स्मारक-बिरक उभारलं असतं तर कसं वाटलं असतं? अगदी तसंच हे मुळात आहे. आता औरंगजेबाने कधीच इतकी कृतज्ञता दाखवली नाही, हा भाग वेगळा पण इंग्रजांनी दाखवली. जुलै १९१४ ते नोव्हेंबर १९१८ असं चाललेलं हे पहिलं महायुद्ध संपतंय न् संपतंय तोच इकडे भारत-अफगाणिस्तान सीमेवर युद्ध भडकलं. ३ मे १९१९ रोजी अफगाण सैनिकांनी भारतीय सरहद्दीत घुसून 'बाग' हे मोक्याचं ठाणं जिंकलं. यातून जे युद्ध भडकलं ते ऑगस्ट १९१९ पर्यंत चाललं. त्याला 'तिसरं इंग्रज-अफगाण युद्ध' असं म्हटलं जातं. यात हजार-दीड हजार भारतीय सैनिक ठार वा निकामी झाले, म्हणजेच हे सैनिकही आपल्या मातृभूमीसाठी लढत नव्हते. काटेकोरपणे पाहता ते भाडोत्री, पोटाथी सैनिक होते. पोटाला घालणाऱ्या धन्यासाठी लढत होते. इंग्रजीत त्यांना 'मर्सिनरी' असा शब्द आहे. तो शिवीप्रमाणे वापरला जातो. त्यांना निष्ठा बिष्ठा नसते. जो धनी जास्त पगार देईल, त्याच्यासाठी तलवार गाजवायची एवढंच त्यांना माहिती असतं. त्यांचं एकंदर वागणंही तसंच म्हणजे लुटारूसारखं असतं.

इथेच नेमका युरोपियन मर्सिनरींमध्ये आणि इंग्रजांच्या भारतीय सैन्यामध्ये फरक होता. युरोपच्या अपरिचित हवामानात गोठवून टाकणाऱ्या थंडीत अपुरे कपडे अपुरी युद्धसामुग्री यांसह लढणाऱ्या भारतीय सैनिकांनी अपूर्व हिंमत, अपार सोशिकता सर्व प्रकारच्या प्रतिकूलतेवर मात करण्याची प्रचंड जिगर यांचं असं काही दर्शन घडवलं की, इंग्रज सेनापतीही थक्क होऊन गेले. भारावून गेले. युद्धानंतर सैनिकांसमोर भाषण देताना अँग्लो फ्रेंच सेनेचा सर्वोच्च सेनानी जनरल फर्डिंड फॉक भारतीय सैन्याकडे वळला आणि म्हणाला, "जेव्हा तुम्ही स्वच्छ सूर्यप्रकाशाने आच्छादलेल्या तुमच्या पूर्वेकडच्या मायभूमीत परत जाल, तेव्हा तुमच्या देशबांधवांना सांगा की आपल्या लोकांनी उत्तर युरोपमधल्या फ्रान्स आणि फ्लँडर्सची थंडगार भूमी आपल्या रक्ताने चिंब भिजवली. अत्यंत पराक्रमी आणि दृढनिश्चयी शत्रूला त्यांनी आपल्या तितक्याच दृढ पराक्रमाने मागे लोटलं. आम्ही पराभवाच्या गर्तेत जात असताना त्यांनी आम्हाला अंतिम विजयाचा मार्ग दाखवला. जा, सगळ्या भारतीयांना आमचा निरोप सांगा, आमच्या भूमीवर सांडलेल्या त्यांच्या रक्ताची स्मृती आम्ही आमच्या मृत विरांप्रती असलेल्या तितक्याच भक्तीने आणि आदराने जतन करू."

या भावनेतूनच इंग्रज सरकारने ठरवले की, पहिल्या महायुद्धात आणि लगेच झालेल्या अफगाण युद्धात धारातीर्थी पडलेल्या भारतीय सैनिकांच्या स्मृतींचं एक स्मारक उभारायचं. नवी दिल्ली हे नवं शहर ज्या वास्तुरचनाकार एडविन ल्युटेन्सने उभारले, त्यानेच तत्कालीन किंग्ज वे या रस्त्यावर 'ऑल इंडिया वॉर मेमोरियल'

या नावाने ही लाल दगडाची भव्या कमान उभारली. १९२१ ते १९३१ अशी दहा वर्षे ते काम चाललं. पुढे भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर 'किंग वे' चं नामकरण 'राजपथ' असं झालं आणि 'वॉर मेमोरियलचं' 'इंडिया गेट' झालं. १९७१ साली भारत सरकारने एक फार महत्वाचं काम केलं. 'इंडिया गेट'च्या भव्य कमानाखाली, सुंदर काळ्या संगमरवराची एक मेघडंबरी उभारण्यात आली. त्या मेघडंबरीत एक उलटी बंदूक आणि तिच्या दस्त्यावर एक लष्करी शिरस्त्राण लटकवलेलं आहे. मेघडंबरीच्या चारी बाजूंना चार मशाली कायम पेटलेल्या असतात. स्वतंत्र भारतासाठी रणांगणावर बलिदान केलेल्या सर्व ज्ञात-अज्ञात वीरांचं हे स्मारक 'अमर जवान ज्योति' या नावाने ओळखलं जातं. या अगदी साध्या परंतु भावनिकदृष्ट्या मौल्यवान स्मारक उभारणीमुळे 'इंडिया गेट'चा सगळा संदर्भच बदलून गेला. इतःपर 'इंडिया गेट' हे गुलाम भारतीयांसाठी इंग्रज धन्याने उभारलेलं स्मारक ही ओळख बाजूला पडली आणि भारतीय सैनिकांच्या पराक्रमाचं, धगधगत्या क्षात्रतेजाचं स्मारक ही नवी ओळख निर्माण झाली.

आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, भारतीय सैन्याच्या दृष्टिकोनातून किंवा त्याच्या जवळजवळ जाणारी कोणतीही कलाकृती आजवर उदयास आलेली नाही. मुल्क राज आनंद यांचं 'काला पानी' याला अपवाद आहे. यात स्वतःच्या देशातून हुसकावून लावलेला शिपाई लालूप्रसादची गोष्ट आहे. आपल्या गावी परत जाण्यासाठी, आपलं सर्वस्व गमावल्याच्या विवंचनेत असलेला लालूप्रसाद समजू शकत नसलेली लढाई का लढतोय याचे चित्रण आहे. मी भारतीयांच्या युद्धसहभागाबद्दल आजवर जॉन मास्टर्सची 'द रावी लांसर्स', रोबर्ट ग्रेवजची 'गुड्बाय टू ऑल दॅट', वेरा ब्रिटेनची 'टेस्टामेंट ऑफ युथ या कादंबऱ्या वाचल्या आहेत. त्याही पाश्चात्य विचारसरणीच्या. त्या मानाने भारतीय साहित्यात फारच अत्यल्प प्रमाणात लिहिलं गेलं आहे

पहिल्या महायुद्धात सहभागी झालेल्या ऑस्ट्रेलियन, न्यूझीलंडर्स, कॅनेडियन आणि दक्षिण अफ्रिकन सैनिकांची भूमिका आणि त्यांच्या त्यागांची कौतुके अनेक पुस्तक, कादंबरींमध्ये अनेकदा केली गेलेली दिसतात. गॅलिपोलीसारख्या पुरस्कार विजेत्या चित्रपटांमधून या देशांतल्या सैनिकांच्या शौर्याचे थाटात प्रस्तुतीकरणही केले गेले आहे. परंतू याच युद्धात भाग घेतलेल्या १३ लाख भारतीय सैन्यांबद्दल साधे उल्लेखही आपल्याला सापडत नाही, हि दुर्दैवाची गोष्ट आहे. या युद्धादरम्यान ७४,१८७ भारतीय सैनिक मृत्युमुखी पडले आणि तुलनेने मोठ्या संख्येने जखमी झाले. त्यांच्या कथा, त्यांचे नायकत्व या युद्धाच्या लोकप्रिय इतिहासापासून कोसोदूर दुर्लक्षित पडले आहेत किंवा त्यांचे संदर्भ केवळ तळटीपांत सापडतात.

इतिहासातील अनेक विषयांवर द्वेषमुलक राजकारण करण्यापेक्षा आपल्या पराक्रमाचा वास्तववादी इतिहास आपल्या पुढच्या पिढी समोर मांडून त्यांना स्फूर्ती देण्याचे पुण्यकर्म आपण करणार आहोत का? आपण एकतर आपल्या इतिहासाविषयी, उज्वल भूतकाळाविषयी कमालीचे उदासीन असतो किंवा त्या बाबतीत कमालीचा आंधळा अभिनिवेश बाळगून असतो. पण या दोन्ही टोकांपेक्षा एखादा संतुलित मध्यम मार्ग आपण चोखाळू शकत नाही का? त्या करिता वास्तववादी इतिहास लेखनाची वाट चोखाळावी लागेल. सरकार दप्तरी सगळ्या नोंदी मिळतीलच असे नाही. काही नोंदी पदके, प्रमाणपत्रे. सैनिकांनी पाठवलेली पत्रे या व अशा अनेक स्वरूपात गावोगाव पसरलेल्या असतील. त्यांची जंत्री मांडावी लागेल.

पहिल्या महायुद्धाची शंभरी भरत असताना त्या महायुद्धातील भारताचा इतिहास ओघवत्या भाषेत लिहिण्याची व तो जनसामान्यांपर्यंत नेण्याची विनंतीच मी इतिहासकारांना करू शकतो. तो इतिहास जोपर्यंत आपल्या सर्वांपर्यंत पोहोचत नाही तोवर त्या अनेक ज्ञात-अज्ञात वीरांना साष्टांग नमस्कार !

संदर्भ:

1. Indians in the First World War: The Missing Links, Arvind Ganachari, SAGE Publications, 2015
2. For King and Another Country: Indian Soldiers on the Western Front, 1914-18, Shravani Basu Bloomsbury Publishing, 2019
3. Indian Army and the First World War: 1914-18, Kaushik Roy, Oxford University Press, 2018
4. The Great War: Indian Writings on the First World War, Rakshanda Jalil Bloomsbury Publishing 2018
5. The Indian Corps in France, J.W.B. Meverth & C.B. Norman, John Murray (Original) 1999
6. India and The Great War, Dipendar Singh Bajwa & Others, Helion and Company, 2014

शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाचे आधुनिक भारतातील रणनीतिक महत्त्व: एक चिकित्सक विश्लेषण

डॉ. जी. एन. सोनवणे

सहयोगी प्राध्यापक,

श्री. पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय सिरसाळा, ता. परळी-वै. जि. बीड

सारांश:

भारतीय उपखंडातील लष्करी व रणनीतिक परंपरेत मराठा साम्राज्याचा वारसा हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण मानला जातो. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी विकसित केलेली युद्धनीती, प्रशासनिक शिस्त, गुप्तचर व्यवस्था, किल्ला-केंद्रित संरक्षण धोरण आणि लोकसहभागावर आधारित सामरिक दृष्टिकोन हा केवळ ऐतिहासिक नव्हे तर आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा, संरक्षण धोरणे व रणनीतिक विचारसरणीसाठीही अत्यंत उपयुक्त ठरतो. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये मराठा सामरिक वारशाचे मूलभूत घटक, त्यांची तत्त्वे, तसेच आधुनिक भारतातील लष्करी, राजकीय व अंतर्गत सुरक्षेच्या धोरणांवर त्यांचा होणारा प्रभाव यांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे. आधुनिक युद्धतंत्र, असममित युद्ध, अंतर्गत सुरक्षा, सीमाव्यवस्थापन आणि लोककेंद्रित राष्ट्ररक्षण या संदर्भात मराठा सामरिक तत्त्वांची उपयुक्तता अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न या अभ्यासात करण्यात आला आहे.

बीज संज्ञा:

शिवकालीन मराठा सामरिक वारसा, छत्रपती शिवाजी महाराज, आधुनिक भारतात रणनीतिक विचारांचे महत्त्व, राष्ट्रीय सुरक्षा

१. प्रस्तावना:

इतिहास हा केवळ भूतकाळातील घटनांचा क्रमवार आलेख नसून तो वर्तमान आणि भविष्य घडविणाऱ्या विचारसरणीचा मूलस्रोत असतो. विशेषतः राष्ट्राच्या सुरक्षाविषयक धोरणांच्या संदर्भात इतिहासातील सामरिक अनुभव, युद्धनीती आणि प्रशासनिक यशापयश यांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. भारतीय इतिहासात अशा अनेक सामरिक परंपरा विकसित झाल्या असल्या, तरी मराठा सामरिक वारसा हा भारतीय उपखंडातील युद्धकला, रणनीती आणि राज्यकारभाराच्या दृष्टीने एक वेगळे आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान प्राप्त करून आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी घडविलेली ही सामरिक परंपरा तत्कालीन सामर्थ्यशाली सत्तांना आव्हान देणारी, स्थानिक परिस्थितीशी सुसंगत आणि दीर्घकालीन रणनीतिक विचारांवर आधारित होती.

मराठा सामरिक व्यवस्थेचा उदय हा केवळ सत्तास्थापनेचा परिणाम नव्हता, तर तो सामाजिक, भौगोलिक आणि राजकीय घटकांच्या परस्परसंवादातून साकारलेला एक सुसंगत प्रयोग होता. सह्याद्रीच्या दुर्गम पर्वतरांगा, कोकणातील सागरी किनारे, दख्खनचा विस्तीर्ण पठारप्रदेश आणि स्थानिक समाजजीवन यांचा अभ्यासपूर्वक उपयोग करून मराठ्यांनी एक अशी युद्धनीती विकसित केली, जी संख्याबळ किंवा अत्याधुनिक शस्त्रांवर नव्हे, तर चपळता, माहिती, नेतृत्व आणि जनसमर्थन यांवर आधारित होती. हीच वैशिष्ट्ये मराठा सामरिक वारशाला केवळ ऐतिहासिक नव्हे, तर आजच्या काळातही अभ्यासनीय बनवतात.

मराठा सामरिक तत्त्वज्ञानाचा केंद्रबिंदू हा संरक्षणात्मक आक्रमकता (Defensive Offence) या संकल्पनेभोवती फिरताना दिसतो. स्वराज्याच्या रक्षणासाठी आवश्यक तेव्हा आक्रमक धोरण स्वीकारणे, परंतु अनावश्यक युद्ध टाळून संसाधनांचे संवर्धन करणे, ही भूमिका मराठा धोरणात स्पष्टपणे आढळते. गनिमी कावा ही केवळ अचानक हल्ल्यांची पद्धत नव्हती, तर ती शत्रूच्या हालचालींचा सतत अभ्यास, गुप्तचर जाळ्याचा प्रभावी वापर आणि अनुकूल संधीची प्रतीक्षा यांवर आधारित एक सखोल रणनीती होती. यामुळे मराठ्यांना तुलनेने कमी सैन्यबळ असूनही बलाढ्य साम्राज्यांशी दीर्घकाळ संघर्ष करता आला.

एकविसाव्या शतकातील भारत हा पारंपरिक युद्धाच्या संकल्पनांपलीकडे जाऊन बहुआयामी सुरक्षाविषयक आव्हानांना सामोरा जात आहे. सीमावाद, अंतर्गत अस्थिरता, दहशतवादी कारवाया, सायबर हल्ले, माहिती युद्ध, तसेच नैसर्गिक आपत्ती आणि मानवनिर्मित संकटे या सर्व बाबी आधुनिक राष्ट्रीय सुरक्षेच्या व्याप्तीत समाविष्ट झाल्या आहेत. अशा परिस्थितीत संरक्षण व्यवस्था ही केवळ सैनिकी ताकदीवर आधारित न राहता, ती रणनीतिक लवचिकता, जलद निर्णयप्रक्रिया, स्थानिक परिस्थितीची समज आणि लोकसहभाग यांवर अवलंबून असते. हीच तत्त्वे मराठा सामरिक वारशात मूलभूत स्वरूपात अंतर्भूत असल्याचे दिसून येते.

आधुनिक सामरिक अभ्यासात चर्चेत असलेल्या असीमित युद्ध, संमिश्र युद्ध आणि कमी तीव्रतेचा संघर्ष या संकल्पनांचे मूळ तत्त्वज्ञान मराठा युद्धनीतीत अप्रत्यक्षपणे आढळते. शत्रूच्या सामर्थ्याशी थेट संघर्ष टाळून त्याच्या दुर्बल घटकांवर आघात करणे, पुरवठा साखळी विस्कळीत करणे, मनोवैज्ञानिक दबाव निर्माण करणे आणि स्थानिक जनतेचा पाठिंबा मिळवणे, ही तत्त्वे आजही आधुनिक लष्करी रणनीतीत महत्त्वाची मानली जातात. त्यामुळे मराठा सामरिक वारशाचा अभ्यास हा केवळ ऐतिहासिक कुतूहल न राहता, तो आधुनिक रणनीतिक चिंतनाचा एक उपयुक्त स्रोत ठरतो.

याच पार्श्वभूमीवर, शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाचे आधुनिक भारतातील रणनीतिक महत्त्व या विषयाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता अधोरेखित होते. हा अभ्यास मराठा सामरिक तत्त्वांचे ऐतिहासिक विश्लेषण करतानाच, त्या तत्त्वांची आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणांशी, अंतर्गत सुरक्षा व्यवस्थेशी आणि आपत्ती व्यवस्थापनासारख्या क्षेत्रांशी असलेली सुसंगती तपासण्याचा प्रयत्न करतो. इतिहास आणि आधुनिकता यांच्यातील हा संवाद भारतीय रणनीतिक विचारांना अधिक स्वदेशी, व्यवहार्य आणि दीर्घकालीन दृष्टिकोन प्रदान करू शकतो.

अशा प्रकारे, ही प्रस्तावना मराठा सामरिक वारशाचा अभ्यास केवळ गौरवगाथा म्हणून न मांडता, तो आधुनिक भारतासाठी उपयुक्त असलेल्या रणनीतिक तत्त्वांना अभिप्रेत असलेल्या बौद्धिक अधिष्ठान म्हणून मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. यामुळे भारतीय रणनीतिक चिंतनात स्थानिक ऐतिहासिक अनुभवांचे महत्त्व अधोरेखित होऊन, आत्मनिर्भर आणि सुसंगत राष्ट्रीय सुरक्षा दृष्टीकोन विकसित होण्यास मदत होऊ शकते.

२. संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाचे मूलभूत घटक स्पष्ट करणे.
२. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचे चिकित्सक विश्लेषण करणे.
३. आधुनिक भारतातील संरक्षण व राष्ट्रीय सुरक्षा, रणनीतिक धोरणांशी मराठा सामरिक तत्त्वांची सांगड घालणे.
४. मराठा सामरिक वारशाची आधुनिक उपयुक्तता व मर्यादा अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत शोध निबंदासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धती अवलंबण्यात आल्या आहेत.

प्राथमिक स्रोत : ऐतिहासिक पत्रव्यवहार, बखरी, समकालीन नोंदी

दुय्यम स्रोत : संशोधन विषयाशी संबंधित संदर्भ ग्रंथ. इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

४. शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाची संकल्पना:

शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाची संकल्पना ही केवळ ऐतिहासिक युद्धकौशल्य किंवा लष्करी विजयांच्या वर्णनापुरती मर्यादित नसून, ती एक समग्र रणनीतिक तत्त्वज्ञान म्हणून समजून घेणे आवश्यक आहे. मराठा साम्राज्याने विकसित केलेली ही संकल्पना राजकीय उद्दिष्टे, लष्करी नियोजन, प्रशासनिक शिस्त, लोकसहभाग आणि नैतिक मूल्ये यांचा समन्वय साधणारी होती. त्यामुळेच मराठा सामरिक वारसा हा कालबाह्य न ठरता आधुनिक भारताच्या रणनीतिक विचारसरणीसाठीही संदर्भबिंदू ठरतो.

मराठा सामरिक वारशाचा केंद्रबिंदू म्हणजे परिस्थितीनुरूप, लवचिक व लोककेंद्रित युद्धनीती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी तत्कालीन बलाढ्य साम्राज्यांशी संघर्ष करताना पारंपरिक युद्धपद्धतीऐवजी नव्या स्वरूपाची सामरिक दृष्टी विकसित केली. मराठ्यांच्या दृष्टीने युद्ध म्हणजे केवळ सैनिकी संघर्ष नव्हता, तर तो स्वराज्य, स्वातंत्र्य आणि लोकसंरक्षणाचा माध्यम होता. त्यामुळे मराठा सामरिक संकल्पनेला एक नैतिक अधिष्ठान प्राप्त झाले.

या वारशाचा एक महत्त्वाचा घटक म्हणजे भूगोलाशी सुसंगत रणनीतिक विचार. सह्याद्री पर्वतरांग, दऱ्या-खोऱ्या, जंगलप्रदेश व समुद्रकिनारा या नैसर्गिक घटकांचा प्रभावी वापर करून मराठ्यांनी शत्रूच्या बलाढ्य सैनिकी शक्तीला मर्यादित केले. मराठा सामरिक संकल्पनेत भूगोल हा निष्क्रिय घटक नसून तो रणनीतीचा सक्रिय भाग मानला गेला. आधुनिक रणनीतिक अभ्यासात याला भू-आधारित युद्धनीती किंवा भू रणनीतिक लाभ असे संबोधले जाते.

मराठा सामरिक वारशाचा दुसरा महत्त्वाचा आधार म्हणजे गनिमी कावा. ही संकल्पना केवळ अचानक हल्ले करण्यापुरती मर्यादित नव्हती, तर ती एक पूर्ण युद्धत्वाशी अभिप्रेत होती. गनिमी काव्यामध्ये वेग, आश्चर्याचा घटक, शत्रूच्या दुर्बलतेवर लक्ष केंद्रित करणे आणि संघर्ष टाळून दीर्घकालीन क्षय घडवून आणणे यांचा समावेश होता. त्यामुळे मराठा सामरिक संकल्पना ही थेट संघर्षाऐवजी रणनीतिक श्रेष्ठत्व साध्य करण्यावर भर देणारी होती. आजच्या काळातील asymmetric warfare आणि low-intensity conflict या संकल्पनांशी ती जवळीक साधते.

मराठा सामरिक वारशात किल्ला व्यवस्था हा एक स्वतंत्र पण अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. मराठ्यांचे किल्ले केवळ संरक्षणासाठी उभारलेले नव्हते, तर ते प्रशासन, रसद, गुप्तचर आणि लष्करी नियोजनाची केंद्रे होती. प्रत्येक किल्ला हा स्वतंत्र रणनीतिक घटक म्हणून कार्य करत असे. त्यामुळे मराठा सामरिक संकल्पना ही केंद्रित सत्तेपेक्षा विकेंद्रित संरक्षण व्यवस्था अधोरेखित करते. ही संकल्पना आधुनिक काळातील माहिती केंद्रीत सुरक्षा यंत्रणेशी सुसंगत ठरते. मराठा सामरिक वारशाचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे गुप्तचर व माहिती व्यवस्थापन. मराठ्यांनी शत्रूच्या हालचाली, अंतर्गत स्थिती व दुर्बलता यांची अचूक माहिती मिळवण्यासाठी व्यापक गुप्तचर जाळे निर्माण केले होते. माहिती ही शक्ती आहे, ही संकल्पना मराठ्यांच्या सामरिक विचारात स्पष्टपणे दिसून येते. आजच्या माहिती-आधारित युद्धाच्या युगात मराठा सामरिक वारशातील हा घटक विशेष महत्त्वाचा ठरतो.

या सर्व घटकांबरोबरच मराठा सामरिक वारशाची खरी ओळख म्हणजे लोककेंद्रित दृष्टिकोन. मराठा सैन्य आणि सामान्य जनता यांच्यातील विश्वासाचे नाते हे त्यांच्या सामरिक यशाचे मुख्य कारण होते. युद्धकाळात लोकांचे

संरक्षण, धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक न्याय यांना प्राधान्य दिल्यामुळे मराठा सामरिक संकल्पनेला व्यापक सामाजिक पाठबळ मिळाले. त्यामुळे मराठा सामरिक वारसा हा लोकांशिवाय अपूर्ण मानला जातो.

थोडक्यात, मराठा सामरिक वारशाची संकल्पना ही बहुआयामी, लवचिक आणि मूल्याधिष्ठित आहे. ती केवळ भूतकाळातील लष्करी परंपरा नसून आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा, अंतर्गत स्थैर्य आणि रणनीतिक स्वायत्ततेसाठी मार्गदर्शक ठरू शकते. मात्र या वारशाचा अवलंब करताना अंधानुकरणाऐवजी विवेकपूर्ण रूपांतर आवश्यक आहे. आधुनिक तंत्रज्ञान, जागतिक राजकारण आणि आंतरराष्ट्रीय नियम यांच्या संदर्भात मराठा सामरिक तत्वांचे पुनर्वाचन केल्यासच त्याची समकालीन उपयुक्तता अधोरेखित होऊ शकते.

५. छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती:

छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती ही भारतीय लष्करी इतिहासातील एक मौलिक आणि कालातीत सामरिक प्रणाली म्हणून ओळखली जाते. ही युद्धनीती केवळ सैनिकी कौशल्यांपुरती मर्यादित नसून ती राजकीय उद्दिष्टे, सामाजिक वास्तव, भौगोलिक परिस्थिती आणि नैतिक मूल्ये यांचा सुसंगत समन्वय साधणारी होती. त्यामुळे शिवाजी महाराजांची युद्धनीती ही पारंपरिक राजेशाही युद्धपद्धतींपेक्षा वेगळी, अधिक लवचिक व लोकाभिमुख ठरते. शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचा मूलाधार म्हणजे मर्यादित साधनसंपत्तीमध्ये अधिकतम रणनीतिक लाभ मिळवणे. तत्कालीन मुघल व आदिलशाही सैन्ये संख्येने व साधनसामग्रीने बलाढ्य असतानाही महाराजांनी थेट संघर्ष टाळून परिस्थितीनुरूप युद्धनीती अवलंबली. ही युद्धनीती सामरिक बुद्धिमत्ता आणि वास्तववादी दृष्टिकोनावर आधारित होती. त्यामुळे शिवाजी महाराजांचे युद्धविचार हे आदर्शवादी नसून अत्यंत व्यावहारिक स्वरूपाचे होते. शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीतील सर्वाधिक चर्चित घटक म्हणजे गनिमी कावा. गनिमी कावा ही केवळ छुप्या हल्ल्यांची पद्धत नसून ती एक संपूर्ण सामरिक तत्त्वज्ञान होते. या तत्त्वज्ञानात वेग, आश्चर्य, लवचिक हालचाल, शत्रूच्या दुर्बलतेवर आघात आणि गरज भासल्यास संघर्ष टाळणे यांचा समावेश होता. शिवाजी महाराजांनी गनिमी कावाचा वापर करून शत्रूच्या सैन्याची मानसिक व भौतिक शक्ती क्षीण केली. आधुनिक सामरिक संकल्पनांमध्ये या युद्धनीतीला असिमीत युद्ध पद्धती किंवा अपारंपारिक युद्ध पद्धती असे संबोधले जाते.

भूगोलाशी सुसंगत युद्धनीती हा शिवाजी महाराजांच्या सामरिक विचारांचा दुसरा महत्त्वाचा पैलू आहे. सह्याद्री पर्वतरांगांतील दऱ्या-खोऱ्या, जंगलप्रदेश आणि अरुंद मार्ग यांचा महाराजांनी प्रभावी वापर केला. भूगोल हा त्यांच्या दृष्टीने अडथळा नसून एक सामरिक साधन होता. त्यामुळे त्यांच्या युद्धनीतीत नैसर्गिक घटकांना सक्रिय भूमिका देण्यात आली. आधुनिक लष्करी अभ्यासात याला भूभागाचा रणनीतिक वापर किंवा रणनीतिक लाभ असे म्हटले जाते. शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीत किल्ला व्यवस्था ही केवळ संरक्षणाची साधनं नव्हती, तर ती रणनीतिक नियोजनाची केंद्रे होती. प्रत्येक किल्ला हा स्वतंत्र युद्धघटक म्हणून कार्य करत असे. किल्ल्यांमधून सैन्याची हालचाल, रसद व्यवस्थापन, गुप्तचर माहितीचे संकलन आणि प्रशासनिक नियंत्रण केले जात असे. त्यामुळे महाराजांची युद्धनीती ही केंद्रीकृत सत्तेऐवजी विकेंद्रित संरक्षण संरचनेवर आधारित होती. ही संकल्पना आधुनिक काळातील विकेंद्रित आदेश प्रणाली किंवा माहिती आधारीत कार्यवाही शी सुसंगत ठरते. गुप्तचर व्यवस्था हा शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचा अत्यंत महत्त्वाचा आधार होता. शत्रूच्या हालचाली, अंतर्गत मतभेद आणि दुर्बलता यांची अचूक माहिती मिळवण्यासाठी महाराजांनी व्यापक गुप्तचर जाळे उभे केले. माहितीच्या आधारे निर्णय घेणे ही त्यांच्या युद्धनीतीची मुख्य वैशिष्ट्ये होती. त्यामुळे शिवाजी महाराजांची युद्धनीती ही माहिती-आधारित असल्याचे दिसून

येते, जे आधुनिक गुप्तचर यंत्रणेकडून मिळालेल्या अचूक व वेळेवर व विश्वासाह माहिती या संकल्पनेशी साधर्म्य दर्शविते. शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे नैतिक शिस्त व लोककेंद्रित दृष्टिकोन. युद्धकाळात सामान्य जनतेचे संरक्षण, स्त्री-सन्मान, धार्मिक सहिष्णुता आणि अन्यायाविरुद्ध भूमिका ही त्यांच्या युद्धनीतीची नैतिक चौकट ठरते. यामुळे शिवाजी महाराजांच्या सैन्याला जनतेचा सक्रिय पाठिंबा मिळाला. लोकांचा पाठिंबा हा त्यांच्या सामरिक यशाचा एक महत्त्वाचा घटक होता. आधुनिक काळात हृदय आणि मन जिंकण्याची रणनीती म्हणून ओळखली जाणारी संकल्पना शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीत स्पष्टपणे दिसून येते.

चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहता, शिवाजी महाराजांची युद्धनीती सर्व परिस्थितींमध्ये तशीच लागू होईल असे मानणे योग्य ठरणार नाही. आधुनिक युद्धात तंत्रज्ञान, हवाई शक्ती, सायबर युद्ध आणि आंतरराष्ट्रीय कायदे यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीचे अंधानुकरण न करता तिच्या मूलभूत तत्वांचे आधुनिक संदर्भात पुनर्रचन करणे आवश्यक आहे. तथापि, लवचिकता, भूगोलाचा उपयोग, माहितीचे महत्त्व आणि लोककेंद्रित दृष्टिकोन ही तत्त्वे आजही तितकीच उपयुक्त ठरतात.

थोडक्यात, छत्रपती शिवाजी महाराजांची युद्धनीती ही भारतीय सामरिक परंपरेतील एक उच्चबिंदू आहे. ती केवळ भूतकाळातील यशस्वी युद्धपद्धती नसून आधुनिक भारताच्या संरक्षण व राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणांसाठी प्रेरणादायी ठरू शकते. चिकित्सक अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की शिवाजी महाराजांची युद्धनीती ही सामरिक बुद्धिमत्ता, नैतिक मूल्ये आणि व्यावहारिक वास्तव यांचा समतोल साधणारी एक कालातीत रणनीतिक चौकट आहे.

६. शिवकालीन किल्ला व्यवस्था व संरक्षण धोरण:-

मराठा सामरिक वारशामध्ये किल्ला व्यवस्था ही केवळ लष्करी संरक्षणाची साधनरचना नसून एक संपूर्ण रणनीतिक व प्रशासनिक संरचना म्हणून विकसित झालेली दिसून येते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वाखाली किल्ल्यांना युद्धनीती, रसद व्यवस्थापन, गुप्तचर संकलन आणि प्रादेशिक नियंत्रण यांचे केंद्रबिंदू मानण्यात आले. त्यामुळे मराठा संरक्षण धोरणाचा पाया किल्ल्यांवर आधारित विकेंद्रित पण परस्परपूरक अशा संरचनेवर उभा राहिला.

मराठा किल्ला व्यवस्थेची संकल्पना भूगोलाशी सुसंगत संरक्षण या तत्त्वावर आधारित होती. सह्याद्री पर्वतरांगांतील डोंगरमाथ्यांवरील किल्ले, समुद्रकिनाऱ्यावरील जलदुर्ग आणि अंतर्गत प्रदेशातील भुईकोट किल्ले—या तिन्ही प्रकारच्या किल्ल्यांमुळे मराठा साम्राज्याला बहुआयामी संरक्षण मिळाले. प्रत्येक किल्ल्याची रचना त्या परिसराच्या नैसर्गिक वैशिष्ट्यांशी जुळवून घेणारी असल्यामुळे शत्रूसाठी थेट आक्रमण करणे कठीण ठरत असे. आधुनिक सामरिक संकल्पनांमध्ये याला भूभागावर आधारित संरक्षणात्मक रणनीती असे संबोधले जाते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी किल्ल्यांकडे केवळ स्थिर संरक्षण व्यवस्था म्हणून न पाहता सक्रिय संरक्षण धोरणाचा भाग म्हणून पाहिले. किल्ले हे गनिमी काव्यासाठी सुरक्षित आधारस्थान ठरत असत. आवश्यकतेनुसार किल्ल्यांमधून अचानक हल्ले करणे, शत्रूला भ्रमात पाडणे आणि पुन्हा सुरक्षित ठिकाणी माघार घेणे—ही रणनीती मराठा संरक्षण धोरणाचा केंद्रबिंदू होती. त्यामुळे मराठा किल्ला व्यवस्था ही आक्रमण व संरक्षण यांचा समतोल साधणारी होती. किल्ला व्यवस्थेतील विकेंद्रित नियंत्रण हा एक महत्त्वाचा पैलू होता. प्रत्येक किल्ल्यावर किल्लेदार, सबनीस, सरनौबत व इतर अधिकारी नियुक्त असत. त्यांना परिस्थितीनुसार निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य दिले जाई. ही रचना केंद्रीय सत्तेवरील भार कमी करत असे आणि आपत्कालीन परिस्थितीत जलद प्रतिसाद देणे शक्य होत असे.

आधुनिक संरक्षण अभ्यासात याला निर्णय व नियंत्रण अधिकाराचे विकेंद्रीकरण करून स्थानिक स्तरावर प्रबळ नेतृत्व निर्माण करणे असे म्हटले जाते. मराठा किल्ला संरक्षण धोरणात रसद व पुरवठा व्यवस्थापन याला विशेष महत्त्व देण्यात आले होते. किल्ल्यांमध्ये धान्यकोठारे, पाण्याचे टाके, शस्त्रसाठा आणि दीर्घकालीन वेढा सहन करण्यासाठी आवश्यक सोयी उपलब्ध असत. त्यामुळे मराठा किल्ले दीर्घ काळ शत्रूच्या वेढ्याला तोंड देऊ शकत. ही दीर्घकालीन टिकाऊ क्षमता आधुनिक संरक्षण संकल्पनेतील पुरवठा व्यवस्थेतील लवचिकतेची साधर्म्य दर्शविते. समुद्रकिनारी असलेल्या किल्ल्यांमुळे मराठा संरक्षण धोरणाला नौदलात्मक परिमाण प्राप्त झाले. सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग यांसारख्या जलदुर्गांमुळे परकीय सत्तांच्या सागरी आक्रमणांना आळा घालण्यात आला. शिवाजी महाराजांनी नौदलाचे महत्त्व ओळखून किल्ला व्यवस्थेला समुद्राशी जोडले. यामुळे मराठा संरक्षण धोरण हे स्थल-समुद्र समन्वयावर आधारित ठरले. आधुनिक काळात ही संकल्पना समन्वयीत लष्करी रणनीतीशी सुसंगत मानली जाते.

किल्ला व्यवस्थेचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे लोकसंरक्षण व प्रशासनिक नियंत्रण. किल्ले हे केवळ सैनिकी केंद्र नसून न्यायव्यवस्था, करसंकलन आणि स्थानिक प्रशासनाची केंद्रे होती. त्यामुळे संरक्षण धोरण आणि प्रशासन यांच्यात कृत्रिम भिंत निर्माण झाली नाही. लोकांचे संरक्षण व विश्वास राखणे हे मराठा किल्ला धोरणाचे एक मूलभूत उद्दिष्ट होते.

चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहता, मराठा किल्ला व्यवस्था ही तत्कालीन परिस्थितीस अत्यंत सुसंगत होती; मात्र आधुनिक युद्धतंत्रज्ञानाच्या युगात किल्ल्यांची भूमिका बदललेली आहे. हवाई हल्ले, क्षेपणास्त्रे आणि सायबर युद्ध यांमुळे स्थिर संरचनांची मर्यादा स्पष्ट होते. तथापि, मराठा किल्ला धोरणातील विकेंद्रित सुरक्षा, भूगोलाचा उपयोग, रसद टिकाऊपणा आणि बहुआयामी संरक्षण ही तत्त्वे आजही उपयुक्त ठरतात.

थोडक्यात, मराठा किल्ला व्यवस्था व संरक्षण धोरण हे भारतीय सामरिक इतिहासातील एक प्रगल्भ व दूरदृष्टीपूर्ण मॉडेल आहे. ते केवळ भूतकाळातील यशस्वी संरक्षण प्रणाली नसून आधुनिक भारताच्या सीमाव्यवस्थापन, अंतर्गत सुरक्षा आणि रणनीतिक नियोजनासाठी प्रेरणादायी ठरू शकते. विवेकपूर्ण पुनर्वाचन व आधुनिक संदर्भात रूपांतर केल्यास या वारशाचे समकालीन महत्त्व अधिक स्पष्टपणे अधोरेखित होऊ शकते.

७. गुप्तचर व्यवस्था आणि माहिती युद्ध:-

मराठा सामरिक वारशामध्ये गुप्तचर व्यवस्था ही युद्धनीती व संरक्षण धोरणाची एक मूलभूत व निर्णायक कडी होती. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी युद्धाला केवळ शस्त्रबळाचा संघर्ष न मानता, तो माहिती, बुद्धिमत्ता आणि मानसशक्तीचा खेळ असल्याचे स्पष्टपणे ओळखले. त्यामुळे मराठा साम्राज्यात विकसित झालेली गुप्तचर यंत्रणा ही तत्कालीन भारतातील सर्वाधिक प्रभावी व संघटित व्यवस्था मानली जाते. आधुनिक काळातील माहिती आधारीत युद्ध पद्धती आणि गुप्त माहितीच्या आधारावरील लष्करी मोहीम या संकल्पनांची बीजे मराठा सामरिक विचारात स्पष्टपणे आढळतात.

शिवकालीन गुप्तचर व्यवस्थेचा पाया विकेंद्रित पण परस्परपूरक माहिती संकलन प्रणाली या तत्त्वावर आधारित होता. गुप्तहेर, व्यापारी, संन्यासी, शेतकरी, सैनिक व स्थानिक अधिकारी यांच्या माध्यमातून माहिती संकलन केले जात असे. ही व्यवस्था औपचारिक लष्करी चौकटीबाहेर कार्य करत असल्यामुळे शत्रूसाठी ती ओळखणे अत्यंत कठीण होते. माहिती संकलन हा केवळ युद्धकाळातील उपक्रम नसून, तो सातत्याने चालणारी प्रक्रिया होती. त्यामुळे मराठा नेतृत्वाला शत्रूच्या हालचालींचे अचूक व अद्ययावत आकलन प्राप्त होत असे. गुप्तचर व्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा पैलू

म्हणजे माहितीची विश्वासाहता व पडताळणी. मिळालेल्या माहितीची अनेक स्रोतांद्वारे पुष्टी केली जात असे. त्यामुळे चुकीच्या माहितीतून होणारे धोरणात्मक निर्णय टाळले जात. आधुनिक काळातील multi-source intelligence validation या संकल्पनेशी ही पद्धत सुसंगत ठरते. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी माहितीच्या गुणवत्तेला संख्येपेक्षा अधिक महत्त्व दिले, ही बाब त्यांच्या सामरिक दूरदृष्टीची साक्ष देते.

शिवकालीन मराठा गुप्तचर व्यवस्थेत मानसिक युद्ध हा ही एक महत्त्वाचा घटक होता. शत्रूच्या सैन्यात भीती, संभ्रम आणि असुरक्षिततेची भावना निर्माण करण्यासाठी अफवा, अचानक हालचाली आणि अनपेक्षित हल्ल्यांचा वापर केला जात असे. ही माहिती युद्धाची एक प्रारंभिक स्वरूपाची पद्धत होती. शत्रूच्या मनोबलावर आघात करून त्याच्या निर्णयक्षमतेवर परिणाम घडवून आणणे हे मराठा सामरिक धोरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट होते. माहिती युद्धाचा आणखी एक पैलू म्हणजे स्वतःच्या माहितीचे संरक्षण. मराठा साम्राज्यात अंतर्गत माहिती गुप्त ठेवण्यासाठी कडक शिस्त पाळली जात असे. सैनिकी योजना, किल्ल्यांची क्षमता आणि हालचाली यांची माहिती बाहेर जाऊ नये यासाठी विशेष दक्षता घेतली जाई. आजच्या काळात याला माहिती सुरक्षा किंवा प्रति गुप्तचर व्यवस्था असे म्हटले जाते. मराठा सामरिक वारशात ही संकल्पना अप्रत्यक्षपणे पण प्रभावीपणे अंमलात आणलेली दिसते. गुप्तचर व्यवस्थेचा थेट परिणाम रणनीतिक निर्णयप्रक्रियेवर होत असे. युद्ध सुरू करायचे की टाळायचे, कुठे आणि केव्हा हल्ला करायचा, माघार कधी घ्यायची हे सर्व निर्णय माहितीच्या आधारे घेतले जातात. त्यामुळे मराठा सामरिक धोरण हे प्रतिक्रियात्मक नसून अचूक व विश्वासाह माहितीच्या आधारावर कृती करणारे एक लष्करी रणनीती होती. आधुनिक लष्करी अभ्यासात याला गुप्तचर माहिती आधारीत रणनीती असे संबोधले जाते. समकालीन संदर्भात पाहता, आधुनिक भारतातील गुप्तचर संस्था, सायबर इंटेलिजन्स, उपग्रह निरीक्षण आणि डिजिटल सर्व्हेलन्स या सर्वांचा मूलाधार माहितीचे संकलन, विश्लेषण आणि संरक्षण या तत्वांवर आधारित आहे. मराठा गुप्तचर व्यवस्थेतील मूलभूत तत्वे विकेंद्रित संकलन, लोकसहभाग, माहितीची पडताळणी आणि मानसिक युद्ध आजही तितकीच उपयुक्त ठरतात. फरक केवळ माध्यमांचा आहे; तत्वे मात्र कालातीत आहेत.

चिकित्सक दृष्टिकोनातून पाहता, मराठा गुप्तचर व्यवस्था ही त्या काळातील तांत्रिक मर्यादांमुळे मानवी स्रोतांवर अवलंबून होती. आधुनिक माहिती युद्धात तंत्रज्ञानाचा प्रभाव प्रचंड वाढलेला आहे. त्यामुळे मराठा पद्धतींचा थेट अवलंब शक्य नसला तरी त्यामागील तत्त्वज्ञानाचा आधुनिक पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. अंधानुकरणाऐवजी विवेकपूर्ण समन्वय साधल्यास या वारशाची आधुनिक उपयुक्तता अधोरेखित करता येईल.

थोडक्यात, मराठा सामरिक वारशातील गुप्तचर व्यवस्था आणि माहिती युद्ध ही केवळ ऐतिहासिक यंत्रणा नसून, ती आधुनिक रणनीतिक विचारासाठी एक मौल्यवान बौद्धिक अधिष्ठान आहे. माहिती ही शक्ती आहे, ही जाणीव शिवाजी महाराजांच्या सामरिक धोरणात स्पष्टपणे दिसून येते. त्यामुळे आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा व संरक्षण धोरणांसाठी हा वारसा आजही मार्गदर्शक ठरतो.

८. शिवकालीन लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोन:-

कोणत्याही साम्राज्याच्या सामरिक यशाची मूळ गुरुकिल्ली केवळ सैन्य, शस्त्रास्त्रे किंवा भूगोलावर अवलंबून नसते; ती त्या समाजातील लोकांच्या सहभागावर, विश्वासावर आणि मानसिकतेवर अवलंबून असते. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळातील मराठा साम्राज्य हे या तत्वाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोन हा शिवकालीन सामरिक विचाराचा आधारस्तंभ होता. यात सामान्य जनता युद्धाची बळी नसून, राष्ट्रशक्तीची सक्रिय

आणि निर्णायक घटक म्हणून ओळखली जात असे. शिवकालीन दृष्टिकोन हे लोकसहभाग, लोकसंरक्षण आणि लोकविश्वास या तिन्ही घटकांवर आधारित होते. या दृष्टिकोनामुळे मराठा साम्राज्याने अल्प संसाधन असूनही लांब पल्ल्याचे सामरिक यश मिळवले आणि सामाजिक स्थैर्य टिकवले.

१. लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोनाची संकल्पना

लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोन म्हणजे अशी सामरिक पद्धत ज्या मध्ये लोकांचा विश्वास जिंकणे, नागरिकांचे जीवन, संपत्ती व सन्मान सुरक्षित ठेवणे, लोकांना सामरिक प्रक्रियेत सक्रिय भागीदार बनवणे हे तत्त्व आधारभूत ठरते. शिवकालीन सामरिक धोरणात हा दृष्टिकोन रणनीतीचा गाभा होता. युद्ध हे फक्त राज्य विस्ताराचे साधन नसून, लोकांच्या हितासाठी व राष्ट्ररक्षणासाठी वापरले जायचे.

२. लोकसंरक्षण: नैतिक अधिष्ठान

शिवाजी महाराजांच्या युद्धनीतीत लोकसंरक्षणाला सर्वोच्च महत्त्व होते. युद्धकाळात स्त्रिया, बालके आणि वृद्ध सुरक्षित ठेवले जात, शेतकरी व व्यापाऱ्यांच्या मालमत्तेचे रक्षण केले जात, धार्मिक स्थळांचा सन्मान राखला जात यामुळे लोकांमध्ये राज्याविषयी विश्वास निर्माण झाला. या नैतिक दृष्टिकोनामुळे मराठा शासन शत्रूच्या तुलनेत अधिक वैध आणि नैतिकदृष्ट्या श्रेष्ठ ठरले.

३. लोकसहभाग आणि सामरिक सामर्थ्य

शिवकालीन सामरिक धोरणात सामान्य जनता केवळ संरक्षित घटक नव्हती; ती सशक्त सामरिक घटक होती. लोकांनी विविध मार्गांनी सहभाग दिला गुप्तचर माहिती पुरवणे, रसदपुरवठा व आश्रय उपलब्ध करणे, स्थानिक भूगोल व शत्रूच्या हालचालींचे मार्गदर्शन लोकांचा सक्रिय सहभाग असल्यामुळे मराठ्यांचे गुरिल्ला युद्ध आणि अचानक हल्ले प्रभावी ठरले.

४. प्रशासन आणि लोकविश्वास

लोककेंद्रित दृष्टिकोन फक्त युद्धापुरता मर्यादित नव्हता; तो प्रशासनातही स्पष्ट दिसून येतो न्याय्य करप्रणाली लागू केली गेली, स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिकार दिले गेले, धार्मिक व सामाजिक सहिष्णुता राखली गेली यामुळे लोकांमध्ये "हे आपले राज्य आहे" ही भावना निर्माण झाली. ही भावना संकटाच्या काळात सैन्य आणि नागरिक यांच्यातील समन्वयासाठी निर्णायक ठरली.

५. गुरिल्ला युद्ध आणि लोककेंद्रितता

गुरिल्ला युद्धासाठी स्थानिक लोकांचा पाठिंबा अत्यावश्यक असतो. शिवकालीन मराठा सामरिक धोरणात डोंगराळ प्रदेशातील मार्गदर्शन, स्थानिक संसाधनांचा वापर, लपण्याचे आणि अचानक हल्ल्याचे मार्ग यशस्वी होण्यासाठी लोकांचा सहभाग अनिवार्य होता. लोककेंद्रित दृष्टिकोनामुळेच मराठ्यांचा लष्कर अल्पसंख्य असताना मोठ्या सैन्यांवर विजय मिळवू शकले.

६. आधुनिक सामरिक विचारांशी सुसंगती

आजच्या काळात लोककेंद्रित दृष्टिकोन नखलवाद, अंतर्गत सुरक्षा, संमिश्र युद्धपद्धती यांसारख्या धोरणांमध्ये अत्यावश्यक मानला जातो. लोकांचा विश्वास गमावल्यास आधुनिक युद्धात किंवा सुरक्षा व्यवस्थेत टिकाव साधणे अशक्य आहे. शिवकालीन लोककेंद्रित दृष्टिकोन आजच्या सामरिक धोरणासाठी मार्गदर्शक ठरतो.

थोडक्यात शिवकालीन लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोन हा दीर्घकालीन, नैतिक, टिकाऊ आणि प्रभावी धोरण होता. लोकांना युद्धाचे साधन न मानता राष्ट्ररक्षणाचे सक्रिय घटक मानल्यामुळे मराठा साम्राज्याला अल्प संसाधन असूनही लांब पल्ल्याचे यश मिळाले. आधुनिक भारताच्या सामरिक धोरणासाठी हा दृष्टिकोन आजही प्रेरणादायी आहे.

९. शिवकालीन मराठा सामरिक वारशाचे आधुनिक भारतातील रणनीतिक महत्त्व

शिवकालीन मराठा साम्राज्याच्या सामरिक तत्वांचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ३५० वर्षांपूर्वी वापरलेली युद्धनीती आजही आधुनिक भारताच्या संरक्षण आणि धोरणात्मक नियोजनासाठी तितकीच प्रभावी आहे. मराठा सामरिक तत्वे आणि त्यांचे आधुनिक भारतातील महत्त्व यावर आधारित सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. अंतर्गत सुरक्षा धोरण (Internal Security Policy)

मराठा प्रशासनामध्ये 'गनिमी कावा' केवळ युद्धासाठी नव्हता, तर तो माहितीच्या जाळ्यावर आधारित होता. गुप्तचर यंत्रणा: बहिर्जी नाईक यांच्या नेतृत्वाखालील अत्यंत अचूक गुप्तचर जाळे हे आजच्या Intelligence Bureau (IB) किंवा RAW साठी एक उत्तम उदाहरण आहे. अंतर्गत बंडाळी मोडून काढण्यासाठी 'पहिले माहिती मिळवणे आणि मग वार करणे' हे तत्त्व आजही वापरले जाते. स्थानिक सहभाग: महाराजांनी 'रयतेचे राज्य' ही संकल्पना राबवून जनतेचा विश्वास संपादन केला होता. आधुनिक नक्षलवाद किंवा अंतर्गत अशांतता हाताळताना स्थानिक लोकांचा विश्वास जिंकणे हे धोरण आजही महत्त्वाचे ठरते.

२. दहशतवादविरोधी कारवाया (Counter-Terrorism Operations)

दहशतवाद हा छुप्या शत्रूने पुकारलेले युद्ध आहे, आणि मराठा युद्धनीती अशा शत्रूला नामोहरम करण्यात निष्णात होती. अकल्पित हल्ला सर्जिकल स्ट्राईक किंवा धाडसी कारवायांमध्ये शत्रूला सावध होण्याची संधी न देणे हे मराठा सामरिक तत्त्व आहे. शाहिस्तेखानावरचा हल्ला हे आधुनिक काळातील विशेष लष्करी मोहिमेचे प्राथमिक स्वरूप मानता येईल. कमी मनुष्यबळ, जास्त परिणाम: कमीत कमी सैन्याचा वापर करून भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेत मोठ्या शत्रूचा पराभव करणे, हे आजच्या कमांडो कारवायांचे (उदा. MARCOS, Para SF) मूळ सूत्र आहे.

३. सीमाव्यवस्थापन (Border Management)

छत्रपती शिवाजी महाराजांना 'भारतीय आरमाराचे जनक' मानले जाते. त्यांनी भारताच्या भौगोलिक सीमांचे महत्त्व ओळखून दूरदृष्टीने पावले उचलली होती. जलदुर्ग आणि सागरी सीमा: कोकण किनारपट्टीच्या संरक्षणासाठी त्यांनी सिंधुदुर्ग, विजयदुर्ग यांसारखे जलदुर्ग उभारले. आजच्या काळात सागरी महासत्ता (Blue Water Navy) आणि हिंदी महासागरातील भारताचे वर्चस्व हे याच विचारांचा विस्तार आहे. किल्ले आणि टेहळणी: सह्याद्रीच्या रांगांमधील किल्ल्यांचा वापर हा सीमेवरील निरीक्षण चौक्या सारखा होता. आज हिमालयातील नियंत्रण रेषेला आपण याच अति उंचावरील बचावात्मक धोरणाचा वापर करतो.

४. नेतृत्व विकास आणि निर्णय प्रक्रिया (Leadership & Decision Making)

मराठा सामरिक तत्वांचा हा सर्वात व्यापक आणि महत्त्वाचा भाग आहे.

अ) विकेंद्रित नेतृत्व (Decentralized Command)

शिवाजी महाराजांनी आपल्या सरदारांना आणि मावळ्यांना कठीण प्रसंगी स्वतःचे निर्णय घेण्यास सक्षम केले होते. आधुनिक लष्करी भाषेत याला 'Mission Command' म्हणतात. जिथे मुख्य नेता उपलब्ध नसेल, तरीही खालच्या स्तरावरील अधिकारी ध्येय पूर्ण करण्यासाठी स्वतंत्र निर्णय घेतात.

ब) नैतिक अधिष्ठान (Ethical Leadership)

नेत्याचे चारित्र्य आणि नैतिकता सैन्याला प्रेरित करते. महाराजांनी स्त्रियांचा सन्मान, धार्मिक सहिष्णुता आणि न्याय व्यवस्था यावर भर दिला. यामुळे सैनिकांची निष्ठा पगारापेक्षा 'स्वराज्या'च्या ध्येयाशी अधिक होती.

क) संकट काळातील निर्णय क्षमता (Crisis Management)

प्रतापगडचा वेढा असो किंवा आग्याहून सुटका, प्रत्येक वेळी महाराजांनी नियोजित धोका ओळखून होते. म्हणून आधुनिक कॉर्पोरेट क्षेत्रात आणि प्रशासनात 'Crisis Management' शिकताना महाराजांच्या या निर्णयांचा अभ्यास केस स्टडी म्हणून केला जातो.

ड) संसाधनांचे नियोजन (Resource Optimization)

मर्यादित साधनसामग्रीत स्वराज्य उभे करणे हे उत्तम व्यवस्थापनाचे लक्षण आहे. "कमी संसाधनात सर्वोत्तम परिणाम" हे सूत्र आजही भारताच्या विकास धोरणात महत्त्वपूर्ण आहे.

५. 'गनिमी कावा' आणि आधुनिक प्रॉक्सी वॉरफेअर:-

शिवाजी महाराजांनी विकसित केलेली 'गनिमी कावा' ही पद्धत आजही अत्यंत प्रभावी मानली जाते. कमी सैन्यबळ असताना मोठ्या शत्रूला कसे हरवावे, याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. महत्व: आजच्या काळात दहशतवादविरोधी कारवाया आणि पर्वतीय युद्धक्षेत्रात भारतीय सैन्य याच रणनीतीचा वापर करते. शत्रूच्या छुप्या हालचाली ओळखून त्यांना अचानक धक्का देणे ही मराठा युद्धनीतीची आधुनिक आवृत्तीच आहे.

६. नौदलाचे महत्त्व (Naval Strategy):-

शिवाजी महाराजांना 'भारतीय नौदलाचे जनक' मानले जाते. त्यांनी जाणले होते की, ज्याचे आरमार त्याचा समुद्र "ज्यापाशी आरमार, त्याचा समुद्र". महत्व: भारताच्या ७,५०० किमी लांब किनारपट्टीच्या संरक्षणासाठी आज भारतीय नौदल आणि 'तटरक्षक' जे धोरणे व संकल्पना राबवते, त्याचे मूळ मराठा आरमाराच्या बांधणीत आहे. अरबी समुद्रातील भारताचे वर्चस्व टिकवण्यासाठी ही रणनीती आजही केंद्रस्थानी आहे.

७. किल्ल्यांचे महत्त्व आणि भौगोलिक रणनीती:-

मराठा साम्राज्यात किल्ल्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व होते. डोंगररांगांचा वापर करून शत्रूची रसद तोडणे आणि बचावात्मक पवित्रा घेणे ही त्यांची खासियत होती. महत्व: कारगिल युद्धासारख्या परिस्थितीत डोंगराळ भागातील शिखरांवर ताबा मिळवणे किती महत्त्वाचे असते, हे मराठा सामरिक नीतीने आधीच सिद्ध केले होते. आजही 'हाय एल्टिट्यूड वॉरफेअर' मध्ये भौगोलिक परिस्थितीचा फायदा घेण्याचे कौशल्य मराठा रणनीतीतूनच येते.

८. रसद आणि लवचिकता (Logistics and Mobility):-

मराठा सैन्य हे अत्यंत वेगवान हालचालींसाठी ओळखले जात असे. जड तोफखाना आणि मोठे तांडे न बाळगता, किमान साहित्यासह लांबचा पल्ला गाठणे ही त्यांची ताकद होती. महत्व: आधुनिक युद्धात 'सर्जिकल स्ट्राईक' सारख्या

मोहिमांमध्ये गतिशिलता आणि वेग याला सर्वोच्च महत्त्व आहे. शत्रूला सावरण्याची संधी न देता वेगाने हल्ला करून परतणे, हा मराठा वारसा आजही विशेष दलांच्या प्रशिक्षणाचा भाग आहे.

९. मराठा लाइट इन्फंट्री (Maratha Light Infantry - MLI):-

भारतीय लष्करातील 'मराठा लाइट इन्फंट्री' ही सर्वात जुनी आणि पराक्रमी रेजिमेंट आहे. "बोल श्री छत्रपती शिवाजी महाराज की जय!" हा त्यांचा रणघोष आजही सैनिकांमध्ये शौर्य आणि शिस्त निर्माण करतो.

१०. पर्वतीय युद्धतंत्र (Mountain Warfare):-

मराठा साम्राज्याचा विस्तार सह्याद्रीच्या दुर्गम दऱ्याखोऱ्यांत झाला. शिवाजी महाराजांनी डोंगररांगांचा वापर नैसर्गिक संरक्षणासाठी केला. आधुनिक महत्त्व: भारताच्या उत्तर सीमेवर संपर्क रेषा (LOK)आणि नियंत्रण रेषा (LAC) हिमालयीन क्षेत्रात भारतीय सैन्य आजही '(High Altitude Warfare)' मध्ये मराठा रणनीतीचा वापर करते. उंचीवर ताबा मिळवणे आणि कमीत कमी मनुष्यबळात खिंड लढवणे (उदा. पावनखिंड) ही तत्त्वे आजही प्रशिक्षणाचा भाग आहेत.

थोडक्यात मराठा सामरिक वारसा हा केवळ जमिनी जिंकण्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो कमी संसाधनांचा प्रभावी वापर, भौगोलिक परिस्थितीचे ज्ञान आणि मानसिक बळ यांचा संगम असून याशिवाय मराठा सामरिक वारसा हा केवळ इतिहास नसून ते 'जिवंत धोरण' असून. भौगोलिक परिस्थितीचा आदर, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार आणि मानवी संसाधनांचे अचूक नियोजन हे आधुनिक भारताला एक प्रबळ राष्ट्र बनवण्यासाठी आजही दिशादर्शक आहेत. भारताच्या 'डिफेन्स डॉक्ट्रीन' मध्ये आजही या तत्वांना , वारसांना सर्वोच्च स्थान आहे. तात्पर्य "शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी केवळ संख्याबळ महत्त्वाचे नसते, तर योग्य वेळ, जागा आणि रणनीती महत्त्वाची असते."

१०. निष्कर्ष

मराठा सामरिक वारसा हा केवळ ऐतिहासिक लष्करी परंपरेचा भाग नसून तो भारतीय सामरिक विचारसरणीचा एक सशक्त, नैतिक आणि दीर्घकालीन आधार आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या नेतृत्वाखाली विकसित झालेली ही सामरिक संकल्पना शस्त्रसज्जतेपेक्षा लोकविश्वास, भौगोलिक समज, माहितीचा अचूक वापर आणि नैतिक अधिष्ठान यांना अधिक महत्त्व देते. आधुनिक भारताच्या राष्ट्रीय सुरक्षा धोरणांच्या संदर्भात हा वारसा अत्यंत समकालीन आणि उपयुक्त ठरतो. मराठा सामरिक धोरणाचे सर्वात महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे लोककेंद्रित दृष्टिकोन. सामान्य जनतेचे संरक्षण, त्यांचा सन्मान आणि सहभाग यामुळे मराठा साम्राज्याने अल्प साधनसंपत्ती असूनही मोठ्या सामर्थ्यशाली सत्तांशी यशस्वी संघर्ष केला. आधुनिक भारतातही अंतर्गत सुरक्षा, सीमावाद, दहशतवादविरोधी मोहिमा आणि संमिश्र युद्ध यांसारख्या आव्हानांमध्ये लोकांचा विश्वास व सहकार्य निर्णायक ठरते. त्यामुळे लोककेंद्रित सामरिक दृष्टिकोन हा आजच्या सुरक्षा व्यवस्थेसाठी अपरिहार्य आहे.

गुरिल्ला युद्धतंत्र, स्थलिक भौगोलिक परिस्थितीचा कुशल वापर आणि लवचिक लष्करी रचना हे मराठा सामरिक वारशाचे आणखी महत्त्वाचे पैलू आहेत. आधुनिक काळातील असममित युद्ध, मर्यादित संघर्ष आणि दहशतवादविरोधी कारवायांमध्ये ही तत्त्वे प्रभावी ठरतात. तंत्रज्ञानप्रधान युद्धाच्या युगातही स्थलिक ज्ञान, लवचिकता आणि गतिमान निर्णयक्षमता यांचे महत्त्व कमी झालेले नाही, हे मराठा सामरिक विचार स्पष्टपणे अधोरेखित करतो. मराठा सामरिक वारशातील गुप्तचर व्यवस्था आणि माहिती युद्ध हा घटक आधुनिक भारतासाठी विशेष प्रेरणादायी आहे. आजच्या काळात माहिती हीच शक्ती बनली आहे. सायबर युद्ध, माहिती युद्ध आणि

मानसशास्त्रीय युद्ध या नव्या स्वरूपांच्या पार्श्वभूमीवर शिवकालीन गुप्तचर तत्त्वज्ञान आधुनिक तंत्रज्ञानाशी संलग्न करून वापरणे अत्यंत आवश्यक ठरते. यामुळे धोरणात्मक निर्णय अधिक अचूक, वेळेवर आणि परिणामकारक होऊ शकतात.

तसेच, किल्ला व्यवस्था व संरक्षण धोरण हे मराठा सामरिक वारशाचे मूर्त स्वरूप आहे. आजच्या संदर्भात हे धोरण सीमा सुरक्षा, रणनीतिक ठिकाणांचे संरक्षण आणि भू-राजकीय नियंत्रण यांसाठी मार्गदर्शक ठरते. मराठा किल्ले केवळ संरक्षणात्मक संरचना नव्हते, तर ते प्रशासन, रसद व्यवस्थापन आणि लष्करी समन्वयाची केंद्रे होती. आधुनिक भारतातील संरक्षण धोरणातही अशा बहुआयामी दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे.

सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे मराठा सामरिक वारशाचा नैतिक व मूल्याधिष्ठित पाया. युद्धामध्येही धर्मस्थळे, स्त्रिया, वृद्ध आणि सामान्य नागरिक यांचे संरक्षण करणे, न्याय्य प्रशासन राखणे आणि धर्मनिरपेक्ष सहिष्णुता जोपासणे – ही तत्त्वे आधुनिक भारताच्या लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत आहेत. त्यामुळे हा वारसा केवळ सामरिक यशाचा नाही, तर नैतिक राष्ट्रनिर्मितीचा आदर्शही आहे. अखेर, मराठा सामरिक वारशाचे आधुनिक भारतातील रणनीतिक महत्त्व हे इतिहासापुरते मर्यादित न राहता भविष्योन्मुख सुरक्षा धोरणासाठी दिशादर्शक ठरते. आधुनिक तंत्रज्ञान, आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि बदलत्या युद्धपद्धतींच्या पार्श्वभूमीवर मराठा सामरिक विचारांचे पुनर्मूल्यांकन आणि समकालीन रूपांतर करणे ही काळाची गरज आहे. असा समन्वय साधल्यास भारताची राष्ट्रीय सुरक्षा अधिक सक्षम, लोकाधारित आणि नैतिकदृष्ट्या सुदृढ होऊ शकते.

संदर्भ:-

१. देशमुख, रणजित. (2018). मराठा लष्करी इतिहास. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
२. जाधव, भा. रा. (2016). छत्रपती शिवाजी महाराज: जीवन, कार्य व युद्धनीती. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
३. कुलकर्णी, अ. रा. (2017). मराठा साम्राज्याचा उदय व विस्तार. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
४. Apte, P. (2021). Shivaji and the Maratha military system. Pune:Continental Prakashan.
५. Kulkarni, A. R. (2023). लोककेंद्रित प्रशासन आणि शिवकालीन राज्यव्यवस्था. भारतीय इतिहास संशोधन पत्रिका, 9(1), 33-48.
६. Sardesai, G . S. (2021). New history of the Marathas (Vol. 1). Mumbai: Phoenix Publications.
७. साळवे दीपा/मोरे, मराठ्यांचा इतिहास (१७०७ ते इ स १८१८) एज्युकेशनल पब्लिकेशन अँड डिस्ट्रिब्युटर्स, औरंगाबाद.
८. धाये राजेंद्र/मुटकुळे रामभाऊ, मराठ्यांचा इतिहास शिवकाल ते पेशवाई, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
९. गाठाल एस एस, मराठ्यांचा इतिहास (१६३० ते १८१८), कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
१०. माडीकर मदन, मराठ्यांचा इतिहास (इ. स. १६३० १८१८) विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

अभिजात मराठी भाषा

प्रा. संतोष बोंगाळे

सहाय्यक प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख, वेणूताई चव्हाण महाविद्यालय, कराड ता.कराड जि. सातारा

सारांश (Abstract)

मराठी भाषेला नुकताच केंद्र सरकारकडून 'अभिजात भाषेचा' (Classical Language) दर्जा बहाल करण्यात आला आहे. हा केवळ एका भाषेचा सन्मान नसून महाराष्ट्राच्या हजारो वर्षांच्या सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक वारशाचा गौरव आहे. एखाद्या भाषेला 'अभिजात' दर्जा मिळणे म्हणजे ती भाषा प्राचीन, मौलिक आणि स्वतंत्र असल्याचे जगन्मान्य होणे होय. मराठी भाषा ही भारतीय आर्य भाषाकुलातील एक प्राचीन, समृद्ध आणि सातत्यपूर्ण साहित्यपरंपरा लाभलेली भाषा आहे. तिची उत्पत्ती महाराष्ट्री प्राकृत व अपभ्रंश भाषांमधून झाली असून इ.स. आठव्या-नवव्या शतकांपासून तिचे लिखित पुरावे उपलब्ध आहेत. संतपरंपरेने मराठी भाषेला तात्त्विक उंची, लोकाभिमुखता आणि सामाजिक जाणीव प्रदान केली. मध्ययुगीन काळात बखर, पोवाडे, लावणी, शाहिरी वाङ्मय यांमुळे मराठी साहित्याचा विस्तार झाला, तर आधुनिक काळात गद्यप्रकारांचा आणि आधुनिक कवितेचा विकास झाला. प्रस्तुत शोधनिबंधात अभिजात भाषेची संकल्पना, मराठी भाषेचा ऐतिहासिक विकास, साहित्यपरंपरेची सातत्यपूर्ण वाटचाल, भाषिक वैशिष्ट्ये आणि मराठी भाषेच्या अभिजात दर्जाची शास्त्रीय चिकित्सा करण्यात आली आहे.

की-वर्ड्स (Keywords): अभिजात भाषा, मराठी साहित्य, संतपरंपरा, भाषिक इतिहास, भारतीय भाषा प्रस्तावना

भाषा ही कोणत्याही समाजाच्या सांस्कृतिक, सामाजिक आणि वैचारिक अस्तित्वाचा कणा असते. समाजाच्या सामूहिक स्मृती, श्रद्धा, मूल्ये आणि जीवनदृष्टी या भाषेच्या माध्यमातून पिढ्यान्पिढ्या संक्रमित होत असतात. म्हणूनच भाषेचा अभ्यास हा केवळ भाषिक रचनेपुरता मर्यादित न राहता तो इतिहास, समाजशास्त्र, तत्त्वज्ञान आणि साहित्य यांच्याशी जोडलेला असतो. भारतीय उपखंडात विविध भाषा विकसित झाल्या असून त्यांपैकी मराठी भाषा ही दीर्घकालीन आणि अखंड परंपरा लाभलेली भाषा आहे. मराठी भाषेची वैशिष्ट्ये म्हणजे तिचे लोकजीवनाशी असलेले नाते, संतसाहित्याची समृद्ध परंपरा, मध्ययुगीन व आधुनिक साहित्याचा सातत्यपूर्ण विकास आणि आजही जिवंत असलेली सृजनशीलता. या सर्व घटकांचा विचार करता मराठी भाषा 'अभिजात' या संकल्पनेत समाविष्ट होते का, हा प्रश्न अभ्यासनीय ठरतो. प्रस्तुत शोधनिबंधाचा उद्देश मराठी भाषेची अभिजातता शास्त्रीय निकषांवर सिद्ध करणे हा आहे.

अभिजात भाषेची संकल्पना व शास्त्रीय निकष

'अभिजात भाषा' ही संकल्पना भाषाशास्त्रात आणि साहित्यशास्त्रात विशेष महत्त्वाची मानली जाते. भारत सरकारने अभिजात भाषेची मान्यता देताना काही निश्चित निकष स्वीकारले आहेत. त्यांपैकी प्रमुख निकष पुढीलप्रमाणे आहेत -

1. भाषेला किमान १५०० ते २००० वर्षांची लिखित परंपरा असावी.
2. भाषेचे प्राचीन साहित्य उच्च दर्जाचे, मौलिक आणि सांस्कृतिक दृष्ट्या महत्त्वाचे असावे.
3. भाषेची स्वतंत्र व्याकरणिक व भाषिक रचना असावी.
4. भाषा समाजजीवनाशी दीर्घ काळ जोडलेली असावी.
5. भाषेचा विकास नैसर्गिक व सातत्यपूर्ण असावा.

या निकषांच्या आधारे मराठी भाषेचा अभ्यास केला असता ती सर्व निकषांवर उतरते, हे स्पष्ट होते.

मराठी भाषेची उत्पत्ती व ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

मराठी भाषा ही इंडो-आर्यन भाषाकुलातील असून तिची उत्पत्ती महाराष्ट्री प्राकृतमधून झाल्याचे भाषाशास्त्रज्ञ मानतात. महाराष्ट्री प्राकृत ही प्राचीन काळात पश्चिम भारतात प्रचलित होती. पुढे अपभ्रंश अवस्थेतून विकसित होत मराठी भाषेने स्वतंत्र स्वरूप प्राप्त केले. इ.स. आठव्या-नवव्या शतकातील शिलालेख, ताम्रपट आणि दानपत्रे हे मराठी भाषेचे प्राचीन लिखित पुरावे मानले जातात. यादवकालात मराठी भाषा प्रशासन, धर्म आणि साहित्य या क्षेत्रांत वापरली जाऊ लागली. 'लीळाचरित्र' (इ.स. १२७८) हा मराठीतील पहिला गद्यग्रंथ मानला जातो. यावरून मराठी भाषेची लेखनपरंपरा किती प्राचीन आहे, हे स्पष्ट होते.

संतपरंपरा आणि मराठी भाषेची अभिजातता

मराठी भाषेच्या अभिजाततेचा पाया संतपरंपरेने घातला. संतांनी लोकभाषेत तत्त्वज्ञान मांडून मराठी भाषेला वैचारिक प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली.

संत ज्ञानेश्वर

संत ज्ञानेश्वरांचे *ज्ञानेश्वरी* हे मराठी भाषेतील अभिजात वाङ्मयाचे सर्वोच्च शिखर मानले जाते. भगवद्गीतेवरील हे भाष्य केवळ अनुवाद नसून स्वतंत्र तत्त्वज्ञानात्मक ग्रंथ आहे. ओवीछंदातील सुलभ, प्रवाही आणि अर्थगर्भ भाषा ही मराठीच्या अभिजाततेचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

संत नामदेव

संत नामदेवांच्या अभंगांत भक्ती, मानवतावाद आणि सामाजिक समतेचा विचार प्रकर्षाने दिसतो. त्यांची भाषा साधी असली तरी आशय अत्यंत गंभीर आहे. त्यामुळे मराठी भाषेची अभिव्यक्तीक्षमता स्पष्ट होते.

संत एकनाथ

संत एकनाथांनी भारुड, गवळणी आणि कीर्तनांच्या माध्यमातून समाजप्रबोधन केले. त्यांनी लोकजीवनातील प्रश्नांना थेट स्पर्श करून मराठी भाषेला सामाजिक जाणीव दिली.

संत तुकाराम

तुकारामांच्या अभंगांमध्ये आत्मपरीक्षण, वैराग्य, सामाजिक वास्तव आणि मानवी मूल्ये यांचे दर्शन घडते. त्यांची भाषा तात्त्विक असूनही सर्वसामान्यांना सहज समजणारी आहे.

मध्ययुगीन मराठी साहित्य

मध्ययुगीन काळात मराठी साहित्य विविध साहित्यप्रकारांत विकसित झाले. या काळात धार्मिक साहित्याबरोबरच ऐतिहासिक आणि लोकसाहित्याचा विकास झाला.

बखर साहित्य

बखर साहित्यामुळे मराठी भाषेत इतिहासलेखनाची परंपरा निर्माण झाली. राजकीय घडामोडी, युद्धे आणि सामाजिक स्थिती यांचे वर्णन बखरींत आढळते.

पोवाडे

पोवाडे हे मराठीतील वीररसप्रधान साहित्यप्रकार आहेत. शिवाजी महाराजांच्या पराक्रमाचे वर्णन करणाऱ्या पोवाड्यांमुळे मराठी भाषेला राष्ट्रभावनेचे अधिष्ठान मिळाले.

लावणी व शाहिरी वाङ्मय

लावणी आणि शाहिरी वाङ्मयातून लोकजीवनातील भावना, संघर्ष आणि आनंद व्यक्त झाला. त्यामुळे मराठी भाषा अधिक व्यापक समाजाशी जोडली गेली.

पेशवेकालीन मराठी साहित्य

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरू केलेली 'राज्यव्यवहार कोशाची' परंपरा पेशवेकाळात अधिक विस्तारली. या काळात मराठीचा वापर अस्मानी-सुलतानी संकटांशी लढताना सैनिकी मोहिमा, खलिते, तह आणि प्रशासकीय

नोंदींसाठी मोठ्या प्रमाणावर झाला. यामुळे मराठीला एक प्रकारचे 'राजकीय वलय' प्राप्त झाले. पेशवेकालीन मराठी साहित्यावर संस्कृतप्रचुरतेचा प्रभाव दिसतो. मोरोपंत, रामदास यांसारख्या कवींनी काव्यपरंपरा समृद्ध केली. या काळात मराठी भाषेचे साहित्यिक अस्तित्व टिकून राहिले, हे अभिजाततेचे लक्षण आहे. पेशवेकाळात लेखनासाठी 'मोडी' लिपीचा वापर शिखरावर होता. जलद गतीने लिहिण्यासाठी ही लिपी अत्यंत सोयीची होती. आज उपलब्ध असलेले लाखो 'पेशवे दप्तर' मधील कागदपत्रे याच मोडी लिपीत आहेत, जी त्या काळातील भाषेच्या प्रवाहीपणाचा पुरावा देतात.

आधुनिक मराठी साहित्याचा विकास

१९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रजी शिक्षणाच्या प्रभावामुळे मराठी साहित्यात 'आधुनिकता' आली. विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'निबंधमाला' सुरू करून मराठी गद्याला नवी दिशा दिली. त्यानंतर हरिभाऊ आपटे यांनी कादंबरी क्षेत्रात, तर केशवसुतांनी कविता क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली. ना.सी. फडके आणि वि.स. खांडेकर यांच्या लेखनाने मराठी साहित्याला खऱ्या अर्थाने लोकप्रियतेच्या शिखरावर नेले. खांडेकरांच्या 'ययाति' या कादंबरीला मिळालेला पहिला ज्ञानपीठ पुरस्कार हा मराठी साहित्याच्या गौरवाचा एक मोठा टप्पा होता.

आधुनिक काळात मराठी साहित्याने केवळ ललित साहित्यापुरते मर्यादित न राहता सर्वच क्षेत्रे पादाक्रांत केली. दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य आणि विज्ञान साहित्यामुळे मराठीची व्याप्ती वाढली. नामदेव ढसाळ, बाबुराव बागल, आणि भालचंद्र नेमाडे यांच्यासारख्या लेखकांनी साहित्यातील प्रस्थापित चौकटी मोडून काढल्या. वि.वा. शिरवाडकर (कुसुमाग्रज) यांच्या साहित्याने मराठी मनावर अधिराज्य गाजवले, म्हणूनच त्यांचा जन्मदिवस आपण 'मराठी भाषा गौरव दिन' म्हणून साजरा करतो.

मराठीला मिळालेला अभिजात दर्जा हा तिच्या आधुनिक विकासाचा कळस आहे. या दर्जामुळे मराठी साहित्यातील प्राचीन आणि आधुनिक ग्रंथांचे जागतिक भाषांमध्ये अनुवाद होण्यास मदत होईल. केंद्र सरकारकडून मिळणाऱ्या निधीमुळे मराठी भाषेच्या संशोधनाला गती येईल. आता आधुनिक मराठी साहित्य केवळ पुस्तकांपुरते मर्यादित न राहता, ते जागतिक स्तरावरील विद्यापीठांमध्ये संशोधनाचा विषय ठरेल.

आज मराठी भाषा तंत्रज्ञानाच्या युगात स्वतःला सिद्ध करत आहे. ब्लॉगिंग, पॉडकास्ट आणि सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आधुनिक मराठी साहित्य तरुण पिढीपर्यंत पोहोचत आहे. अभिजात दर्जा मिळाल्यामुळे आपल्या भाषेचा आत्मविश्वास वाढला आहे. आता जबाबदारी आपली आहे की, हा समृद्ध वारसा केवळ अभिमानाने न सांगता, तो वाचून, लिहून आणि संवर्धित करून पुढच्या पिढीला सुपूर्द करणे.

७.१ गद्य साहित्य

निबंध, कादंबरी, कथा, नाटक आणि आत्मचरित्र या साहित्यप्रकारांचा विकास झाला. लोकहितवादी, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनी सामाजिक सुधारणांचा विचार मांडला.

८. मराठी भाषेचा अभिजात दर्जा

केंद्र सरकारने ३ ऑक्टोबर २०२४ रोजी मराठी भाषेला 'अभिजात भाषा' (Classical Language) म्हणून घोषित केले. हा निर्णय मराठी भाषेच्या समृद्ध वारशावर मोहोर उमटवणारा ठरला आहे. अभिजात दर्जा हा अशा भाषांना दिला जातो ज्यांना अतिशय प्राचीन ऐतिहासिक वारसा आहे आणि ज्यांचे साहित्य मौलिक व स्वतंत्र आहे. मराठी ही आता तमिळ, संस्कृत, कन्नड, तेलगू, मल्याळम आणि उडिया यांच्यानंतर ही मान मिळवणारी सातवी भाषा ठरली आहे. १. प्राचीनता: भाषेचा इतिहास १५०० ते २००० वर्षांहून अधिक जुना असावा. मराठीचे वय २२०० ते २५०० वर्षे असल्याचे रंगनाथ पठारे समितीने पुराव्यांसह सिद्ध केले आहे. २. शिलालेख पुरावे: पुण्याच्या जुन्नरमधील नाणेघाट शिलालेख आणि कर्नाटकच्या श्रवणबेळगोळ येथील शिलालेख मराठीच्या प्राचीनतेची साक्ष देतात. ३. साहित्यिक श्रेष्ठता: प्राचीन ग्रंथ जसे की 'गाथासप्तशती' (राजा हाल), 'लीळाचरित्र' आणि 'ज्ञानेश्वरी'

यांमधून मराठीची समृद्धी स्पष्ट होते. मराठी भाषेला अभिजात दर्जा देणे म्हणजे तिच्या ऐतिहासिक, साहित्यिक आणि सांस्कृतिक परंपरेची अधिकृत दखल घेणे होय. यामुळे मराठी भाषेच्या अभ्यासाला राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यता मिळेल आणि संशोधनाला चालना मिळेल.

अभिजात मराठी भाषेची भाषिक वैशिष्ट्ये

मराठी भाषेची अभिजातता पुढील वैशिष्ट्यांमधून स्पष्ट होते.

१. ऐतिहासिक प्राचीनता व सातत्यः

मराठी ही केवळ आजची बोली नसून तिचे मूळ 'महाराष्ट्री प्राकृत' भाषेत आहे. इसवी सन पूर्व काळातही या भाषेचे अस्तित्व होते, असे पुरावे 'गाथासप्तशती' सारख्या ग्रंथांतून मिळतात. अडीच हजार वर्षांपासून या भाषेत सातत्याने बदल होत गेले, तरी तिचा मूळ गाभा टिकून आहे.

२. समृद्ध शब्दसंग्रह (तद्भव आणि तत्सम):

मराठीमध्ये संस्कृतमधून आलेले 'तत्सम' (जसेच्या तसे) आणि संस्कृतमधून बदल होऊन आलेले 'तद्भव' शब्दांचा मोठा साठा आहे. त्याचबरोबर देशी (स्थानिक) शब्दांमुळे या भाषेला एक आगळीच मातीची गोडी प्राप्त झाली आहे.

३. व्याकरणिक लवचिकता:

मराठी भाषेचे व्याकरण अत्यंत शिस्तबद्ध तरीही लवचिक आहे. यात तीन लिंगे (पुल्लिंग, स्त्रीलिंग, नपुंसकलिंग) आणि विभक्ती प्रत्यय यांची स्पष्ट व्यवस्था आहे, जी भाषेला अर्थाची अचूकता देते. तसेच, मराठीतील 'प्रत्यय' लावण्याची पद्धत इतर अनेक भारतीय भाषांपेक्षा प्रगत मानली जाते.

४. उच्चारप्रक्रिया आणि ध्वनीशास्त्रः

मराठीतील 'ळ' हा वर्ण तिच्या खास वैशिष्ट्यांपैकी एक आहे. हा वर्ण अनेक द्रविड आणि काही इंडो-आर्यन भाषांमध्ये आढळतो, जो मराठीला इतर उत्तर भारतीय भाषांपेक्षा वेगळे करतो. तसेच, मराठीतील उच्चार स्पष्ट आणि लयबद्ध असतात.

५. विपुल बोलीभाषांचे लेणे:

मराठी भाषेचे स्वरूप केवळ एका प्रमाणित भाषेपुरते मर्यादित नाही. अहिराणी, मालवणी, वऱ्हाडी, कोकणी अशा अनेक बोलीभाषांमुळे मराठीचे सौंदर्य अधिक खुलले आहे. या बोलींनी मूळ मराठी भाषेला शब्दांची आणि शैलीची श्रीमंती दिली आहे.

६. साहित्यिक आणि तात्विक प्रगल्भता:

मराठी भाषेने केवळ संवादाचे माध्यम म्हणून काम न करता, ज्ञानेश्वरीसारख्या ग्रंथांतून उच्च दर्जाचे तत्वज्ञान अत्यंत सोप्या शब्दांत मांडले आहे. "अमृताशीही पैजा जिकणारी" अशी या भाषेची क्षमता संत ज्ञानेश्वरांनी ७०० वर्षांपूर्वीच अधोरेखित केली होती.

निष्कर्ष

१. मराठी भाषा ही केवळ प्रादेशिक भाषा नसून ती भारतीय संस्कृतीचा एक अविभाज्य घटक आहे. तिची प्राचीन परंपरा, संतसाहित्याची तात्विक उंची, मध्ययुगीन व आधुनिक साहित्याची समृद्धी आणि आजही टिकून असलेली सृजनशीलता पाहता मराठी भाषा सर्वार्थाने अभिजात ठरते. म्हणून मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळणे ही ऐतिहासिक व सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत आवश्यक बाब आहे.
२. मराठीला अभिजात दर्जा मिळणे हा मराठी भाषेचा इतिहास १५०० ते २००० वर्षांहून अधिक प्राचीन असल्यावर केंद्र सरकारने लावलेला अधिकृत शिक्का आहे. यामुळे मराठी ही केवळ बोलीभाषा नसून ती एक अत्यंत प्राचीन ज्ञानभाषा असल्याचे सिद्ध झाले आहे.
३. या दर्जामुळे मराठी भाषा आता जगातील आणि भारतातील अत्यंत प्रतिष्ठित भाषांच्या श्रेणीत (उदा. संस्कृत, तमिळ) समाविष्ट झाली आहे. यामुळे जागतिक विद्यापीठांमध्ये मराठी भाषेच्या अभ्यासासाठी आणि संशोधनासाठी स्वतंत्र दालने उघडली जातील.

४. अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यामुळे केंद्र सरकारकडून दरवर्षी मोठा संशोधन निधी प्राप्त होईल. यामुळे प्राचीन हस्तलिखितांचे जतन, दुर्मिळ ग्रंथांचे पुनरुज्जीवन आणि भाषेच्या विकासासाठी तांत्रिक कामे करणे सोपे होईल.
५. विद्यापीठांमध्ये अध्यासन केंद्रे (Chairs) स्थापन झाल्यामुळे प्राध्यापक, संशोधक आणि अनुवादकांसाठी मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्माण होईल. तसेच, मराठी साहित्याचा जागतिक भाषांमध्ये अनुवाद होण्यास वेग येईल.

संदर्भसूची (References)

1. देशपांडे, शं. गो. – मराठी भाषेचा इतिहास, पुणे
2. खैरमोडे, गंगाधर – मराठी संतसाहित्य, औरंगाबाद
3. पेंडसे, दत्तात्रय – मराठी साहित्याचा इतिहास, मुंबई
4. कुलकर्णी, वा. रा. – मराठी भाषा आणि संस्कृती, पुणे
5. जोशी, लक्ष्मणशास्त्री – ज्ञानेश्वरी अभ्यास, पुणे
6. महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ – मराठी साहित्य कोश
7. केळकर, अशोक – भाषाविज्ञानाची तत्त्वे, पुणे

राजकीय पक्षांची निवडणूक प्रचार मोहिमेच्या मतदारावर होणारा परिणामाचा अभ्यास

प्राध्यापक गणेश जानराव मस्के

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, आर्वी, ता. आर्वी जि. वर्धा.

प्रस्तावना :-

लोकशाहीमध्ये निवडणूक ही अत्यंत महत्वाची प्रक्रिया आहे. मतदारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्यांच्या मनात छाप निर्माण करण्यासाठी राजकीय पक्ष विविध प्रचार माध्यमांचा वापर करतात. प्रचार माहिमांद्वारे पक्ष आपली धोरणे, योजना आणि जाहीरनामे जनतेसमोर सादर करतात. आधुनिक काळात प्रचाराचे स्वरूप व्यापक व तंत्रज्ञानाधिष्ठीत झाले आहे.

उद्दिष्टे :

- 1) विविध राजकीय पक्षांच्या निवडणूक प्रचार पध्दतीचा अभ्यास करणे.
- 2) प्रचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या विविध माध्यमांची माहिती घेणे.
- 3) प्रचार मोहिमांचा मतदारांवर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

माहिती संकलन पध्दती :-

- 1) वृत्तपत्रे व वृत्तवाहिन्यांमधून प्रचाराच्या माहितीचे संकलन.
- 2) सामाजिक माध्यम (सोशल मीडिया) प्रचार पध्दतीचे अद्ययन.
- 3) प्रचार सभांमध्ये केलेले प्रत्यक्ष निरीक्षण.
- 4) स्थानिक राजकीय कार्यकर्त्यांशी संवाद साधणे.

राजकीय पक्षांच्या प्रचाराचे स्वरूप :

- 1) सभा-समारंभ व रॅलीज : मोठ्या प्रमाणावर सभा घेऊन नेते प्रत्यक्ष जनतेशी संवाद साधतात.
- 2) प्रचार फेरी व जनसंपर्क :- दारोदारी किंवा घरोघरी जाऊन प्रचार व पत्रक वितरण.
- 3) मुद्रित माध्यम (प्रिंट मीडिया) प्रचार :- वृत्तपत्र जाहिराती, मुलाखती, लेख प्रसिद्ध करणे.
- 4) दृक-श्राव्य माध्यमे (ऑडिओ-व्हिज्युअल मीडिया) :- टीव्ही जाहिराती, रेडिओ संदेश, डॉक्युमेंटरी फिल्मस्.
- 5) डिजिटल प्रचार :- फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब, व्हाट्सअॅप द्वारे मतदारांशी संपर्क.
- 6) जाहिराती व पोस्टर्स :- भिंतीवर पोस्टर्स लावणे, होर्डिंग्ज व बॅनर्स तयार करणे.

प्रचारासाठी वापरली जाणारी माध्यमे :-

- 1) छापील माध्यमे :- वृत्तपत्रे, मासिके, पॅम्पलेट्स .
- 2) दृक व श्राव्य माध्यमे :- टीव्ही चॅनल्स , एफएम रेडिओ, स्थानिक केबल जाळे.
- 3) डिजिटल व सोशल मीडिया :- फेसबुक पेजेस् ट्विटर, हॅशटॅग्स् , इन्स्टाग्राम रील्स्, युट्यूब लाईव्ह इव्हेंट्स.
- 4) प्रत्यक्ष जनसंपर्क :- सभांमध्ये किंवा घराघरांतून प्रचार.

प्रचारातील मुख्य मुद्दे :-

- 1) विकास योजना व आर्थिक धोरण.
- 2) सामाजिक न्याय व समानता यासंबंधी वचन.
- 3) स्थानिक समस्या व त्यावरील उपाय योजना.
- 4) तरुणांसाठी रोजगार निर्मिती व शिक्षण सुधारणा.
- 5) महिलांच्या सुरक्षेसाठी उपाययोजना.
- 6) पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकास धोरण.

प्रचाराचा मतदारावर परिणाम :-

- 1) राजकीय पक्षांची ओळख व योजना जनतेपर्यंत पोहोचतात.
- 2) मतदारांचा सहभाग व उत्साह वाढतो.
- 3) मतदारांमध्ये जागरूकता व चर्चा निर्माण होते.
- 4) निर्णय प्रक्रियेवर प्रचार संदेशांचा परिणाम होतो.
- 5) काही वेळा भावनिक मुद्द्यांमुळे निर्णय प्रभावित होतो.

अडचणी व मर्यादा :-

- 1) अपप्रचार व चुकीच्या माहितीचा धोका.
- 2) जाती-धर्माच्या आधारे मतांच्या ध्रुवीकरणाचा प्रयत्न.
- 3) अत्याधिक जाहिरातींमुळे जनतेत नाराजी निर्माण होण्याची शक्यता.
- 4) ग्रामीण भागात अद्यापही प्रचाराची मर्यादित पोहोच.

उदाहरणे :-

- 1) 2014 मधील भाजपाचा अबकी बार मोदी सरकार, प्रचार.
- 2) 2019 मध्ये काँग्रेसची न्याय योजना, प्रचार.
- 3) आम आदमी पक्षाची (AAP) मोफत वीज-पाणी मुद्दा प्रचार.
- 4) 2019 मध्ये सोशल मीडियावर मै भी चौकीदार, मोहिम.

निष्कर्ष :-

राजकीय पक्षांच्या निवडणूक प्रचार मोहिमा लोकशाही प्रक्रियेमध्ये अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावतात. प्रचाराच्या माध्यमातून मतदारांपर्यंत पोहोचून त्यांच्या मनात विश्वास निर्माण केला जातो. आधुनिक काळात डिजिटल व समाज माध्यमां (सोशल मीडिया) चा वाढता प्रभाव पाहता, प्रचाराचे स्वरूप अधिक वेगवान, संवादात्मक व प्रभाव पाहता, प्रचाराचे स्वरूप अधिक वेगवान, संवादात्मक व प्रभावी झाले आहे. प्रचाराच्या शुद्धतेची व नैतिकतेची काळजी घेणे देखील तितकेच आवश्यक आहे.

संदर्भ :-

- 1) भारत निवडणूक आयोगाचे संकेतस्थळ.
- 2) विविध वृत्तपत्रात प्रकाशित निवडणूक विशेषांक.
- 3) प्रमुख राजकीय पक्षांचे सोशल मीडिया अकाउंट्स.
- 4) निवडणुकीशी संबंधित शैक्षणिक संदर्भ साहित्य.

भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योगांची भूमिका, महत्त्व आणि आव्हाने

पारधी प्रवीण सोमा

सहा. प्राध्यापक

बी डी काळे महाविद्यालय घोडेगाव ता. आंबेगाव जि. पुणे ४१२४०८

गोषवारा

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानले जातात. सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) हे भारताचे जीवन आहे, ज्यामध्ये विविध प्रकारच्या व्यवसायांचा समावेश आहे. रोजगार निर्मिती, औद्योगिक उत्पादन, निर्यात वाढ आणि प्रादेशिक विकासामध्ये एमएसएमईचे योगदान लक्षणीय आहे. सध्याच्या काळात सुमारे ६३ दशलक्षांहून अधिक एमएसएमई भारतात कार्यरत असून ते देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) सुमारे ३० टक्के योगदान देतात. या संशोधन पेपरमध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमईची भूमिका, त्यांचे महत्त्व आणि समोरील आव्हाने यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

उद्दिष्टे

- भारतीय अर्थव्यवस्थेत एमएसएमई ची भूमिका समजून घेणे.
- भारतीय अर्थव्यवस्थेमधील एमएसएमई चे महत्त्व जाणून घेणे.
- एमएसएमई समोरील प्रमुख आव्हानांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती

या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यासाठी वर्णनात्मक आणि संख्यात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. तसेच माहिती संकलनासाठी द्वितीय स्रोताचा वापर करून माहितीचे संकलन केलेले आहे.

प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्था ही विकसनशील स्वरूपाची असून तिच्या सर्वांगीण विकासामध्ये सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांचे (एमएसएमई) योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग हे भारताच्या आर्थिक प्रगतीचे खरे इंजिन आहे. रोजगारनिर्मिती, उद्योजकतेचा विकास, निर्यातवृद्धी आणि नवोपक्रमाला चालना देण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य हे क्षेत्र करत आहे. उत्पादन, सेवा तसेच कृषी-संलग्न क्षेत्रांमध्ये कार्यरत असलेले हे उद्योग मर्यादित भांडवलता, स्थानिक संसाधनांचा प्रभावी वापर करून आर्थिक क्रियाशीलता निर्माण करतात. कोपऱ्यातील किराणा दुकान, स्थानिक कारागीर, अन्न प्रक्रिया युनिट्स तसेच माहिती-तंत्रज्ञान व सॉफ्टवेअर सेवा पुरवणाऱ्या कंपन्यांपर्यंत विविध स्वरूपाचे व्यवसाय एमएसएमई क्षेत्रात समाविष्ट होतात.

सध्याच्या काळात भारतात मोठ्या प्रमाणावर एमएसएमई कार्यरत असून ते देशाच्या एकूण देशांतर्गत उत्पादनात (GDP) सुमारे ३० टक्के योगदान देतात. रोजगार निर्मितीच्या दृष्टीने हे क्षेत्र अत्यंत महत्त्वाचे असून सुमारे १२ कोटींहून अधिक लोकांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देते. विशेषतः ग्रामीण व निम-शहरी भागांमध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण करून एमएसएमई प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यास मदत करतात. तथापि,

वित्तपुरवठ्याचा अभाव, पायाभूत सुविधांची कमतरता, कुशल मनुष्यबळाचा अभाव आणि जटिल नियामक चौकट यांसारख्या आव्हानांचा सामना या क्षेत्राला करावा लागतो. आत्मनिर्भर भारताची संकल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी MSME क्षेत्राची भूमिका अत्यंत मोलाची आहे. स्थानिक संसाधनांचा उपयोग, कौशल्यविकास आणि सर्वसमावेशक वाढ यामुळे हे क्षेत्र सामाजिक-आर्थिक समतोल साधते. त्यामुळे MSME क्षेत्राचा विकास म्हणजेच भारताच्या समृद्ध, सशक्त आणि टिकाऊ भविष्याची दिशा आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एमएसएमईची भूमिका

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (एमएसएमई) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे आधारस्तंभ मानले जातात. आर्थिक विकास, रोजगारनिर्मिती, निर्यातवाढ आणि प्रादेशिक संतुलन या सर्व घटकांमध्ये एमएसएमईचे योगदान बहुआयामी स्वरूपाचे आहे.

१. आर्थिक विकास आणि जीडीपी

एमएसएमई क्षेत्र उत्पादन आणि सेवा या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये सक्रिय असून देशाच्या औद्योगिक उत्पादनात सुमारे ४५ टक्के योगदान देते. लघु व मध्यम उद्योग मोठ्या उद्योगांसाठी पूरक घटक (Ancillary Units) म्हणून कार्य करतात. कमी भांडवलात जास्त उत्पादन क्षमता विकसित करून हे उद्योग देशाच्या आर्थिक वाढीचा वेग वाढवतात. यामुळे देशांतर्गत उत्पादन वाढते, गुंतवणूक प्रोत्साहित होते आणि अर्थव्यवस्थेचा पाया मजबूत होतो.

२. रोजगार निर्मिती

भारतासारख्या लोकसंख्याबहुल देशात रोजगारनिर्मिती ही एक गंभीर समस्या आहे. या पार्श्वभूमीवर एमएसएमई क्षेत्राने सुमारे १२ कोटी लोकांना थेट व अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. कमी भांडवलात अधिक रोजगार निर्माण करण्याची क्षमता ही एमएसएमई क्षेत्राची प्रमुख वैशिष्ट्ये आहेत. कुशल, अर्धकुशल तसेच अकुशल कामगारांना संधी उपलब्ध करून देत हे उद्योग सामाजिक-आर्थिक समावेशनाला चालना देतात.

३. निर्यात क्षेत्रातील योगदान

भारताच्या एकूण निर्यातीपैकी सुमारे ४५ ते ५० टक्के निर्यात एमएसएमई क्षेत्रातून होते. हस्तकला, कापड, चामड्याच्या वस्तू, अभियांत्रिकी सुटे भाग आणि आयटी सेवा यांसारख्या उत्पादनांना जागतिक बाजारपेठेत मोठी मागणी आहे. एमएसएमई निर्यातदार देशासाठी मौल्यवान परकीय चलन मिळवून देतात, ज्यामुळे व्यापार तूट कमी होते आणि भारताची जागतिक आर्थिक प्रतिमा अधिक बळकट होते.

४. प्रादेशिक विकास

मोठे उद्योग प्रामुख्याने शहरी भागात केंद्रीत असतात, तर एमएसएमई ग्रामीण व निम-शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर कार्यरत असतात. यामुळे स्थानिक पातळीवर रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि शहरांकडे होणारे स्थलांतर रोखण्यास मदत होते. ग्रामीण भागातील आर्थिक सक्षमीकरण, जीवनमान सुधारणा आणि संतुलित प्रादेशिक विकासासाठी एमएसएमई महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

एमएसएमईचे महत्त्व

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील एक कणा मानले जातात. या उद्योगांचे योगदान केवळ आर्थिक नाही, तर सामाजिक, प्रादेशिक आणि उद्योजकतेच्या दृष्टिकोनातूनही अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

१. आर्थिक विकासात योगदान

एमएसएमई क्षेत्र उत्पादन (Manufacturing) आणि सेवा (Services) क्षेत्रांमध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावते. हे उद्योग औद्योगिक उत्पादनात सुमारे ४५% वाटा उचलतात आणि देशाच्या GDP मध्ये सुमारे ३०% योगदान देतात. कमी भांडवलात मोठे उत्पादन करण्याची क्षमता या उद्योगाची वैशिष्ट्ये आहेत. यामुळे देशातील आर्थिक स्थैर्य वाढते, गुंतवणूक आकर्षित होते आणि उत्पादन व सेवा क्षेत्रात नाविन्यपूर्णता (Innovation) वाढते.

२. रोजगारनिर्मिती

एमएसएमई क्षेत्र भारतासारख्या लोकसंख्याबहुल देशात रोजगार निर्मितीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. सुमारे ११० दशलक्ष (११ कोटी) लोकांना थेट किंवा अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. कुशल, अर्धकुशल आणि अकुशल कामगारांसाठी या उद्योगात संधी उपलब्ध असतात. यामुळे ग्रामीण व निम-शहरी भागात आर्थिक सक्षमीकरण होते, शहरांकडे स्थलांतर कमी होते आणि सामाजिक समावेशन (Social Inclusion) साधले जाते.

३. निर्यातवाढ आणि जागतिक बाजारपेठेत स्थान

एमएसएमई उद्योग भारताच्या निर्यातीत सुमारे ४५-५०% योगदान देतात. हस्तकला, कापड, चामड्याच्या वस्तू, इलेक्ट्रॉनिक्स आणि अभियांत्रिकी सुटे भाग यासारखी उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मोठ्या प्रमाणावर मागणीस उतरतात. यामुळे देशासाठी परकीय चलन मिळते, व्यापार तूट कमी होते आणि भारताची जागतिक आर्थिक प्रतिष्ठा बळकट होते.

४. प्रादेशिक संतुलन व ग्रामीण विकास

मोठे उद्योग मुख्यत्वे शहरी भागात केंद्रित असतात, तर एमएसएमई ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात मोठ्या प्रमाणावर पसरलेले आहेत. यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती होते, स्थानिक पातळीवर आर्थिक क्रियाशीलता वाढते आणि शहरांकडे होणारे स्थलांतर थांबते. प्रादेशिक विकास आणि सामाजिक संतुलन साधण्यामध्ये एमएसएमईचा महत्त्वाचा वाटा आहे.

५. नवोन्मेष आणि उद्योजकता

एमएसएमई उद्योग नवोन्मेष (Innovation) आणि उद्योजकतेला चालना देतात. हे उद्योग नवीन तंत्रज्ञान, उत्पादन पद्धती आणि व्यवसाय मॉडेल स्वीकारण्यास लवचीक असतात. स्टार्टअप्स, टेक्नॉलॉजी-आधारित व्यवसाय आणि पारंपारिक कारागिरी उद्योग या सर्वांमध्ये एमएसएमई एक महत्त्वाचा प्रेरक घटक आहेत. यामुळे अर्थव्यवस्थेत सतत नाविन्यपूर्ण वाढ साधता येते.

६. सामाजिक व आर्थिक समावेशन

एमएसएमई उद्योग लहान भांडवलात मोठे रोजगार निर्माण करतात. महिला, अनुसूचित जाती/जमाती आणि ग्रामीण उद्योजकांना व्यवसाय सुरू करण्याची संधी उपलब्ध करून देतात. यामुळे सामाजिक न्याय साधला जातो आणि देशाच्या आर्थिक विकासात सर्वसमावेशक योगदान मिळते.

एमएसएमई क्षेत्रापुढील प्रमुख आव्हाने

सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे असले तरी या क्षेत्रास अनेक संरचनात्मक व कार्यात्मक अडचणींचा सामना करावा लागतो. या अडचणींमुळे एमएसएमईच्या वाढीचा वेग मंदावतो तसेच त्यांची स्पर्धात्मक क्षमता मर्यादित होते.

१. वित्तीय तरलतेचा अभाव

संशोधनातून असे स्पष्ट होते की सुमारे ४० टक्के एमएसएमईना वेळेवर व पुरेशा प्रमाणात कर्ज उपलब्ध होत नाही. पारंपरिक बँकिंग प्रणालीमध्ये तारणाची अट, दीर्घ व जटिल कर्जप्रक्रिया आणि पतक्षमता मूल्यमापनाचे कठोर निकष यामुळे लघु उद्योगांना वित्तपुरवठा मिळणे कठीण जाते. अनेक एमएसएमई अनौपचारिक स्वरूपात कार्यरत असल्यामुळे त्यांच्याकडे आवश्यक आर्थिक दस्तऐवज उपलब्ध नसतात. परिणामी, हे उद्योग सावकार किंवा अनौपचारिक वित्तसंस्थांवर अवलंबून राहतात, ज्यामुळे त्यांच्यावर उच्च व्याजदराचा बोजा पडतो आणि आर्थिक स्थैर्य धोक्यात येते.

२. तंत्रज्ञानाचा अभाव

अनेक एमएसएमई अजूनही जुन्या व अप्रगत तंत्रज्ञानावर आधारित उत्पादन पद्धती वापरत आहेत. आधुनिक यंत्रसामग्री, डिजिटल साधने आणि स्वयंचलित प्रणालींचा अभाव यामुळे उत्पादनक्षमता कमी राहते. तसेच, उत्पादन खर्च वाढतो आणि गुणवत्तेवरही परिणाम होतो. जागतिकीकरणाच्या युगात प्रगत तंत्रज्ञानाचा अवलंब न केल्यास आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करणे कठीण बनते. आर्थिक मर्यादा, तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव आणि प्रशिक्षण सुविधांची कमतरता ही तंत्रज्ञान स्वीकारण्यात येणारी प्रमुख अडथळे आहेत.

३. कच्च्या मालाच्या किमतीतील अस्थिरता

जागतिक बाजारपेठेतील कच्च्या मालाच्या किमतींमध्ये सातत्याने होणारे चढ-उतार एमएसएमईसाठी मोठे आव्हान ठरतात. मोठ्या उद्योगांप्रमाणे दीर्घकालीन करार किंवा मोठ्या प्रमाणात खरेदी करण्याची क्षमता एमएसएमईकडे नसते. त्यामुळे कच्च्या मालाच्या वाढत्या किमतींचा थेट परिणाम त्यांच्या उत्पादन खर्चावर होतो. परिणामी, नफा कमी होतो किंवा उत्पादनांच्या किमती वाढवाव्या लागतात, ज्यामुळे बाजारातील स्पर्धात्मकता कमी होते.

४. मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण

एमएसएमईसाठी त्यांच्या उत्पादनांची योग्य बाजारपेठ निर्माण करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. मोठ्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय ब्रँड्सशी स्पर्धा करण्यासाठी आवश्यक असलेले विपणन बजेट, जाहिरात माध्यमे आणि ब्रँडिंग कौशल्य अनेक लघु उद्योगांकडे उपलब्ध नसते. तसेच, डिजिटल मार्केटिंग, ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म आणि जागतिक वितरण साखळीचा मर्यादित वापर केल्यामुळे त्यांची बाजारपेठ मर्यादित राहते. परिणामी, गुणवत्तापूर्ण उत्पादने असूनही अनेक एमएसएमई अपेक्षित विक्री साध्य करू शकत नाहीत.

५. पायाभूत सुविधांचा अभाव

ग्रामीण आणि निम-शहरी भागात कार्यरत अनेक एमएसएमईना वीजपुरवठा, वाहतूक सुविधा आणि इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी यासारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव भेडसावतो. उत्पादन आणि सेवा प्रक्रिया सातत्याने चालविण्यासाठी वीज पुरवठा स्थिर असणे आवश्यक असते. परंतु ग्रामीण भागात वीज वितरणात वारंवार होणारे खंड, रस्ते व वाहतूक सुविधांचा अभाव तसेच डिजिटल नेटवर्कची कमकुवत स्थिती उद्योगाच्या कार्यक्षमतेवर नकारात्मक परिणाम करते. या कारणास्तव उद्योग वेळेवर उत्पादन पूर्ण करू शकत नाहीत, वितरण प्रक्रियेत अडथळा येतो आणि आर्थिक नुकसान सहन करावे लागते.

६. जटिल नियम

एमएसएमईना वारंवार विविध सरकारी कायदे, नियम आणि मंजूरी प्रक्रियेचा सामना करावा लागतो. या नियामक प्रणालींमध्ये अनेकदा वेळखाऊ आणि महागडे प्रक्रियात्मक अडथळे असतात. उदाहरणार्थ, कर नियम, उत्पादन प्रमाणपत्रे, परवाने आणि विविध अहवाल सादर करणे हे उद्योगांसाठी आर्थिक व वेळेच्या दृष्टीने बोजावणारे ठरते. छोटे व मध्यम उद्योग या जटिल नियमांचे पालन करताना त्रास आणि खर्च अनुभवतात, ज्यामुळे त्यांच्या व्यवसायाच्या वाढीवर नकारात्मक परिणाम होतो.

७. कुशल मनुष्यबळाचा अभाव

एमएसएमईना उत्पादन, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन आणि विपणन यांसारख्या क्षेत्रांत कुशल मनुष्यबळ मिळवणे ही मोठी समस्या आहे. विशेषतः तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय पदांसाठी आवश्यक प्रशिक्षित व पात्र कर्मचारी ग्रामीण व लघु शहरांमध्ये सहज उपलब्ध होत नाहीत. या अडचणीमुळे उद्योगांच्या नवोन्मेष आणि उत्पादन प्रक्रियेत अडथळा येतो. कुशल कर्मचारी नसल्यामुळे उत्पादनातील गुणवत्ता, वेळेवर वितरण आणि स्पर्धात्मक क्षमता यावर विपरीत परिणाम होतो.

सारांश

सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSME) हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कणा आहेत. रोजगार निर्मिती, औद्योगिक उत्पादन, निर्यात वाढ आणि प्रादेशिक संतुलन या क्षेत्रात त्यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे. सध्या भारतात सुमारे ६३ दशलक्षांहून अधिक MSME कार्यरत आहेत, जे देशाच्या GDP मध्ये सुमारे ३०% योगदान देतात आणि १२ कोटींहून अधिक लोकांना थेट किंवा अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध करून देतात. एमएसएमई क्षेत्र भारतातील आर्थिक विकासाला गती देते, ग्रामीण व निम-शहरी भागात रोजगार निर्मिती करतो, निर्यात वाढवतो, नवोन्मेष व उद्योजकतेला चालना देतो, तसेच सामाजिक समावेशन साधतो. तथापि, वित्तीय तरलतेचा अभाव, तंत्रज्ञानाचा मागासपणा, कच्च्या मालाच्या किमतीतील अस्थिरता, मार्केटिंग व ब्रँडिंगची अडचण, पायाभूत सुविधा, जटिल नियम व कुशल मनुष्यबळाचा अभाव यांसारख्या आव्हानांचा MSME क्षेत्राला सामना करावा लागतो. एमएसएमई क्षेत्राचा सशक्त विकास आर्थिक स्थैर्य, सामाजिक समावेशन आणि देशाच्या आत्मनिर्भरतेच्या उद्दिष्टासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

संदर्भ सूची

1. महालिंगे युवराज (2016) सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योग (MSME) क्षेत्राचे आर्थिक विकासातील योगदान, विकास आणि धोरणे: एक अवलोकन" Issue VIII / Vol 4 पा. नं. 42 - 46
2. Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises, Government of India. Annual Report 2022-23. New Delhi: MSME Ministry.
3. Singh, R., & Sharma, A. (2022). Role of MSMEs in Economic Development of India. Journal of Business Studies, 18(2), 45-62.
4. Kumar, P. (2021). Challenges and Growth Strategies for MSMEs in India. Indian Journal of Economics and Business, 10(4), 75-90.

भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेच्या वाढीतील संविधानाची भूमिका

प्रा. ए. बी. राऊत

राज्यशास्त्र विभाग

कर्मवीर आवासाहेब तथा ना. म. सोनवणे महाविद्यालय, सटाणा

प्रस्तावना :-

भारतावरती इंग्रजांनी 150 वर्षे राज्य केले त्यावेळेस त्यांनी भारतीयांची मोठ्या प्रमाणात आर्थिक व सांस्कृतिक लूट केली. भारतीय जनतेमध्ये जागृकतानिर्माण होऊन त्यांच्याविरुद्ध आंदोलने व उठाव होऊ लागले ते उठाव मोडीत काढण्यासाठी त्यांनी साम, दाम, दंड, भेद या तंत्राचा वापर सुरू केला. त्यांनी वापरलेल्या भेदनीतीमुळे भारताचे विभाजन झाले. व तेथून पुढे धर्म जात पंत प्रांत इत्यादी भाषेच्या आधारावर भारताची शकली होऊ नयेत म्हणून सर्वांना एकत्र ठेवणाऱ्या राज्यघटनेची निर्मिती करण्याचे आव्हान घटनाकारांनी स्वीकारले आणि त्यांनी भारतातील सर्व जाती धर्म जमाती प्रांत इत्यादींना भारतीय नागरिक म्हणून समान ओळख देण्याचा प्रयत्न केला राज्यघटनेतील तरतुदीमुळेच आज ही भारत एक संघ म्हणून उभा आहे. म्हणणे खरोखरच योग्य आहे. त्यामुळेच भारतीय राज्यघटनेला भारतीय समाजाची सनद असे म्हटले जाते

मुख्य शब्द :- भारतीय संविधानातील मूलभूत अधिकार, कर्तव्ये व मार्गदर्शक तत्वे, राष्ट्रीय एकात्मता संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) भारतीय संविधानातील राष्ट्रीय एकात्मतेला पूरक ठरलेल्या तरतुदींचा अभ्यास करणे
- २) राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी उपाय योजना सुचविणे

संशोधन पद्धती :-

भारतीय संविधानातील राष्ट्रीय एकात्मतेला पूरक ठरलेल्या घटकांचा चिकित्सात्मक अभ्यास करणे त्यासाठी सध्याच्या परिस्थितीत विघातक घटकांच्या नियंत्रित करण्यासाठी कोणत्या प्रकारे उपयोग होतो हे तपासणे. व त्या दृष्टीने संदर्भ ग्रंथ व लेखांचा अभ्यास करणे

भारतीय संविधानाची पार्श्वभूमी :-

इंग्रजी राजवटीमध्ये भारताची विभागणी प्रामुख्याने दोन प्रकारांमध्ये होती एक ब्रिटिश भारत (अकरा प्रांत होते) आणि दुसरा उपकंपन्यांनी शाषित केलेले असे दोन प्रकार होते. या दोन्हीचा मिळून भारताचे संघराज्य हे निर्माण झाले. यामागे १७७३च्या कायद्याचा प्रभाव मोठा होता.

१७८४ च्या कायद्याने कंपनीच्या व्यावसायिक आणि राजकीय कामांमध्ये फरक केला गेला. १८१३ च्या कायद्याने कंपनीची व्यापारावरील मत्केदारी संपुष्टात आली, आणि संपूर्ण ब्रिटिश लोकांसाठी भारतीय बाजारपेठ खुली झाली. १८३३ च्या कायद्याने केंद्रीय कायदेमंडळाची स्थापना झाली. १८५३च्या कायद्याने कायदेमंडळ व कार्यकारी मंडळ वेगळे करण्यात आले. १८५८च्या भारत सरकार कायद्यामुळे कंपनी राजवट संपुष्टात येऊन भारत हा प्रत्यक्ष ब्रिटिश सरकारच्या अधिपत्याखाली आला. १८६१ च्या भारतीय परिषद कायद्याने विधानपरिषदेसारख्या संस्थांमध्ये भारतीयांचा प्रवेश झाला. १८९२च्या इंडिया कौन्सिल कायद्याने अप्रत्यक्ष निवडणुका नामांकन पद्धत सुरू झाली. १९०९ च्या मोर्ले-मिंटो सुधारणा कायद्याने थेट निवडणूक पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. १९१९च्या सुधारणा कायद्याने द्विगृही व्यवस्था अस्तित्वात आली, व लोकसेवा आयोगाची स्थापना करण्यात आली १९३५ च्या कायदाने केंद्र आणि प्रांतांमध्ये अधिकाराची तीन प्रकारच्या यादीत विभागणी करण्यात आली. या सगळ्या कायद्यांची पार्श्वभूमी विचारत घेऊन भारतीय संविधान सभेने भारताची राज्यघटना तयार केली.

राष्ट्रीय एकात्मतेला अडसर ठरणारे घटक :-

प्रादेशिकवाद:- प्रादेशिकवाद हा भारतीय संघराज्या समोरील फार मोठा धोका आहे. आपल्या भारतीय जनतेमध्ये विविध कारणांमुळे प्रादेशिकवाद हा बळावत व आहे. राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी भारतामध्ये भाषावार प्रांतरचना करण्यात आली पण यातून राज्यकारभाराच्या सोयी बरोबरच अनेक समस्या या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. महत्त्वाचं म्हणजे भाषावर प्रांत रचना करणे हे थोडेसे राजकीय दृष्ट्या कठीण झाले, कारण सीमावरती भागांमध्ये दोन्ही भाषा बोलणाऱ्या लोकांची संख्या मोठ्या प्रमाणात होती, त्यामुळे अनेक घटकराज्य की एकाच भागावरती

आपली मालकी सांगू लागली उदाहरणार्थ महाराष्ट्र व गुजरात यांच्यामधील प्रश्न महाराष्ट्र व कर्नाटक यांच्यामधील प्रश्न महाराष्ट्र व आंध्र प्रदेश यांच्यातील प्रश्न यातून राजकीय पक्षांची निर्मिती होऊन हे राजकीय पक्ष मताच्या राजकारणासाठी जनतेमध्ये प्रादेशिकतेची बिजे मोठ्या प्रमाणात पेरू लागली, व त्यातून प्रादेशिकवाद वाढीस लागलेला आपणाला दिसून येतो. भाषावार प्रांत रचना भाषेला राज्य भाषेचा दर्जा भूमिपुत्रांना नोकऱ्यांमध्ये प्राधान्य इतर प्रांतीयांना रोजगार करण्यास प्रतिबंध राजकीय पदे आपल्याच प्रांतातील लोकांसाठी असावीत इत्यादी गोष्टींची मागणी होऊ लागली व यातूनच एक प्रकारे वेगवेगळ्या प्रदेशातील जनतेमध्ये दुराभाव वाढीस लागलेला दिसून येतो.

विकासातील असमतोल :- भारतामध्ये सर्व प्रदेशांचा विकास हा समप्रमाणात झालेला नाही विकासाचा असमतोल ब्रिटिश काळापासूनच सुरू झालेला दिसून येतो ब्रिटिश शासकांनी तसेच उद्योगपतींनी देशातील फक्त अशाच भागामध्ये व्यापार व उद्योगधंदे करायला सुरुवात केली की ज्या भागांमध्ये त्यांना व्यापार करणे सोपे जाईल. त्या दृष्टीने त्यांनी मुंबई कलकत्ता अशा ठिकाणीच उद्योगाला प्राधान्य देण्यास सुरुवात केलेली दिसून येते. ब्रिटिशांनी अवलंबलेल्या जमीन धोरणामुळे शेतकऱ्यांना जास्तीत जास्त निराशा पदरी पडली. त्यातूनच एकंदर आर्थिक असमतोल हा निर्माण झाला. ब्रिटिशांनी वाहतूक तसेच दळण सुविधा सिंचन आणि वीज सारख्या उद्योगांमध्ये सुद्धा एका ठराविक भागाला प्राधान्य दिलेले आपल्याला दिसून येते त्यातून मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक असमतोल हा निर्माण झाला. याशिवाय भारतातील भौगोलिक घटक हा सुद्धा विकासातील असमतोलास कारणीभूत ठरलेला आहे. बऱ्याच भाग हे डोंगर, नद्या व जंगलांनी वेढलेला आहे अशा ठिकाणी प्रशासनाने खर्च विकास प्रकल्पाला सुरुवातीच्या काळामध्ये प्राधान्य न देता दुर्लक्ष केलेले दिसून येते. भारतामध्ये दुसऱ्या पंचवार्षिक योजने पासूनच समतोल विकासाला प्राधान्य देण्यासाठी नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. परंतु राजकीय हस्तक्षेप आर्थिक परिस्थिती उद्योगपतींमध्ये असलेली दुरावस्था यामुळे भारतातील काही भागांमध्येच उद्योगधंद्यांच्या सुविधा निर्माण करण्यात आल्या नाहीत. याच बरोबर राजकीय उदासीनता सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कारणीभूत ठरली. त्यामुळे देशातील काही प्रदेशांचा मोठ्या प्रमाणात विकास झाला तर काही प्रदेश हे अत्यंत मागास राहिलेले दिसून येतात विशेषतः पूर्वेकडील काही राज्य तसेच प्रत्येक राज्यातील काही दुर्गम भाग यामुळे विकासातील असमतोल सुद्धा मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला व यातून मागास भागातील जनतेमध्ये फुटीरवादी प्रवृत्ती दिसून येत आहे.

प्रादेशिक राजकीयपक्षांचे संकुचित धोरण :-प्रादेशिक राजकीय पक्षांचे संकुचित धोरण हे सुद्धा भारतीय राष्ट्रीय एकात्मते समोरील मोठे आव्हान ठरलेले आहे. भारतामध्ये प्रदेशानुसार तसेच धर्म, पंथ,जात यांचा विचार करून राजकीय पक्ष निर्माण होताना दिसून येत आहेत. हे राजकीय पक्ष निवडणुकीच्या राजकारणामध्ये आपला प्रभाव वाढवण्यासाठी राष्ट्रीय एकात्मता आंतरराष्ट्रीय धोरण इत्यादी घटकांचा कोणताही विचार न करता राजकीय स्वार्थसाठी लोकांमध्ये संकुचित दृष्टिकोन निर्माण करून निवडून येण्याचा प्रयत्न करत आहेत.त्यासाठी ते जात धर्म पंथ व भाषा इत्यादींच्या आधार घेत आहेत यातून राष्ट्रीय एकात्मतेला काही प्रमाणात तडा जात असलेला दिसून येत आहे. भाषेच्या आधारे निर्माण झालेली राजकीय पक्ष प्रादेशिक भाषेला महत्त्व देऊन राष्ट्रीय भाषेला तुच्छ मानत आहेत. व त्यातून एक प्रकारे राष्ट्रीय एकात्मता नाकारली जात आहे, जातीच्या आधारे निर्माण झालेले राजकीय पक्ष हे फक्त आपल्या जातीतील लोकांचा विचार करून आपली जात आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या सक्षम असली तरी मागास ठरविण्यासाठी आंदोलने करत आहेत राजकीय पाठिंबा मिळवण्यासाठी जातीचा राजकीय दबाव टाकण्याचा प्रयत्न करत आहेत. त्यासाठी जातीचे मोर्चे काढणे आंदोलने उभारणे अशी कामे केली जात आहेत यामुळे राष्ट्रीय एकात्मता धोक्यात येत आहे .

मूलभूत अधिकाराची राष्ट्रीय एकात्मतेच्या वाढीतील भूमिका :-

समतेचा अधिकार भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४ ते १८ मध्ये समानतेचा अधिकार हा दिलेला आहे. या अधिकारामुळे भारतीय समाजातील धर्म,जात, लिंग, जन्मस्थानावरून भेदभावास प्रतिबंध करण्यात आला आहे त्यामुळे भारतीय जनतेचा आप-आपसातील भेदभाव नष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे कायद्यापुढे धर्म,जात, वंश यावरून भेदभाव केला जात नाही.यामुळे समपातळी निर्माण होऊन राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण होण्यास साहाय्य ठरताना दिसून येते.

स्वातंत्र्याचा अधिकार :- कलम १९ ते २२ या कलमांमध्ये कोणताही भेदभाव न करता नागरिकांना भाषण अभिव्यक्ती आणि देशभर फिरण्याचे स्वातंत्र्य दिले आहे. त्यामुळे संस्कृतीक देवाण-घेवाण निर्माण होऊन एकात्मता वाढते. एकमेकांबद्दल अस्था व आपुलकी निर्माण होताना दिसून येते.

स्वातंत्र्याचा अधिकार :- कलम २५ ते २८ मध्ये भारतीय राज्यघटने सर्व धर्मांना समान वागणूक देऊन, विविध धर्मांमध्ये एकात्मता वाढवण्यासाठी प्रयत्न या कलमाद्वारे केलेला आहे

सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक अधिकार :- कलम २९ व ३० मध्ये अल्पसंख्याकांना त्यांची भाषा आणि संस्कृती जपण्याचा अधिकार देऊन विविधतेतील एकता राखण्याचा प्रयत्न या हक्काद्वारे केलेला दिसून येतो

घटनात्मक उपायांचा अधिकार :- कलम 32 अंतर्गत सर्व मूलभूत अधिकारांना संरक्षण दिलेले आहे. व्यक्तीच्या किंवा समाजाच्या मूलभूत अधिकारावर अतिक्रमण झाल्यास त्याला न्यायालयात दाद मागण्याचा अधिकार हा या कलमा अंतर्गत दिलेला दिसून येतो. त्यामुळे एक प्रकारे व्यक्तीवरील अन्यायाला प्रतिबंध केला जातो.

राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यात मूलभूत कर्तव्यांची भूमिका :-

राष्ट्रीय एकात्मतेमध्ये मूलभूत कर्तव्यांची सुद्धा महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत यांचा मान राखणे आधुनिक दृष्टिकोन स्वीकारणे स्वातंत्र्य लढ्यातील उदांत आदर्श गोष्टींचे पालन करणे, आव्हान केल्यास राष्ट्रीय सेवा बजावणे, सार्वजनिक मालमत्तेचे रक्षण करणे, हिंसाचाराचा त्याग करणे इत्यादीमुळे आपापसातील भेदभाव विसरून एकत्र राहण्यास प्रोत्साहन दिले जाते.

भारतीय राज्यघटनेतील धोरण आखण्यासाठी दिलेली मार्गदर्शकत्वांना जरी न्यायालयीन संरक्षण नसले तरीही न्याय समता स्वातंत्र्य आणि बंधुता निर्माण करण्यात राष्ट्रीय एकात्मता वाढविण्याततीहीखालील प्रकारे उपयोगी ठरलेली दिसून येतात. सामाजिक आणि आर्थिक न्याय सर्वांना समान संधी, संपत्तीचे समान वाटप आणि दुर्बल घटकांच्या संरक्षणाची हमी ,यामुळे समाजातील दरी काही प्रमाणात कमी करण्यास तसेच व्यक्तीच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होणे इतपत आर्थिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

समान नागरी कायदा :- मार्गदर्शक धोरणामध्ये समान नागरी कायद्याची तरतूद करून देखील सर्व समाजाला एकाच पातळी आणण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन व बंधुता :- मार्गदर्शक धोरणामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन मानवतावाद आणि शोधकबुद्धीच्या वाढीला प्राधान्य दिलेले आहे. परंपरागत कालबाह्य रुढीला विरोध करून एकात्मता आणि बंधुता वाढीचा प्रयत्न केलेला आहे

पर्यावरण आणि वारसा संरक्षण :- पर्यावरणाचे रक्षण तसेच आपल्या आदर्श संस्कृतीचा वारसा जतन करण्याचा प्रयत्न करण्याचे समाजातील अनुसूचित जाती, जमाती, अल्पसंख्याकांची शैक्षणिक व आर्थिक हिताचे रक्षण करून समाजाला राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

अंतरराज्य समितीची तरतूद :- कलम २६३ मध्ये घटक राज्या-राज्या मधील सीमावाद, नद्याचे पाणीवाटप इत्यादी प्रकारचे वाद हे राजकीय पातळीवर नसोडविता समित्यांन मार्फत सोडविण्याची तरतूद केलेली आहे. त्यामुळे आप-आपसातील मतभेद वाढीस नलागता सामंजस्याच्या मार्गाने सोडविले जात आहेत.

संदर्भग्रंथ:-

1. Austin, G. (2003). Working a democratic constitution: A history of the Indian experience.
2. De, R. (2018). A People's Constitution. In A People's Constitution. Princeton University Press.
3. Elangovan, A. (2014). The Making of the Indian Constitution: A Case for a Non-nationalist
4. Introduction to the Constitution of India - (D.D. Basu): 27 edition Lexinexi
5. "Understanding the Indian Constitution with Gautam Bhatia". द इंडियन एक्सप्रेस. 28 मार्च 2025 रोजी पाहिले

भगतसिंह यांच्या विचारांची प्रासंगिकता

डॉ. देविदास रिठे

इतिहास विभाग प्रमुख

र. भ. अट्टल महाविद्यालय, गेवराई

प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यातील सर्वात तेजस्वी आणि क्रांतिकारक व्यक्तिमत्त्वांपैकी एक म्हणजे शहीद भगतसिंह. केवळ २३ वर्षांच्या अल्पायुष्यात त्यांनी जी विचारधारा आणि तत्त्वज्ञान प्रस्थापित केले ते आजही उतकेच प्रासंगिक आहे. भगतसिंह हे केवळ स्वातंत्र्यसैनिक नव्हते तर एक खोल विचारवंत, समाजसुधारक आणि क्रांतिकारक विचारसरणीचे प्रवर्तक होते.

भगतसिंहांच्या विचारांचे अध्ययन केले असता असे दिसून येते की त्यांचे विचार केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरते मर्यादित नव्हते. सामाजिक समता, धार्मिक कट्टरतेविरुद्ध संघर्ष, शोषणमुक्त समाज, युवाशक्तीचे महत्त्व, शिक्षणाची भूमिका आणि आर्थिक न्याय यासारख्या विविध पैलूंवर त्यांनी विचार मांडले. आजच्या २१व्या शतकातही या विचारांची प्रासंगिकता कमी झालेली नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

- शहीद भगतसिंह यांच्या विचारांचे विविध पैलू समजून घेणे आणि त्यांच्या राष्ट्रवाद, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता व सामाजिक न्याय या संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
- भगतसिंहांच्या विचारांची २१व्या शतकातील भारतीय समाज, राजकारण आणि युवापिढीसाठी असलेली प्रासंगिकता तपासणे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधनासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये दुय्यम माहिती स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, पर्यटन विभागाची माहिती व संकेतस्थळे यांचा आधार घेतला आहे.

राष्ट्रवाद आणि स्वातंत्र्याची संकल्पना

भगतसिंहांनी राष्ट्रवादाची जी व्याख्या मांडली ती केवळ भौगोलिक स्वातंत्र्यापुरती मर्यादित नव्हती. त्यांच्या मते, खरे स्वातंत्र्य म्हणजे देशातील प्रत्येक नागरिकाला समान संधी, न्याय आणि प्रतिष्ठा मिळणे. त्यांनी स्पष्ट केले की केवळ ब्रिटिशांच्या जागी भारतीय शासक आले तर स्वातंत्र्याचा अर्थ पूर्ण होत नाही. त्यांना सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य हवे होते.

आजच्या काळात जेव्हा राष्ट्रवाद आणि देशभक्तीची संकल्पना वेगवेगळ्या प्रकारे मांडली जाते, तेव्हा भगतसिंहांचा राष्ट्रवाद अधिक समावेशक आणि मानवतावादी दिसतो. त्यांच्या मते राष्ट्र म्हणजे भूमी नव्हे तर त्या भूमीवर राहणारे लोक आणि त्यांचे कल्याण. हा विचार आजच्या बहुसांस्कृतिक आणि बहुधर्मीय भारतासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

समाजवादी विचारधारा

भगतसिंह हे समाजवादी विचारसरणीचे कट्टर समर्थक होते. त्यांनी भांडवलशाहीच्या शोषणात्मक व्यवस्थेवर जोरदार टीका केली. त्यांच्या मते केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले तरी जोपर्यंत आर्थिक विषमता आणि शोषण

टिकेल तोपर्यंत खरे स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही. त्यांनी समाजवादी व्यवस्थेचे समर्थन करताना सर्वसाधारण जनतेच्या कल्याणावर भर दिला.

आजच्या काळात जेव्हा आर्थिक विषमता वाढत आहे, श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील अंतर मोठे होत आहे, तेव्हा भगतसिंहांचे समाजवादी विचार अत्यंत प्रासंगिक ठरतात. त्यांनी मांडलेली आर्थिक न्यायाची संकल्पना आजही देशाच्या विकासात मार्गदर्शक ठरू शकते. सामाजिक सुरक्षा, समान संधी आणि संपत्तीचे न्याय्य वाटप या त्यांच्या विचारांची आज महती वाढली आहे.

धर्मनिरपेक्षता आणि तर्कशुद्धता

भगतसिंह हे नास्तिक होते आणि त्यांनी धर्माच्या नावावर होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांचा प्रसिद्ध लेख 'मी नास्तिक का आहे?' हा धार्मिक अंधश्रद्धा आणि कट्टरतेविरुद्ध तर्कशुद्ध विचारांचा प्रकटीकरण आहे. त्यांनी धर्माच्या नावावर होणारे शोषण, सामाजिक भेदभाव आणि अन्यायाविरुद्ध जोरदार भूमिका घेतली.

आजच्या काळात जेव्हा धार्मिक कट्टरता, सांप्रदायिक हिंसा आणि धर्माच्या नावावर राजकारण होत आहे, तेव्हा भगतसिंहांचे तर्कशुद्ध विचार आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन अत्यंत महत्त्वाचा आहे. त्यांनी मांडलेली वैज्ञानिक दृष्टी आणि तर्काधारित विचारसरणी आज समाजाला मार्गदर्शन करू शकते. धर्माच्या नावावर होणाऱ्या अत्याचाराविरुद्ध त्यांचे विचार आजही प्रेरणादायी आहेत.

युवाशक्ती आणि क्रांतीची संकल्पना

भगतसिंहांनी युवाशक्तीच्या महत्त्वावर विशेष भर दिला. त्यांच्या मते युवक हे समाजबदलाचे वाहक आहेत. त्यांनी युवकांना केवळ स्वातंत्र्यासाठी नव्हे तर सामाजिक न्यायासाठी, समतेसाठी आणि शोषणमुक्त समाजासाठी लढण्याचे आवाहन केले. त्यांची क्रांती केवळ सशस्त्र संघर्ष नव्हती तर विचारांची क्रांती होती.

आजच्या युवापिढीसाठी भगतसिंहांचे विचार अत्यंत प्रेरणादायी आहेत. बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, सामाजिक विषमता, पर्यावरणीय संकट यासारख्या समस्यांविरुद्ध लढण्यासाठी युवकांना त्यांचे विचार प्रेरणा देऊ शकतात. त्यांनी सांगितलेली विचारांची क्रांती, शिक्षणाची भूमिका आणि सामाजिक बदलासाठी युवकांची जबाबदारी आजही उतकीच महत्त्वाची आहे.

सामाजिक समता आणि जातिव्यवस्थेचा विरोध

भगतसिंह हे जातिव्यवस्थेचे कट्टर विरोधक होते. त्यांनी जातीच्या नावावर होणारा भेदभाव, अस्पृश्यता आणि सामाजिक अन्याय यांचा तीव्र निषेध केला. त्यांच्या मते जोपर्यंत समाजात जातीय विषमता आणि भेदभाव राहिल तोपर्यंत खरे स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही. त्यांनी सर्व जातीच्या लोकांना एकत्र येऊन अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे आवाहन केले.

आजच्या काळात जातीय भेदभाव, दलितांवरील अत्याचार, जातीच्या नावावर होणारे राजकारण यामुळे भगतसिंहांचे विचार अधिक प्रासंगिक झाले आहेत. सामाजिक समतेसाठी, प्रत्येकाला समान संधी मिळावी यासाठी त्यांची विचारधारा आज मार्गदर्शक ठरू शकते. जातीच्या बंधनांपासून मुक्त होऊन एक समान समाज निर्माण करण्याचे त्यांचे स्वप्न आजही अपूर्ण आहे.

शिक्षण आणि बौद्धिक विकासाचे महत्त्व

भगतसिंह स्वतः एक अभ्यासू आणि विचारवंत होते. त्यांनी शिक्षणाच्या महत्त्वावर भर दिला आणि म्हटले की केवळ साक्षर होणे पुरेसे नाही तर विचारशील नागरिक तयार होणे आवश्यक आहे. त्यांनी विविध विचारवंतांच्या

पुस्तकांचा अभ्यास केला, त्यातून ज्ञान घेतले आणि स्वतःचे विचार विकसित केले. तुरंगातही त्यांनी अभ्यास सुरू ठेवला. शिक्षण हे केवळ नोकरीसाठी नव्हे तर समाजबदलाचे साधन आहे, हा त्यांचा विश्वास होता. आजच्या काळात जेव्हा शिक्षण केवळ पदव्या मिळवण्याचे साधन बनले आहे, तेव्हा भगतसिंहांचा शैक्षणिक दृष्टिकोन प्रासंगिक आहे.

निष्कर्ष

भगतसिंह यांच्या विचारांचा अभ्यास केला असता असे स्पष्टपणे दिसून येते की त्यांचे विचार केवळ त्या काळापुरते मर्यादित नव्हते तर कालातीत आहेत. राष्ट्रवाद, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, युवाशक्ती, सामाजिक समता आणि शिक्षण यांवरील त्यांचे विचार आजच्या २१व्या शतकात अधिक प्रासंगिक झाले आहेत. आजचा भारत अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे - आर्थिक विषमता, धार्मिक कट्टरता, सामाजिक भेदभाव, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, पर्यावरणीय संकट इत्यादी. या सर्व समस्यांवर भगतसिंहांनी आपल्या विचारांमध्ये प्रकाश टाकला आहे. त्यांच्या तर्कशुद्ध विचारसरणीने, समाजवादी दृष्टिकोनाने आणि सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेने आज समाजाला मार्गदर्शन करू शकते.

भगतसिंह केवळ शहीद नव्हते तर एक दूरदर्शी विचारवंत होते. त्यांचे विचार आजच्या पिढीला प्रेरणा देतात आणि मार्गदर्शन करतात. त्यांनी मांडलेले विचार अंमलात आणण्याची जबाबदारी आजच्या पिढीवर आहे. खरे स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, आर्थिक समता आणि शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे हेच भगतसिंहांना खरी श्रद्धांजली असेल.

संदर्भसूची

१. संधू, एस. इरफान हबीब (संपा.) (२००७). *भगतसिंह: विचार आणि लेखन*. नवी दिल्ली: नॅशनल बुक ट्रस्ट.
२. पाटील, वासुदेव (२०१२). *शहीद भगतसिंह: विचार आणि कार्य*. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाउस.
३. कुलकर्णी, सुधीर (२०२०). *स्वातंत्र्य आणि समाजवाद: भगतसिंहांचे योगदान*. औरंगाबाद: परिमल प्रकाशन.
४. जोशी, मनोहर (२०२२). *भगतसिंह: तर्कशुद्ध विचारांचे प्रवर्तक*. कोल्हापूर: शिवाजी विश्वविद्यालय प्रकाशन.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे शैक्षणिक क्षेत्रातील वाढते महत्व व मर्यादा - एक अध्ययन

विनोद मन्साराम बडवाईक

सहाय्यक प्राध्यापक व वाणिज्य शाखा प्रमुख

राष्ट्रपिता मा. गांधी कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, सावली जि. चंद्रपूर

सारांश

कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) ही आता केवळ भविष्यकालीन संकल्पना राहिलेली नाही तर ती आपल्या दैनंदिन जीवनाचा एक भाग बनलेली आहे. शिक्षण क्षेत्रात देखील एक सर्वात रोमांचक व महत्वपूर्ण बदल झालेला दिसून येत आहे. अनेक शाळा, महाविद्यालये आणि विद्यापीठे कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (AI) अवलंब करीत आहेत. हा बदल वर्गखोल्या, ऑनलाइन शिक्षणाचे माध्यम तसेच प्रशासकीय कामांमध्ये देखील दिसून येतो. भारतही या बदलांचा स्वीकार करून लागला आहे. भारतातील शिक्षण क्षेत्रात देखील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा वापर वेगाने वाढतो आहे. विद्यार्थी कसे शिकतात, शिक्षक कसे शिकवतात आणि संस्था कशा चालवतात यामध्ये कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा अवलंब केला जातो. भारतातील शिक्षण क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका व महत्व वाढत आहे. कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे भविष्य हे आशादायक दिसते. योग्य पायाभूत सुविधांसह, कृत्रिम बुद्धिमत्तेवर आधारित शिक्षण हे अधिक समावेशक आणि शक्तिशाली होऊ शकते.

बिजशब्द - कृत्रिम बुद्धिमत्ता, शिक्षण पध्दती, कृत्रिम बुद्धिमत्ता लाभ व मर्यादा

परिचय -

एकेकाळी फक्त विज्ञानक्षेत्रात असलेली, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) आता एक अतिशय वास्तविक, उदयोन्मुख आणि महत्वपूर्ण तंत्रज्ञान आहे, यांच्या उपयोगाचे अनेक फायदे आहेत. अवघ्या काही सेकंदात मोठ्या प्रमाणात सामग्री तयार करण्यापासून ते प्रश्नांची उत्तरे देण्यापर्यंत तसेच माहितीचे विश्लेषण करणे, कार्ये स्वयंचलित करणे आणि वैयक्तिक सहाय्य प्रदान करणे, अशा अनेक गोष्टी करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता सक्षम आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हे तंत्रज्ञान आज अतिशय वेगाने अनेक व्यवसाय आणि उद्योगांचा महत्वपूर्ण भाग बनत आहे, जे आपल्या व्यवसायाला आकार देणाऱ्या प्रक्रियांमध्ये वाढत्या प्रमाणात मोठी भूमिका बजावत आहे. परंतु कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे नेमके काय? ते कसे कार्य करते आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रणालींचे काही प्रकार, फायदे आणि तोटे काय आहेत? याविषयी आढावा घेण्यात आलेला आहे.

एक संकल्पना म्हणून, कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा इतिहास अनेक दशकांपासून सुरू आहे. इतिहासात याबद्दल सतत चर्चा सुरू आहे. प्रसिद्ध संगणक शास्त्रज्ञ अलन ट्युरिंग यांनी १९५० मध्ये त्यांची स्वतःची एक "ट्युरिंग चाचणी" विकसित केली आणि समस्या सोडवण्यासाठी तसेच निर्णय घेण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा आधार घेतला. ट्युरिंगच्या कामाने, विशेषतः त्यांच्या "कॉम्प्युटिंग मशिनरी अँड इंटेलिजेंस" या पेपरने असे प्रभावीपणे दाखवून दिले की कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही एक वास्तविकता आहे. त्यानंतरच्या काळात मात्र अनेक संशोधक आणि शास्त्रज्ञांनी त्याच्या संशोधनाचा आधार घेऊन काम केले.

त्यांनी प्रामुख्याने "मशीन लर्निंग" या यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले. ही प्रक्रिया मशीनना विशिष्ट प्रोग्रामिंगची आवश्यकता न पडता डेटामधून नवीन कौशल्ये प्रभावीपणे शिकवण्याची आहे, ज्यामुळे मानवी मेंदूची शक्ती

मशीनच्या स्वरूपात पुन्हा निर्माण होते. तरीही, सर्व संशोधन प्रयत्नांनंतरही, कार्यात्मक कृत्रिम बुद्धिमत्तेची कल्पना अनेक दशकांपर्यंत स्वप्नासारखीच राहिली होती. मात्र आता त्याचा प्रभाव मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

तथापि, बऱ्याच वर्षांनंतर आणि अनेक प्रयत्नांनंतर, ते स्वप्न प्रत्यक्षात साकार झालेले दिसून येते आहे. ओपन कृत्रिम बुद्धिमत्ता चॅटजीपीटी आणि इतर कृत्रिम बुद्धिमत्ता सोल्यूशन्स सारख्या लोकप्रिय जनरेटिव्ह कृत्रिम बुद्धिमत्ता टूल्सच्या प्रकाशनामुळे कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या आधुनिक युगाची सुरुवात झालेली आहे आणि हे तंत्रज्ञान आता अतिशय वेगाने विकसित होत आहे.

शिक्षणात कृत्रिम बुद्धिमत्ता म्हणजे काय?

शिक्षण क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा विचार करतांना, असे दिसून येते की अध्यापन आणि शिक्षणात वाढ करण्यासाठी स्मार्ट व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करणे होय. कृत्रिम बुद्धिमत्ता विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण कामगिरीचे विश्लेषण करू शकते, ग्रेडिंग आणि त्यांची उपस्थिती सारखी कामे देखील स्वयंचलित करू शकते. विद्यार्थी आणि शिक्षक दोघांनाही आधार देण्यासाठी शिक्षणात कृत्रिम बुद्धिमत्ता साधनांचा वापर करता येतो. कृत्रिम बुद्धिमत्ता प्रश्नावली तयार करू शकते, अभिप्राय नोंदवू शकते आणि सामग्रीची अडचण पातळी दूर करू शकते. शिक्षणात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे अनेक उपयोग हे शिक्षण आणि अध्यापन अधिक सुलभ व कार्यक्षम बनवतात.

भारतीय शिक्षणात पध्दतीत कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका

भारतातील शिक्षण क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेची भूमिका व महत्त्व वाढत आहे. ती शैक्षणिक क्षेत्रात कशी प्रभाव पाडते ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आलेले आहे:

1) स्मार्ट सामग्रीची निर्मिती

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही काही सेकंदात क्विझ, फ्लॅशकार्ड आणि अभ्यासासंबंधी टाचण तयार करू शकते. त्यामुळे शिक्षकांचा वेळ वाचतो आणि विद्यार्थ्यांना अध्ययनाची विविध संसाधने उपलब्ध होतात.

2) वैयक्तिकृत शिक्षणाची संधी

कृत्रिम बुद्धिमत्ता ही विद्यार्थ्यांची वर्तणूक, शिकण्याची गती तसेच त्यांच्या कामगिरीचा मागोवा घेते. त्याचप्रमाणे अनुकूलित अध्ययन योजना तयार करते परिणामतः शिक्षण अधिक प्रभावी आणि आनंददायी बनते.

3) प्रशासकीय कार्यांचे संचालन

कृत्रिम बुद्धिमत्तेमुळे असाइनमेंट ग्रेडिंग, विद्यार्थी उपस्थिती, ट्रॅकिंग आणि शिक्षणाचे वेळापत्रक यासारख्या नियमित कामांना स्वयंचलित करू शकते. त्यामुळे शिक्षकांना अध्यापनावर अधिक लक्ष केंद्रित करता येते.

लवली प्रोफेशनल युनिव्हर्सिटी (LPU) शिक्षणात कृत्रिम बुद्धिमत्तेला कसे स्वीकारत आहे?

लवली प्रोफेशनल युनिव्हर्सिटी (LPU) ही भारतातील शिक्षणाच्या क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा अवलंब करणारी एक अग्रेसर युनिव्हर्सिटी आहे. हे विद्यापीठ तंत्रज्ञानाच्या पुढे राहण्यावर विश्वास ठेवते. ते अध्यापन, अंध्ययन, संशोधन आणि परिसर कार्य सुधारण्यासाठी पारंपारिक शिक्षणाला प्रगत करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता सहाय्य करते.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता-पाँवर लर्निंग

लवली प्रोफेशनल युनिव्हर्सिटी वैयक्तिकृत शिक्षणाचा मार्ग प्रदान करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धिमत्ता या मार्गाचा वापर करते. ही साधने विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण कामगिरीचे निरीक्षण करतात आणि त्यांनी तयार केलेले अध्ययन

सामग्रीचा उपयोग करण्यास सुचवतात. त्यामुळे प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्यांच्या बुद्धीमत्तेनुसार प्रगती करण्यास मदत होते.

स्मार्ट परिसर आणि संशोधन सुविधा

विद्यापिठ परिसरांमध्ये कृत्रिम बुद्धीमत्तेद्वारे परिसर योग्य ठेवण्यासाठी नियंत्रण ठेवले जाते. या स्मार्ट प्रणालीद्वारे डिजिटल हजेरी ट्रॅकिंगपासून ते बौद्धिक सुचियन आणि संसाधनाची विभागणीपर्यंत, सर्वकाही सुरळीतपणे चालते. संशोधनात, कृत्रिम बुद्धीमत्तेचा LPU च्या विद्यार्थ्यांना आणि प्राध्यापकांना मोठ्या माहितीचे विश्लेषण करण्यास आणि गुणवत्तापूर्ण प्रकाशने तयार करण्यास मदत करते.

उद्योग-विषयक कार्यक्रम

LPU हे कृत्रिम बुद्धीमत्ता आणि मशीन द्वारे अध्ययन करण्यासाठी विशेष कार्यक्रम देते. हे अभ्यासक्रम विद्यार्थ्यांना माहिती विज्ञान, कृत्रिम बुद्धीमत्तेचा विकास आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञान उद्योगांमध्ये कार्य करण्यासाठी तयार करतात. विद्यार्थ्यांना वास्तविक-जगातील केस स्टडीजमधून शिकता यावे यासाठी विद्यापीठ तंत्रज्ञान क्षेत्रातील अनुभवी व्यक्तींचे मार्गदर्शन व सहकार्य घेतले जाते.

नाविन्यकरणाला समर्थन

LPU मध्ये कृत्रिम बुद्धीमत्तेच्या माध्यमातून नवोपक्रमांना समर्थन देते. विद्यार्थ्यांना वास्तविक समस्या सोडविण्यासाठी कृत्रिम बुद्धीमत्तेवर -आधारित उपायांवर काम करण्याची संधी प्राप्त होते. केवळ कृत्रिम बुद्धीमत्तेच्या अध्ययनावर लक्ष केंद्रित केले जात नाही तर अर्थपूर्ण व योग्य प्रभाव निर्माण करण्यासाठी त्याचा वापर करण्यावर देखील लक्ष केंद्रित केले जाते.

अशा उपक्रमांद्वारे लवली प्रोफेशनल विद्यापीठ भविष्यात काळासाठी सक्षम विद्यार्थी तयार करण्यासाठी तत्परता दर्शविते जे कृत्रिम बुद्धीमत्तेच्या जगात देशाला मजबुत करू शकतात.

अध्ययन अध्यापनाच्या क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे

१) वैयक्तिकृत शिक्षण :- कृत्रिम बुद्धीमत्तेला अध्ययन अध्यापन योग्यरित्या समायोजित करतो प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या गरजा लक्षात घेऊन त्यांना अभिप्रेरीत केले जाते.

२) कार्यक्षम मूल्यांकन:- विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीचे मूल्यांकन करण्यासाठी कृत्रिम बुद्धीमत्तेचा उपयोग केल्यास शिक्षकांचा वेळ वाचतो आणि योग्य प्रकारे मूल्यांकन केले जाते.

३) अभ्यासक्रमाचे नियोजन:- कृत्रिम बुद्धीमत्तेच्या माध्यमाच्या उपयोगाद्वारे विद्यार्थ्यांच्या कार्यक्षमता आणि आवडींवर आधारित अभ्यासक्रम तयार करण्यास मदत होते.

कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे फायदे शिक्षणातील कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे महत्त्व अधोरेखित करतात.

अध्ययन अध्यापनाच्या क्षेत्रात कृत्रिम बुद्धिमत्तेचे तोटे आणि आव्हाने

कृत्रिम बुद्धीमत्तेचे अनेक फायदे असले तरी देखील, त्यांचे काही तोटे देखील आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

१) मानवी स्पर्शाचा अभाव: कृत्रिम बुद्धीमत्ता ही मानवाची जागा कधीच घेऊ शकत नाही. त्याच्यामध्ये मानवी मनाचा अभाव दिसून येतो.

२) गोपनीयतेचे अभाव: कुत्रिम बुद्धीमता या माध्यमाचा उपयोग करतांना जर योग्य सुरक्षा नियमांचे पालन केले नाही तर विद्यार्थ्यांनी संकलित केलेल्या माहितीची गोपनीयता धोक्यात येऊ शकते.

३) तंत्रज्ञानावर अवलंबित्व: कुत्रिम बुद्धीमतेला तंत्रज्ञानावर अधिक अवलंबून राहावे लागते. तंत्रज्ञान हे विचारसरणी आणि सामाजिक संवाद कमकुवत करू शकतात.

४) सुलभतेचा अभाव: शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात कुत्रिम बुद्धीमता ही फायदेशीर ठरू शकत नाही कारण तिथे योग्य सुविधांचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे ग्रामीण भागातील शैक्षणिक संस्थांना यांचा फायदा होणार नाही.

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत कुत्रिम बुद्धीमतेचे भविष्य

भारत शिक्षण क्षेत्रात कुत्रिम बुद्धीमतेच्या वापराला प्रोत्साहन देण्यासाठी मोठी पावले उचलले जात आहेत. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० (NEP) हे डिजिटल शिक्षण आणि कुत्रिम बुद्धीमतेच्या जागरूकतेला प्रोत्साहन देते. नीती आयोगाने सर्वांकरीता कुत्रिम बुद्धीमतेवर आधारित कार्यक्रम देखील सुरू केले आहेत. उच्च शिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि संशोधनात लवकरच आपल्याला कुत्रिम बुद्धीमतेचा सखोल एकत्रीकरण दिसून येईल. विद्यापीठे व महाविद्यालये कुत्रिम बुद्धीमतेवर-आधारित अभ्यासक्रम तयार लागली आहेत. त्याचप्रमाणे विद्यार्थी देखील कुत्रिम बुद्धीमता प्रणालींसोबत कार्य करण्यासाठी कौशल्ये शिकत आहेत.

शिक्षकांना कुत्रिम बुद्धीमता या साधनाचा वापर करण्याचे प्रशिक्षण दिले जात आहे. त्यामुळे त्यांना अध्ययन अध्यापन आणि मूल्यांकनाच्या नवनवीन पद्धती स्वीकारण्यास मदत होते. कुत्रिम बुद्धीमतेचे भविष्य हे आशादायक दिसते. योग्य पायाभूत सुविधांसह, कुत्रिम बुद्धीमतेवर आधारित शिक्षण हे अधिक समावेशक आणि शक्तिशाली होऊ शकते.

निष्कर्ष

शैक्षणिक क्षेत्रात कुत्रिम बुद्धीमतेचा अवलंब केल्यामुळे अध्यापनाची आणि अध्ययनाची पद्धती बदलत चालली आहे. त्यामुळे अनेक शैक्षणिक संस्थांत स्मार्ट वर्गखोल्या तयार होऊ लागल्या आहेत. शिक्षणात विद्यार्थ्यांची सहभाग वाढवत आहे आणि शिक्षकांना स्वयंचलनास मदत करत आहे. भारतामध्ये, शिक्षणात कुत्रिम बुद्धीमतेच्या वापरात झपाट्याने वाढ होतांना दिसून येत आहे. यामध्ये विद्यापीठे, महाविद्यालये आणि सरकार हे सर्वजण आपली भूमिका बजावत आहेत. कुत्रिम बुद्धीमतेचे अनेक फायदे आहेत, जसे की वैयक्तिकरण आणि केव्हाही (२४/७) प्रवेश प्राप्त करता येणे. त्यासोबतच कुत्रिम बुद्धीमतेसमोरील आव्हाने देखील पाहिली आहेत, ज्यामध्ये माहितीची गोपनीयता आणि भावनिक आधाराचा अभाव यांचा समावेश होतो. कुत्रिम बुद्धीमतेला पुढे जाण्याचा भरपूर वाव आहे. आपण त्याचा वापर मानवी नेतृत्वाखाली शिक्षणाला पाठबळ देण्यासाठी केला पाहिजे, शिक्षणात बदलण्यासाठी नाही. नैतिक वापर आणि समान प्रवेश यामुळे कुत्रिम बुद्धीमतेला भारतीय शिक्षणात त्याच्या पूर्ण क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यास मदत नक्कीच होईल यात शंका नाही. व्यापक, समाज-व्यापी पातळीवर, आपण अशी अपेक्षा करू शकतो की एआय मानवी संवाद, सर्जनशीलता आणि क्षमतांचे भविष्य घडवेल. निःसंशयपणे त्याचे चांगले आणि वाईट असे असंख्य परिवर्तनकारी परिणाम होतील.

संदर्भ -

१) <https://online.uc.edu/blog/what-is-artificial-intelligence/>

२) <https://www.lpu.in/blog/the-impact-of-artificial-intelligence-on-education-in-india/>

- ३) <https://www.jair.org/index.php/jair>
- ४) <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0268401221000761>
- ५) <https://ijai.iaescore.com/index.php/IJAI>
- ६) <https://lekhakmitra.com/krutrim-buddhimatta-mhanje-kay-in-marathi/>
- ७) <https://ovic.vic.gov.au/privacy/resources-for-organisations/artificial-intelligence-and-privacy-issues-and-challenges/>

जैन दर्शनानुसार जीव तत्त्व : एक सूक्ष्म विवेचन

स्मिता बैतुले

सहाय्यक प्राध्यापक

तत्त्वज्ञान विभाग, व.ना.शा.क.स.वि.संस्था, नागपूर.

भारतीय तत्त्वज्ञान परंपरेतील जैन दर्शन हे अत्यंत सूक्ष्म, वैज्ञानिक आणि तर्कनिष्ठ असे तत्त्वचिंतन आहे. जैन तत्त्वज्ञानातील जीव तत्त्व ही संकल्पना संपूर्ण जैन तात्त्विक चिंतनाचा केंद्रबिंदू आहे. अर्थात 'जैन दर्शनानुसार जीव आणि अजीव ही दोन अनादी आणि अनंत तत्त्वे आहेत.'¹ या दोन प्रमुख तत्त्वांपासूनच या संपूर्ण विश्वाची उत्पत्ती झालेली आहे. विश्वातील प्रत्येक घटक, वस्तू, पदार्थ हा या दोन मुलतत्त्वांच्या संयोगातून निर्माण झालेल्या आहेत. संपूर्ण विश्वाची रचना आणि गती या दोन मूलभूत तत्त्वांच्या परस्पर संबंधातून प्रकट होते जैन दर्शनाने सात द्रव्यांचा स्वीकार केलेला आहे. यात जीव, अजीव, पुद्गल, आकाश, काल, धर्म आणि अधर्म अशा सात द्रव्यांचा समावेश होतो. यातील प्रत्येक द्रव्य हे एकमेकास परस्पर पूरक व सह अस्तित्वास आधारभूत आहेत. त्यामुळे इथे एखादे द्रव्य महत्वाचे आणि एखादे कमी महत्वाचे असा भेद दिसून येत नाही. हा सहअस्तित्व व परस्परपूरकता ही दोन तत्त्वेच जैवविविधातले आधार पुरवितात. त्यामुळे जैन विविधतेच्या बाबतीत जैन तात्त्विक सिद्धांत हे जैवविविधतेला प्रोत्साहन देतात व सहाय्य करतात. जैन तत्त्वज्ञानानुसार. जीव म्हणजे चेतनाशील, अनुभूतीक्षम तत्त्व. ज्ञाता – द्रष्टा, कर्मबंधनात अडकलेले परंतु मोक्षप्राप्तीक्षम तत्त्व. तर अजीव म्हणजे जड, अचेतन आणि भौतिक तत्त्वांचा समूह. या द्वैतात्मक पण परस्परपूरक संकल्पनेतून केवळ विश्वरचनेचे स्पष्टीकरणच होत नाही, तर जीवनावद्दलची व्यापकता आणि जैवविविधतेच्या संरक्षणाची नैतिक जाणीवही निर्माण होते.

जैन आचार्यांनी द्रव्य या संकल्पनेचे अत्यंत सूक्ष्म स्तरावर विश्लेषण केले आहे. द्रव्याचे विभाजन करून त्यांनी अस्तित्वाच्या सूक्ष्मतम घटकांपर्यंत जीव तत्त्वाची कक्षा रुंदावलेली आहे. या विश्लेषणामध्ये जीवतत्त्वाचे विशेष महत्त्व आहे, कारण चेतना, ज्ञान, दर्शन, आनंद आणि वीर्य हे गुण केवळ जीवामध्येच आढळतात. जीवाचे स्वरूप शरीरावर अवलंबून नसून तो स्वतंत्र, शाश्वत आणि अनंत आहे. तथापि संसारावस्थेमध्ये तो अजीव द्रव्याशी—विशेषतः पदार्थाशी—संयोग पावतो. या संयोगामुळे जन्म-मृत्यूचा प्रवाह, सुख-दुःखाचे अनुभव आणि कर्मबंधनाची प्रक्रिया निर्माण होते.

जैन तत्त्वज्ञानात आत्म्याला जीव या संज्ञेने संबोधले जाते. जैन आगम ग्रंथांमध्ये जीव हा स्वतंत्र, अनादी- अनंत, चेतन स्वरूप व अनुभवक्षम द्रव्य मानले गेले आहे. जैन तत्त्वज्ञानानुसार विश्वाची रचना सहा द्रव्यांपासून झालेली आहे. ती अशी – जीव, अजीव (पुद्गल), धर्म, अधर्म, आकाश, काल. यामध्ये जीव हे एकमेव चेतन द्रव्य आहे.

तत्त्वार्थ सूत्रामध्ये जीवाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे – 'उपयोगलक्षणो जीवः' अर्थात उपयोग म्हणजे ज्ञान व दर्शन ही जीवाची लक्षणे आहेत.² जैन तत्त्वज्ञानानुसार, जीव स्वतंत्र आहे. प्रत्येक जीव स्वतःच्या कर्मांमुळे बंधनात अडकतो व स्वतःच्या प्रयत्नाने मुक्त होतो.

जैन तत्त्वज्ञानाचे वैशिष्ट्य म्हणजे जैनांनी जीवाचे अत्यंत सूक्ष्म असे विश्लेषण केलेले आहे, जे इतर कुठल्याच भारतीय दर्शनामध्ये आढळून येत नाही. यात एकेंद्रिय जीव ता पंचेंद्रिय जीव अशी जीव तत्त्वाची रचना दिसून येते. निगोद या सूक्ष्म जीवसंकल्पनेत अत्यल्प संवेदनाशक्ती असलेल्या जीवांचा उल्लेख येतो. हे जीव डोळ्यांना न दिसणारे असले तरी चेतनेच्या दृष्टीने पूर्ण जीवच मानले जातात. या विचारातून जैन दर्शन जीवनावद्दल अत्यंत व्यापक आणि

समतावादी दृष्टिकोन मांडते. जीवन मोठे-लहान, स्थूल-सूक्ष्म अशा भेदांनी मर्यादित नसून सर्वत्र व्यापून आहे, ही जाणीव जैवविविधतेच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

जीव आणि अजीव ही दोन तत्त्वे स्वतंत्र असली तरी त्यांचे परस्परसंबंध अत्यंत घनिष्ठ आणि पूरक आहेत.³ जीवाला शरीरधारणेसाठी, पोषणासाठी आणि क्रियेसाठी अजीव द्रव्यांची आवश्यकता असते; तर अजीव तत्त्वांना अर्थ आणि अनुभूती जीवाच्या अस्तित्वामुळे प्राप्त होते. या परस्परावलंबनामुळे विश्वामध्ये संतुलन निर्माण होते. आधुनिक पर्यावरणशास्त्रात जसे सजीव आणि निर्जीव घटकांच्या संतुलित सहअस्तित्वावर परिसंस्थेचे आरोग्य अवलंबून असते, त्याच तत्त्वाचे प्रतिबिंब आपल्याला जैन तात्त्विक सिद्धांतांमध्ये दिसून येते. या तात्त्विक पायावर जैन नैतिकतेची उभारणी झाली आहे. अहिंसा हे जैन धर्माचे सर्वोच्च मूल्य मानले जाते.⁴ अहिंसेचा अर्थ केवळ मानवावर हिंसा न करणे एवढाच मर्यादित नसून प्राणी, वनस्पती, सूक्ष्मजीव आणि नैसर्गिक घटक यांच्यावरील हानी टाळणे असा व्यापक अर्थ अभिप्रेत आहे. ही व्यापक अहिंसावृत्तीच जैवविविधतेच्या संरक्षणाची मूळ प्रेरणा ठरते. अनावश्यक उपभोग टाळणे, संयमित जीवन जगणे, शाकाहार स्वीकारणे, नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा मितव्ययी वापर करणे आणि सर्व जीवांबद्दल करुणा बाळगणे—ही जैन जीवनपद्धती पर्यावरणसंतुलन राखण्यास सहाय्यभूत ठरते.

आजच्या काळात जैवविविधतेचा ऱ्हास, हवामानबदल, वननाश आणि प्रदूषण यांसारख्या समस्या गंभीर स्वरूप धारण करत आहेत. या पार्श्वभूमीवर जैन दर्शनातील जीवतत्त्वाचे सूक्ष्म विवेचन मानवाला नम्रता, जबाबदारी आणि सहअस्तित्वाची जाणीव करून देते. प्रत्येक जीवामध्ये चेतनेचा दिव्य अंश आहे, ही भावना मानवकेंद्रित दृष्टीकोनाला मर्यादा घालून पर्यावरणकेंद्रित विचारांना प्रोत्साहन देते. त्यामुळे जैवविविधतेचे संरक्षण हे केवळ वैज्ञानिक किंवा प्रशासकीय कर्तव्य न राहता नैतिक-आध्यात्मिक साधना बनते.

अशाप्रकारे जैन दर्शनातील जीव आणि अजीव या अनादी-अनंत तत्त्वांची संकल्पना, द्रव्याचे सूक्ष्म विश्लेषण, निगोदसारख्या सूक्ष्म जीवांची मान्यता आणि परस्परपूरक सहअस्तित्वाची भावना—हे सर्व घटक एकत्र येऊन जैवविविधतेच्या संरक्षणासाठी दृढ तात्त्विक आधार प्रदान करतात. करुणा, संयम आणि अहिंसा या मूल्यांवर आधारलेली जीवनदृष्टी मानवाला निसर्गाशी सुसंवाद साधण्याचा मार्ग दाखवते.

म्हणूनच असे म्हणता येईल की जैन दर्शनातील जीवतत्त्वाचे सूक्ष्म चिंतन हे आधुनिक काळात समानता, न्याय या तत्त्वांना अनुसरून सामाजिक आणि नैसर्गिक पर्यावरण संरक्षणासाठी अत्यंत उपयुक्त आणि मार्गदर्शक ठरते. सर्व जीवांचे अस्तित्व पवित्र मानून त्यांचे रक्षण करणे, त्यांच्यामध्ये श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाचा भाव न ठेवता समानता आणि प्रत्येक घटकाप्रती न्याय्य भाव राखणे शक्य होऊ शकते. हीच खरी विश्वकल्याणाची दिशा आहे आणि ही दिशा जैन तत्त्वज्ञानाच्या जीवाप्रती असलेल्या आत्मभावातून आणि अनेकांतिक, सहिष्णुतेच्या वृत्तीमधून विकसित होते.

संदर्भ :

1. जैन, धर्मचंद्र. (२०१५). *जैन धर्म-दर्शन : एक अनुशिलन*. जयपूर : प्राकृत भारती अकादमी.
2. उमास्वाती,. (२००७) *तत्त्वार्थ सूत्र*. विवेचक, (सुखलाल संघवी). वाराणसी : पार्श्वनाथ विद्यापीठ.
3. जैन, महावीर सरन. (२००६). *भगवान महावीर एवं जैन दर्शन*. अलाहाबाद: लोकभारती प्रकाशन.
4. जैन, भास्कर भागचंद्र. (१९७७). *जैन दर्शन और संस्कृती का इतिहास*. नागपूर : नागपूर विद्यापीठ.
5. सिन्हा, हरेंद्रप्रसाद. (२०१२). *भारतीय दर्शन की रूपरेखा*. दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास.
6. आपटे, के. वा. (२०११). *जैन तत्त्वज्ञान*. पुणे : फिरोदिया प्रकाशन.

तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाहीचे भविष्य

संजू देवराव तोडासे

(प्राथमिक शिक्षक)

जि.प. प्रा.शि. लालगुडा केंद्र गडचांदूर ता. कोरपना जिल्हा चंद्रपूर

प्रस्तावना.

लोकशाहीचा विकास हा नेहमीच संवादाच्या साधनांशी निगडित राहिलेला आहे. छापखान्याच्या शोधामुळे विचाराचे प्रसार माध्यम निर्माण झाले. वृत्तपत्रांनी लोकमत निर्माण केले. रेडिओ आणि दूरदर्शन ने राजकीय नेत्यांना थेट जनतेपर्यंत पोहोचवण्याची संधी दिली. इंटरनेटच्या आगमनाने माहितीचे केंद्रीकरण संपुष्टात आले. सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म जसे की फेसबुक आणि युट्युब यांनी प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे मत व्यक्त करण्यासाठी मंच निर्माण करून दिले. या माध्यमांनी पारंपारिक पत्रकारितेच्या चौकटी मोडून काढल्या आहे.

नागरिक पत्रकारिता ही संकल्पना उदयास आली. एखादी घटना घडली की काही मिनिटात ती जगभर वायरल होते. यामुळे लोकशाहीतील पारदर्शकता वाढली असली तरी माहितीच्या सत्यतेचा प्रश्न अधिक गंभीर बनलेला आहे. मानव जातीच्या इतिहासात प्रत्येक युगाला त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण क्रांतीने ओळखले जाते. जसे की औद्योगिक क्रांती, वैज्ञानिक क्रांती, माहिती क्रांती. आज आपण डिजिटल आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या क्रांतीच्या टप्प्यावर उभे आहोत. इंटरनेट, स्मार्टफोन, सोशल मीडिया, बिग डेटा, कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हे सर्व तंत्रज्ञान समाजाच्या प्रत्येक क्षेत्रात आमुलाग्र बदल घडवून आणला आहे. या बदलाचा सर्वाधिक प्रभाव ज्या क्षेत्रावर पडला आहे ते म्हणजे लोकशाही.

तंत्रज्ञान लोकशाहीची सकारात्मक बाजू

1) ई गव्हर्नन्स आणि पारदर्शकता

डिजिटल प्लॅटफॉर्ममुळे शासन प्रक्रिया सुलभ झाली आहे. नागरिक ऑनलाईन तक्रारी नोंदवू शकतात. माहितीच्या अधिकारासाठी अर्ज करू शकतात. आणि शासकीय सेवा घरबसल्या मिळवू शकतात.

2) नागरिकांचा वाढता सहभाग

तंत्रज्ञान यामुळे आपण लोकशाहीमध्ये ऑनलाईन याचिका, सार्वजनिक सल्लामसलक, डिजिटल मतदान प्रणाली यामुळे लोक थेट धोरण निर्मितीत सहभागी होऊ लागले आहेत.

3) युवा पिढीचा सहभाग

तरुण पिढी या माहिती तंत्रज्ञानामुळे सोशल मीडियाद्वारे सामाजिक प्रश्नावर भूमिका घेत आहे. डिजिटल मोहिमा आणि हॅशटॅग चळवळीमुळे राजकीय चर्चेला नवे परिणाम मिळाले आहे.

4.) माहितीचे लोकशाहीकरण

पूर्वी माहिती काही मोजक्या माध्यमाद्वारे मर्यादित होत होते. परंतु आज ती सर्वांसाठी उपलब्ध आहे. यामुळे सत्ताधारांवर अधिक उत्तरदायित्व आले आहे.

भारतातील तंत्रज्ञान लोकशाहीचे चित्र

भारतामध्ये डिजिटल इंडिया अभियानामुळे गती मिळाली आहे. आधार, डिजिटल पेमेंट्स, ऑनलाईन सेवा यामुळे शासन प्रक्रिया अधिक सुलभ झाली आहे. परंतु ग्रामीण आणि शहरी भागातील इंटरनेट सुविधातील तफावत, शिक्षणातील असमानता आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव ही मोठी आव्हाने आहेत. लोकशाही मजबूत होण्यासाठी सर्वसमावेशक डिजिटल विकास आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान, मीडिया आणि लोकमत

मीडिया हे लोकशाहीचे चौथे स्तंभ मानले जातात. डिजिटल युगात पारंपारिक मीडिया आणि सोशल मीडिया यांच्या स्पर्धा वाढलेली आहे.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि लोकशाही

AI धोरण विश्लेषण, सार्वजनिक सेवा वितरण आणि प्रशासकीय कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी उपयोगी ठरू शकते. परंतु डीप तंत्रज्ञानामुळे बनावट भाषणे, खोटे व्हिडिओ तयार करून जनतेची दिशाभूल केली जाऊ शकते. AI च्या वापरामुळे नैतिक चौकट आणि पारदर्शक धोरण आवश्यक आहे. अन्यथा लोकशाहीतील विश्वासार्थ धोक्यात येऊ शकते.

ब्लॉक चैन आणि भविष्यातील मतदान

ब्लॉक चेंज तंत्रज्ञानामुळे मतदान प्रक्रिया अधिक सुरक्षित, पारदर्शक आणि छेडछाड मुक्त होऊ शकते. भविष्यात डिजिटल मतदान सामान्य होण्याची शक्यता आहे. मात्र डिजिटल दरी, तांत्रिक अडचणी आणि सायबर सुरक्षा या बाबींचा विचार करणे आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान युगातील लोकशाही समोरील आव्हाने

1) फेक न्युज आणि दिशाभूल

खोटी माहिती पसरवणे अत्यंत सोपे झाले आहे. सोशल मीडिया माहितीला प्राधान्य देतात. यामुळे समाजात गोंधळ आणि ध्रुवीकरण वाढते.

2) डेटा आधारित राजकारण

मतदाराची माहिती गोळा करून त्यानुसार प्रचार रणनीती आखली जाते. बिग डेटा विश्लेषणामुळे मतदाराच्या मानसशास्त्रावर प्रभाव टाकणे शक्य झाले आहे .

3) गोपनीयतेचा प्रश्न

नागरिकांच्या वैयक्तिक माहितीचा गैरवापर होण्याची भीती आहे. डेटा संरक्षण कायदे मजबूत नसतील तर लोकशाहीतील विश्वास कमी होऊ शकतो.

4) सायबर सुरक्षा

निवडणूक यंत्रावर सायबर हल्ल्याचा धोका वाढला आहे. डिजिटल मतदान सुरक्षित असले तरी त्यासाठी उच्च तांत्रिक तयारी आवश्यक आहे.

5) नैतिकता, कायदे आणि जबाबदारी

लोकशाहीचे भविष्य केवळ तंत्रज्ञानावर अवलंबून नसून नैतिक मूल्यावर आधारित आहे. डेटा संरक्षण, गोपनीयता, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि जबाबदारी यांचा समतोल राखणे अत्यावश्यक आहे. सरकार, तंत्रज्ञान कंपन्या आणि नागरिक यांनी एकत्रितपणे जबाबदारी स्वीकारणे आवश्यक आहे.

तंत्रज्ञान युगातील लोकशाहीचे सकारात्मक परिणाम

1) नागरिकांचा वाढलेला सहभाग. ऑनलाइन मतदान, ई याचिका , सरकारी वेबसाईटवर सार्वजनिक सल्ला मसलत, मोबाईल ॲप द्वारे तक्रार नोंदणी, कायदे नियमावर जनमत, लोकशाही केवळ पाच वर्षातून एकदा मतदाना पुरती मर्यादित राहिलेली नाही.

2) पारदर्शकता वाढली

सरकारचे डेटा पोर्टल उघडे झाले. शासनातील भ्रष्टाचार आता लपवणे कठीण झाले.

3) नागरिक पत्रकारिता

कोणताही नागरिक फेसबुकवर किंवा युट्युब वर इव्हेंट लाईव्ह करून माहिती देऊ शकतो.

4) सामाजिक चळवळींना गती.

तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाही समोर असलेले आव्हाने

- 1) निवडणूक व्यवस्थापन वर सायबर हल्ले
- 2) सरकारी डेटा चोरी जाणे.

- 3) आर्थिक फसवणूक.
- 4) एखाद्या व्यक्तीवर सामूहिक हल्ला.
- 5) फेक न्युज पसरविणे.
- 6) भावनिक भाषणे लोकमत बदलवणे.
- 7) पॅटर्न तयार करून ट्रेड बदलणे.
- 8) विरोधकांना डीजीटलरी संपवणे.

नागरिकांच्या तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाहीतील बदल

जगभर तंत्रज्ञान प्रणाली वाढत चाललेली आहे. उदाहरणार्थ भारतातील आधार प्रणाली. डिजिटल ओळख. कल्याणकारी योजना. बँक खाते. मोबाईल सिम. ऑनलाइन सेवा. निवडणूक पडताळणी. यात मदत करते.

तंत्रज्ञान लोकशाहीसाठी वरदान की धोका ?

कृत्रिम बुद्धिमत्ता हा 21 व्या शतकातील सर्वात मोठा शोध मानला जातो. AI आता, कॅमेऱ्यामध्ये, मोबाईल ॲप मध्ये, बँकिंग मध्ये, संरक्षणात, न्यायव्यवस्थेत, प्रशासनात, निवडणूक प्रक्रियेत, मीडिया प्लॅटफॉर्ममध्ये, सर्वत्र प्रवेश करत आहे. लोकशाहीचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे मानवी निर्णय आणि नैतिकता परंतु AI ही दोन्ही गोष्टी आव्हान देत आहेत.

भविष्यातील दिशा

भविष्यात लोकशाही अधिक डिजिटल, डेटा आधारित आणि सहभागी स्वरूपाची होईल, स्मार्ट सिटी, डिजिटल प्रशासन आणि ऑनलाइन जनसंवाद ही सामान्य बाब होईल. परंतु मानवी मूल्ये, नैतिकता आणि संवादाची परंपरा जपणे हेही तितकेच आवश्यक आहे. तंत्रज्ञान हे साधन आहे उद्दिष्ट नाही.

निष्कर्ष

तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाहीचे भविष्य स्पष्ट करताना तंत्रज्ञानाच्या युगातील लोकशाही ही संधी आणि आव्हानाचा संगम आहे. डिजिटल माध्यमांनी नागरिकांना आवाज दिला, पारदर्शकता वाढवली आणि सहभाग सुलभ केला. परंतु त्याच वेळी फेक न्युज, डेटा गैरवापर आणि ध्रुवीकरण यासारखी गंभीर संकटे निर्माण झाली आहे. लोकशाहीचे भविष्य तंत्रज्ञानाच्या जबाबदार वापरावर अवलंबून आहे. डिजिटल साक्षरता, मजबूत कायदे आणि नैतिकता याचा समन्वय साधल्यास लोकशाही अधिक सशक्त पारदर्शक आणि सर्वसमावेशक बनेल.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) डिजिटल गव्हर्नन्स अहवाल.
- 2) तंत्रज्ञान व लोकशाही अभ्यास... पुणे प्रकाशन.
- 3) लोकशाहीचा अभ्यास. पुणे प्रकाशन

यशवंतराव चव्हाण आणि पंचायतराज

अमित नानाभाऊ कुटे

संशोधक विद्यार्थी

राज्यशास्त्र विभाग

डॉ. रफीक झकेरिया महिला महाविद्यालय छ. संभाजीनगर (रिसर्च सेंटर)

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छ. संभाजीनगर ४३१ ००१

गोषवारा

यशवंतराव चव्हाण हे महाराष्ट्राच्या राजकीय आणि प्रशासकीय घडामोडींमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे नेते मानले जातात. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर ग्रामीण विकास, विकेंद्रीकरण आणि लोकसहभाग यांना त्यांनी प्राधान्य दिले. पंचायतराज ही संकल्पना ग्रामीण स्वराज्याची पायाभूत रचना असून, तिच्या प्रभावी अंमलबजावणीत चव्हाण यांचे नेतृत्व निर्णायक ठरले. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये पंचायतराज व्यवस्थेच्या उभारणीत चव्हाण यांचे योगदान, धोरणात्मक भूमिका, कायदे, अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि त्याचे दीर्घकालीन परिणाम यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

बीजशब्द: यशवंतराव चव्हाण, पंचायतराज, विकेंद्रीकरण, ग्रामीण विकास, स्थानिक स्वराज्य संस्था

प्रस्तावना

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची बहुपातळी रचना. केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था या तीन स्तरांवर प्रशासन कार्यरत असते. या त्रिस्तरीय रचनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना विशेष महत्त्व आहे, कारण त्या थेट जनतेच्या दैनंदिन जीवनाशी निगडित असतात. पंचायतराज ही ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य व्यवस्थेची प्रमुख चौकट असून तिच्या माध्यमातून लोकसहभाग, विकेंद्रीकरण आणि विकासात्मक प्रशासनाची अंमलबजावणी केली जाते (देशमुख, २०१०).

पंचायतराज व्यवस्थेची वैचारिक पायाभरणी स्वातंत्र्यपूर्व काळातच झाली होती. महात्मा गांधी यांनी 'ग्रामस्वराज्य' या संकल्पनेतून गाव हे स्वायत्त, स्वयंपूर्ण आणि नैतिकदृष्ट्या सक्षम घटक असावे, असा विचार मांडला. त्यांच्या मते खऱ्या अर्थाने लोकशाही ही खालच्या स्तरावरून वरच्या स्तराकडे उभी राहिली पाहिजे (गांधी, २००९). या विचारसरणीने पुढे पंचायतराज व्यवस्थेच्या तत्त्वज्ञानाला दिशा दिली.

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उल्लेख निर्देशक तत्त्वांमध्ये करण्यात आला. तथापि, प्रारंभी पंचायतराज संस्था प्रभावीपणे कार्यरत नव्हत्या. या पार्श्वभूमीवर बलवंतराय मेहता समिती (१९५७) ने त्रिस्तरीय पंचायतराज रचनेची शिफारस केली—ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद. या समितीने विकास प्रशासनासाठी विकेंद्रीकरण अत्यावश्यक असल्याचे नमूद केले (Government of India, 1957).

या राष्ट्रीय पातळीवरील घडामोडींचा प्रभाव महाराष्ट्राच्या धोरणांवरही पडला. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाल्यानंतर राज्याच्या पहिल्या मुख्यमंत्री म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांनी ग्रामीण विकासाला प्राधान्य दिले. त्यांच्या मते लोकशाहीची खरी शक्ती ग्रामीण भागात आहे आणि त्या शक्तीला संघटित व सक्षम करण्यासाठी पंचायतराज ही प्रभावी यंत्रणा आहे (चव्हाण, १९७९). यशवंतराव चव्हाण यांची राजकीय विचारसरणी ही व्यावहारिक आणि विकासाभिमुख होती. त्यांनी पंचायतराज व्यवस्थेला केवळ प्रशासकीय सुधारणा

म्हणून न पाहता ती सामाजिक परिवर्तनाची साधनरूप प्रणाली मानली. जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती या संस्थांना आर्थिक व प्रशासकीय अधिकार देऊन त्यांनी निर्णयप्रक्रिया स्थानिक पातळीवर नेण्याचा प्रयत्न केला (पाटील, २००५). १९६१ मध्ये लागू झालेला महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम हा या प्रक्रियेतील महत्वाचा टप्पा ठरला (Government of Maharashtra, 1961). पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण शिक्षण, आरोग्य, कृषीविकास आणि पाणीपुरवठा या क्षेत्रांत स्थानिक पातळीवर नियोजन व अंमलबजावणी सुलभ झाली. यामुळे प्रशासनात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढले (कुलकर्णी, २००९). तसेच सहकार चळवळ, सिंचन प्रकल्प आणि ग्रामीण उद्योग यांना चालना देण्यासाठी स्थानिक संस्थांचा प्रभावी वापर करण्यात आला (पवार, २०११). महाराष्ट्रातील पंचायतराज रचनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिची संघटित आणि कायदेशीर चौकट. इतर राज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राने जिल्हा परिषदांना अधिक अधिकार दिले, ज्यामुळे ग्रामीण प्रशासन अधिक सक्षम झाले (भोसले, २०१३). या प्रक्रियेत यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाची आणि धोरणात्मक दूरदृष्टीची महत्त्वपूर्ण भूमिका होती.

अशा प्रकारे, पंचायतराज ही केवळ एक प्रशासनिक प्रणाली नसून ती लोकशाहीचा पाया बळकट करणारी आणि ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासाला गती देणारी यंत्रणा आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात या व्यवस्थेची प्रभावी अंमलबजावणी झाली, ज्यामुळे राज्य पंचायतराज क्षेत्रात देशासाठी आदर्श ठरले. प्रस्तुत संशोधनात या प्रक्रियेचा सखोल अभ्यास करण्यात येणार आहे.

उद्दिष्टे

१. यशवंतराव चव्हाण यांच्या पंचायतराज विषयक धोरणांचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेच्या स्थापनेत त्यांचे योगदान विश्लेषित करणे.
३. ग्रामीण विकासावर पंचायतराज व्यवस्थेचा प्रभाव तपासणे.
४. प्रशासनातील विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेचे मूल्यमापन करणे.

गृहितके

१. यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वामुळे महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्थेचे विकेंद्रीकरण अधिक प्रभावी झाले.
२. १९६१ च्या जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियमामुळे ग्रामीण विकास कार्यक्रमांच्या कार्यक्षमतेत वाढ झाली.
३. पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागात लोकसहभाग आणि सामाजिक प्रतिनिधित्व वाढले.
४. विकेंद्रीकरणाच्या धोरणांमुळे स्थानिक प्रशासन अधिक पारदर्शक आणि उत्तरदायी झाले.

संशोधन पद्धती

या संशोधनासाठी ऐतिहासिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. विविध मराठी ग्रंथ, शासकीय अहवाल, संशोधन लेख आणि संदर्भग्रंथांचा अभ्यास करून माहिती संकलित करण्यात आली आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांचे योगदान:

यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर पंचायतराज व्यवस्थेला केवळ प्रशासकीय रचना म्हणून न पाहता ती ग्रामीण परिवर्तनाची प्रभावी साधनव्यवस्था म्हणून विकसित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या नेतृत्वकाळात ग्रामीण प्रशासनात विकेंद्रीकरण, लोकसहभाग आणि विकासाभिमुख नियोजन या तत्वांना प्राधान्य

देण्यात आले. चव्हाण यांची भूमिका धोरणनिर्मिते, कायदेप्रवर्तक आणि दृष्टीकोनात्मक नेतृत्व अशी बहुआयामी होती (चव्हाण, १९७९).

१ . कायदेविषयक व संस्थात्मक योगदान

महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्थेची ठोस पायाभरणी महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ या कायद्याद्वारे करण्यात आली. या कायद्याच्या माध्यमातून जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती या संस्थांना वैधानिक मान्यता देण्यात आली. चव्हाण यांनी या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी राजकीय इच्छाशक्ती दाखवून ग्रामीण प्रशासनाचे अधिकार खालच्या स्तरावर सोपविले (Government of Maharashtra, 1961). या कायद्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कृषीविकास, पाणीपुरवठा आणि ग्रामीण बांधकाम यांसारख्या विषयांची जबाबदारी जिल्हा परिषदांकडे देण्यात आली. त्यामुळे स्थानिक समस्यांचे निराकरण स्थानिक स्तरावरच करण्याची क्षमता निर्माण झाली (देशमुख, २०१०).

३ . विकेंद्रीकरणाचा पुरस्कार

चव्हाण यांच्या मते लोकशाहीची खरी ताकद ही ग्रामीण समाजात आहे. म्हणूनच त्यांनी प्रशासकीय व आर्थिक अधिकारांचे विकेंद्रीकरण केले. जिल्हा परिषदांना निधी नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख यामध्ये सक्रिय भूमिका देण्यात आली. यामुळे निर्णयप्रक्रिया वेगवान आणि स्थानिक गरजांनुसार सुसंगत झाली (पाटील, २००५). विकेंद्रीकरणामुळे प्रशासनात उत्तरदायित्व वाढले. स्थानिक प्रतिनिधी थेट जनतेसमोर जबाबदार राहिले, ज्यामुळे पारदर्शकता आणि लोकाभिमुखता बळकट झाली (कुलकर्णी, २००९).

४ . ग्रामीण विकास व सहकार चळवळ

यशवंतराव चव्हाण यांनी पंचायतराज संस्थांना ग्रामीण विकासाच्या व्यापक कार्यक्रमांशी जोडले. सहकार चळवळीचा विस्तार, सिंचन प्रकल्पांची उभारणी, दुग्धव्यवसाय व कृषीउद्योगांना चालना देणे या उपाययोजनांमुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्था मजबूत झाली (पवार,). पंचायतराज संस्थांच्या माध्यमातून विकास योजना राबविल्याने स्थानिक गरजांनुसार संसाधनांचे नियोजन शक्य झाले. यामुळे शिक्षण व आरोग्य क्षेत्रातही प्रगती झाली (भोसले, २०१३).

५ . सामाजिक प्रतिनिधित्व व लोकसहभाग

पंचायतराज व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण समाजातील विविध घटकांना प्रतिनिधित्वाची संधी मिळाली. महिलांचा आणि अनुसूचित जाती-जमातींचा सहभाग वाढविण्यासाठी धोरणात्मक उपाययोजना करण्यात आल्या. त्यामुळे ग्रामीण लोकशाही अधिक समावेशक बनली (शिंदे, २०१५). चव्हाण यांनी पंचायतराज संस्थांना सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीचे साधन मानले. स्थानिक पातळीवर नेतृत्व विकसित होण्यास आणि राजकीय शिक्षणाला चालना मिळण्यास या व्यवस्थेने हातभार लावला (देशमुख, २०१०).

५ . प्रशासनिक परिणामकारकता

पंचायतराज व्यवस्थेच्या सुदृढीकरणामुळे ग्रामीण प्रशासन अधिक कार्यक्षम झाले. स्थानिक पातळीवरील नियोजनामुळे प्रकल्पांची अंमलबजावणी वेळेत पूर्ण होण्याची शक्यता वाढली. तसेच, शासनाच्या विविध योजनांची अंमलबजावणी अधिक प्रभावीपणे झाली (पाटील, २००५).

यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वामुळे महाराष्ट्रातील पंचायतराज प्रणाली देशातील इतर राज्यांसाठी आदर्श ठरली. त्यांनी विकेंद्रीकरण आणि विकास या दोन्ही संकल्पनांचा संतुलित वापर करून ग्रामीण प्रशासनाची भक्कम चौकट उभारली (चव्हाण, १९७९).

पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास

भारतीय लोकशाहीची परिणामकारकता ही केवळ संसदीय पातळीवर मोजली जात नाही, तर ती ग्रामीण समाजाच्या दैनंदिन जीवनात कितपत प्रतिबिंबित होते यावरही अवलंबून असते. ग्रामीण भारतात विकासाच्या प्रक्रियेला लोकाभिमुख स्वरूप देण्यासाठी पंचायतराज व्यवस्था अत्यंत महत्त्वाची ठरते. पंचायतराज ही केवळ स्थानिक प्रशासनाची चौकट नसून ती लोकसहभाग, विकेंद्रीकरण आणि सामाजिक न्याय यांची एकत्रित अभिव्यक्ती आहे (देशमुख, २०१०). ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने स्थानिक समस्यांची ओळख, नियोजन, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन ही प्रक्रिया स्थानिक प्रतिनिधींच्या माध्यमातून राबविली गेल्यास ती अधिक प्रभावी ठरते, हा मूलभूत विचार पंचायतराज व्यवस्थेच्या केंद्रस्थानी आहे. पंचायतराज व्यवस्थेची वैचारिक पायाभरणी महात्मा गांधी यांच्या ग्रामस्वराज्याच्या तत्त्वज्ञानात आढळते. गांधी यांच्या मते प्रत्येक गाव हे स्वयंपूर्ण आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित स्वायत्त घटक असावे; विकासाची दिशा ही खालच्या स्तरावरून वरच्या स्तराकडे जावी (गांधी, २००९). या दृष्टिकोनातून ग्रामीण विकास ही केवळ आर्थिक प्रक्रिया नसून सामाजिक आणि राजकीय सक्षमीकरणाची चळवळ आहे. स्वातंत्र्यानंतर या संकल्पनेला संस्थात्मक रूप देण्यासाठी बलवंतराय मेहता समिती (१९५७) ने त्रिस्तरीय पंचायतराज रचनेची शिफारस केली. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या स्तरांद्वारे विकास प्रशासन चालविणे आवश्यक असल्याचे समितीने नमूद केले (Government of India, 1957).

महाराष्ट्रात पंचायतराज व्यवस्थेला वैधानिक अधिष्ठान महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ या कायद्याद्वारे प्राप्त झाले (Government of Maharashtra, 1961). या कायद्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, कृषीविकास, पशुसंवर्धन, पाणीपुरवठा, लघुसिंचन, ग्रामीण रस्ते आणि सामाजिक कल्याण या विषयांवरील जबाबदाऱ्या जिल्हा परिषदांकडे सोपविण्यात आल्या. त्यामुळे विकासाचे नियोजन स्थानिक गरजांशी सुसंगत झाले आणि निधीचा वापर अधिक परिणामकारक पद्धतीने होऊ लागला (पाटील, २००५). विकेंद्रीकरणामुळे स्थानिक लोकप्रतिनिधींना निर्णयप्रक्रियेत सक्रिय भूमिका मिळाली, ज्यामुळे प्रशासनातील उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकता वाढली (कुलकर्णी, २००९).

ग्रामीण विकासाच्या आर्थिक अंगात पंचायतराज संस्थांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. कृषी हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार असल्याने सिंचन योजना, सुधारित बियाणे, खत वितरण, कृषी प्रशिक्षण आणि बाजारव्यवस्था यांसारख्या कार्यक्रमांची अंमलबजावणी स्थानिक संस्थांमार्फत करण्यात आली. यामुळे उत्पादनवाढ आणि उत्पन्नवाढ साध्य झाली (पवार, २०११). सहकार चळवळीच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांना वित्तपुरवठा, प्रक्रिया उद्योग आणि विपणन सुलभ झाले, ज्यामुळे ग्रामीण भागात आर्थिक स्थैर्य निर्माण झाले (भोसले, २०१३). स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी स्वयंरोजगार, महिला बचतगट आणि लघुउद्योगांना प्रोत्साहन देऊन रोजगारनिर्मितीला चालना दिली, हा ग्रामीण विकासातील महत्त्वाचा पैलू आहे. मानव विकासाच्या दृष्टीने शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रातील सुधारणा ही पंचायतराज व्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण देणगी मानली जाते. जिल्हा परिषदांच्या नियंत्रणाखाली प्राथमिक शाळांचे व्यवस्थापन, शिक्षकांची नियुक्ती आणि शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. तसेच प्राथमिक

आरोग्य केंद्रे, लसीकरण मोहीमा आणि पोषण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यात आले (कुलकर्णी, २००९). स्थानिक पातळीवरील देखरेखीमुळे सेवा वितरणात सुधारणा झाली आणि नागरिकांचा शासनावरील विश्वास दृढ झाला (देशमुख, २०१०). सामाजिक समावेशकतेच्या दृष्टीने पंचायतराज व्यवस्थेने महिलांना आणि अनुसूचित जाती-जमातींना प्रतिनिधित्वाची संधी दिली. आरक्षणाच्या तरतुदींमुळे ग्रामीण राजकारणात वंचित घटकांचा सहभाग वाढला, ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला गती मिळाली (शिंदे, २०१५). ग्रामसभा ही थेट लोकशाहीची प्रभावी यंत्रणा ठरली, जिथे नागरिकांना विकास योजनांवर चर्चा करून निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होता येते. या प्रक्रियेमुळे विकास अधिक पारदर्शक आणि लोकाभिमुख झाला.

तथापि, पंचायतराज व्यवस्थेला काही मर्यादा देखील आहेत. निधीची अपुरी उपलब्धता, तांत्रिक कौशल्याचा अभाव, आणि काही वेळा राजकीय हस्तक्षेप यामुळे विकास प्रक्रियेत अडथळे निर्माण होतात (भोसले, २०१३). तरीदेखील, विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून स्थानिक पातळीवर निर्णयप्रक्रिया सुलभ करणे आणि लोकसहभाग वाढविणे या दृष्टीने पंचायतराज व्यवस्था ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी ठरते.

एकूणच, पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास हे परस्परावलंबी घटक आहेत. पंचायतराज ही ग्रामीण विकासाची अंमलबजावणी करणारी संस्थात्मक यंत्रणा असून तिच्या माध्यमातून आर्थिक प्रगती, सामाजिक सक्षमीकरण आणि प्रशासनिक पारदर्शकता साध्य होते. त्यामुळे ग्रामीण भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी पंचायतराज व्यवस्थेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. पंचायतराज व्यवस्था ही ग्रामीण विकासासाठी प्रभावी आणि लोकाभिमुख यंत्रणा मानली जात असली, तरी तिच्या कार्यप्रणालीत अनेक संरचनात्मक, आर्थिक, प्रशासनिक आणि सामाजिक आव्हाने दिसून येतात. विकेंद्रीकरणाच्या तत्वावर आधारित ही व्यवस्था प्रत्यक्षात कार्यक्षम होण्यासाठी आवश्यक असलेली संसाधने, प्रशिक्षण आणि संस्थात्मक स्वायत्तता सर्व स्तरांवर समान प्रमाणात उपलब्ध नसतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या उद्दिष्टांची पूर्तता करताना काही मर्यादा स्पष्टपणे जाणवतात.

सर्वप्रथम आर्थिक मर्यादा हे पंचायतराज संस्थांसमोरील मूलभूत आव्हान आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे स्वतंत्र महसूल स्रोत मर्यादित असतात आणि त्या मुख्यत्वे राज्य व केंद्र शासनाच्या अनुदानांवर अवलंबून असतात. निधी वितरणातील विलंब, अनियमितता किंवा अपुरेपणा यामुळे विकास योजना वेळेत पूर्ण होत नाहीत (देशमुख, २०१०). अनेक ग्रामपंचायतींना स्थानिक कर आकारणीची क्षमता असली तरी प्रत्यक्षात कर वसुली कमी प्रमाणात होते, ज्यामुळे आर्थिक स्वावलंबन साध्य होत नाही (पाटील, २००५).

दुसरे महत्त्वाचे आव्हान म्हणजे प्रशासनिक आणि तांत्रिक क्षमतेचा अभाव. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद स्तरावर प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता, नियोजन कौशल्याचा अभाव आणि लेखा व्यवस्थापनातील त्रुटी यामुळे विकास योजनांची गुणवत्ता प्रभावित होते (कुलकर्णी, २००९). डिजिटल तंत्रज्ञानाचा अपुरा वापर आणि डेटा व्यवस्थापनातील कमतरता यामुळे पारदर्शकतेवरही परिणाम होतो. प्रशिक्षण आणि क्षमता-वृद्धी कार्यक्रम नियमितपणे न झाल्यास स्थानिक प्रतिनिधींना धोरणात्मक निर्णय घेण्यात अडचणी येतात.

राजकीय हस्तक्षेप आणि स्थानिक गटबाजी हे आणखी एक गंभीर आव्हान आहे. पंचायतराज संस्थांमध्ये पक्षीय राजकारणाचा प्रभाव वाढल्यास विकासाऐवजी सत्तासंघर्षांना प्राधान्य दिले जाते. काही वेळा निधींचे वाटप राजकीय निकषांवर होते, ज्यामुळे समतोल विकास साध्य होत नाही (भोसले, २०१३). स्थानिक पातळीवरील सत्ताकेंद्रे आणि प्रभावी व्यक्ती निर्णयप्रक्रियेवर प्रभाव टाकतात, परिणामी लोकसहभाग मर्यादित राहतो.

सामाजिक विषमता आणि सांस्कृतिक अडथळे हे देखील पंचायतराज व्यवस्थेच्या मर्यादांपैकी एक आहेत. महिलांसाठी आणि अनुसूचित जाती-जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद असली तरी प्रत्यक्षात काही ठिकाणी 'प्रॉक्सी प्रतिनिधित्व' दिसून येते, जिथे निवडून आलेल्या प्रतिनिधींऐवजी इतर व्यक्ती निर्णय घेतात (शिंदे, २०१५). शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक बंधने आणि पारंपरिक सत्ता-संरचना यांमुळे सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट पूर्णत्वास जाण्यात अडथळे येतात.

ग्रामसभेचे अपुरे आयोजन आणि नागरिकांचा मर्यादित सहभाग ही आणखी एक मर्यादा आहे. ग्रामसभा ही स्थानिक लोकशाहीची मुख्य यंत्रणा असली तरी अनेक ठिकाणी तिची बैठक नियमितपणे घेतली जात नाही किंवा नागरिकांचा सक्रिय सहभाग आढळत नाही (पाटील, २००५). यामुळे निर्णयप्रक्रिया काही मोजक्या व्यक्तींवर केंद्रीत राहते आणि पारदर्शकतेचा अभाव निर्माण होतो.

कायद्याच्या अंमलबजावणीतही काही अडचणी दिसून येतात. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ या कायद्याद्वारे अधिकारांचे विकेंद्रीकरण निश्चित केले असले तरी प्रत्यक्षात सर्व विषयांवरील पूर्ण अधिकार स्थानिक संस्थांकडे हस्तांतरित झालेले नाहीत (Government of Maharashtra, 1961). प्रशासनातील वरच्या स्तरावरील नियंत्रण कायम असल्यामुळे स्थानिक स्वायत्ततेवर मर्यादा येतात. तसेच, नियोजन आणि अंमलबजावणी यामधील समन्वयाचा अभाव ही देखील एक समस्या आहे. विविध विभागांमध्ये समन्वय नसल्यास विकास योजनांची पुनरावृत्ती किंवा संसाधनांचा अपव्यय होतो (कुलकर्णी, २००९). दीर्घकालीन विकास आराखड्याऐवजी अल्पकालीन प्रकल्पांवर भर दिला जातो, ज्यामुळे शाश्वत विकास साध्य होत नाही.

एकूणच, पंचायतराज व्यवस्थेच्या आव्हानांमध्ये आर्थिक स्वावलंबनाचा अभाव, तांत्रिक व प्रशासनिक क्षमतेतील कमतरता, राजकीय हस्तक्षेप, सामाजिक विषमता आणि संस्थात्मक मर्यादा यांचा समावेश होतो. तथापि, या मर्यादा दूर करण्यासाठी क्षमता-वृद्धी, पारदर्शक वित्तव्यवस्था, ग्रामसभेचे सशक्तीकरण आणि अधिकारांचे प्रभावी हस्तांतरण आवश्यक आहे. योग्य सुधारणा आणि धोरणात्मक पाठबळ दिल्यास पंचायतराज व्यवस्था ग्रामीण विकासासाठी अधिक परिणामकारक ठरू शकते.

विश्लेषण

यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात उभारण्यात आलेली पंचायतराज रचना ही केवळ प्रशासकीय सुधारणा नव्हती, तर ती लोकशाहीच्या सामाजिक पायाभूत रचनेला बळकटी देणारी व्यापक राजकीय प्रक्रिया होती. राज्य निर्मितीनंतर ग्रामीण भागातील विकासाचे प्रश्न, प्रादेशिक विषमता आणि स्थानिक गरजांनुसार निर्णयक्षमतेचा अभाव या पार्श्वभूमीवर विकेंद्रीकरणाची संकल्पना पुढे आली. या संदर्भात महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ ही कायदेशीर चौकट ग्रामीण प्रशासनाला स्वायत्तता आणि उत्तरदायित्व प्रदान करणारी ठरली (Government of Maharashtra, 1961). चव्हाण यांच्या धोरणात्मक दृष्टीकोनाचा अभ्यास केल्यास असे दिसते की त्यांनी पंचायतराज संस्थांना केवळ विकास योजनांची अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा न मानता, लोकसहभागावर आधारित लोकशाही शिक्षणाची शाळा म्हणून पाहिले. स्थानिक स्तरावर निर्णय घेण्याची क्षमता वाढवून ग्रामीण समाजात नेतृत्व निर्माण करणे हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू होता (चव्हाण, १९७९). त्यामुळे पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद या स्तरांवर निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना धोरणात्मक भूमिका देण्यात आली. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने पंचायतराज व्यवस्थेचे विश्लेषण करताना शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, शेतीविकास आणि ग्रामीण रस्ते यांसारख्या मूलभूत क्षेत्रांत स्थानिक संस्थांची भूमिका लक्षणीय ठरते. स्थानिक

गरजांची अचूक ओळख करून संसाधनांचे प्राधान्यक्रम ठरविणे हे विकेंद्रीकरणामुळे शक्य झाले. त्यामुळे योजनांच्या अंमलबजावणीत तुलनेने अधिक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व दिसून आले (देशमुख, २०१०).

तथापि, विश्लेषणात्मक दृष्टीकोनातून पाहता काही संरचनात्मक मर्यादाही प्रकर्षाने जाणवतात. आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव, राज्य शासनावर अवलंबित्व, प्रशासकीय यंत्रणेचा प्रभाव आणि स्थानिक राजकारणातील गटबाजी यांमुळे अपेक्षित परिणाम सर्वत्र समान प्रमाणात साध्य झाले नाहीत (कुलकर्णी, २००९). यामुळे विकेंद्रीकरणाची तत्त्वे व्यवहारात अंशतः मर्यादित राहिल्याचे आढळते.

याशिवाय, सामाजिक प्रतिनिधित्वाच्या दृष्टीने महिलांना आणि वंचित घटकांना संधी उपलब्ध झाली असली तरी प्रत्यक्ष सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत अजूनही अडथळे दिसून येतात. त्यामुळे पंचायतराज व्यवस्था ही सतत सुधारणा आणि धोरणात्मक पाठवळाची अपेक्षा करणारी प्रक्रिया आहे.

एकूणात, यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखालील पंचायतराज रचना ही महाराष्ट्रातील ग्रामीण लोकशाहीच्या विकासासाठी महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली; परंतु तिच्या प्रभावीतेसाठी आर्थिक, प्रशासकीय आणि सामाजिक पातळीवर सातत्यपूर्ण बळकटीकरण आवश्यक असल्याचे विश्लेषणातून स्पष्ट होते.

निष्कर्ष

यशवंतराव चव्हाण यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्रात उभारण्यात आलेली पंचायतराज व्यवस्था ही ग्रामीण लोकशाहीच्या सुदृढीकरणाचा एक महत्त्वपूर्ण टप्पा ठरली. राज्याच्या स्थापनेनंतर ग्रामीण भागातील सामाजिक-आर्थिक विषमता कमी करणे, स्थानिक गरजांनुसार विकासाला चालना देणे आणि लोकसहभाग वाढविणे या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विकेंद्रीकरणाचा मार्ग स्वीकारण्यात आला. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ या कायद्याच्या माध्यमातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कायदेशीर अधिष्ठान मिळाले आणि ग्रामीण प्रशासनात लोकनियुक्त प्रतिनिधींची निर्णायक भूमिका प्रस्थापित झाली (Government of Maharashtra, 1961). या संशोधनाच्या अनुषंगाने असे स्पष्ट होते की पंचायतराज व्यवस्थेमुळे ग्रामीण विकास प्रक्रियेत लोकांचा थेट सहभाग वाढला, निर्णयप्रक्रिया स्थानिक पातळीवर झाली आणि शिक्षण, आरोग्य, सिंचन, पाणीपुरवठा, रस्ते आदी मूलभूत क्षेत्रांत प्रगती साधली गेली. चव्हाण यांनी मांडलेली लोकशाही ही केवळ संसदीय चौकटीपुरती मर्यादित नसून ती गावपातळीपर्यंत पोहोचली पाहिजे, हा त्यांचा दृष्टिकोन व्यवहारात उतरविण्याचा प्रयत्न या व्यवस्थेत दिसून येतो (चव्हाण, १९७९). तथापि, आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव, निधीवाटपातील असमतोल, प्रशासकीय नियंत्रण आणि स्थानिक राजकीय स्पर्धा यांसारख्या घटकांमुळे अपेक्षित परिणाम सर्वत्र समान प्रमाणात साध्य झाले नाहीत. विकेंद्रीकरणाची संकल्पना प्रभावी असली तरी तिची अंमलबजावणी सुदृढ आर्थिक व प्रशासकीय पाठवळाशिवाय अपूर्ण राहते, हेही या अभ्यासातून दिसून येते (कुलकर्णी, २००९).

एकूणच, यशवंतराव चव्हाण यांनी महाराष्ट्रात रुजविलेली पंचायतराज प्रणाली ही ग्रामीण लोकशाही आणि विकासाच्या दृष्टीने दूरदर्शी पाऊल ठरली. तिच्या बळकटीकरणासाठी वित्तीय स्वायत्तता, क्षमता-विकास, पारदर्शकता आणि सामाजिक समावेशकता यांवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे पंचायतराज व्यवस्था ही ग्रामीण भारताच्या सर्वांगीण विकासासाठी आजही तितकीच उपयुक्त आणि संदर्भासंगत ठरते.

शिफारशी

१. पंचायतराज संस्थांना अधिक वित्तीय स्वायत्तता देऊन त्यांचे आर्थिक सक्षमीकरण करावे.

२. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींसाठी नियमित प्रशिक्षण व क्षमता-विकास कार्यक्रम राबवावेत.
३. ग्रामसभा आणि सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा अधिक प्रभावी करून पारदर्शकता वाढवावी.
४. महिला व वंचित घटकांच्या वास्तविक सक्षमीकरणासाठी विशेष नेतृत्वविकास उपक्रम राबवावेत.
५. ई-गव्हर्नन्स आणि डिजिटल प्रणालींचा वापर वाढवून प्रशासन अधिक कार्यक्षम करावे.

संदर्भ सूची

१. Gadgil, D. R. (1967). *Planning and economic policy in India*. Pune: Gokhale Institute of Politics and Economics.
२. Government of India. (1957). *Report of the Balwantraji Mehta Committee*. New Delhi: Ministry of Community Development.
३. Government of Maharashtra. (1961). *Maharashtra Zilla Parishads and Panchayat Samitis Act, 1961*. Mumbai: Government Press.
४. आपटे, ग. (२००२). *भारतीय पंचायतराज व्यवस्था*. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
५. वापट, म. (२०११). *ग्रामीण प्रशासन आणि विकास प्रक्रिया*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
६. भोसले, अ. (२०१३). *पंचायतराज व्यवस्था आणि महिला सक्षमीकरण*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
७. चव्हाण, य. व. (१९७९). *कृष्णका*. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
८. चव्हाण, य. व. (१९८५). *सहकार आणि ग्रामीण विकास*. मुंबई : महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.
९. देशमुख, स. (२०१०). *ग्रामीण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्था*. पुणे : विद्या प्रकाशन.
१०. देसाई, र. (२००८). *महाराष्ट्रातील ग्रामीण राजकारण*. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
११. जाधव, त. (२०१२). *पंचायतराज आणि स्थानिक शासन*. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
१२. जोशी, प. (२००१). *महाराष्ट्राचा राजकीय इतिहास*. मुंबई : लोकवाडमय गृह.
१३. कदम, ल. (२०१६). *ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि विकास*. पुणे : निराली प्रकाशन.
१४. कुलकर्णी, प. (२००९). *पंचायतराज व्यवस्था : सिद्धांत आणि वास्तव*. मुंबई : लोकवाडमय गृह.
१५. कुलकर्णी, स. (२०१४). *स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे प्रशासन*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
१६. माने, व. (२०१८). *महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषद व्यवस्था*. कोल्हापूर : प्रतिमा प्रकाशन.
१७. मोहिते, र. (२००७). *विकेंद्रीकरण आणि लोकशाही*. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
१८. पानसे, म. (१९९९). *ग्रामीण समाजाची रचना आणि बदल*. पुणे : कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन.
१९. पाटील, व. (२००५). *महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्था*. कोल्हापूर : शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
२०. पवार, म. (२०११). *विकेंद्रीकरण आणि ग्रामीण विकास*. नाशिक : यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.
२१. साळुंखे, अ. (२०१७). *पंचायतराज सुधारणा आणि आव्हाने*. पुणे : साकेत प्रकाशन.
२२. शिंदे, र. (२०१५). *ग्रामीण राजकारण आणि पंचायतराज*. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
२३. शिर्के, स. (२००३). *महाराष्ट्राची प्रशासकीय रचना*. मुंबई : लोकवाडमय गृह
२४. सोनवणे, ड. (२०१९). *ग्रामीण विकासाची धोरणे*. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन.
२५. थोरात, स. (२००४). *सामाजिक न्याय आणि स्थानिक स्वराज्य*. मुंबई : पॉप्युलर प्रकाशन.
२६. वाघमारे, ब. (२०१०). *महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास योजना*. औरंगाबाद : साकेत प्रकाशन.
२७. यादव, प. (२०१३). *पंचायतराज आणि लोकसहभाग*. पुणे : निराली प्रकाशन.
२८. झेंडे, र. (२०१६). *जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती कार्यपद्धती*. कोल्हापूर : प्रतिमा प्रकाशन.

नटसम्राटमधील स्वगतांचे भाषिक, वाङ्मयीन आणि शैलीशास्त्रीय विश्लेषण.

प्रा. सुकृत सखारामराव भोसकर
मराठी विभाग, ने. सु. बो. महाविद्यालय, नांदेड.

प्रस्तावना -

वि. वा. शिरवाडकर यांनी शेक्सपिअरच्या 'किंग लिअर' वरून प्रेरणा घेऊन आजच्या समकालीन भारतीय कुटुंबव्यवस्थेवर, दोन पिढ्यांमधील नातेसंबंधांतील वैचारिक, भावनिक संघर्षावर या नाटकाच्या माध्यमातून भाष्य केले आहे.

स्वगताचे महत्त्व -

नाटक हे प्रामुख्याने संवादाच्या माध्यमातून उलगडत असले तरी स्वगत हा एखाद्या पात्राचा स्वतःचा स्वतःशी केलेला संवाद असतो. पात्राच्या मनात व्यापलेल्या भावना ते पात्र व्यक्त करते. यावेळी या माध्यमातून प्रेक्षकांना 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' या उक्तीप्रमाणे स्वतःशी एकरूप करून घेऊन विश्वात्मकता साधली जाते.

नटसम्राटमधील स्वगते (Soliloquy) गणपतराव बेलवलकर उपाख्य अप्पासाहेब या प्रमुख पात्राच्या अंतर्मनाचा आरसा म्हणून वापरली आहेत. या द्वारे जुन्या पिढीतील वयस्करांचे प्रतिनिधित्व करणारे अप्पासाहेब बेलवलकर आपल्या भावना प्रेक्षकांपर्यंत पोचवतात.

संशोधनाचा उद्देश -

गणपतराव बेलवलकरांच्या स्वगतांमधील भाषेचे स्वरूप, अलंकारिकता आणि शब्दांची निवड यांचा अभ्यास करणे.

२. स्वगतांची भाषिक वैशिष्ट्ये

काव्यात्मकता -

(Poetic Language): कुसुमाग्रजांचा पिंड मुळात कवीचा असल्याने नाटकातील स्वगतांमध्ये उपमा, रूपके आणि उत्प्रेक्षा अलंकारांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर झाला आहे. किंबहुना ही स्वगते म्हणजे अप्पासाहेबांच्या विदीर्ण हृदयातून उत्स्फूर्तपणे निघून वाचक, प्रेक्षकांच्या मनापर्यंत थेट पोचणाऱ्या कविताच आहेत.

या स्वगतात अप्पासाहेब स्वतःला 'तुफान' असे संबोधतात. 'एका तुफानाला कुणी घर देता का घर?' येथे यमकांचाही प्रभावी उपयोग केला आहे.

'एक तुफान भिंतीवाचून छपरावाचून
माणसाच्या मायेवाचून देवाच्या दयेवाचून
जंगलाजंगलात हिंडतं आहे-
जेथून कुणी उठवणार नाही अशी जागा धुंडतं आहे-
तुफानाला महाल नको राजवाड्याचा सेट नको
पदवी नको हार नको थैलीमधली भेट नको'

यातील भाषा अत्यंत आर्जवी आणि करुण असल्यामुळे वाचकांच्या व प्रेक्षकांच्या काळजाचा ठाव घेणारी आहे.

नाट्यमय ओघ (Rhythm) -

स्वगताची भाषा संथ नसून ती चढ-उतार असलेली (Rhythmic) आहे. यात शब्दांची पुनरावृत्ती तसेच नाट्यमयता आणून भावना तीव्र केल्या आहेत.

उदा. या दुनियेच्या उकिरड्यावर

खरकट्या पत्रावळीसारखं
जगावं बेशरम लाचार आनंदाने,
की फेकून द्यावं हे देहाचं लक्तर
त्यात गुंडाळलेल्या जाणिवेच्या यातनेसह
मृत्यूच्या काळ्याशार डोहामध्ये?
आणि करावा सर्वांचा शेवट एकाच प्रहाराने
माझा तुझा याचा आणि त्याचाही
मृत्यूच्या महासर्पाने जीवनाला असा डंख मारावा
की नंतर येणाऱ्या निद्रेला नसावा
जागृतीचा किनारा कधीही...

शिरवाडकरांचे शब्द अशा रीतीने कोसळणाऱ्या प्रपाताप्रमाणे येतात व वाचक प्रेक्षकांनाही सोबत वाहवत घेऊन जातात.

शब्दांची व वाक्यांची पुनरावृत्ती करून भावनांची तीव्रता वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा. कुणी घर देता का घर? ही काळजाला भेदणारी हाक त्या स्वगतात पुन्हापुन्हा योजली आहे. तसेच 'जनावरं मोकट सुटली आहेत' या स्वगतात 'सावध रहा' असा इशारा पुन्हा पुन्हा दिला आहे. टू बी ऑर नॉट टू बी या स्वगतात शेवटी - 'कोणाच्या पायावर डोकं आदळायचं कोणाच्या पायावर? कोणाच्या?' असे शब्द वापरले आहेत.

शब्दसंपदा: शिरवाडकरांनी स्वगतांमध्ये संस्कृतप्रचुर शब्दांचा आणि तत्सम शब्दांचा वापर करून अप्पासाहेब बेलवलकरांचा नाट्यक्षेत्रातील प्रदीर्घ अनुभव, प्रगाढ अभ्यास, उत्तुंग कर्तृत्व, व्यक्तिमत्त्वाचा रुबाव आणि त्यांचा 'नट' म्हणून स्वतःच्या कलेवर व अभिनयक्षमतेवर असलेला अहंकार भाषेतून अधोरेखित केला आहे.

पेटून उठू द्या माझं अंतःकरण ऊर्जस्वल क्रोधानं.
लांछित करू नका माझी मर्दानी नजर
जनानी शस्त्रांनी, आसवांच्या थेंबांनी.
नाही, बेमुर्वत सटव्यांनो मी रडणार नाही
मी घेईन असा अघोरी सूड तुम्हा दोघांचाही
की थरकाप होईल साऱ्या पृथ्वीचा...

३. महत्वाच्या स्वगतांचे विश्लेषण

"टू बी ऑर नॉट टू बी" (असावे की नसावे):

विश्लेषण: हे स्वगत अस्तित्वाच्या द्वंद्वावर भाष्य करते. येथील भाषा तत्त्वज्ञानात्मक (Philosophical) आहे. आयुष्यभर स्वाभिमान व ताठ बाण्याने जगलेल्या व्यक्तीला आता विचारांत बदल करणे, स्वतःच्या स्वभावाला मुरड घालणे शक्य होत नाही. नशीबाशी झुंज घेऊन, ठोकरा खाऊन स्वतःच्या शर्तीवर आयुष्य जगलेले अप्पासाहेब ही त्यांच्या दृष्टीने असलेली लाचारी पत्करू शकत नाहीत. कारण स्वाभिमान सोडलेले आयुष्य म्हणजे केवळ लक्तर एक उकिरड्यावर फेकलेली खरकटी पत्रावळ.

'या दुनियेच्या उकिरड्यावर

खरकट्या पत्रावळीसारखं जगावं बेशरम लाचार आनंदाने,

की फेकून द्यावं हे देहाचं लक्तर त्यात गुंडाळलेल्या जाणिवेच्या यातनेसह मृत्यूच्या काळ्याशार डोहामध्ये?'

स्वतःच्या मुलीच्या घरी तिच्याकडूनच जेव्हा चोरीचा आरोप होतो तेव्हा अप्पासाहेब खोलवर दुखावले जातात. पण म्हातारपणाच्या असहायतेमुळे सर्व निमूटपणे ऐकून घ्यावं लागतं.

'नव्या स्वप्नांच्या अनोळखी प्रदेशात
प्रवेश करण्याचा धीर होत नाही
म्हणून आम्ही सहन करतो हे जुनं जागेपण
सहन करतो प्रेताच्या निर्जीवपणाने
अभिमानावर होणारे बलात्कार
अस्तित्वाच्या गाभान्यात असलेली सत्वाची विटंबना
आणि अखेर करुणेचा कटोरा घेऊन उभे राहतो
खालच्या मानेने आमच्या मारेकरांच्याच दाराशी...'

जेव्हा बापावर चोरीचा आळ घेणाऱ्या मुलीच्याच घरी आश्रयासाठी व तिच्या न्यायाच्या आधीन राहावं लागतं तेव्हा ही अगतिकता त्यांना अंतर्बाह्य व्यापून टाकते. अगदी व्याकूळ होऊन ते परमेश्वराला प्रश्न विचारतात- 'विधात्या, तू इतका कठोर का झालास?

एका बाजूला आम्ही ज्यांना जन्म दिला
ते आम्हाला विसरतात
आणि दुसऱ्या बाजूला ज्यांना आम्हाला जन्म दिला
तो तू ही आम्हाला विसरतोस?
मग विस्कटलेल्या हाडांचे हे सापळे घेऊन हे करुणाकरा,
आम्ही थेरड्यांनी कोणाच्या पायावर डोकं आदळायचं?
कोणाच्या पायावर? कोणाच्या?'

मानवी जीवनातील नश्वरता, काळाचा तसेच नियतीचा निष्ठुर न्याय व त्यातून उद्ध्वलेल्या दुःखाचा आक्रोश व्यक्त करण्यासाठी वापरलेली शिरवाडकरांची शब्दरचना अत्यंत प्रभावी अशी आहे.

"कुणी घर देता का घर?"

विश्लेषण: अप्पासाहेब पत्नी कावेरीच्या मृत्यूनंतर अतिशय एकाकी झाले आहेत. मुलगी नलूच्या घरून परस्पर बाहेर पडून विमनस्क, भ्रमिष्ठ अवस्थेत फिरत आहेत.

कुणी घर देता का घर?

एका तुफानाला कुणी घर देता का घर?

येथे ते स्वतःला तुफान असे संबोधतात कारण आयुष्यभर ते तुफानाप्रमाणे कधीच मागे न हटता बेफाम, बेपर्वा जगले आहेत. पण आता वयस्करपणामुळे आलेली असहायता, मुलांच्या घरी मिळालेली अपमानास्पद वागणूक व मुलीच्या घरी तिच्याकडूनच झालेला चोरीचा आरोप यामुळे त्यांच्या मनाला अतोनात दुःख होते. पत्नी कावेरीचा हा सर्व ताण असह्य होऊन मृत्यू होतो. तरीही अप्पासाहेब लाचार होऊन दयेची भीक मागत नाहीत, मदतीची, आश्रयाची याचना करत नाहीत कारण ते 'नटसम्राट' आहेत. आयुष्यभर त्यांनी स्वतःच्या अभिनयकलेच्या बळावर मानसन्मान, पैसा, प्रसिद्धी, रसिकांचे प्रेम भरपूर काही कमावलं आहे. ते स्वाभिमानी व ताठ मानेने जगणारे आहेत. ताठ व कणखर बाण्याचे अप्पासाहेब पत्नी कावेरीच्या निधनानंतर कोलमडून पडतात.

एक तुफान भिंतीवाचून छपरावाचून
माणसाच्या मायेवाचून देवाच्या दयेवाचून
जंगला जंगलात हिंडतं आहे
जेथून कोणी उठवणार नाही
अशी जागा धुंडतं आहे...

मानी स्वभावाच्या अप्पासाहेबांनी आजपर्यंत कुणाला काहीच मागितले नाही आपले सर्वस्व सर्वांमध्ये वाटूनच टाकले, पण आज स्वतःच्याच मुलामुलीच्या घरातून अपमानास्पद वागणूक मिळाल्याने बाहेर पडलेले अप्पासाहेब जेव्हा कोणी घर देता का घर? ही व्याकूल हाक मारतात तेव्हा आपसूकच प्रेक्षकांचे डोळे पाणावतात एका स्वाभिमानी महान कलावंताच्या वाट्याला नशीबाने दिलेले भोग पाहून मनात कालवाकालव होते.

काळाने व परिस्थितीने व बऱ्याच अंशी स्वतःच्या पुरेसा विचार न करता घेतलेल्या निर्णयांमुळे ओढवलेले हाल ते येथे व्यक्त करतात.

खरंच सांगतो, बाबांनो,
तुफान आता थकून गेलंय
झाडाझुडपात डोंगरदऱ्यात
अर्ध अधिक तुटून गेलंय
समुद्राच्या लाटांवरती
वणव्याच्या जाळावरती
झेप झुंजा घेऊन घेऊन
तुफान आता खचलं आहे
जळके तुटके पंख पालवीत
खुरडत खुरडत उडतं आहे...

कधी स्वतःच्या चुकीच्या निर्णयांबद्दल सिंहावलोकन करतात-

खरं सांगतो बाबांनो,

तुफानाला तुफानपणच नडतं आहे-

येथे 'घर' हा शब्द केवळ वास्तूसाठी नसून तो प्रेमासाठी, आश्रयासाठी, सुरक्षिततेसाठी, स्वतःच्या हरवलेल्या स्थानासाठी आणि अस्तित्वासाठी वापरला आहे. या स्वगतातील भाषा अत्यंत व्याकूल आणि आर्त आहे.

४. स्वगतातील प्रतिमा आणि प्रतीके (Imagery and Symbols)

- रंगमंच आणि जग: जगाला 'रंगमंच' आणि माणसाला 'नट' समजण्याची प्रतिमा स्वगतात वारंवार येते.
- वादळ, वीज आणि अंधार: पात्रांच्या मनातील वादळ दर्शवण्यासाठी निसर्गातील प्रतीकांचा वापर भाषेत कसा केला आहे, याचा अभ्यास.

५. निष्कर्ष

- 'नटसम्राट'ची स्वगते केवळ संवाद नसून ती गद्य स्वरूपातील कविता आहेत.
- कुसुमाग्रजांनी भाषेच्या माध्यमातून एका महान कलावंताचा उत्कर्ष आणि अधःपतन अत्यंत प्रभावीपणे मांडले आहे.
- मराठी भाषेची समृद्धी आणि अभिनय क्षमतेचा कस लावण्याचे सामर्थ्य या स्वगतांमध्ये आहे.

संदर्भ (References):

१. शिरवाडकर, वि. वा., नटसम्राट (मूळ नाटक).
२. पागे, वि. वि., कुसुमाग्रजांचे नाट्यविश्व.
३. विविध समीक्षकांचे लेख (नरहर कुरुंदकर, म. द. हातकणंगलेकर).

विकसित भारत: स्वप्न आणि वास्तव

डॉ. जब्बार खलील शेख

राज्यशास्त्र विभाग, सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतुजी थोरात कला, विज्ञान आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, संगमनेर, ता. संगमनेर, जि. अ.नगर

प्रस्तावना

विकसित भारत@2047 हे केवळ एक सरकारी उद्दिष्ट नसून, ते प्रत्येक भारतीयाचे स्वप्न आहे. स्वातंत्र्याच्या शताब्दी वर्षात, म्हणजे २०२७ पर्यंत देशाला एका विकसित राष्ट्रात रूपांतरित करणे, जिथे प्रत्येक नागरिकाला समान संधी, समृद्धी आणि सुरक्षित जीवन मिळेल, हे या संकल्पनेचे सार आहे. हे स्वप्न साकार करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक योजना आणि धोरणे आखली आहेत, ज्यामध्ये आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय, तंत्रज्ञानाचा वापर आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

विकसित भारतासाठी माझा दृष्टिकोन म्हणजे शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांनी परिपूर्ण, भ्रष्टाचारमुक्त, समान संधी असलेला, आणि जागतिक स्तरावर सामर्थ्यवान देश. यामध्ये प्रत्येक नागरिकाला आत्मसन्मानाने जगता आले पाहिजे, केवळ आर्थिक नव्हे, तर सामाजिक, शैक्षणिक आणि नैतिक मूल्यांवर आधारित सशक्त भारताची कल्पना. जिथे गरिबी, निरक्षरता नसेल आणि डिजिटल व आर्थिक समावेशन असेल. माझा दृष्टिकोन 'सर्वांगीण विकास' आणि 'आत्मनिर्भर भारत' या संकल्पनांवर आधारित असून, यात सामूहिक जबाबदारी व 'सबका साथ, सबका विकास' या तत्वांना महत्त्व आहे.

देशाच्या स्वातंत्र्याला जेव्हा शतक पूर्ण होईल तेव्हा 2047 साली 'विकसित देश' ही त्याची नवी ओळख असेल, हे स्वप्न मोदी सरकारने गेली 10 वर्षे भारतीयांच्या मनात रूजवले आहे. माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी आपल्या कार्यकाळात भारतीय युवकांच्या मनात 'व्हिजन 2020' हा विचार रूजवला आणि त्या दिशेने इथल्या तरुणांची वाटचाल होण्यासाठी ते सतत प्रेरित करत राहिले. या विचाराने जगाच्या मंचावर नवी झेप घेण्यासाठी अनेक तरुणांना उद्युक्त केले.

'विकसित भारत' ही संकल्पना हा त्याच्या पुढचा टप्पा आहे असे म्हणता येईल. त्या दिशेने देशाची वाटचाल आवश्यक त्या गतीने होण्यासाठी सरकारी स्तरावरून अनेक योजना आणि उपक्रम चालू केले आहेत. महिला, शेतकरी, गरीब आणि युवा हे या देशाचे चार महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत असे मानून त्यांच्या उत्थानासाठी विशेष प्रयत्न केंद्र सरकार करत आहे व करणार आहे. त्याचे सुस्पष्ट प्रतिबिंब यंदाच्या अर्थसंकल्पातही पडलेले आहे. थोडक्यात 'विकसित भारत' ही घोषणा केवळ निवडणुकीत यश मिळवण्यासाठी केलेली नसून त्यासंदर्भात सरकार पुरेसे गंभीर आहे याची ग्वाही अर्थसंकल्पातून देण्यात आलेली आहे.

विकसित भारत २०४७ चे प्रमुख घटक

आर्थिक समृद्धी, सामाजिक समता, तांत्रिक प्रगती, पर्यावरणीय शाश्वतता, शैक्षणिक आणि नैतिक मूल्य, मजबूत पायाभूत सुविधा, आणि डिजिटल सुशासन हे प्रमुख घटक आहेत .

1. विकसित भारताची संकल्पना

'विकसित भारत' (Viksit Bharat) म्हणजे २०४७ पर्यंत, भारताच्या स्वातंत्र्याची १०० वर्षे पूर्ण होतील तेव्हा, देशाला एक प्रगत, आत्मनिर्भर आणि जागतिक महाशक्ती म्हणून विकसित करण्याचे स्वप्न होय ClearTax,

Scribd. यात उच्च जीवनमान, मजबूत अर्थव्यवस्था, प्रगत तंत्रज्ञान, उत्कृष्ट शिक्षण-आरोग्य आणि समान संधींचा समावेश आहे, जे केवळ सरकारी नव्हे तर १४० कोटी जनतेचे सामूहिक ध्येय आहे

1.1) शिक्षण आणि आरोग्य:

प्रत्येक मुला-मुलीला दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्यसेवा उपलब्ध असावी. डिजिटल शिक्षण आणि कौशल्य विकासावर भर, जेणेकरून तरुण पिढी जागतिक स्पर्धेसाठी तयार होईल.

1.2) आर्थिक विकास आणि तंत्रज्ञान:

डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि फिनटेकचा वापर, शाश्वत विकासासाठी नवीन तंत्रज्ञान. प्रत्येक नागरिकाचे आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion) आणि रोजगार निर्मिती.

1.3) पायाभूत सुविधा:

गावे आणि शहरांमध्ये समान पायाभूत सुविधा (रस्ते, वीज, पाणी, इंटरनेट). स्वच्छता आणि पर्यावरणपूरक विकासावर लक्ष.

1.4) सामाजिक समानता आणि सुशासन:

भ्रष्टाचार, गरिबी, निरक्षरता आणि गुन्हेगारीमुक्त समाज. जात, धर्म किंवा लिंग यावर आधारित भेदभावाशिवाय सर्वांना समान संधी. नागरिकांमध्ये civic sense (नागरिकत्वाची जाणीव) निर्माण करणे.

1.5) सामर्थ्यवान आणि स्वावलंबी भारत:

आत्मनिर्भर भारत (Self-reliant India) संकल्पनेला बळकटी देणे. जागतिक स्तरावर भारताची ओळख एक सामर्थ्यवान आणि जबाबदार राष्ट्र म्हणून निर्माण करणे.

1.6) आर्थिक स्वावलंबन:

आत्मनिर्भर भारत अभियान, मेक इन इंडिया यांसारख्या उपक्रमांतून देशांतर्गत उत्पादन वाढवणे आणि जागतिक बाजारपेठेत भारताचा दबदबा निर्माण करणे.

1.7) पायाभूत सुविधा:

रस्ते, रेल्वे, विमानतळ, डिजिटल कनेक्टिव्हिटी आणि स्मार्ट शहरे यांसारख्या पायाभूत सुविधांचा विस्तार करणे, ज्यामुळे दळणवळण सोपे होईल.

1.8) तंत्रज्ञानातील प्रगती:

संशोधन आणि विकासाला प्रोत्साहन देणे, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), अंतराळ तंत्रज्ञान आणि डिजिटल क्रांतीचा उपयोग करणे.

1.9) सामाजिक प्रगती:

सर्वांसाठी गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, आरोग्यसेवा, महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक समानता आणणे.

1.10) सुशासन आणि नागरिक सहभाग:

पारदर्शक प्रशासन, कायद्याचे राज्य आणि नागरिकांचा विकासात सक्रिय सहभाग सुनिश्चित करणे.

2) आर्थिक वाढ आणि औद्योगिक विकास

विकसित भारताचा एक मुख्य घटक म्हणजे औद्योगिक विकास, नवोन्मेष आणि उद्योजकतेद्वारे चालणारी मजबूत आर्थिक वाढ. धोरणात्मक सुधारणा, व्यवसाय सुलभता आणि पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक याद्वारे व्यवसायांसाठी अनुकूल वातावरण निर्माण करण्यावर सरकार लक्ष केंद्रित करत आहे. मेक इन इंडिया, स्टार्टअप

इंडिया आणि आत्मनिर्भर भारत सारख्या उपक्रमांचे उद्दिष्ट उत्पादन वाढवणे, स्टार्टअप्सना पाठिंबा देणे आणि आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन देणे आहे.

औद्योगिक विकासाला कुशल कामगारांनी पूरक असले पाहिजे. प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (पीएमकेव्हीवाय) आणि औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (आयटीआय) ची स्थापना यासारख्या कार्यक्रमांद्वारे कौशल्य विकासावर भर देणे अत्यंत महत्वाचे आहे. या प्रयत्नांमुळे तरुणांना उद्योगाशी संबंधित कौशल्ये मिळतील, ज्यामुळे ते रोजगारक्षम होतील आणि देशाच्या विकासात योगदान देण्यास तयार होतील याची खात्री होते.

3) सामाजिक समता आणि समावेशक वाढ

भारताचा खऱ्या अर्थाने विकास होण्यासाठी, आर्थिक विकास सर्वसमावेशक असला पाहिजे, ज्यामुळे त्याचे फायदे समाजातील सर्व घटकांपर्यंत पोहोचतील याची खात्री करणे आवश्यक आहे. सामाजिक समतेमध्ये उत्पन्न, शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि संधीमधील असमानता कमी करणे समाविष्ट आहे. गरिबी निर्मूलन, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक न्यायासाठी उद्दिष्ट असलेले कार्यक्रम या दृष्टिकोनाचा अविभाज्य भाग आहेत.

शिक्षण आणि आरोग्यसेवा हे सामाजिक समतेचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत. समग्र शिक्षा आणि डिजिटल लर्निंग प्लॅटफॉर्म सारख्या उपक्रमांद्वारे दर्जेदार शिक्षणाची सार्वत्रिक उपलब्धता शहरी आणि ग्रामीण भागातील दरी भरून काढू शकते. त्याचप्रमाणे, लाखो वंचित नागरिकांना आरोग्य विमा प्रदान करणारे आयुष्मान भारत सारखे आरोग्यसेवा उपक्रम निरोगी राष्ट्राच्या दिशेने पाऊल आहेत.

4) तांत्रिक प्रगती आणि डिजिटल इंडिया

तंत्रज्ञानातील प्रगती ही विकासाचा एक प्रमुख चालक आहे. डिजिटल इंडिया मोहिमेचे उद्दिष्ट भारताला डिजिटली सक्षम समाज आणि ज्ञान अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे आहे. यामध्ये डिजिटल पायाभूत सुविधा सुधारणे, इंटरनेटचा वापर वाढवणे आणि डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे.

ई-गव्हर्नन्स उपक्रमांद्वारे तंत्रज्ञान प्रशासनात महत्वाची भूमिका बजावते, ज्यामुळे सार्वजनिक सेवा अधिक सुलभ आणि कार्यक्षम बनतात. शेती, आरोग्यसेवा आणि शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर केल्याने या क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय सुधारणा होऊ शकतात, ज्यामुळे एकूण विकासाला हातभार लागू शकतो.

5) पर्यावरणीय शाश्वतता

विकसित भारत हा शाश्वत भारत देखील असला पाहिजे. पर्यावरणीय शाश्वततेमध्ये नैसर्गिक संसाधनांचे जबाबदारीने व्यवस्थापन करणे, प्रदूषण कमी करणे आणि हवामान बदलाचा सामना करणे समाविष्ट आहे. जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी आणि कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी सौर आणि पवन ऊर्जा यासारख्या अक्षय ऊर्जा स्रोतांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे.

सरकारने शाश्वततेला चालना देण्यासाठी विविध उपक्रम सुरू केले आहेत, ज्यात राष्ट्रीय हवामान बदल कृती योजना (NAPCC) आणि स्वच्छ भारत अभियान यांचा समावेश आहे, ज्याचा उद्देश देश स्वच्छ करणे आणि स्वच्छता सुधारणे आहे. अन्न सुरक्षा आणि पर्यावरणीय आरोग्य सुनिश्चित करण्यासाठी शाश्वत कृषी पद्धती आणि जलसंधारणाचे प्रयत्न देखील महत्वाचे आहेत.

6) पायाभूत सुविधा विकास

पायाभूत सुविधांचा विकास हा विकसित राष्ट्राचा कणा असतो. यामध्ये रस्ते, पूल, रेल्वे आणि बंदरे यासारख्या भौतिक पायाभूत सुविधा तसेच शाळा, रुग्णालये आणि गृहनिर्माण यासारख्या सामाजिक पायाभूत सुविधांचा समावेश आहे. संतुलित प्रादेशिक विकास आणि आर्थिक विकासासाठी स्मार्ट शहरे बांधणे, ग्रामीण पायाभूत सुविधा सुधारणे आणि सार्वजनिक वाहतूक नेटवर्कमध्ये गुंतवणूक करणे यावर सरकारचे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.

7) जागतिक भागीदारी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य

विकसित भारत साध्य करण्यासाठी जागतिक भागीदारी आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला चालना देणे देखील आवश्यक आहे. व्यापार करार, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि विज्ञान आणि तंत्रज्ञानातील सहकार्याद्वारे इतर राष्ट्रांशी संबंध निर्माण केल्याने भारताच्या विकासाला गती मिळू शकते. या भागीदारी जगभरातील गुंतवणूक, नवोपक्रम आणि सर्वोत्तम पद्धती आणू शकतात.

8) विकसित भारताच्या दिशेने वाटचाल

8.1.1) डिजिटल इंडिया: तंत्रज्ञानाचा वापर करून सरकारी सेवा नागरिकांपर्यंत पोहोचवणे आणि डिजिटल साक्षरता वाढवणे. डिजिटल इंडिया हा भारत सरकारचा १ जुलै २०१५ रोजी सुरू झालेला एक महत्वाकांक्षी उपक्रम आहे, ज्याचा उद्देश भारताला डिजिटली सक्षम समाज आणि ज्ञान अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करणे आहे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुरू केलेली ही मोहीम सरकारी सेवा इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने नागरिकांपर्यंत पोहोचवणे, इंटरनेट जोडणी सुधारणे आणि ग्रामीण भागात डिजिटल साक्षरता वाढवणे यावर लक्ष केंद्रित करते.

डिजिटल इंडिया कार्यक्रमाची मुख्य वैशिष्ट्ये:

8.1.2) उद्दिष्ट: सरकारी प्रक्रिया पारदर्शक करणे, कागदविरहित व्यवहार वाढवणे आणि डिजिटल साक्षरता पसरवणे

8.1.3) प्रमुख उपक्रम: MyGov.in, आधार, Digilocker, UPI, आणि ई-हॉस्पिटल यांसारख्या सेवांद्वारे नागरिक-केंद्रित प्रशासन

8.1.4) ग्रामीण सक्षमीकरण: Common Services Centres (CSCs) द्वारे ग्रामीण भागात हाय-स्पीड इंटरनेट आणि सेवा पुरवणे या मोहीमेअंतर्गत लाखो लोकांना डिजिटल साक्षर बनवण्यात आले असून, PMGDISHA सारखे उपक्रम जगात डिजिटल साक्षरतेत मोठी भूमिका बजावत आहेत. डिजिटल इंडियामुळे आरोग्य, शिक्षण, कृषी आणि बँकिंग क्षेत्रात पारदर्शकता आणि सुलभता आली आहे हा कार्यक्रम डिजिटल साक्षरतेतील दरी कमी करून समावेशक विकासाला चालना देतो.

8.2.1) कौशल्य विकास: तरुणांना रोजगारासाठी आवश्यक कौशल्ये शिकवणे, ज्यामुळे ते अर्थव्यवस्थेत योगदान देऊ शकतील. कौशल्य विकास (Skill Development) म्हणजे विशिष्ट क्षेत्रात ज्ञान, क्षमता आणि कार्यक्षमता वाढवून व्यक्तीला रोजगार किंवा स्वयंरोजगारासाठी सक्षम बनवणे। महाराष्ट्रात 'महास्वयं' (Mahaswayam) पोर्टल आणि प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY) द्वारे युवकांना तांत्रिक, व्यावसायिक आणि व्यावहारिक प्रशिक्षण मोफत पुरवले जाते, जेणेकरून डिजिटल आणि आधुनिक बाजारपेठेत त्यांना संधी मिळेल।

कौशल्य विकासाचे महत्त्वाचे पैलू:

8.2.2) उद्देश: पारंपरिक व्यवसायांचे आधुनिकीकरण करणे आणि तरुणांना कौशल्यपूर्ण बनवून बेरोजगारी कमी करणे।

8.2.3) योजना: प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY) ही १५ जुलै २०१५ पासून कार्यान्वित असून, ती कौशल्य ओळखणे आणि प्रमाणपत्र (Certification) देण्याचे काम करते।

8.2.4) प्रशिक्षण क्षेत्रे: आयटी (IT), रिटेल, आरोग्यसेवा, ऑटोमोबाईल, बांधकाम आणि उत्पादनासारख्या विविध क्षेत्रांत कौशल्य प्रशिक्षण उपलब्ध आहे. महाराष्ट्र राज्य कौशल्य विकास सोसायटी (MSSDS): ही संस्था महाराष्ट्रात विविध कौशल्य विकास कार्यक्रम आणि प्रशिक्षण योजना राबवते

8.3.5) फायदे: प्रशिक्षणानंतर उमेदवारांना रोजगार मिळण्यास मदत होते, तसेच त्यांना स्वतःचा उद्योग सुरू करण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते

8.3.1) कृषी आणि ग्रामीण विकास: शेतीत आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवणे आणि ग्रामीण भागाचा विकास करणे. कृषी आणि ग्रामीण विकास हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे कणा असून, शेती, पशुपालन आणि ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या बळकटीकरणावर केंद्रित आहेत. नाबार्डसारख्या संस्थांद्वारे वित्तपुरवठा, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी सारख्या योजना, आधुनिक शेती तंत्रज्ञान आणि कृषी पर्यटन यांद्वारे शेतकऱ्यांचे जीवनमान सुधारून सामाजिक व आर्थिक विकास साधला जात आहे, ज्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत

कृषी आणि ग्रामीण विकासाचे मुख्य पैलू:

8.3.2) कृषी क्षेत्र व शेती: शेती हा केवळ अन्नधान्य, फळे, फुले व भाज्यांचे उत्पादन न राहता, पशुपालनासह एक प्रमुख व्यवसाय बनला आहे. हे ग्रामीण भागातील उत्पन्नाचे मुख्य साधन आहे

8.3.3) ग्रामीण विकास: यामध्ये ग्रामीण लोकांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनात सकारात्मक बदल घडवून आणणे, शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधांचा विकास करणे समाविष्ट आहे

8.3.4) नाबार्ड (NABARD): राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक ग्रामीण भागातील कृषी, छोटे उद्योग आणि पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी वित्तपुरवठा करते, ज्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना मिळते

8.3.5) महत्वाच्या योजना: प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-Kisan) सारख्या योजना लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना थेट आर्थिक मदत पुरवतात, तसेच कृषी कर्जाची उपलब्धता वाढवली जात आहे

8.3.6) कृषी पर्यटन: ग्रामीण भागातील शेती आणि संस्कृतीचा पर्यटनाशी संयोग घडवून आणून उत्पन्नाचा अतिरिक्त स्रोत तयार केला जात आहे.

9) विकास घडवून आणणारे घटक:

9.1.1) शिक्षण व विस्तार: आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाची माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवणे

9.1.2) पायाभूत सुविधा: रस्ते, वीज आणि सिंचन सुविधांचा विकास

9.1.3) उद्योजकता: शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPO) आणि प्रक्रिया उद्योगांना प्रोत्साहन

9.2.1) स्वच्छ भारत आणि पर्यावरण: स्वच्छ आणि हरित भारतासाठी प्रयत्न करणे, शाश्वत विकासाच्या ध्येयांना पाठिंबा देणे.

स्वच्छ भारत आणि पर्यावरण यांचा थेट संबंध असून, २ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरू झालेल्या या मोहिमेचे उद्दिष्ट देशातील रस्ते, शहरे आणि ग्रामीण भाग स्वच्छ ठेवून आरोग्यदायी व शाश्वत पर्यावरण राखणे आहे. कचरा व्यवस्थापन, प्लास्टिक बंदी आणि वृक्षारोपणाद्वारे प्रदूषण कमी करणे व ओडीएफ (हागणदारीमुक्त) भारत साध्य करणे ही याची मुख्य उद्दिष्टे आहेत.

9.3.2) स्वच्छ भारत आणि पर्यावरणाचे महत्त्व

1) कचरा व्यवस्थापन: सुका आणि ओला कचरा वेगळा करून त्याची योग्य विल्हेवाट लावल्याने भूजल व जमिनीचे प्रदूषण रोखण्यास मदत होते.

2) प्लास्टिक मुक्त पर्यावरण: एकेरी वापरल्या जाणाऱ्या प्लास्टिकला बंदी घालून पर्यावरणाचे नुकसान टाळणे, हा या मोहिमेचा एक प्रमुख भाग आहे.

3) आरोग्य आणि स्वच्छता: उघड्यावर शौचमुक्त (ODF) ग्रामीण व शहरी भागामुळे साथीचे रोग कमी होतात, ज्यामुळे लोकसंख्या निरोगी राहते.

4) वृक्षारोपण: घनकचरा व्यवस्थापनासोबतच वृक्षारोपणाने वातावरणातील कार्बन डायऑक्साइड कमी करण्यास मदत होते, ज्यामुळे हरित पर्यावरणास चालना मिळते.

5) जनचळवळ: हा उपक्रम आता केवळ सरकारी योजना न राहता जनतेच्या सहभागातून एक जनचळवळ बनला आहे.

10) विकसित भारतासमोरील आव्हाने आणि उपाय

10.1) दारिद्र्य आणि विषमता: आर्थिक विषमतेवर मात करणे आणि सर्वांना समान संधी देणे हे मोठे आव्हान आहे.

10.2) नागरी विकास: वाढत्या शहरी लोकसंख्येसाठी चांगल्या पायाभूत सुविधा आणि जीवनशैली सुनिश्चित करणे.

10.3) जागरूकता आणि सहभाग: प्रत्येक नागरिकाला या अभियानात सहभागी करून घेणे आणि त्यांच्यात राष्ट्रनिर्माणाची भावना जागृत करणे आवश्यक आहे.

11) आव्हाने आणि पुढे जाण्याचा मार्ग

विकसित भारतचे स्वप्न प्रेरणादायी असले तरी, त्याच्या स्वतःच्या आव्हानांचा संच देखील आहे. यामध्ये सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करणे, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आणि बदलाच्या प्रतिकाराला तोंड देणे समाविष्ट आहे. भ्रष्टाचार, नोकरशाही अकार्यक्षमता आणि राजकीय अस्थिरता देखील प्रगतीला अडथळा आणू शकतात. या आव्हानांवर मात करण्यासाठी, सरकार, खाजगी क्षेत्र, नागरी समाज आणि नागरिकांचा सामूहिक प्रयत्न असणे आवश्यक आहे. पारदर्शकता, जबाबदारी आणि सुशासन आवश्यक आहे. सतत देखरेख, मूल्यांकन आणि अभ्यासक्रम सुधारणा यामुळे उपक्रम प्रभावी आणि विकास उद्दिष्टांशी सुसंगत राहतील याची खात्री करता येते.

सारांश

विकसित देश म्हणजे असा देश ज्याची अर्थव्यवस्था मजबूत आहे, सरासरी उत्पन्न जास्त आहे, प्रगत तंत्रज्ञान आहे आणि आरोग्यसेवा आणि शिक्षणाची व्यापक उपलब्धता आहे. विकसित देशांमध्ये प्रगत तांत्रिक पायाभूत सुविधा आहेत आणि विविध औद्योगिक आणि सेवा क्षेत्रे आहेत. त्यांच्या नागरिकांना सामान्यतः दर्जेदार आरोग्य सेवा आणि उच्च शिक्षणाची सुविधा मिळते. विकसित भारत हे एक दूरदृष्टीचे स्वप्न आहे, हा दृष्टिकोन साकारण्यासाठी सरकार, नागरिक आणि सर्व संस्थांनी एकत्र येऊन 'सबका साथ, सबका विकास' या मंत्रावर काम करणे आवश्यक आहे. एकत्रित प्रयत्नांतूनच आपण २०४७ पर्यंत भारताला एक विकसित, समृद्ध आणि प्रेरणादायी राष्ट्र बनवू शकतो. जे केवळ सरकारचे नसून प्रत्येक भारतीयाचे आहे. ज्यासाठी समर्पण, नवोन्मेष आणि सहकार्य आवश्यक आहे. हे असे राष्ट्र निर्माण करण्याबद्दल आहे जिथे प्रत्येक व्यक्तीला भरभराटीची आणि देशाच्या प्रगतीत योगदान देण्याची संधी मिळेल. आर्थिक वाढ, सामाजिक समता, तांत्रिक प्रगती, पर्यावरणीय शाश्वतता आणि मजबूत पायाभूत सुविधांवर लक्ष केंद्रित करून, शिक्षण, आरोग्य, तंत्रज्ञान आणि पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा करून, तसेच तरुणांना सक्षम करून आपण २०२७ पर्यंत भारताला जगातील एक प्रमुख विकसित राष्ट्र बनवू शकतो. जागतिक नेता म्हणून उदयास येऊ शकतो. विकसित भारताकडे प्रवास आव्हानात्मक आहे, परंतु सामूहिक प्रयत्न आणि अटल वचनबद्धतेने, ते साध्य करण्यायोग्य ध्येय आहे. यासाठी प्रत्येकाने आपले कर्तव्य पार पाडणे आणि या स्वप्नाला सत्यात उतरवण्यासाठी एकत्र येणे गरजेचे आहे. सायबरसुरक्षा, क्लाउड संगणन, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि माहिती विश्लेषण यासारख्या गटांचा समावेश असल्याने भारताचा आयटी क्षेत्र २०२६ पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे. वित्त आणि आरोग्यसेवा यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये क्लाउड आणि एआयचा अवलंब विकसित होत आहे. आउटसोर्सिंगसाठी भारत हा एक किफायतशीर जागतिक केंद्र आहे.

जबाबदार नागरिक असल्याच्या भावनेची उणीव भरून काढण्यासाठी जागरूकता निर्माण करण्यापेक्षाही वर्तनातील बदलासाठी उद्युक्त करणे गरजेचे आहे. नागरिक म्हणून असलेल्या जबाबदारीची जाणीव ही लवकर केलेले

संस्कार, विश्वासाह अंमलबजावणी, दृश्य सामाजिक नियम आणि सामुदायिक स्वामीत्वावर अवलंबून असते, असे वर्तनातील अंतर्दृष्टी दर्शवते. त्यामुळे धोरणात्मक सुधारणांनी अंमलबजावणी आणि शिक्षण यांचा समतोल साधायला हवा. यामुळे नागरी नियमांचे पालन करणे ही केवळ नियमांपुरतीच मर्यादित गरज न राहता एक सहजसाध्य सवय बनेल.

भारताची विकासगाथा सशक्त व आशादायक आहे आणि यास लवचिक देशांतर्गत वापर आणि आत्मविश्वासपूर्ण मॅक्रो अर्थव्यवस्थेची प्रेरणा आहे. या गतीमुळे 'विकसित भारत 2027'च्या संकल्पनेस विश्वासाहता प्राप्त झाली आहे. असे असले, तरी या वाढीचे प्रत्यक्ष अनुभवात रूपांतर करण्यासाठी भारताच्या 'नागरिक म्हणून असलेल्या जबाबदारीच्या जाणीवेच्या अभावा'मध्ये असलेल्या सातत्यपूर्ण कमतरतेवर लक्ष देणे आवश्यक आहे. दुर्बल नागरी नियम सार्वजनिक सेवांच्या प्रभावावर थेट परिणाम करतात, शहरी प्रशासनात बाधा निर्माण करतात आणि आर्थिक वाढीचे रूपांतर जगण्याची गुणवत्ता सुधारण्यामध्ये करण्यात अडथळा निर्माण करतात. केवळ वाढीमुळे विकास का होऊ शकत नाही, हे समजून घेण्यासाठी अभाव ही एक सामूहिक कृती आणि सार्वजनिक सेवांशी संबंधित समस्या आहे, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

नागरिक असण्याची जाणीव म्हणजे सार्वजनिक जागांचा आदरपूर्वक वापर करणे, कायद्याचे पालन करणे आणि अन्य नागरिकांचे हक्क व अनुभवही विचारात घेणे. ही जाणीव सामायिक स्रोत आणि सार्वजनिक वस्तूबाबतच्या वैयक्तिक जबाबदारीचे प्रतिबिंब आहे. नागरिक असण्याची जाणीव कमजोर असेल, तर त्याचे परिणाम दैनंदिन व्यवहारात स्पष्ट दिसतात. उदाहरणार्थ, जागोजागी कचरा टाकणे, पदपथांवर अतिक्रमण, बेशिस्त वाहतूक, खालावलेल्या पायाभूत सुविधा आणि गैरसोईचे किंवा असुरक्षित सार्वजनिक वातावरण. अशा पद्धतीचे वर्तन राष्ट्रीय स्तरावर भारताची जागतिक स्तरावरील प्रतिमा दुर्बल करते, पर्यटनक्षमता कमी करते, असमानता वाढवते आणि आर्थिक अकार्यक्षमता निर्माण करते. त्यामुळे नागरिक असण्याची जाणीव मजबूत करणे ही दुय्यम सामाजिक आकांक्षा नसून ती विकासात्मक गरज आहे, हे लक्षात घ्यायला हवे. शिक्षण, वर्तणुकीत अनुकूल बदल घडवून आणणारे उपाय, संस्थात्मक सुधारणा, उत्तम पायाभूत सुविधा आणि कृत्रिम प्रज्ञेसह (AI) तंत्रज्ञानाचा उपयोग या गोष्टी हे बदल घडवून आणण्यात भूमिका बजावू शकतात.

संदर्भ

1. विकसित भारत केवल एक सपना नहीं है, बल्कि एक निश्चित मंजिल है, जो एक मजबूत ज्ञान अर्थव्यवस्था द्वारा संचालित है: उपराष्ट्रपति जगदीप धनखड़, जून 17, 2025, 4:02, आकाशवाणीवरील भाषण
2. माननीय राज्यपाल श्री बंडारू दत्तात्रेय, हरियाणा, विकसित भारत@2047 के राष्ट्र कल्याण के लक्ष्य को साकार करने में युवा अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाएं, 2024
3. Viksit Bharat@2047 - Innovate India, जवाहरलाल नेहरू उन्नत वैज्ञानिक अनुसंधान केंद्र, जेएनसीएसआर, जक्कुर, बेंगलुरु, कर्नाटक 560064,
4. दै. अमर उजाला, डॉ. नाज परवीन, डॉ. अब्दुल कलाम जयंती विशेष: विकसित भारत के स्वप्न दृष्टा अब्दुल कलाम साहब, 14 Oct 2024,
5. दै. लोकसत्ता, मिलादी सोहोनी, विकसित भारताचे स्वप्न आणि व्यवस्थेचे वास्तव, ३ ऑक्टोबर २०२४,
6. Wikipedia
7. दै. लोकसत्ता, चैताली गुरव, डिजिटल इंडिया म्हणजे काय ? ६ ऑक्टोबर २०१५,
8. <https://agriculture.vikaspedia.in>
9. <https://www.weekalysadhana.in>

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रीमुक्तीदाते: एक अवलोकन

प्रा. डॉ. शोभा वाळुंकर

(मराठी विभाग)

वसंतराव नाईक महाविद्यालय, वसरणी, नवीन नांदेड

भारत हा अनेक देशांपैकी असा एक देश आहे की, जिथे इस्लामच्या आगमनपूर्वी लोकांजवळ त्यांचे स्वतःचे कायदे होते. जेव्हा ब्रिटिशांनी सत्ता काबीज केली आणि व्यापार करता करता बंगाल, गुजरात आणि मद्रास अशा काही भागांमध्ये त्यांनी कायद्याचे प्रशासन सुरू केले, तेव्हा त्या कायद्याचा अंमल लवकरच कालांतराने त्यांनी जिंकलेल्या इतर भागापर्यंत वाढविण्यात आला. ब्रिटिश लोक स्वाभाविकपणे त्यांच्या स्वतःच्या कायद्यावर अवलंबून राहिले आणि आपल्या त्या त्या कायद्यांप्रमाणे त्यांच्या हिंदू आणि मुस्लीम प्रजाजनांना न्याय देणे त्यांनी शहाणपणाचे मानले. मुस्लीम लोकांवर 'फिआ'चे (Fiah) शासन चालत असे आणि हिंदू लोकांवर, हा असा एक वर्ग, ज्याची व्याख्या करणे कठीण आहे, धर्मशास्त्रे, स्मृती किंवा स्थानिक रूढींचे शासन चालत असे. ब्रिटिशांकडे त्यांच्या स्वतःच्या देशामध्ये संहिताबद्ध कायदा नव्हता. परंतु भारतामध्ये त्यांनी फौजदारी कायदा आणि प्रक्रियात्मक कायदा संहिताबद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी शास्त्रांचा अनुवाद केला. (मनू, नारद, याज्ञवल्क्य आणि इतर) आणि संस्कृत आणि अरेबिक धर्मग्रंथांच्या अभ्यासाचे प्रवर्तन केले.

भारताची दोन प्रमुख भागांमध्ये विभागणी झाली होती. ती म्हणजे, ब्रिटिश भारत आणि संख्येने सहाशेहून अधिक असलेली संस्थाने, या संस्थानामध्ये मुस्लीम, हिंदू, शीख आणि काही जनजातीचे राज्यकर्ते होते. शिवाय प्रमुख भाषा होत्या. जशा उर्दू, हिंदी, बंगाली, तेलगू, तामिळ, मल्याळम, उडिया वगैरे भारताच्या निरनिराळ्या भागात लोक असंख्य भाषांतून आणि बोलीतून बोलत होते. दोनशे वर्षांहून अधिक काळ असलेल्या मोगल राज्यकर्त्यांच्या वर्चस्वामुळे पर्शियन भाषा ही शिष्ट लोकांची भाषा किंवा शासकीय भाषा म्हणून मानण्यात आली. "हिंदू धर्मातील वरिष्ठ जातिधर्माच्या अभ्यासासाठी आपली कर्मकांडे आणि समारंभ साजरे करण्यासाठी संस्कृत भाषेचा उपयोग करित असत. पुष्कळ भागामध्ये उर्दूही शासकीय भाषा म्हणून वापरात होती. 1835-37 मध्ये ब्रिटिशांनी इंग्रजी भाषा शासकीय भाषा म्हणून पुनःस्थापित केली आणि ती न्यायमंदिराची आणि वकिलांची भाषा झाली."¹

हिंदू समाज हा श्रेणीबद्ध विषमतेच्या तत्त्वावर आधारलेला आहे. निरनिराळ्या वर्णांसाठी आणि जातींसाठी निरनिराळे कायदे विहित करण्यात आले आहेत. सामाजिक नियमक्रमांचे परीक्षण करणे हे पवित्र मानले जात असे आणि समाजाच्या विखंडनामुळे कुणा एका व्यक्तीने किंवा 'लोकांच्या गटाने दैवी प्राधिकरणाच्या नावाखाली करण्यात आलेल्या कायद्यांच्या सत्तेपणाला आव्हान देण्याचे प्रयत्न केले नाहीत. या कायद्यांनी असंख्य लोकांना, विशेषतः स्त्रियांना आणि शूद्रांना, समता आणि न्याय नाकारलेला होता. अस्पृश्यांना कक्षेबाहेरचे मानले जात असे. त्यांना केवळ 'अहिंदू' म्हणूनच वागविले जात नव्हते तर अमानवी प्राणी म्हणूनसुद्धा वागविले जात होते."²

समाजातील स्त्रीची कितपत प्रगती झाली आहे त्यावरून संपूर्ण समाजाचा प्रगतीचा आलेख ठरतो हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे वाक्य, याचाच अर्थ असा की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मनात स्त्रियांच्याबाबत असलेला आदर व्यक्त होताना दिसतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण, त्यांचे कार्य, त्यांची चळवळ व त्यांनी मिळवून दिलेले हक्क याबाबत नेहमीच बोलले जाते. कायमदुर्लक्षित असण्यासारखी एक गोष्ट म्हणजे त्यांनी मिळवून भारतीय स्त्रीला त्यांनी मिळवून दिलेले कायदेशीर अधिकार होत. ज्याने कधी सूर्योदय पाहिलाच नाही अशा व्यक्तीला अंधारची भितीही वाटत नाही आणि अंधारात राहिल्याची खंतही जाणवत नाही. भारतीय बाईच्या नशिबी अशा अंधाराचं जाळं पसरलेलं असताना महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्त्रीला घराबाहेर काढले

व शिक्षणाची दारे मोकळी करून दिली. तसेच ती स्वतःच्या पायावर स्वावलंबी कशी बनेल यासाठी प्रयत्न केले. त्याच्या नंतरच्या पुढची पायरी म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी तिचे कायदेशीर हक्क मिळवून दिले. स्वतःच्या त्यांनी कायद्याचे शिक्षण घेतल्यानंतर स्त्रियांच्या बाबतीत असलेले हे योगदान प्रकर्षाने जाणवते.

भारतातल्या जातीव्यवस्थेच्या उतरंडीचा पाया आणि भारतीय स्त्रीवर पुरुषसत्ताक संस्थेचा आवळून बसवलेला चाप याचा संबंध आंबेडकरांच्या सिद्धांतामधून डोकावत राहतो. शुद्र आणि स्त्री हे दोन्ही शोषित घटक आहेत आणि त्यांचे स्वातंत्र्य जातीव्यवस्थेला परवडणारे नाही.³ स्त्रीवर बालविवाह, केशवपण, परित्यक्ता, सती, रूढी-परंपरा अशा विविध मार्गाने समाज अन्यायकारक नियंत्रण ठेवत राहतो. ते नियंत्रण हटले पाहिजे असा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा कायम आग्रह राहिलेला आहे. पुढे याच संदर्भाने भारतीय स्त्री-पुरुषांना असलेला मतदानाचा अधिकार हा मुद्दासुद्धा कधीकाळी वादाचा आणि अतीसंवेदनशील होता. यावर कदाचित आज विश्वास बसणार नाही. देशाचे कायदेमंडळ निवडून देण्यातही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचाच हातभार होता. आज प्रत्येक मतदाराच्या मनात जो विश्वास वाटतो तोयाच अनुषंगाने भारतीय संविधानाने आर्टिकल 326 नुसार वयाची 18 वर्षे पूर्ण झालेल्या प्रत्येक स्त्री-पुरुष नागरीकाला दिलेला मतदानाचा अधिकार होय. जो स्वातंत्र्यपूर्व काळात नव्हता. स्त्री ही पिढ्यानपिढ्या ज्या गोष्टींपासून वंचित राहिली आहे ती गोष्ट म्हणजे शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबन, संपत्तीवरील समान मालकी हक्क, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य, यासाठी डॉ. बाबासाहेबांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

हिंदु कोड बिल आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या अथक परिश्रमाचे फळ म्हणजेच त्यांच्या क्रांतीकारी विचारांचा व दृढ निश्चयाचा तो एक चमत्कार होता. 29 ऑगस्ट 1948 रोजी परवर समितीकडे हे बिल ठेवले परंतु ते पास होऊ शकले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यामुळे व्यथित होऊन उदासमनस्क बसले. नेमक्या याच वेळी संसदेबाहेरून घोषणा सुरू झाल्या. घोषणा देणाऱ्या महिला 'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुर्दाबाद' म्हणत होत्या. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्यांना सन्मानाने बोलावून घेतले. दुःखी मनाने त्यांनी विचारले, "माझ्या माय-बहिणींनो, हे बिल तर मी तुमच्याच हितासाठी तुमच्याच उत्थानासाठी मांडले, तुम्हाला तुमची भलाई नको काय ? तुम्ही 'मुर्दाबाद' चे नारे का बरे लावता ?"⁴ या प्रश्नांवर महिलांना गहिवरून आले. दोन-तीन जणी बाबांच्या पायाशी बसत माफी मागू लागल्या. 'बाबासाहेब' आम्हाला माफ करा. आम्हाला कळतेय हे बिल आमच्याच भल्याचे आहे, पण काय करणार? आमच्या घरातल्या पुरुषांनी आम्हाला धमकी दिली की, बाबासाहेबांच्या विरोधात आज घोषणा दिली नाही तर तुम्हाला घटस्फोट देऊ, घराबाहेर हाकलू. यासाठी आम्ही घबरून इथे घोषणा देत होतो. स्वतंत्र भारतातील या पारतंत्र्य भगिनींचे उत्तर ऐकून बाबासाहेब हतबद्ध झाले. ज्या भारतात झाडा-रोपांची, पहाड-पत्थरांची, साप-जनावरांची पूजा केली जाते तिथली स्त्री किती पराधीन परावलंबी आहे ? जिला स्वतःचे मतही नाही ?

हिंदु कोड बिलातील तरतुदी :

1. वैवाहिक हक्काची भरपाई म्हणून पतीच्या संपत्तीमध्ये पत्नीचा हक्क, मिळालेल्या स्त्रीधनावर पत्नीचा हक्क, विधवा झाल्यावर संपत्तीचा वारसा हक्क.
2. स्त्रीला पतीपासून घटस्फोट मागण्याचा हक्क, नवऱ्याने घटस्फोट दिल्यास पोटगीची तरतूद.
3. स्त्रीला दत्तक निवडण्याचा, घेण्याचा हक्क, पारंपरिक दत्तकविधान पद्धती आणि कायदेशीर तरतुदीनुसार दत्तक घेण्याची पद्धत निश्चित. आपला मुलगा दत्तक देण्याचा मातेस अधिकार देण्याची तरतूद.
4. अल्पवयीन मुलाचे पालकत्व वडील ह्यात नसल्यास आईकडे जाण्याची तरतूद. निसर्गदत्त पालकाने धर्मत्याग केल्यास अगर संसार त्याग केल्यास त्याचे पालकत्व निसर्गदत्तपालकाकडेच राहिल, ही तरतूद.
5. दत्तकास संपत्तीचा अर्धा हिस्सा आणि आईस संपत्तीचा अर्धा हिस्सा मिळेल. संपत्तीचा अर्धा हिस्सा तिच्याच ताब्यात राहून ती उपभोग घेईल. दत्तक आपल्या मातेस संपत्तीच्या हक्का पासून वंचित करणार नाही.

6. द्विभार्या प्रतिबंध म्हणजेच एकपत्नीत्वाची तरतूद, स्त्री जीवनाला स्थैर्य.
7. वडिलांच्या मिळकतीत मुलीला हिस्सा.
8. ज्यांना पारंपरिक पद्धतीने विवाह करावयाचा आहे, त्यांना मोकळीक मात्र वर्ण, जात, पोटजात या बाहेरील व्यक्तीशी विवाह केला, तर तो कायदेशीर विवाह म्हणून मान्यता देणारी तरतूद.
9. स्त्रीला स्वतःचा वारस ठरविण्याचा अधिकार."⁵

या तरतुदींमुळे स्त्रियांना संपत्तीमध्ये हक्क मिळाला आणि तिचे परावलंबित्व संपविण्यास मदत झाली. द्विभार्या प्रतिबंध, वारसा हक्क, दत्तक विधान हक्क, घटस्फोटाचा हक्क आदींमुळे स्त्रीला गुलाम म्हणून दुय्यम दर्जाची वागणूक मिळणार नाही, उलट स्वतंत्र माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क मिळाला.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आयुष्यभर स्त्रियांच्या प्रश्नांचा विचार केला. कुटुंब, कुटुंबातील मुलांचा विकास, स्त्री-शिक्षण, नीतिमत्ता, स्त्रियांचे आरोग्य, कुटुंब नियोजनातील स्त्रियांची जबाबदारी, संपत्तीमध्ये स्त्रियांना वारसा हक्क, स्त्रियांची शारीरिक-मानसिक-लैंगिक छळातून मुक्तता, द्विभार्या प्रतिबंध करून स्त्री समानतेचा पुरस्कार, पडदा पद्धतीला विरोध आदीसंबंधी आपले विचार आणि कार्य याद्वारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी रणसंग्राम मांडला. संघटित स्त्रीशक्तीच देशातील गरीबीला हद्दपार करू शकते आणि त्यातूनच देशाच्या आर्थिक उन्नतीचा, सामाजिक उन्नतीचा मार्ग निघू शकेल, असा विश्वास त्यांनी सतत व्यक्त केला आहे.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेतून स्त्रियांची मुक्तता त्यांना महत्त्वाची वाटत होती. स्त्रिया शिक्षणात खूप मागासलेल्या असल्याने त्यांच्या शिक्षण प्रसाराची जबाबदारी शासनाने घ्यावी. प्रांतिक सरकारने त्यासाठी वसतिगृहांसह अनेक बाबींवर खर्च करावा. सामाजिक वास्तव माहित असल्याने त्यांनी पारंपरिक दृष्टिकोन बदलाची गरज व्यक्त केली. हिंदू कोड बिलाला राजकीय नेत्यांनी विरोध केला, हे डॉ.आंबेडकरांना नवीन नव्हते. तसेच देशातील स्त्रियांनीही विरोध केला, यातही नवीन नव्हते. स्त्रियांची मानसिकता पुरुषी व्यवस्था घडविते, हे वास्तव त्यांना माहित होते. हिंदू कोड बिलाला विरोध करणाऱ्या स्त्रियांच्या बाबतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी चौकशी केली तेंव्हा जी वस्तुस्थिती स्त्रियांनी सांगितली, त्यातून समाजातील स्त्रियांची स्थिती स्पष्ट होत होती."⁶ या स्त्रियांना हिंदू कोड बिलासंबंधी काहीही माहिती नव्हती. त्यांच्या नवऱ्यांच्या धमकीमुळे त्या स्त्रिया रस्त्यावर येऊन हिंदूकोड बिलाला विरोध करित होत्या. आमच्या नवऱ्याने आम्हाला घराबाहेर काढण्याची धमकी दिली आहे. नवऱ्याने घराबाहेर काढण्यापेक्षा किंवा घटस्फोटाची धमकी देण्यापेक्षा आम्ही हिंदू कोड बिलाचा निषेध करण्याचे मान्य केले. ही या स्त्रियांनी दिलेली कबुली आहे. या देशातील उच्च वर्गातील स्त्रियांची अगतिकता डॉ. आंबेडकरांना ज्ञात होती, म्हणूनच हिंदू कोड बिलाचा त्यांचा आग्रह होता.

हिंदू कोड बिलाचे विरोधक :

या बिलाला कट्टर विरोध करणाऱ्यां मध्ये अग्रभागी होते गांधीवादी कार्यकर्ते. हे बिलपास होऊ नये म्हणून अनेक डाव खेळले गेले. प्रथम तर उगाच कांगावा केला की, "हिंदू कोड बिलाचा मसुदा 'राओ समिती' चा नसून हे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बिल आहे" आणि दुसरी चाल अशी होती की, "या बिलावर मर्यादित लोकमत घेतले गेले. जनतेला मत व्यक्त करण्याची संधीच दिली नाही."⁷ श्वेटी आणखी एक कुटील डाव रचला की, "या बिलावर विचार व्यक्त करण्यासाठी सदस्यांना हवा तितका अवधी द्यावा. वेळेचे बंधन लावू नये." पं. नेहरूंनी अनेक वेळा वचन देऊन ही संविधान सभेत हे बिल पास होऊ शकले नाही. कारण 1952 मध्ये प्रथमच सर्वत्र होणाऱ्या आम निवडणुकीचे भवितव्य लक्षात घेऊन रूढीवादी-परंपराभिमान्यांपुढे नेहरूंनी मान तुकवली.

भारतीय संविधानाचे अध्यक्ष जी.बी. मावळणकर हेही मनातल्या मनात या बिलाचे विरोधक होते. पुरुषांनी या स्त्री-हक्काला विरोध तर केलाच पण स्त्रियाही मागे नव्हत्या. तसेच इंडियन नेशन (पटणा), लोकमान्य (कलकत्ता), स्वतंत्र भारत (लखनऊ) आदी वृत्तपत्रांनीही या बिलाची आलोचना केली. पंडित मैत्रा कट्टर विरोधक असले तरी

त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांप्रति असलेल्या निष्ठा-प्रामाणिकातेची मुक्तकंठाने स्तुती केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी आपल्या पत्नीला रमाबाईला लिहिलेल्या पत्रात म्हटले, "प्रिय रामू (रमाबाईला 'रामू' म्हणत असत) मी स्त्री-मुक्तीसाठी लढणारा एक लढवय्या शिपाई आहे. माझा कितीही कोणी विरोधक ला तरी मी स्त्रियांना त्यांचे हक्क मिळवून देण्यासाठी शरीरातल्या रक्ताच्या शेवटच्या थेंबापर्यंत लढा देईल, मागे फिरणार नाही"⁸ हे शब्द त्यांच्या स्त्रीविषयक तळमळीची कणवेची साक्ष देतात.

संदर्भसूची :-

1. भगवान दास, (डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर हिंदू कोड बिल), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, पहिली आवृत्ती 25 डिसेंबर 1993, पृ.क्र. 277.
2. कित्ता, पृ.क्र. 278.
3. लिंबाळे डॉ. शरणकुमार, 'प्रज्ञासूर्य', दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, पृ.क्र. 113
4. लुलेकर डॉ. प्रल्हाद, 'अनंतपैलुंचा सामाजिक योद्धा', सायन पब्लिकेशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2011, पृ.क्र. 84.
5. वाघमारे वसंत, 'जाती व्यवस्थानिर्मिती आणि स्वरूप', सुगावा प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, जानेवारी 2006, पृ.क्र. 19
6. कित्ता, पृ.क्र. 20
7. लोकराज्य, अंक आठवा, ऑक्टोबर 2006, पृ.क्र. 45
8. लोंजेवार डॉ. ज्योती, 'स्त्री मुक्ती चळवळ', संकेत प्रकाशन, नागपूर, पहिली आवृत्ती, ऑक्टोबर 2008, पृ.क्र. 52.

ग्रामीण व शहरी भागातील महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास – विशेष संदर्भ: जळगाव जिल्हा

प्रा. प्रियंका राजेंद्र आठे

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, डॉ. अण्णासाहेब जी. डी. बेंडाळे महिला महाविद्यालय, जळगाव.

सारांश :-

सदर संशोधनाचा उद्देश जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागात कार्यरत महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे हा आहे. आरोग्यसेवा क्षेत्रात महिला परिचारिका महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत असल्या तरी त्यांना सामाजिक, कौटुंबिक व व्यावसायिक पातळीवर विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. ग्रामीण व शहरी पार्श्वभूमीतील सामाजिक रचना, सांस्कृतिक मूल्ये, कुटुंबव्यवस्था आणि कामाच्या अटी यात फरक असल्यामुळे त्यांच्या समस्यांचे स्वरूपही भिन्न आढळते. ग्रामीण भागातील महिला परिचारिकांना पारंपरिक कुटुंबव्यवस्था, सामाजिक अपेक्षा, प्रवासाची अडचण, सुरक्षिततेचे प्रश्न आणि मर्यादित आरोग्य सुविधा यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. संयुक्त कुटुंब पद्धतीमुळे घरगुती जबाबदाऱ्या अधिक प्रमाणात त्यांच्या अंगावर येतात. दुसरीकडे, शहरी भागातील महिला परिचारिकांना कामाचा अधिक ताण, स्पर्धात्मक वातावरण, अनियमित शिफ्ट, उच्च जीवनमानाचा खर्च आणि बालसंगोपनाच्या समस्या भेडसावतात. या संशोधनात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करून प्रभावली, मुलाखती आणि निरीक्षण यांद्वारे माहिती संकलित केली जाईल. ग्रामीण व शहरी भागातील महिला परिचारिकांच्या सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक आणि मानसिक समस्यांची तुलना करून त्यातील साम्य व भिन्नता स्पष्ट केली जाईल. अभ्यासातून अपेक्षित निष्कर्ष असे की, सामाजिक रचना व पर्यावरणीय घटक महिला परिचारिकांच्या जीवनावर मोठ्या प्रमाणात परिणाम करतात. योग्य संस्थात्मक धोरणे, सामाजिक पाठबळ आणि महिला अनुकूल उपाययोजना राबविल्यास ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागातील परिचारिकांच्या जीवनमानात सुधारणा करता येऊ शकते.

अशा प्रकारे, हा अभ्यास महिला परिचारिकांच्या सामाजिक वास्तवाचे तुलनात्मक विश्लेषण सादर करून धोरणनिर्मितीसाठी उपयुक्त दिशा प्रदान करतो.

मुख्यशब्द (Keywords) :-

ग्रामीण महिला परिचारिका, शहरी महिला परिचारिका, सामाजिक समस्या, तुलनात्मक अध्ययन (Comparative Study), काम-कुटुंब समतोल, भूमिका संघर्ष (Role Conflict), सामाजिक रचना, संयुक्त व एकल कुटुंब पद्धती, कामाचा ताण (Work Stress), भावनिक थकवा (Burnout), सामाजिक अपेक्षा, संस्थात्मक पाठबळ, लिंगभेद (Gender Inequality), मानसिक आरोग्य, महिला सक्षमीकरण, ग्रामीण-शहरी भिन्नता, आरोग्यसेवा क्षेत्र, वैवाहिक समाधान, सामाजिक समर्थन (Social Support)

प्रस्तावना :-

आरोग्यसेवा क्षेत्र हे कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे व विकासाचे एक महत्त्वपूर्ण निर्देशक मानले जाते. या क्षेत्रात परिचारिका (नर्स) या रुग्णसेवेचा कणा आहेत. रुग्णांची निगा राखणे, औषधोपचाराची अंमलबजावणी, आपत्कालीन परिस्थिती हाताळणे आणि मानसिक आधार देणे या जबाबदाऱ्या पार पाडताना महिला परिचारिकांवर मोठ्या प्रमाणात शारीरिक व मानसिक ताण येतो. मात्र, त्यांच्या व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांबरोबरच सामाजिक व कौटुंबिक भूमिका पार पाडण्याची अपेक्षाही समाजाकडून केली जाते. जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्रातील खानदेश प्रदेशात स्थित असून येथे ग्रामीण व शहरी भागांची मिश्र सामाजिक रचना आढळते. ग्रामीण भागात पारंपरिक कुटुंबव्यवस्था, संयुक्त कुटुंब पद्धती, सामाजिक नियंत्रण आणि रूढी-परंपरांचा प्रभाव अधिक आहे. अशा परिस्थितीत

महिला परिचारिकांना घरगुती जबाबदाऱ्या, मुलांचे संगोपन, वृद्धांची काळजी आणि सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग यांसारख्या कर्तव्यांचा अतिरिक्त भार सहन करावा लागतो. त्याचबरोबर ग्रामीण भागात आरोग्य केंद्रांपर्यंतचा प्रवास, सुरक्षिततेचे प्रश्न आणि संसाधनांची कमतरता या समस्या अधिक तीव्र असतात. दुसरीकडे, शहरी भागात आरोग्यसेवा संस्थांची संख्या व कामाचा वेग अधिक असल्याने कामाचा ताण वाढलेला दिसून येतो. अनियमित शिफ्ट, रात्रपाळी, कर्मचारी कमतरता, स्पर्धात्मक वातावरण आणि उच्च जीवनमानाचा खर्च या घटकांमुळे शहरी महिला परिचारिकांच्या समस्यांचे स्वरूप वेगळे असते. शहरी कुटुंबव्यवस्था बहुधा एकल (न्यूक्लियर) असल्यामुळे बालसंगोपन व घरगुती जबाबदाऱ्यांमध्ये सहाय्य कमी मिळते.

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून या समस्यांचा अभ्यास करताना भूमिका संघर्ष (Role Conflict), लिंगभेद (Gender Inequality), सामाजिक रचना (Social Structure) आणि सामाजिक समर्थन (Social Support) या संकल्पनांचा विचार महत्त्वाचा ठरतो. महिला परिचारिकांना दुहेरी भूमिका (व्यावसायिक व कौटुंबिक) निभावताना निर्माण होणारा ताण हा केवळ वैयक्तिक अनुभव नसून सामाजिक संरचनेशी निगडित आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक घटकांमधील भिन्नतेमुळे महिला परिचारिकांच्या समस्यांमध्येही फरक आढळतो. त्यामुळे या दोन भिन्न पार्श्वभूमीतील समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. जळगाव जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात हा अभ्यास केल्यास स्थानिक परिस्थिती, संस्थात्मक धोरणे आणि सामाजिक मूल्ये यांचा महिला परिचारिकांच्या जीवनावर होणारा परिणाम स्पष्ट होईल. या संशोधनाचा उद्देश ग्रामीण व शहरी महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचा सखोल तुलनात्मक अभ्यास करून त्यातील साम्य व भिन्नता शोधणे, तसेच त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचे विश्लेषण करणे हा आहे. या अभ्यासातून धोरणनिर्मिती, महिला सक्षमीकरण आणि आरोग्यसेवा व्यवस्थेतील सुधारणा यांसाठी उपयुक्त मार्गदर्शन मिळू शकते.

अशा प्रकारे, प्रस्तुत संशोधन हे महिला परिचारिकांच्या सामाजिक वास्तवाचे सखोल विश्लेषण करून ग्रामीण-शहरी संदर्भातील सामाजिक बदल, भूमिका संघर्ष आणि संस्थात्मक आव्हाने समजून घेण्याचा एक प्रयत्न आहे.

संशोधनपूर्व आढावा (Review of Literature):-

1) सैद्धांतिक पार्श्वभूमी (Theoretical Background)

(अ) भूमिका संघर्ष सिद्धांत (Role Conflict Theory)

Goode (1960) यांच्या मते, एखादी व्यक्ती अनेक सामाजिक भूमिका पार पाडताना त्या भूमिकांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. महिला परिचारिकांना व्यावसायिक भूमिका आणि कौटुंबिक भूमिका यामध्ये संतुलन साधताना ताण निर्माण होतो.

(ब) लिंगभेद सिद्धांत (Gender Inequality Theory)

समाजातील पारंपरिक लिंगभेदामुळे महिलांकडून घरगुती जबाबदाऱ्यांची अपेक्षा अधिक असते. ग्रामीण भागात हा प्रभाव अधिक तीव्र असल्याचे संशोधनात दिसून येते.

(क) सामाजिक समर्थन सिद्धांत (Social Support Theory)

कुटुंबीय, सहकारी आणि संस्था यांचे समर्थन मिळाल्यास ताण कमी होतो. शहरी भागात संस्थात्मक सुविधा अधिक असल्या तरी सामाजिक आधार कमी असू शकतो.

३) महिला परिचारिकांवरील पूर्वीचे अभ्यास

अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय अभ्यासांमध्ये पुढील मुद्दे स्पष्ट झाले आहेत: परिचारिकांमध्ये कामाचा ताण आणि भावनिक थकवा (Burnout) मोठ्या प्रमाणात आढळतो. रात्रपाळी व अनियमित वेळापत्रकामुळे कौटुंबिक जीवनावर नकारात्मक परिणाम होतो. संयुक्त कुटुंबातील महिलांना घरगुती जबाबदाऱ्यांचा अधिक भार सहन करावा लागतो. संस्थात्मक पाठबळ (Flexible shifts, maternity leave) मिळाल्यास काम-कुटुंब समतोल सुधारतो.

४) ग्रामीण संदर्भातील अभ्यास

ग्रामीण भागातील अभ्यासांमध्ये पुढील समस्या आढळतात:आरोग्य सुविधांची कमतरता,वाहतूक व सुरक्षिततेचे प्रश्न,पारंपरिक सामाजिक बंधने,संयुक्त कुटुंब पद्धतीतील अपेक्षा,ग्रामीण महिला परिचारिकांना सामाजिक नियंत्रण व सांस्कृतिक दबाव अधिक जाणवतो.

५) शहरी संदर्भातील अभ्यास

शहरी भागातील अभ्यास पुढील मुद्दे दर्शवतात:कामाचा वेग व स्पर्धात्मक वातावरण,कर्मचारी कमतरता व जादा कामाचे तास,बालसंगोपन सुविधांचा अभाव उच्च जीवनमानाचा खर्च, शहरी भागात सामाजिक नियंत्रण कमी असले तरी मानसिक ताण अधिक असतो.

६) तुलनात्मक अभ्यास

काही संशोधनांमध्ये ग्रामीण व शहरी महिला परिचारिकांमधील फरकांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. त्यानुसार: ग्रामीण भागात सामाजिक अपेक्षा व कुटुंबीय दबाव अधिक, शहरी भागात व्यावसायिक ताण व वेळेचे व्यवस्थापन अधिक कठीण, सामाजिक समर्थनाचे स्वरूप दोन्ही भागात वेगवेगळे तथापि, जळगाव जिल्ह्याच्या विशेष संदर्भात अशा तुलनात्मक अभ्यासाची गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):-

1. जळगाव जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचे स्वरूप ओळखणे व त्यांचा सविस्तर अभ्यास करणे.
2. ग्रामीण व शहरी महिला परिचारिकांमध्ये काम-कुटुंब संघर्ष, सामाजिक अपेक्षा, भूमिका संघर्ष आणि संस्थात्मक पाठबळ यांतील फरकांचा तुलनात्मक विश्लेषण करणे.
3. सामाजिक रचना, कुटुंबव्यवस्था (संयुक्त/एकल) आणि कामाच्या अटी यांचा महिला परिचारिकांच्या सामाजिक जीवनावर होणारा परिणाम तपासणे.

गृहीतकृत्ये (Hypotheses)

1. ग्रामीण भागातील महिला परिचारिकांना शहरी भागातील महिला परिचारिकांपेक्षा सामाजिक व कौटुंबिक अपेक्षांचा ताण अधिक प्रमाणात जाणवतो.
2. शहरी भागातील महिला परिचारिकांमध्ये कामाचा ताण व भूमिका संघर्ष ग्रामीण भागातील महिला परिचारिकांपेक्षा अधिक आढळतो.
3. कुटुंबीय व संस्थात्मक पाठबळाची पातळी जास्त असल्यास महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांची तीव्रता तुलनेने कमी आढळते.

१) अध्ययन क्षेत्र (Study Area)

जळगाव जिल्हा हा महाराष्ट्राच्या उत्तर भागातील खानदेश प्रदेशात स्थित आहे. जिल्ह्यात ग्रामीण व शहरी अशा दोन्ही प्रकारची सामाजिक रचना आढळते.

(अ) भौगोलिक व सामाजिक वैशिष्ट्ये

जळगाव जिल्ह्यात अनेक तालुके असून ग्रामीण लोकसंख्या लक्षणीय प्रमाणात आहे.शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था, पारंपरिक कुटुंबव्यवस्था व सांस्कृतिक मूल्ये ग्रामीण भागात प्रभावी आहेत. शहरी भागात औद्योगिक व व्यापारी क्रियाकलाप अधिक असून आधुनिक जीवनशैलीचा प्रभाव दिसून येतो.

(ब) आरोग्यसेवा संरचना

जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, खासगी दवाखाने (शहरी भाग)

प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHC), उपकेंद्रे (Sub-centres) (ग्रामीण भाग)

ग्रामीण व शहरी भागातील आरोग्य संस्थांमध्ये कार्यरत महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यासाठी हे क्षेत्र निवडले आहे.

२) संशोधन आराखडा (Research Design)

या अध्ययनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) व तुलनात्मक (Comparative) संशोधन आराखडा वापरण्यात येईल.

(अ) संशोधनाचा प्रकार

परिमाणात्मक (Quantitative), गुणात्मक (Qualitative), मिश्र पद्धती (Mixed Method Approach)

(ब) अभ्यासाची रचना

ग्रामीण व शहरी महिला परिचारिकांचे स्वतंत्र गट तयार केले जातील. दोन्ही गटांतील सामाजिक समस्यांची तुलना केली जाईल. काम-कुटुंब समतोल, भूमिका संघर्ष, सामाजिक समर्थन यांसारख्या घटकांचे मोजमाप केले जाईल.

क) नमुना निवड (Sampling)

नमुना पद्धत: उद्देशपूर्ण नमुना निवड पद्धत.

नमुना आकार: ४०० प्रतिसादक (महिला परिचारिका)

३) संशोधन पद्धती (Research Methodology)

(अ) माहिती संकलन पद्धती

१) प्राथमिक माहिती (Primary Data)

संरचित प्रश्नावली (Structured Questionnaire), मुलाखत पद्धती (Interview Method), निरीक्षण पद्धती (Observation Method)

२) दुय्यम माहिती (Secondary Data)

पुस्तके, संशोधन प्रबंध, सरकारी अहवाल, आरोग्य विभागाची आकडेवारी.

(ब) संशोधन साधने (Tools)

काम-कुटुंब संघर्ष मापन स्केल, सामाजिक समर्थन मापन स्केल, ताण मापन स्केल

(क) माहिती विश्लेषण (Data Analysis)

सांख्यिकीय पद्धती (Mean, Percentage, Standard Deviation) t-test (ग्रामीण-शहरी तुलना), तक्ते व आलेखाद्वारे सादरीकरण

(ड) संशोधनाची मर्यादा (Limitations)

अध्ययन जळगाव जिल्ह्यापुरते मर्यादित, नमुना आकार मर्यादित, प्रतिसादकांच्या वैयक्तिक मतांवर अवलंबित्व: खालीलप्रमाणे ग्रामीण व शहरी महिला परिचारिकांच्या सामाजिक समस्यांची तुलना सविस्तरपणे दिली आहे:

१) काम-कुटुंब समतोलाचा अभाव

ग्रामीण: संयुक्त कुटुंबातील जबाबदाऱ्या जास्त असतात.

शहरी: एकल कुटुंबामुळे सर्व जबाबदाऱ्या स्वतःवर असतात.

२) भूमिका संघर्ष (Role Conflict)

ग्रामीण: सामाजिक कार्यक्रमात सहभागाची अपेक्षा असते.

शहरी: व्यावसायिक जबाबदाऱ्या अधिक, वेळेचा अभाव असतो.

३) सामाजिक अपेक्षांचा दबाव

ग्रामीण: पारंपरिक मूल्यांचा प्रभाव असतो.

शहरी: आधुनिक जीवनशैली पण स्पर्धात्मक दबाव असतो.

४) प्रवास व सुरक्षिततेचे प्रश्न

ग्रामीण: दळणवळणाची कमतरता, दूरवर प्रवास असतो.

शहरी: वाहतूक कोंडी व रात्रपाळीतील सुरक्षितता असतो.

५) कामाचा ताण

ग्रामीण: कर्मचारी कमतरता असते.

शहरी: रुग्णसंख्या अधिक, कामाचा वेग जास्त असतो.

६) भावनिक थकवा (Burnout)

ग्रामीण: संसाधनांचा अभाव असतो.

शहरी: उच्च अपेक्षा व कार्यदबाव असतो.

७) बालसंगोपन समस्या

ग्रामीण: बालसंगोपन केंद्रांची कमतरता असते.

शहरी: डे-केअर सुविधा महाग असते..

८) वैवाहिक ताण

ग्रामीण: पती व कुटुंबीयांचा पारंपरिक दृष्टिकोन असतो.

शहरी: वेळेअभावी नातेसंबंधात तणाव असतो.

९) आर्थिक अडचणी

ग्रामीण: मर्यादित वेतन व अतिरिक्त सुविधा अभाव असते.

शहरी: उच्च जीवनमान खर्च असतो.

१०) सामाजिक समर्थनाचा अभाव

ग्रामीण: सामाजिक नियंत्रण जास्त, समर्थन मर्यादित असते.

शहरी: शेजारधर्म कमी, एकाकीपणा असतो.

११) आरोग्य समस्या

ग्रामीण: आरोग्य सुविधा अपुरी.

शहरी: ताणामुळे मानसिक समस्या.

१२) संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव

ग्रामीण: सुविधा व प्रशिक्षण मर्यादित असते

शहरी: सुविधा असल्या तरी कामाचा भार जास्त असतो.

१३) लिंगभेद (Gender Bias)

ग्रामीण: पारंपरिक लिंगभेद स्पष्ट दिसतो.

शहरी: सूक्ष्म स्वरूपातील भेदभाव दिसतो.

१४) सामाजिक प्रतिष्ठा

ग्रामीण: परिचारिकेच्या व्यवसायाबद्दल गैरसमज असतो.

शहरी: व्यावसायिक मान्यता अधिक असते.

१५) वेळ व्यवस्थापन समस्या

ग्रामीण: घरकाम व शेतीसंबंधित जबाबदाऱ्या असतात.

शहरी: ऑफिस व घर यातील संतुलन कठीण असते.

१६) रात्रपाळीतील अडचणी

ग्रामीण: कौटुंबिक वेळेचा अभाव असतो

शहरी: कौटुंबिक वेळेचा अभाव नसतो.

१७) सामाजिक एकाकीपणा

ग्रामीण: परंपरागत बंधनांमुळे मर्यादा असते.

शहरी: शेजारी व नातेवाईक दूर असतात.

१८) निर्णयस्वातंत्र्याचा अभाव

ग्रामीण: कुटुंबातील पुरुषांचे वर्चस्व असते.

शहरी: काही प्रमाणात स्वातंत्र्य, पण आर्थिक दबाव असतो.

१९) व्यावसायिक प्रगतीतील अडथळे

ग्रामीण: प्रशिक्षण संधी कमी असते.

शहरी: स्पर्धा अधिक असते.

२०) मानसिक ताण व नैराश्य

ग्रामीण: सामाजिक दबाव व संसाधन अभाव असतो.

शहरी: कार्यताण व एकाकी जीवनशैली असते.

निष्कर्ष:-

१) काम-कुटुंब समतोलानाचा अभाव हा दोन्ही गटांतील प्रमुख प्रश्न

ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागातील महिला परिचारिकांना व्यावसायिक जबाबदाऱ्या आणि कौटुंबिक अपेक्षा यामध्ये संतुलन साधताना अडचणी येतात. मात्र ग्रामीण भागात कौटुंबिक अपेक्षा अधिक तीव्र आहेत, तर शहरी भागात व्यावसायिक ताण अधिक आहे.

२) ग्रामीण भागात सामाजिक व पारंपरिक दबाव अधिक

ग्रामीण महिला परिचारिकांवर संयुक्त कुटुंब पद्धती, सामाजिक रूढी आणि परंपरांचा प्रभाव अधिक आढळतो. सामाजिक कार्यक्रमांमध्ये सहभाग, घरगुती जबाबदाऱ्या आणि कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत मर्यादित सहभाग ही समस्या प्रकर्षाने दिसते.

३) शहरी भागात कामाचा ताण व स्पर्धात्मक वातावरण जास्त

शहरी रुग्णालयांमध्ये रुग्णसंख्या अधिक, कर्मचारी कमतरता आणि अनियमित शिफ्ट पद्धती यामुळे कामाचा ताण वाढलेला आहे. याचा मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

४) भूमिका संघर्ष (Role Conflict) दोन्ही भागात वेगवेगळ्या स्वरूपात

ग्रामीण भागात भूमिका संघर्ष मुख्यतः कौटुंबिक अपेक्षांमुळे निर्माण होतो, तर शहरी भागात व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांमुळे आणि वेळेच्या कमतरतेमुळे तो अधिक जाणवतो.

५) सामाजिक समर्थनाचे स्वरूप भिन्न

ग्रामीण भागात कुटुंबीयांची उपस्थिती असली तरी सामाजिक नियंत्रण जास्त असते. शहरी भागात स्वातंत्र्य अधिक असले तरी भावनिक व सामाजिक आधार कमी असल्याचे आढळते.

६) प्रवास व सुरक्षिततेच्या समस्या

ग्रामीण महिला परिचारिकांना दूरवर प्रवास, दळणवळणाची कमतरता व रात्रपाळीतील सुरक्षिततेचे प्रश्न अधिक भेडसावतात. शहरी भागात वाहतूक कोंडी व उशिरा घरी पोहोचणे ही समस्या दिसते.

७) बालसंगोपन व कुटुंब व्यवस्थापनातील अडचणी

ग्रामीण भागात बालसंगोपन सुविधा मर्यादित आहेत, तर शहरी भागात डे-केअर सुविधा उपलब्ध असल्या तरी त्या महाग व वेळेच्या दृष्टीने अपुऱ्या आहेत.

८) लिंगभेदाचा प्रभाव

ग्रामीण भागात पारंपरिक लिंगभेद अधिक स्पष्ट दिसून येतो. शहरी भागात लिंगभेद सूक्ष्म स्वरूपात असला तरी पदोन्नती व वेतनाच्या बाबतीत काही प्रमाणात असमानता जाणवते.

९) मानसिक ताण व भावनिक थकवा

दोन्ही भागातील महिला परिचारिकांमध्ये मानसिक ताण, नैराश्य व भावनिक थकवा (Burnout) आढळतो. शहरी भागात कामाचा ताण प्रमुख कारण आहे, तर ग्रामीण भागात सामाजिक दबाव महत्त्वाचा घटक आहे.

१०) धोरणात्मक हस्तक्षेपाची गरज

ग्रामीण व शहरी भागातील समस्या स्वरूपात भिन्न असल्या तरी महिला परिचारिकांसाठी संस्थात्मक पाठबळ, लवचिक वेळापत्रक, बालसंगोपन सुविधा आणि मानसिक आरोग्य सहाय्य यांची गरज दोन्ही ठिकाणी समान आहे.

उपाययोजना :-

१) लवचिक कामाचे वेळापत्रक (Flexible Work Schedule)

रुग्णालये व आरोग्य केंद्रांमध्ये शिफ्ट पद्धती अधिक लवचिक करणे आवश्यक आहे. विशेषतः लहान मुलांची आई असलेल्या महिला परिचारिकांसाठी वेळेचे नियोजन सुलभ करणे गरजेचे आहे.

२) बालसंगोपन सुविधा (Child Care Support)

ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रांशी संलग्न बालसंगोपन केंद्रे सुरू करणे. शहरी रुग्णालयांमध्ये परवडणाऱ्या दरात डे-केअर सुविधा उपलब्ध करणे.

३) मानसिक आरोग्य सल्लामसलत (Counselling Services)

कामाचा ताण, भावनिक थकवा (Burnout) आणि नैराश्य कमी करण्यासाठी नियमित समुपदेशन सत्रे आयोजित करणे. ताण व्यवस्थापन कार्यशाळा उपयुक्त ठरतील.

४) सुरक्षित प्रवास व्यवस्था

ग्रामीण भागात रात्रपाळीतील सुरक्षित वाहन सुविधा उपलब्ध करणे. शहरी भागात उशिरा सुटणाऱ्या कर्मचाऱ्यांसाठी सुरक्षित वाहतूक सेवा पुरवणे.

५) संस्थात्मक पाठबळ वाढविणे

रुग्णालय प्रशासनाने महिला अनुकूल धोरणे राबवावीत—मातृत्व रजा, प्रसूतीनंतर पुनरागमन सुविधा, पदोन्नतीत पारदर्शकता इत्यादी.

६) सामाजिक जागृती अभियान

ग्रामीण भागात परिचारिका व्यवसायाबद्दल असलेले गैरसमज दूर करण्यासाठी जनजागृती कार्यक्रम राबविणे. लिंगसमतेबद्दल समाजप्रबोधन करणे आवश्यक आहे.

७) कुटुंबीय समुपदेशन कार्यक्रम

महिला परिचारिकांच्या कुटुंबीयांसाठी कार्यशाळा आयोजित करून त्यांच्या कामाच्या स्वरूपाची माहिती देणे, जेणेकरून कुटुंबीयांचा पाठिंबा वाढेल.

८) प्रशिक्षण व कौशल्यविकास

ग्रामीण भागात नियमित प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित करणे. शहरी भागात प्रगत तांत्रिक प्रशिक्षण व करिअर विकासाच्या संधी वाढवणे.

९) महिला समर्थन गट (Support Groups)

महिला परिचारिकांसाठी स्वयं-सहाय्यता गट (Self-Help Groups) किंवा चर्चा मंच निर्माण करणे, जिथे त्या आपल्या समस्या मोकळेपणाने मांडू शकतील.

१०) धोरणात्मक पातळीवरील हस्तक्षेप

जिल्हा व राज्य स्तरावर महिला आरोग्य कर्मचाऱ्यांसाठी स्वतंत्र कल्याण योजना राबविणे. जळगाव जिल्ह्यात विशेष समिती स्थापन करून ग्रामीण व शहरी भागातील समस्यांवर लक्ष केंद्रित करणे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. आहुजा, राम (2016). भारतीय समाज. जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स.
2. कुलकर्णी, पी. के. (2012), समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे. पुणे: श्री साईनाथ प्रकाशन.
3. गोरे, एम. एस. (2008), भारतीय समाजातील सामाजिक समस्या. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन.
4. देशमुख, शशिकला (2015), कामकाजी महिलांचे प्रश्न आणि आव्हाने. औरंगाबाद: विद्या प्रकाशन.
5. पाटील, आर. आर. (2018), ग्रामीण समाजशास्त्र. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

6. Kothari, C. R. (2014), Research Methodology: Methods and Techniques. New Delhi: New Age International.
7. Bhasin, Kamla (2000), Understanding Gender. New Delhi: Kali for Women.
8. Dube, Leela (1997), Women and Kinship: Comparative Perspectives on Gender in South and South-East Asia. New Delhi: Sage Publications.
9. Sharma, R. N. & Sharma, R. K. (2013), Social Problems in India. New Delhi: Atlantic Publishers.
10. Government of Maharashtra (Various Years), District Statistical Handbook – Jalgaon District. Mumbai: Directorate of Economics and Statistics.